परिचयः

पुस्तकांचा, चित्रपटांचा व व्यक्तींचा

प्रभाकर नानावटी

परिचयः

पुस्तकांचा, चित्रपटांचा व व्यक्तींचा

(परिचयात्मक काही लेख)

प्रभाकर नानावटी

अनुक्रमणिका

हमारी याद आयेगी!

गीत व संगीत आपल्या जगण्याची अविभाज्य अंगे आहेत. कुठले गाणे का आवडते हे सांगता येत नसले, तरी कुठली ना कुठली गाणी किंवा एखादी धून कुठेतरी मनात पक्की गाठ बांधून बसलेली असते. गाणे आठवले वा त्याचे स्वर कानी पडले की आठवणी उसळून येतात. आपण पुन्हा एकदा त्या काळात हरवून जातो. गाण्यांना संगीत देणाऱ्या संगीतकारांच्या आठवणीत व ही अजरामर गाणी शब्दबद्ध करणाऱ्या गीतकारांच्या सुखदु:खात सहभागी होण्यासाठी, 'गीतयात्री' या पुस्तकाचे लेखक माधव मोहोळकर हे वाचकांना, स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील एकूण मिळून 30-40 वर्षांच्या कालखंडातील अवीट गोडीच्या हिंदी चित्रपटगीताच्या दुनियेत फिरवून आणतात.

आत्ताच्या चित्रपटातील गाण्यांचे शब्द ऐकल्यानंतर या हिंदी चित्रपट-गीतांना सवंग, छचोर, अर्थहीन, उथळ, असभ्य म्हटल्याशिवाय गत्यंतर नाही असेच वाटते. परंतु माधव मोहोळकरांनी त्याकाळातील चित्रपटगीतांना वाङ्मयीन मूल्य होते व त्यांच्यावर ललित लेखन करता येऊ शकते, हे या पुस्तकाद्वारे सप्रमाण सिद्ध करून दाखविले आहे. विषय तद्दन फिल्मी असला

तरी लेखन वाङ्मयीन दर्जाचे हवे, ह्यावर भर दिल्यामुळे लेखकाने या पुस्तकातील लेखनासाठी घेतलेल्या परिश्रमांना दाद द्यावीशी वाटते.

लेखकानेच म्हटल्याप्रमाणे, अशा लेखनासाठी मोठ्या प्रमाणात संदर्भग्रंथ वा इतर साहित्य हवे. परंतु चित्रपटातील गीत-संगीताची दखल काव्य वा संगीत-समीक्षकांनी कधीच गंभीरपणे घेतली नाही. त्यामुळे संदर्भग्रंथ उपलब्ध असण्याचा प्रश्नच नव्हता. हे लेख लिहिताना मुख्यत्वेकरून लहानपणी ऐकलेल्या गाण्यांच्या आठवणी, मित्राकडचे ग्रामोफोन रेकॉर्ड्स व रेडियोवरील गाणे, यावर लेखकाला विसंबून राहावे लागले. त्याकाळी टेपरेकॉर्डर्स नव्हते. रेडियोसुद्धा फक्त श्रीमंतांकडे होते. तरीसुद्धा, लेखकाने खटाटोप करून दर्दी मित्रांच्या संग्रहातून आठवणींना उजाळा देत आपल्यासमोर चित्रपट गीतांच्या आठवणींचे एक विश्व उभे केले आहे.

मुळात हिंदी चित्रपटगीतांचे ढोबळपणे, लतापूर्व कारकीर्द व लताची कारकीर्द, असे दोन भाग करायला हवेत अशी स्थिती आहे. कारण लताची गाणी येऊ लागल्यानंतर काही तुरळक अपवाद वगळता, चित्रपटाच्या संगीतक्षेत्रात इतर कुठलीही स्त्रीगायिका पाय रोवून उभी राहू शकली नाही, हे मान्य करायला हवे. बेभरवश्याचे हे चित्रपटक्षेत्र कुणाला हात देईल व कुणाला आपटवेल, हे कधीच सांगता येत नाही. ‘आराधना’पूर्वी किशोरकुमार गात होता. परंतु ‘आराधना’नंतरची काही वर्षे त्याच्या गाण्याशिवाय दुसऱ्या कुणाचेही गाणे चित्रपट रसिकांना आवडेनासे झाले. असे का होते, याचे कुठलेही ठोकताळे नाहीत. माधव मोहोळकर मात्र आपल्यासमोर लतापूर्वीचा संगीतकाळ उभा करतात व त्यांच्या दृष्टीने तो हिंदी चित्रपटसंगीताचा सुवर्णकाळ होता.

लेखकाने उभ्या केलेल्या या जमान्यात जगमोहन, ख़ान मस्ताना, जी. एम्. दुराणी, मास्टर निसार, सुरेंद्र, सैगल, तलत महमूद, रफी, किशोर कुमार,

राजकुमारी, नूरजहान, उमादेवी (टुणटुण), गीता दत्त, ज्युथिका रॉय, मुबारक़ बेग़म, बेग़म अख़्तर (अख़्तरी फैज़ाबादी), लता, आशा असे गाण्याच्या जगातील मातब्बर मोहरे आहेत. शैलेंद्र, साहिर लुधियानवी, शकील बदायुनी, राजा मेहदी अली ख़ान, मजाज़, फैज़ अहमद फैज़, सरदार जाफ्री, इ.इ. एकापेक्षा एक असे सरस गीतकार आहेत. तसेच, गीत-संगीतांच्या खाणीतील रत्नांना पैलू पाडणारे नौशाद, खय्याम, शंकर-जयकिशन, सचिन देव बर्मन, अनिल बिश्वास, एन्. दत्ता, रवी, सी. रामचंद्र, कमल दासगुप्ता, सज्जाद हुसेन, हुस्नलाल-भगतराम इत्यादी संगीत रचनाकारही आहेत. एवढा भव्य पट असूनसुद्धा लेखक मात्र यातील निवडक अशा आठ रत्नांभोवती फार सुंदर शब्दचित्र उभे करतात. पारुल घोष, नूरजहान, गीता दत्त व बेग़म अख़्तर या गायिका, तलत महमूद हा गायक, मजाज़, साहिर व शैलेंद्र हे गीतकार, यांच्याभोवतीच्या विश्वातूनच आपल्याला इतरांचा परिचय होतो; त्यांच्या सर्जनशीलतेतील बारकावे उलगडतात.

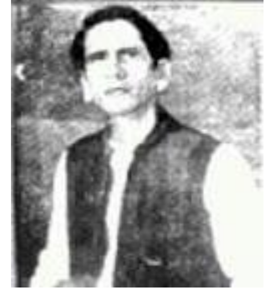
बेग़म अख़्तर:

संगीतकारांची संगीतयोजना, गाणाऱ्यांनी जीव ओतून गायलेली गाणी व या गाण्यांना, चालींना व चित्रीकरण होत असलेल्या दृश्यांना न्याय देणाऱ्या गीतकारांची शब्दरचना, याबद्दलचे वर्णन पुस्तक वाचताना वा पुस्तकात ठिकठिकाणी उल्लेख केलेली गाणी ऐकताना, हे सर्व किती थोर होते हे आपल्या लक्षात येते. **अफसाना लिख रही हूँ**, दिले बेक़रार का... अशी गाणारी उमादेवी, **ये रात फिर न आयेगी**, जवानी बीत जायेगी.. म्हणणारी राजकुमारी, **रोऊँ मैं सागर किनारे** वा **प्रीतम आन मिलो**.. अशी आर्त साद घालणारा सी. एच्. आत्मा, सैगलचा हुबेहूब आवाज काढणारा चंद्रू आत्मा,

इत्यादी गायक-गायिकांबद्दल लेखक भारावून लिहितात. **ऐ मोहब्बत, तेरे अंजाम पे रोना आया**... ही गझल गाणाऱ्या अख़्तरी फैज़ाबादी (बेग़म अख़्तर) ह्यांबद्दलचा लेख वाचताना आपण भान विसरतो. लेख म्हणजे केवळ गाण्यांची जंत्री नसून तिने जगलेला तो काळ, तिच्या आयुष्यातील चढउतार, तिची गझलगायकी, तिची ठुमरी, दादरा, चैती, कजरी वगैरे गायनप्रकार सादर करताना दिसणारी प्रतिभा ही आपल्या सदैव लक्षात राहते.

मजाज़:

तलत महमूदने गायलेल्या मजाज़ यांच्या **ऐ ग़म-ए-दिल क्या करूँ, ऐ वहशत-ए-दिल क्या करूँ**.. . या गाण्यामुळे लेखक मजाज़च्या कवितांच्या प्रेमात पडले. प्रेमामध्ये ज्यांच्या वाट्याला फक्त दु:खच आले, अश्या अगणित कवींपैकी मजाज़ही एक होता. तो मुळातच भावनाप्रधान कवी होता. एक काळ असा होता, की अलीगढ़च्या गर्ल्स् कॉलेजच्या मुली चिठ्ठ्या टाकून, मजाज़ कुणाच्या वाटेला येतो ते पाहायच्या; त्याच्या कविता उश्यांखाली ठेवून आसवांनी उश्या भिजवायच्या. मजाज़च्या कवितेत पुरोगामी विचार होते. परंतु त्यात प्रचारकी थाट नव्हता. ती एक वैयक्तिक अनुभूती होती. मजाज़चा प्रेमभंग झाला. त्याचा मानसिक तोल ढळल्यामुळे तो दारूच्या नशेत बुडाला. त्याला दोनदा वेडाचा झटका आला व त्यातच त्याचा अंत झाला.

पारुल घोष:

हमको हैं प्यारी हमारी गलियाँ...हमारी गलियाँ... असे स्वप्नाळू आवाजात गाणारी पारुल घोष ही बासरीवादक पन्नालाल घोष यांची पत्नी आणि

संगीतकार अनिल बिश्वासची धाकटी बहीण. हिच्या गाण्यावर फिदा झालेल्या लताला पार्श्वगायन काय असते ते समजले आणि मग पारुल तिची आवडती गायिका बनली. लता स्वत: पारुलच्या ऋणाचा उल्लेख करायला कधी विसरली नाही. त्या काळात गाणी मुद्दाम लोकप्रिय करण्याची प्रथा नव्हती. कानावर सतत आदळली म्हणून लोकप्रिय झाली, असे म्हणण्याची सोय नव्हती. जी गाणी मनात रेंगाळत होती ती त्यांच्यातील अंगभूत गुणामुळे. म्हणूनच आजही पारुलची गाणी मनाला चटका लावू शकतात. नंतरच्या काळात लताचा स्वर उमटत राहिला नि बाकीचे आवाज हळूहळू विरून गेले; त्याचप्रमाणे पारुलचा आवाजही!

तलत महमूद:

सुरुवातीच्या काळात तलत महमूद पार्श्वगायक म्हणून नव्हे तर गायक म्हणून प्रसिद्धीच्या झोतात होता. त्याला त्या काळी प्रतिसैगल म्हणूनच ओळखत होते. तलत अगदी लहानपणापासूनच सैगलचा वेडा होता. लखनौतील सनातनी वृत्तीच्या त्याच्या वडिलांना तलतचे हे गाण्याचे वेड बिलकुल पसंत नव्हते. तलत मात्र सैगलची गाणी, गझला पाठ करायचा व हुबेहूब सैगलप्रमाणे गायचा. मुकेश, रफीच्या सुरुवातीच्या जमान्यातील हा तलत स्वत:च्या चाहत्यांचा एक वर्ग निर्माण करू शकला. मुळात तलत हा एक गझल गायक होता. गझल व गीत ही दोन्ही भावगीतेच व तलत हा भावपूर्ण आवाजात गाणारा गायक. गझल गाताना कवीच्या मूळ शब्दांची संगत तो कधीच सोडत नसे. तेथे तडजोड नव्हती. आपल्या येथील जगजितसिंग, राजेंद्र मेहता ह्या गझल गायकांनी पाकिस्तानी गझलगायक मेहदी हसनची शैली उचलली आहे. याच मेहदी

हसनला 'पाकिस्तानचा तलत महमूद' म्हणून ओळखायचे. तलतचा आवाज हा मुळातच निर्मळ प्रीतीचा आवाज होता. वासनेचा लवलेशही त्यात दिसत नसे. तलतच्या गाण्यामध्ये मधुरतेबरोबरच शोकात्मतेचाही सूर होता. काही संगीतकारांनी त्याच्यातील मधुरतेला झुकते माप दिले, तर काहींनी शोकात्मतेला. शंकर-जयकिशन, सचिन देव बर्मन, अनिल बिश्वास, या संगीतकारांनी तलतला लोकप्रियतेच्या शिखरावर नेऊन बसविले व सामान्य लोकांना त्याची गाणी गुणगुणायला लावली. लेखकाची तलतची ही यादगार आपल्या मनाला भुरळ पाडते.

शैलेंद्र:

लेखकाचे शैलेंद्रशी मैत्रीचे संबंध होते. गाणी, गझल व कवितांच्या आवडीमुळे दोघेही समानधर्मी. गाण्याचे दर्दी. खरे पाहता लेखकाला चित्रपटगीतावर लेख लिहिण्यास शैलेंद्रनेच प्रोत्साहित केले. शैलेंद्रच्या मृत्यूनंतर 'मौज'च्या राम पटवर्धनांशी गप्पा मारताना शैलेंद्रविषयीच्या लेखाची कल्पना लेखकाला सुचली व नंतर तो लेख सत्यकथेच्या अंकात छापून आला. अशाच प्रकारच्या लेखांचा संग्रह, म्हणजेच 'गीतयात्री' हे पुस्तक.

शैलेंद्रने लिहिलेल्या व मुकेशने गायलेल्या पतली कमर है, तिरछी नजर है... या धुंद आणि बेहोशी आणणाऱ्या स्वरांशी लेखकाचा परिचय शाळा शिकतानाच झाला होता, व शैलेंद्रच्या शब्दांची मोहिनी मोठेपणीसुद्धा ओसरली नव्हती. 'टाळयांसाठी लिहिणारा कवी', असा शैलेंद्र नव्हता. शैलेंद्रमध्ये कवी व गीतकार यांचा सुरेख संगम होता. त्याच्या बोलण्यात कमालीचा गोडवा होता. नम्रता होती व त्याचबरोबर दांडगा आत्मविश्वास होता. त्याने कधी उडवाउडवी केली नाही. लपवाछपवी केली नाही. अहंकार

नाही. परळच्या रेल्वेच्या क्वार्टर्समध्ये असताना, कारखान्यात काम करत असताना शैलेंद्रने गरिबी, दारिद्र्य काय असते याचे निरीक्षण केले होते. शैलेंद्र ट्रेड युनियनची कामे करायचा. घरदार नसलेले, फूटपाथवर झोपणारे, तेथेच संसार करणारे, दिवसरात्र भटकणारे, मिळेल ते काम करणारे, नाही मिळाल्यास उपाशी राहणारे, चोरीमारी करणारे अश्या शेकडो लोकांना त्याने त्या काळात पाहिले असेल. आपण कवी आहोत, ह्यापेक्षा आपण सामान्य मनुष्य आहोत ह्यावर त्याचा कटाक्ष होता. मुळात तो सामान्य जनतेचा कवी होता. म्हणूनच पैशासाठी लिहिणाऱ्या कवीप्रमाणे त्याला सुरुवातीला चित्रपटक्षेत्रात जावेसे वाटले नाही. परंतु परिस्थितीने त्याला गीतकार बनविले. राजकपूरने त्याला चित्रपटसृष्टीत आणले व 'बरसात'पासून 'मेरा नाम जोकर'पर्यंतच्या राजकपूरच्या चित्रपटांसाठी प्रत्येक वेळी त्याच्याकडून थीम साँग्स्, शीर्षक गीते व इतर गाणी लिहून घेतली.

एके काळी चित्रपटगीत म्हणजे प्यार, मोहब्बत, बलम, सनम, दिल के टुकडे, इत्यादी पाच-पंचवीस ठराविक शब्दांचा खेळ अशीच समजूत होती. (व आताही तशीच आहे!) परंतु शैलेंद्रने चित्रपटांसाठी आशयगर्भ गीते लिहून हा गैरसमज दूर केला. चित्रपटगीतांना कलेच्या उंचीवर नेऊन बसविले. अशा प्रकारच्या कित्येक गाण्यांचा उल्लेख मोहोळकरांनी लेखात केला आहे, जी मुळातच वाचायला हवीत. परंतु लेखकाचा हा मित्र मध्येच जग सोडून जातो. म्हणूनच हमसफर, एक दिन बिछड़ना ही था... असे लेखकाला म्हणावेसे वाटले.

नूरजहान:

संगीतकार सज्जाद हुसेन यांनी संगीत दिलेल्या 'दोस्त' या चित्रपटातील बदनाम

मोहब्बत कौन करे... और इश्क़ को रुसवा कौन करे.. हे गाणे गाणाऱ्या नूरजहानने एक काळ गाजवला होता. ती अभिनेत्री होती. परंतु ती गायिका म्हणूनच चित्रपटशौकीनांच्या लक्षात जास्त राहिली. अजूनही ‘अनमोल घड़ी’ वा ‘रतन’मधील तिने गायलेली गाणी आवडत असलेले शौकीन हयात आहेत. नूरजहान स्वातंत्र्यानंतर पाकिस्तानात गेली व तिच्या गायनाला अवकळा आली. आयुष्यात भरपूर चढउतार आले. मध्यंतरी एकदा ती कुठल्यातरी कार्यक्रमासाठी मुंबईला आली. लताने तिचा सत्कार केला. नंतर ती कायमची काळाच्या पडद्याआड गेली.

साहिर:

माधव मोहोळकरांनी तलत, शैलेंद्रवरील लेखात उल्लेख केल्याप्रमाणे साहिर लुधियानवी या गीतकाराचीसुद्धा ‘अश्कों में जो पाया है वो गीतों में दिया है..’ या लेखात भरभरून कौतुक केले आहे. साहिरनेसुद्धा कवी व गीतकार म्हणूनच चित्रपट क्षेत्रात प्रवेश केला होता. तो काळही हिंदी, उर्दूच्या आकर्षणाचा काळ होता. उर्दूतील अनेक श्रेष्ठ कवी चित्रपटात यशस्वी ठरले नाहीत. अपवाद फक्त साहिर व शकील बदायुनींचा असावा. साहिर एक निश्चित दृष्टिकोन आणि विचारप्रणाली सोबत घेऊन आला होता, तरीसुद्धा तो लोकप्रिय गीतकार झाला.

गर्भश्रीमंत, खानदानी, वतनदाराचा मुलगा असूनसुद्धा घराण्यातले ऐषआरामी जीवन सोडून गरिबी त्याने आपल्यावर ओढून घेतली होती. जहागीरदार बापाला, आपला मुलगा सामान्य लोकांसारखा शाळा-कॉलेजात जाण्याचा हट्ट करतो, हे सहन झाले नाही. साहिर घरातून बाहेर पडला.

जीवनसंघर्षाला सामोरा गेला. त्यामुळे तो अकाली प्रौढ झाला. केव्हातरी याच काळात प्रेमभंग झाला. उत्कट भावनापूर्ण शायरीतून तो प्रेम व्यक्त करत राहिला. विद्यार्थ्यांच्या आंदोलनात भाग घेतल्यामुळे सरकारी कॉलेजमधून त्याला काढून टाकण्यात आले. लाहोरच्या रस्त्यावर भणंगावस्थेत तो फिरायचा. स्वत: लिहिलेल्या कवितांचे बाड घेऊन प्रकाशकांचे उंबरे झिजवायचा. शेवटी त्याच्या काही कविता दिल्लीच्या मासिकात छापल्या गेल्या. कवितासंग्रह छापला गेला. रातोरात तरुणांचा तो आवडता कवी झाला. स्वातंत्र्यानंतर सचिन देव बर्मन यांनी ‘बाज़ी’ चित्रपटासाठी गीतकार म्हणून त्याची शिफारस केली, त्यानंतर त्याचे भाग्य खुलले.

हा कवी चित्रपटातील गीतांमधून पुरोगामी आशय द्यायचा. प्रेमगीतातूनही ही भावना डोकावत होती. पुरोगामी विचार प्रकट करणारी साहिरची चित्रपटातील गीते कविता वाटायच्या. अनेक वेळा ती निवेदनपर वाटत. सचिन देव बर्मन व साहिर ह्यांची जोडी त्याकाळी भरपूर गाजली. बी. आर. चोप्रांच्या चित्रपटात साहिरला मानाचे स्थान होते. "चोप्राजी आपले संगीतकार बदलतात, पण साहिरऐवजी दुसरा गीतकार घेत नाहीत", इति शैलेंद्र. अनेक कवी व साहित्यिक चित्रपट क्षेत्रात आले व गेले. त्यांच्या काही कवितांना चाली लावल्या गेल्या व त्या लोकप्रियही ठरल्या. परंतु साहिरच्या बऱ्याच कविता चित्रपटांत गायल्या गेल्या. असे भाग्य फारच कमी कवींना मिळाले असेल. ‘प्यासा’ चित्रपटातील हीरो - कवी विजय - ह्याच्या जीवनातील घटना ह्या साहीरच्या जीवनातील घटना असाव्यात, असेच लेखकाला वाटते. ‘प्यासा’ ही कवीच्या मनाची व जीवनाची कथा होती. माधव मोहोळकरांनी या संवेदनशील गीतकाराबद्दल लिहून त्याला अजरामर केले आहे.

गीता दत्त:

मेरा सुंदर सपना बीत गया... असे गाणारी गीता दत्तसुद्धा, शैलेंद्र, तलत व साहिर यांच्याप्रमाणे लेखकाचा वीक पॉइंट होता की काय, असे तिच्यावरचा लेख वाचताना वाटू लागते. लताला मिळालेले मानसन्मान तिच्या वाट्याला आले नाहीत. तरीही, तीसुद्धा एक प्रथितयश गायि का होती. भक्तीगीत, विरहगीत, लाडिक प्रेमगीत वा कुठल्याही गीताचा प्रकार असो, गीता दत्त

अत्यंत तन्मयतेने गायची. गीताच्या आवाजात नशा होती, मादकता होती पण उथळपणा नव्हता. आशा भोसलेचे आगमन होईपर्यंत ओ. पी. नैयरची उद्दीपक गीते, गीता दत्तच्या नशील्या आवाजात ऐकायला यायची. लेखकाने गीता दत्तच्या आवाजाच्या अजून एका वैशिष्ट्याचा उल्लेख केला आहे. पुरुष गायकांनी गायिलेली गाणी पुन्हा एकदा गीता दत्तने म्हटली तरी ती गायकांपुढे फिकी पडली नाही. सी. एच्. आत्माने गायलेले **प्रीतम आन मिलो**.. . पुढे गीताने गायलेले हेच गीत कुणाला विसरता आले नाही. **न ये चाँद होगा न तारे रहेंगे**. . हे हेमंतकुमारने अप्रतिम गायलेले गीत असूनही गीता दत्तचे स्वर झपाटून टाकतात. त्या तुलनेने लता-आशा हरल्या, असे म्हणावे लागेल. लताच्या **जीवन के सफर मे राही** मिलते है बिछड़ जाने को..पेक्षा **किशोरचे** तेच गीत अधिक लोकप्रिय झाले. लताच्या ‘जायें तो जायें कहाँ..’पेक्षा **तलतचे** ‘जायें तो जायें कहाँ..’ लोकांनी अधिक पसंत केले. आशाच्या **ए ग़मे दिल क्या करूँ**...पेक्षा तलतचे हेच गाणे अधिक लोकप्रिय ठरले.

परंतु या गायिकेचीसुद्धा जीवनकहाणी शोकांतिका ठरली. गुरु दत्तबरोबर लग्न झाले. तिच्या गाण्यावर बंदी आली. एका निसटत्या क्षणी गुरू दत्तने

आत्महत्या केली व गीता दत्तचे जीवन संपूर्ण उध्वस्त झाले. वयाच्या 41व्या वर्षी तिला मृत्यूने गाठले.

हे पुस्तक वाचताना, जुन्या जमान्यातील गीत-संगीताच्या ह्या आठवणींनी भावनावश झालेल्या लेखकाप्रमाणे, त्याने जाग्या केलेल्या स्मृतींनी आपणही नकळत हळवे होतो. मोहोळकरांचे गीतयात्री वाचल्यानंतर, त्यात त्यांनी उल्लेख केलेली (शेकडो) गाणी नेटवर ऐकताना आपला आनंद गहिरा होतो ह्यातच पुस्तकाचे व लेखकाचे यश दडले आहे. एखाद्या सर्जनशील चित्रपटसंगीत-रसिकाने ह्या पुस्तकातील आशय, उल्लेख केलेली गाणी, गीतकार, संगीतकार इत्यादींचे दृक्-श्राव्य विश्व मल्टिमिडीयाद्वारे उभे केल्यास, आमच्यासारखे रसिक नक्कीच चिरऋणी राहतील.

गीतयात्री

माधव मोहोळकर,

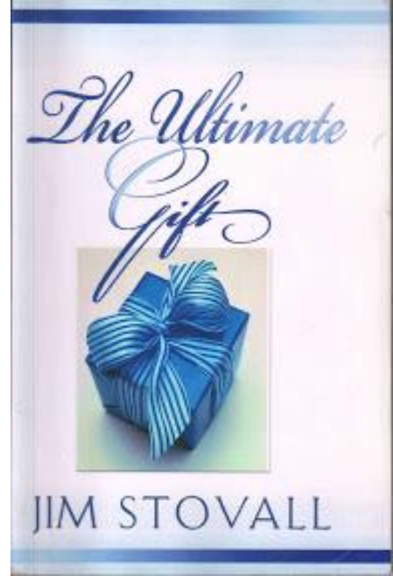
मौज प्रकाशन गृह (१९८७)

किं - ५३ रु, पृ.सं - १७६

दि अल्टिमेट गिफ्ट

Self help या आजकालच्या तरुणांच्या जिव्हाळयाच्या विषयावर लिहिलेल्या पुस्तकांच्या ढिगाऱ्यातून खरोखरच एखादे तरी वाचनीय पुस्तक मिळू शकेल याबद्दल शंका असतानाच **जिम स्टोव्हाल** या लेखकाचे *दि अल्टिमेट गिफ्ट* हे पुस्तक हाती लागले. सोप्या व मोजक्या शब्दात आपली जडण घडण कशी असावी, आपली जीवनशैली कशी असावी, कुठल्या जीवनमूल्यांना अग्रक्रम द्यावीत, इत्यादी अनेक पैलूवर या पुस्तकात फार सुंदर मांडणी केलेली आहे. कुठलेही शब्दालंकार नाहीत, साहित्यिक टीका टिप्पणी नाही, संदर्भबंबाळपणा नाही, वस्तुपाठ म्हणून इतरांचा उल्लेख नाही. जे काही सांगायचे आहे ते कुठलाही आडपडदा न ठेवता सांगितल्यामुळे पुस्तक अत्यंत वाचनीय झाले आहे. हौवर्ड 'रेड' स्टिव्हेन्स या 80 वर्षाच्या वृद्ध श्रीमंताच्या मृत्युपत्राचा संदर्भ घेत जिम स्टोव्हाल यांनी तरुण पिढीला काही जीवनमूल्यांच्या संदर्भात सांगण्याचा प्रयत्न या पुस्तकातून केला आहे.

'रेड' स्टिव्हेन्स यानी स्वकष्टाने तेल व जनावरांच्या व्यापार व्यवहारातून गडगंज संपत्ती कमावली आहे. श्रम व पैशाची जाणीव असल्यामुळे तो त्याच्या आयुष्यभरात गरीबांसाठी, वंचितांसाठी त्याच्या ट्रस्टतर्फे

ठिकठिकाणी काही उपक्रम राबवत होता. त्याच्या मृत्युनंतर त्यात खंड न पडता ते काम पुढे चालू रहावे या उद्देशाने हा कारभार त्याचा 23 वर्षाचा पुतण्या, जेसनच्या हाती सोपवण्याआधी तो या कामासाठी योग्य आहे की नाही याचा त्याला शोध घ्यावयाचा होता. मृत्युपूर्वी जे जमू शकले नाही ते आता मृत्युनंतर करण्यासाठी त्याने मृत्युपत्रात काही अटी घातल्या होत्या. मृत्युपत्राची अंमलबजावणीची जबाबदारी त्याच्या तरुणपणातील जिवलग मित्र व त्याच्या कंपनीतील एक भागिदार, हॅमिल्टनवर सोपवलेली होती.

स्टिव्हेन्सच्या मृत्युनंतर हॅमिल्टन यानी मृत्युपत्रात उल्लेख केलेल्या स्टिव्हेन्सच्या वारसदारांना बोलावून प्रत्येक वारसदारांना काय काय मिळणार आहे, याची कल्पना देतो. गंमत म्हणजे शेवटपर्यंत जेसनचा त्यात उल्लेख नसल्यामुळे अक्षरश: तो चिडतो. परंतु स्टिव्हेन्स यानी त्याच्यासाठी एक अल्टिमेट गिफ्ट राखून ठेवलेली असते. फक्त ते गिफ्ट मिळवण्यासाठी जेसनला काही अटी पूर्ण करावे लागेल असे हॅमिल्टन सांगतो. श्रीमंतीत वाढलेल्या जेसनला काकानी संपत्ती कशी वाढवली, काय काय कष्ट घेतले याची, इतर कुटुंबियाप्रमाणे, अजिबात कल्पना नव्हती. काकाचे पैसे उडविण्यातच आतापर्यंतचे त्याचे आयुष्य गेले होते. व काकाच्या मृत्युनंतर विनासायास फार मोठे घबाड मिळणार याचीसुद्धा त्याला खात्री होती. परंतु इतर कुटुंबियांपेक्षा 'रेड' स्टिव्हेन्सचा जेसनवर जास्त प्रेम होते. जेसनला एक चांगले आयुष्य जगता यावे याचाही विचार 'रेड' स्टिव्हेन्स यानी केला होता. स्टिव्हेन्सला जेसनमध्ये काही 'स्पार्क' असण्याची शक्यता वाटल्यामुळे त्याच्याकडून भरपूर अपेक्षा होत्या. म्हणूनच मृत्युपत्रात अल्टिमेट गिफ्ट देण्यापूर्वी काही अटींची पूर्तता केली पाहिजे यावर 'रेड' स्टिव्हेन्सचा भर होता.

काकाच्या विक्षिप्तपणावर जेसन तडफडतो, चिडतो. परंतु हॅमिल्टनपुढे त्याचे काही चालत नाही. शेवटी वैतागून त्या अटी तरी काय आहेत हे ऐकण्यासाठी थांबतो. हॅमिल्टनची असिस्टंट, मिस हेस्टिंग्स एक बॉक्स घेऊन येते. त्यात 'रेड' स्टिव्हेन्स यांनी मृत्युपूर्वी रेकॉर्ड केलेले व्हिडिओ कॅसेट्स असतात. त्यातील क्रमांक एकची कॅसेट ती प्ले करते.

'रेड' स्टिव्हेन्स टीव्हीच्या पडद्यावरून रेकॉर्डेड संभाषणाद्वारे जेसनला उद्देशून *पुढील 12 महिन्यात 12 कॅसेट्स दाखवल्या जात असून त्यात उल्लेख केल्याप्रमाणे जेसनला त्या अटी पूर्ण कराव्या लागतील, व त्या अटी पूर्ण केल्यानंतरच अल्टिमेट गिफ्टचा हकदार बनण्याची शक्यता आहे.* असे सांगतो. हवे असल्यास जेसन केव्हाही यातून अंग काढून बाहेर पडू शकतो वा हॅमिल्टनला अटीची पूर्तता झाली नाही असे वाटत असल्यास जेसनला ती गिफ्ट मिळणार नाही, याची कल्पना देतो. जेसनचा सहभागी होण्यास होकार मिळाल्यानंतर मिस हेस्टिंग्स पुढील कॅसेट प्ले करते. त्यात श्रममूल्यासंबंधीच्या सूचना असतात. अशा प्रकारे इतर कॅसेट्समध्ये पैशाचे महत्व, मित्रत्वाचे नाते, ज्ञानाची आस, समस्यांना सामोरे जाणे, कुटुंबसौख्य, हास्य - विनोद यांचे योगदान, निरपेक्ष प्रेमाचे महत्व, वेळेचा सदुपयोग, इत्यादी गोष्टींचे महत्व कळून घेण्यासाठीच्या सूचना असतात. या गोष्टी जेसनला शिकविण्यासाठी त्याला वेगवेगळ्या ठिकाणी पाठविण्याची व्यवस्था 'रेड' स्टिव्हेन्स व हॅमिल्टन यांनी अगोदरच केलेली होती. प्रत्येक अटीच्या पूर्ततेसाठी एक महिन्याचा वेळ दिलेला असतो. महिन्याच्या शेवटी हॅमिल्टनला भेटून काय काय घडले, हे सांगायचे असते.

श्रमाचे मूल्य कळण्यासाठी जेसनला 'रेड' स्टिव्हेन्सचा मित्र, गस् काल्डवेलच्या रँचवर पाठवले जाते. स्वत:चे व इतरांचे सामान उचलण्यापासून रँचच्याभोवती एकट्यानेच खड्डे खणून कुंपण घालण्याचे

त्या महिन्याभऱात करण्याचे काम त्याच्यावर सोपवलेले असते. पहिल्या-पहिल्यांदा काम करण्यास कुरबुर करणारा जेसन शेवटी शेवटी शारीरिक श्रमातून मिळणाऱ्या आनंदाची मजा घेत परत येतो. या कामाचा मोबदला म्हणून गस् काल्डवेल त्याला 1500 डालर्स देतो. आयुष्यातील त्याची स्वश्रमाची ही पहिली कमाई असते. हॅमिल्टनला जेसनचे हे पहिले पाऊल योग्य दिशेने पडत आहे, असे वाटते.

'रेड' स्टिव्हेन्सच्या मते, पैशामुळे जरी माणूस सुखी होत ऩसला तरी पैशाच्या अभावामुळेसुद्धा तो सुखी होत नाही. पैसा हे फक्त साधन असून त्याचा योग्य रीतीने उपयोग केल्यास आयुष्यात समाधान मिळण्याची शक्यता आहे. जेसन गुलछबू वृत्तीचा असल्यामुळे आतापर्यंतचे आयुष्य (काकाचा) पैसा पाण्यासारखे खर्च करण्यात घालविलेले होते. परंतु श्रमाचे मूल्य कळलेल्या आताच्या जेसनला पुढील महिन्याभरात 1500 डॉलर्सचा विनियोग कठिण परिस्थितीत असलेल्यांच्या स्थितीत बदल घडविण्यासाठी करण्याची अट घालतो व अशा परिस्थितीग्रस्तांचा शोध घेण्यासाठी जेसनला पाठविले जाते. जेसन या पैशाचा विनियोग स्काउट मुलांच्या शेवटच्या क्षणातील अडचणी सोडविण्यासाठी, एका कष्टकरी महिलेची कार जप्त होण्यापासून वाचवण्यासाठी, नोकरी नसल्यामुळे फूड कूपन्सवर गुजराण करत असलेल्या दंपतीच्या मुलांना साताक्लॉजच्या भेटवस्तू घेण्यासाठी आणि एका वृद्ध दांपत्याच्या औषधपाण्यासाठी खर्च करतो.

खऱ्या मैत्रीचे महत्व गस् काल्डवेल आणि 'रेड' स्टिव्हेन्स (व हॅमिल्टन) यांच्या मैत्रीच्या गोष्टी ऐकून त्याला कळते. वाटेत भेटलेल्या ब्राइन या तरुणाच्या सहवासातून निरपेक्ष मैत्रीची कल्पना त्याला येते. ज्ञान संपादनाची आस कशी असते याची कल्पना जेसनला दक्षिण अमेरिकेतील जंगलातील एका खेड्यात महिन्याभराच्या मुक्कामात असताना कळते. तेथे 'रेड'

स्टिव्हेन्सच्या ट्रस्टच्या वतीने एक लायब्ररी चालविले जात असते. पुस्तकांसाठी, स्वत:च्या ज्ञानात भर पडावे म्हणून तेथील गरीब खेडूत किती कष्ट घेतात याची त्याला तेव्हा लक्षात येते. आपण स्वत: कॉलेजच्या शिक्षण काळात किती असभ्यपणाने वागत होतो याची त्याला लाज वाटू लागते.

अशाच प्रकारे वेगवेगळे संदर्भ व प्रसंगातून चांगले आयुष्य जगण्यासाठी अनुभवांची शिदोरी कशी जमवावी लागते याच्या प्रात्यक्षिकांचे वर्णन या पुस्तकात आहे. कौटुंबिक सौख्य म्हणजे नेमके काय असू शकते याचा प्रत्यय एका निराधार बालकांच्या अनाथाश्रमात महिनाभर मुक्काम केल्यानंतर जेसनला येतो. आयुष्यातील आपलेच दु:ख फार मोठे आहे अशी समजूत करून घेतलेल्यानी अवती भोवती काय चालले आहे याचे निरीक्षण केल्यास आपले दु:ख म्हणजे काहीच नाही असे वाटू लागते. समस्यांच्या शोधात असलेल्या जेसनला सात वर्षाच्या मुलीसोबत आलेल्या एका तरुणीची भेट एका बागेत होते. मुलगी कॅन्सरग्रस्त रुग्ण. सर्व वैद्यकीय उपाय थकलेले. हॉस्पैसमध्ये शेवटचे क्षण मोजत असलेली. तरीसुद्धा त्या मुलीची इच्छा पूर्ण करण्यासाठी ही तरुणी धडपडत असते. त्या लहान मुलीला जेसनसुद्धा तिच्याप्रमाणे कॅन्सरग्रस्त रुग्ण आहे असे वाटून त्याचे समाधान करते. जेसनला हा एक नवीन अनुभव होता. कठिण परिस्थितीतसुद्धा विनोद माणसाला बळ देते याचा प्रत्यय डेव्हिड रीस याच्या भेटीत आला.

यातील प्रत्येक 'भेटवस्तू'च्या मागे असलेली गोष्ट वाचत असताना त्याचे महत्व कळू लागते. शेवटी जेसन, हौवर्ड 'रेड' स्टिव्हेन्सच्या सर्व अटींची पूर्तता करून 100 कोटी डॉलर्सची उलाढाल असलेल्या 'रेड' स्टिव्हेन्सच्या ट्रस्टचा कारभार सांभाळतो.

जेमतेम 150 पानाच्या या पुस्तकाचे लेखक, जिम स्टोव्हाल अंध असूनसुद्धा एकेकाळचे वेट लिफ्टिंग स्पर्धेतील ऑलिंपिक चॅंपियन होते.

नरेटिव्ह टेलिव्हिजन नेटवर्क या कंपनीचे ते संचालक असून ही कंपनी अमेरिकेतील 130 लाख अंधव्यक्ती व त्यांचे कुटुंबीय यांच्यासाठी टीव्ही सिरियल्स व चित्रपटांची निर्मिती करत असते. नेटवर्कच्या शोमध्ये कॅथरिन हेपबर्न, जॅक लेमन, कॅरोल चॅनिंग, स्टीव्ह ऍलन, एड्डी अल्बर्ट इत्यादी अमेरिकन सेलिब्रीटीज भाग घेत असतात. जिम स्टोव्हाल यांनी अंधव्यक्ती व इतरांसाठी अनेक पुस्तकं लिहिली आहेत. *दि अल्टिमेट गिफ्ट* पुस्तकाच्या आशयावरून काढलेला चित्रपट व डीव्हीडीची निर्मिती केली आहे.

एक संग्राह्य पुस्तक!

●●●

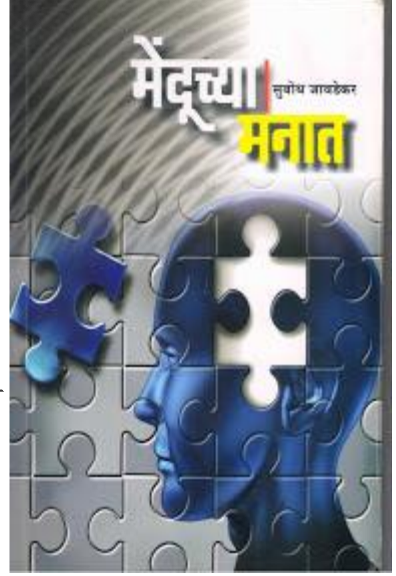
मेंदूचे अंतरंग

मेंदू हे माणसाला पडलेले सगळ्यात अवघड कोडे आहे. या कोड्याचे उत्तर पुन्हा मेंदूतच दडलेले आहे !
आपल्याला स्वप्न का पडतात? हरवून जातो? स्मरणरंजनात आपण इतके का हरवतो? सूड घ्यायची इच्छा मनात का निर्माण होते? आपण प्रेमात का पडतो? सगळ्या भावभावना हा जर मेंदूतल्या रसायनांचाच खेळ असला तर मग आपल्या हातात काय असतं? या प्रश्नाची उत्तर शोधायला जितकं खोल जावं तितकं गुंत्यात अधिकच अडकायला होतं!
गेल्या दोन तीन वर्षात समोर असलेल्या माहितीच्या आधारांन पण रंजक शैलीत या गुंत्याचे पदर सोडवणारं पुस्तक.

सुबोध जावडेकर यांनी लिहिलेल्या *मेंदूच्या मनात* या पुस्तकाच्या मागील पानावरील हा परिच्छेद वाचत असताना खरोखरच या प्रश्नांची उत्तर एक-दोन पानात सामावणारे असतील का असा प्रश्न पडू शकतो. तरीही या विषयातील संशोधनाची दिशा काय आहे. हे मात्र निश्चितच समजू शकेल. मुळात हे पुस्तक लेखकांनी एका वृत्तपत्रासाठी लिहिलेल्या सदरांचे एकत्र व संपादित केलेला संग्रह आहे. केवळ वर उल्लेख केलेल्या प्रश्नाचेच लेखकांनी आढाव घेतला नसून सुमारे 25 प्रश्नांचा वेध घेतला आहे.

लबाडी करावी अस प्रामाणिक माणसांच्या मनात का येत नाही? आपल्याला कंटाळा का येतो? बुध्दिमत्ता मेदूच्या आकारावर अवलंबून असते का? सामान्य लोक अंधश्रद्ध का असतात? साध्या साध्या प्रश्नांची उत्तर द्यायला वृद्धांना बराच वेळ का लागतो? बेशुध्द अवस्थेत असलेल्या रूग्णांशी संवाद शक्य आहे का? सोशल नेटवर्किंगवर वेळ घालवल्यामुळे मेंदूवर वाईट परिणाम घेऊ शकतो का? .. अशा चित्रविचित्र परंतु आपल्या मनाशी - वा मेंदूशी - संबधित असलेले प्रश्न उपस्थित करून या विषयीचा

इतिहास त्याबद्दलचे पूर्वग्रह, चुकीच्या कल्पना व या विषयी तज्ञांचे म्हणणे काय आहे, आतापर्यंतचे झालेले संशोधन, प्रश्नातून उत्पन्न होणारे अनेक पदर यावर इत्यंभूत चर्चा करत असतानासुद्धा लेखकाने यात रंजकता आणल्यामुळे लेख एका दमात वाचून होतात. मेंदूची रचना, त्याचे भाग, त्यांची नावं, इत्यादींच्या उल्लेख टाळून लेख लिहिलेले असल्यामुळे उत्कंठा असलेल्या वाचंकाना नवीन माहिती वाचल्याचे समाधान मिळते शिवाय आपल्या पूर्वग्रह दूषित दृष्टिकोनात दुरुस्ती करून लेखकाशी सहमती दाखवावीशी वाटू लागते.

माणसाला पडणाऱ्या स्वप्नांचेच उदाहरण घेतल्यास स्वप्नाबद्दलच्या पूर्वी असलेले कित्येक कल्पना कालबाह्य झाल्या आहेत. रॅपिड आय मूव्हमेंटच्या (REM) वेळी स्वप्न पडतात असे पुर्वी वाटत होते. परंतु REM नसतानाही स्वप्न पडतात. फारच कमी लोकांना रंगीत स्वप्न पडतात अशीही समजूत होती. परंतु 85 टक्के लोकांना रंगीत स्वप्न पडतात. फक्त घोरत असताना स्वप्न पडत नाहीत.

स्वप्नांच्या संशोधनाची सुरुवात दीडशे वर्षापूर्वी झाली व सिग्मंड फ्रॉइड या जर्मन मानसतज्ञाने स्वप्नासंबंधी सिद्धांत मांडण्याचा प्रयत्न केला. पुढील काळात इतर अनेक संशोधकांनी त्यातील चुका शोधून याविषयीच्या संशोधनाला दिशा दिली.

स्वप्न दृष्टांत व स्वप्नात भवितव्य शोधणाऱ्यांची मात्र यामुळे घोर निराशा होत आहे. तर्कसंगत नसलेल्या स्वप्नातून काही तरी (अनुकूल) अर्थ काढून भविष्य वर्तविणे शक्य नाही हे सप्रमाण सिद्ध झाले आहे. स्वप्नात देवी येऊन गणितांची उत्तरं सांगते अशी प्रसिद्ध गणितज्ञ रामानुजम यांची श्रद्धा होती. परंतु अशा प्रकारची सर्जनशील स्वप्न पडणे निव्वळ योगायोगही असू शकतो.

'हुकुमी स्वप्न पडू शकतात का' हाही प्रश्न या संदर्भात विचारता येईल. स्वत:च्या इच्छेप्रमाणे स्वप्न पाडता येणाऱ्यांची संख्या हजारात एक असू शकेल. अशांना ल्युसिड ड्रीमर्स असे म्हणतात. यांच्यावरही संशोधन चालू आहे. मेंदूत तयार होणारी प्रतिमा संगणकांच्या पडद्यावर कृष्ण धवल स्वरूपात सादर करणारी संगणक प्रणाली विकसित होत आहे. कदाचित या प्रणालीतून आपल्याला स्वप्न का पडतात याचा उलगडा होऊ शकेल असे वैज्ञानिकांना वाटत आहे.

'माणसं शिव्या का देतात' याचा शोध घेताना रागाच्या भरात तोंडात शिवी येणं ही आदिम प्रेरणा आहे, असे लेखकाला वाटते. ती जनावरांतही असते. समोरच्याला भेदरवून सोडण्यासाठी, त्याला नॉन-प्लस करण्यासाठी शिव्यांचा उपयोग होऊ शकतो. शिव्यांचा संबंध आपल्या भावभावनांशी निगडित असतात व अशा प्रकारच्या आदिम भावनांचा आपल्या मेंदूतील लिंबिक सिस्टिमशी जवळचा संबंध असतो, असे तज्ञांचे मत आहे. कुठल्याही शब्दाचा शब्दशः अर्थ आणि भावनेशी निगडित अर्थ असे दोन अर्थ असतात. व त्या मेंदूत वेगवेगळया ठिकाणी साठवल्या जातात. शिव्यामुळे समोरचा माणूस घायाळ होत असला तरी शिव्या देणाऱ्याला याचे काही फायदे होत असतात. मनातील हिंसेच्या उर्मीला वाट मिळते. शिव्या दिल्यानंतर माणूस रिलॅक्स होऊ शकतो. वेदना कमी होतात. परंतु शिवी देणं

व शिवी ऐकून रक्त उसळणं हे नैसर्गिक आहे म्हणून त्याला आवरायचेच नाही, हे लेखकाला पटत माही. विवेकाने ते ताब्यात आणणे शक्य आहे यावर लेखकाचा विश्वास आहे.

अंतःप्रेरणेच्या संदर्भात असलेले वाद - प्रतिवाद, चर्चा व त्याचे आपल्या आयुष्यात असलेल स्थान याबद्दलही लेखक अभ्यासपूर्वक लिहित आहे. या पूर्वी अंतःप्रेरणा ही गोष्ट अवैज्ञानिक अशी समजली जात होती. आता मात्र अंत:प्रेरणेने घेतलेला निर्णय हा आपल्या अबोध मनात साठवलेली माहिती वापरून घेतलेला निर्णय आहे असे मानले जात आहे. *अंतःप्रेरणेवर विश्वास ठेऊन निर्णय घ्या* असे सांगणाऱ्या पुस्तकांची चलती आहे. त्यात थोडे फार सत्य आहे. तरीही विचारपूर्वक घेतलेले निर्णय कचऱ्याच्या टोपलीत टाकून *फक्त तुमचे अंतर्मन काय सांगते तसेच वागा* असे म्हणण्यातही शहाणपणा नाही, असे लेखकाला वाटते.

क्रिकेटपटू, खेळाडू, नट - नट्या व इतर सेलिब्रिटीज यांचा लकी गोष्टीवर भरपूर विश्वास असतो. त्यांच्या काही विशिष्ट लकी गोष्टी असतात. लकी रंग असतात. लकी तारखा, लकी वार, लकी संख्या असतात. व ते नेहमी त्याचे प्रदर्शनही करत असतात. कदाचित अशा गोष्टीमुळे त्यांना काही प्रमाणात दिलासा मिळत असावा. आत्मविश्वास वाढत असावा. परंतु त्यातून खरोखरच त्यांची कामगिरी सुधारते का हा प्रश्न लेखकाला पडलेला दिसतो. अशा प्रकारच्या अंधश्रद्धांच्या बाबतीत झालेल्या संशोधनाचा आढावा घेत असताना आपला मेंदूच अशा गोष्टींची भर घालत असतो हे लक्षात येत आहे. दोन घटना एका मागोमाग घडत असताना दिसल्यास दुसऱ्या घटनेमागील कारणामुळे पहिली घटना घडते अशी समजूत मेंदू करून घेतो. ओढून ताणून हा संबंध जोडणं कितीही मूर्खपणाचे वाटत असले तरी घटनेमागील कारण अजिबात माहित नसण्यापेक्षा हास्यास्पद कारणसुद्धा

चालू शकेल अशी मानसिकता त्यात असते. त्याचा मेंदू स्वीकार करतो व त्यातूनच अंधश्रद्धांचा जन्म होतो. लेख वाचताना लेखकाचा हा निर्णय पटू लागतो. माणसं कर्मकांड करून मनाला दिलासा मिळवू पाहतात, हे खरे असले तरी भोंदूबाबा मेंदूच्या या कमकुवतपणाचा गैर फायदा घेतात व साऱ्या समाजाला उल्लू बनवतात, हेही लक्षात घ्यायला हवे.

पूर्ण पुस्तक वाचताना लेखक मनाचे अंतरंग उघडे ठेवत आहेत व आपल्याला विचार करण्यास भाग पाडत आहेत, हे लक्षात येते. प्रत्येक लेखाच्या शेवटी उल्लेख केलेल्या संदर्भ सूचीवरून लेखकानी हाताळलेल्या विषयांचा आवाका समजतो व आपण थक्क होऊन जातो.

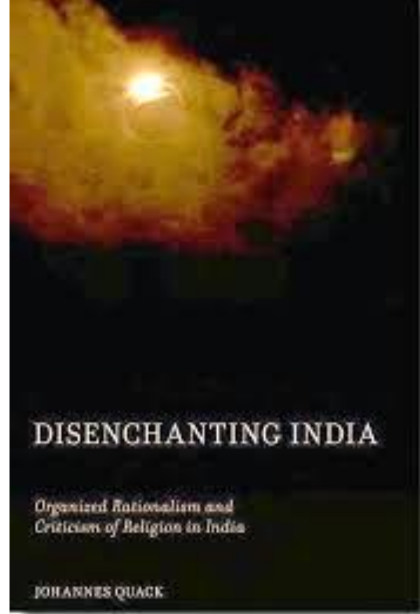
अभ्यासपूर्ण असलेले हे पुस्तक संदर्भ ग्रंथ म्हणून नक्कीच उपयुक्त ठरू शकेल.

मेंदूच्या मनात
सुबोध जावडेकर
मॅजेस्टिक प्रकाशन, ठाणे,
मूल्यः 200 रु, पाः 152

भारतातील रॅशनॅलिस्ट चळवळ

एका अभ्यासू रॅशनॅलिस्टच्या मते भारत देश हा फक्त धर्म, श्रद्धा, अंधश्रद्धा, रूढी, परंपरा यांचाच देश नसून नीरिश्वरवाद, विवेकवाद, मानवतावाद, चिकित्सक वृत्ती, अज्ञेयवाद यांचेही अंश कुठे ना कुठे तरी या देशात प्राचीन काळापासून सापडतात. जेव्हा हे मत आपण धसास लावण्याचा प्रयत्न करतो तेव्हा यातील खरेपणाविषयी संशय वाटू लागतो. कारण आपल्या आवती भोवती धर्माच्या अतिरेकामुळे विवेक, मानवता यांना पायदळी तुडवलेली उदाहरणं मोठ्या प्रमाणात सापडतात. परंतु डॉ. जॉन (जोहान्नेस) क्वॅक या एडिनबरो विद्यापीठातील प्राध्यापकाला मात्र आपल्या देशातील हा वेगळेपणा चटकन लक्षात येतो. त्यानी यासंबंधी एक प्रबंधच सादर केला असून त्याच प्रबंधाची पुस्तकी आवृत्ती Disenchanting India या नावाने ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेसने प्रकाशित केली आहे.

त्यांच्या या प्रबंधात प्रामुख्याने भारताच्या रॅशनॅलिस्ट परंपरेचा इतिहास, व आता त्याचे समाजातील स्थान यावर ऊहापोह केला आहे. त्यासाठी

लेखकानी देशभर विखुरलेल्या अनेक रॅशनॅलिस्ट संघटनांना प्रत्यक्ष भेट देऊन माहिती गोळा केली आहे. संघटनेचे उद्दिष्ट, त्यांच्या कार्याचे स्वरूप, त्याचे समाजावर होत असलेले परिणाम इत्यादीवर दृष्टीक्षेप टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. एक संशोधक म्हणून त्यानी घेतलेले श्रम व माहिती गोळा करण्यासाठी घेतलेली चिकाटी अत्यंत प्रशंसनीय ठरेल.

खरे पाहता लेखकाला रॅशनॅलिझमचे प्रत्यक्ष व्यवहारात होत असलेल्या उपयोगासंबंधी उत्सुकता होती. या रॅशनॅलिस्ट संघटना परंपरावादी समाजाचा सामना कशा प्रकारे करतात, रॅशनॅलिस्ट तत्वज्ञान त्यांच्या गळी कशा प्रकारे उतरवतात, त्यामुळे उद्भवलेल्या कठिण प्रसंगाचा सामना कसे करतात, इत्यादीसंबंधी माहिती मिळवण्यात त्याला रुची होती. परंतु आपल्यातील बहुतेक संघटना कागदी घोडे नाचवण्याव्यतिरिक्त फार काही करत नाहीत. अनेक संघटना व्यक्ती केंद्रित असल्यामुळे कार्यकर्त्यांची वणवा असते. आठवड्यातून वा महिन्यातून एखादी बैठक, काही निषेध पत्रकं, एखादं मुद्रित नियतकालिक वा संस्थळावर लांबलचक अशी दुर्बोध माहिती यापुरतेच त्यांचे कार्य सीमित असते. त्यामुळे लेखकाला महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीच्या (अंनिसच्या) कार्यावर लक्ष केंद्रित करावेसे वाटले. अंनिसचे उद्दिष्ट, त्याची कार्य पद्धती, धोरणं, त्यांच्या कार्यकर्त्यांची नैतिक बैठक, लेखकाला आवडल्यामुळे त्याचा प्रबंधाचा मोठा हिस्सा अंनिसच्या संबंधी आहे. यासाठी लेखक अंनिसच्या कार्यकर्त्यांबरोबर राहून, खेड्यापाड्यात हिंडून, त्याच्या वरिष्ठ व इतर कार्यकर्त्यांशी चर्चा करून अंनिसला समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे एका अर्थाने हा प्रबंध अंनिसच्या वाटचालीचा लेखाजोखा आहे म्हणण्यास भरपूर वाव आहे.

या पुस्तकात केवळ अंनिससंबंधीच माहिती नसून भारतातील बुद्धीप्रामाण्यवादी, इहवादी, निरीश्वरवादी, मानवतावादी, अज्ञेयवादी व

मुक्तविचार करणाऱ्या या क्षेत्रातील बहुतेक विचारवंतांच्या व त्यांच्या संघटनाबद्दल विमर्शात्मकपणे केलेली माहिती आहे. आताची रॅशनॅलिस्ट चळवळ मुख्यत्वेकरून जनमनसातील अंधश्रद्धांना आव्हान देत आहे. त्याचबरोबर अलौकिक शक्तीचा दावा करणाऱ्या व अविवेकी विचारांचा प्रचार - प्रसार करणाऱ्या बुवा - बाबांच्यावर आगपाखड करणारी आहे. या प्रकारच्या चमत्कार वा अतींद्रिय शक्तीचा दावा करणाऱ्यांच्या प्रभावातून जनसामान्यांना मुक्त करून त्यांच्यात वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजविण्याची, चिकित्सक विचार करण्याची, कार्यकारण भाव समजून घेण्याची व भावनेच्या आहारी न जाता कृती करण्याची गरज कशी आहे यावर भर दिला जात आहे. आध्यात्मिकतेच्या मृगजळाच्या मागे न धावता ऐहिक सुख, सुख समाधानी जीवन पद्धती व मानवतावादी दृष्टिकोन जनमानसात रुजविण्याचे प्रयत्न आपापल्या कुवतीनुसार करत आहेत, हे लेखकाच्या लक्षात आले. परंतु या गोष्टीतसुद्धा नवीन काही नसून आपल्या देशात चार्वाक, लोकायत, संत कबीर, राजाराम मोहन राय, महात्मा फुले, पंडिता रमाबाई, महर्षी कर्वे, गोरा, आगरकर, अब्राहम कोवूर, इत्यादींनी या गोष्टी यापूर्वीच सांगितल्या आहेत.

या पुस्तकाच्या पहिल्या भागात त्रोटकपणे उपलब्ध असलेल्या लिखित साहित्यातून भेटणाऱ्या भारतीय रॅशनॅलिस्ट्सच्या बद्दलची माहिती दिली आहे. या माहितीवरून लेखक आपल्यातील अंधश्रद्धांचे मूळ आपल्यातील धार्मिकतेत आहे, या निष्कर्षाप्रत पोहोचतो. भारतीयांच्या संदर्भातील रॅशनॅलिटी, रॅशनॅलिझम, व रॅशनलायजेशन या संकल्पना पाश्चिमात्य तत्वज्ञांना अभिप्रेत असलेल्या संकल्पनांपेक्षा फार वेगळ्या आहेत हे जाणवते. भारतीय संदर्भात काही वेळा रॅशनॅलिझम म्हणजे न्याय व समता, काही वेळा अहिंसा व सत्यान्वेषण, काही वेळा विचार प्रक्रियेतून दृढ झालेली जीवन पद्धती या अर्थानेसुद्धा वापरला जातो. त्यामुळेच कदाचित

भारतीय रॅशनॅलिस्ट्स स्वतःला बुद्धीवादी, युक्तीवादी, तर्कवादी, विवेकवादी, रॅडिकल मानवतावादी इत्यादी नावाने ओळखले जात असावेत. ही नावे त्या त्या व्यक्तीच्या धर्माबद्दलच्या व परमेश्वराचे अस्तित्व मानणे वा न मानणे या आकलनातून आलेले असावेत. त्यामुळे मानवतावाद, विवेकवाद, नीरिश्वरवाद, समाधानी आयुष्य जगण्यासाठी विचारपूर्वक अनुसरलेला मार्ग, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, विज्ञान - तंत्रज्ञानाचा पुरस्कार, पर्यावरणवाद, स्त्रीवाद इत्यादी गोष्टीसुद्धा रॅशनॅलिझमशी जोडलेल्या असतात. रॅशनॅलिझमच्या तात्विक चर्चेसाठी लेखक मॅक्स वेबर व चार्ल्स टेलर यांचा आधार घेतो.

खरे पाहता हे पुस्तक म्हणजे त्याच्या संशोधनावरील प्रबंध आहे. म्हणूनच लेखक स्वतःच्या संशोधनाची वर्गवारी multisided ethnography या सदरात करतो. एखाद्या चळवळीचा एथ्नोग्राफिक म्हणजे वांशिक - सांस्कृतिक गट म्हणून अभ्यास करणं आणि अँथ्रोपॉलॉजिकल म्हणजे मानववंशातील शारीरिक, सांस्कृतिक आणि आचरणात्मक इत्यादी भेदाविषयी अभ्यास करणं. अशा दृष्टिकोनामुळे अभ्यासात बराच फरक पडतो. जॉन यांच संशोधन एथ्नोग्राफिक आहे.

त्याचप्रमाणे सरधोपटपणे केलेल्या संशोधनामध्ये संबंधितांच्या मुलाखती, कागदपत्र - अहवाल व इतर मुद्रित साहित्यांचा अभ्यास, विषयासंबंधीच्या शिबिरांना, अधिवेशनांना हजेरी, ऑडिओ - व्हिडिओ वरून काढलेले मुद्दे इत्यादीवर भर असतो. परंतु हा संशोधक मळलेल्या वाटेने न जाता प्रत्यक्ष कार्यक्षेत्रात जाऊन तेथील मुख्य संघटक व इतर कार्यकर्ते यांच्याशी गप्पा मारून व त्यांच्या कार्यात सहभागी होत निष्कर्ष काढत होता. चिकित्सकपणे त्यांच्या कार्याचा आढावा घेत त्यांचे प्लस व मायनस पॉइंट्स शोधण्यात त्याला रुची होती. एका प्रकारे त्या संघटनेचा तो 'सोशल ऑडिट' करत होता.

या पुस्तकाच्या दुसऱ्या भागात या देशात संघटितपणे केलेल्या रॅशनॅलिझमच्या प्रयत्नांचा आढावा घेतला आहे. चार्वाकापासून सुरुवात झालेली ही परंपरा, वैदिक इहवादात व त्यानंतर भक्ती पंथात स्पष्टपणे दिसून येते. मध्ययुगात प्रचलित असलेल्या अंधश्रद्धेवर संत कबीर व संत तुकाराम यांनी मोठ्या प्रमाणावर आघात केला आहे. परंतु पाश्चात्य तत्ववेत्त्यांना अभिप्रेत असलेले रॅशनॅलिझम ब्रिटिश कालखंडात मूळ धरू लागली. अनेक भारतीय इंग्रजी शिकू लागले. इंगरसॉल, ब्रॅडलॉ, बेझंट यांच्या वैचारिक लेखनाने प्रभावित झाले. 19व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आगरकर, फुले, पेरियारसारखे समाजसुधारक रॅशनॅलिझमवर आधारित चळवळी सुरु करण्याच्या प्रयत्नात होते. परंतु त्या मुळातच धार्मिक सुधारणेच्या चळवळी होत्या. जवाहरलाल नेहरू व मानवेंद्र नाथ रॉय यांनी खऱ्या अर्थाने रॅशनॅलिझमचा पाया घातला. गोरा यांनी 1940 साली नास्तिक केंद्राची स्थापना करून रॅशनॅलिझमच्या व्यावहारिक स्वरूपावर भर देण्याचा प्रयत्न केला. र.धों. कर्वे Reason या इंग्रजी नियतकालिकातून रॅशनॅलिझमच्या विविध पैलूवर चर्चा घडवू लागले. या सर्वांच्या प्रयत्नाने प्रेरित होऊन 20 व्या शतकाच्या पूर्वार्धात दिल्ली, हैदराबाद, नागपूर, मुंबई, विजयवाडा, भिलाई, रूरकेला, मद्रास, कोईमतूर, कन्याकुमारी, अमृतसर इत्यादी ठिकाणी रॅशनॅलिझमचा प्रचार व प्रसार करणाऱ्या संघटनांची स्थापना झाली. पाश्चात्य शिक्षणाने प्रभावित झालेले अनेक सुशिक्षित तरुण या कार्यात पुढाकार घेऊ लागले.

या संघटना प्रामुख्याने सत्य साईबाबासारख्या बाबा, बुवा, स्वयंघोषित गुरु, महाराज यांच्या विरोधात जनजागृती करण्याचे प्रयत्न करत होत्या. या संघटना चालवणारे फक्त पेपरमध्ये लेख लिहिणे व भाषण करणे येवढ्याच सीमित अर्थाने काम करत होते. त्या तुलनेने एच नरसिंहय्या व अब्राहम कोवूर

यांचे कार्य मात्र सर्वस्वी वेगळे होते. अब्राहम कोवूर समाजाच्या तळागाळात जावून 'चमत्कारां'च्या प्रयोगांचे सादरीकरण करून त्यामागील विज्ञान समजून देत होते. मोठमोठ्या जनसमुदायासमोरील अशा प्रयोगामुळे लोक प्रभावित होत होते. अब्राहम कोवूर यांची ही गादी बी. प्रेमानंद यांनी चालवली. दक्षिण भारतातील ठिकठिकाणी जाऊन बाबा बुवांचे पर्दाफाश करत होते.
तथाकथित चमत्कार करून दाखवत असल्यामुळे बाबा - बुवा अडचणीत येत होते. प्रयोगांना गर्दी होत होती. स्वातंत्र्योत्तर भारतातील तरुण पिढी चांगलीच प्रभावित झाली व रॅशर्नॅलिस्ट संघटना जोमाने कार्य करू लागल्या.

पुस्तकाचा तिसऱ्या भागात अंनिसची उद्दिष्टे, संघटनात्मक रूपरेषा, कार्यपद्धती, निर्णयप्रक्रिया, कार्यक्रमातील विविधता, व कार्याचा होत असलेला प्रभाव इत्यादींचा समावेश आहे. लेखकाच्या दृष्टीने ही एक एथ्नोग्राफिक स्टडी केस म्हणून व्यक्त होत आहे. भारतातील विवेकवादाच्या प्रगतीचा अभ्यास करण्यासाठी अंनिसचीच निवड का केली हे सांगताना "अंनिसची चळवळ महाराष्ट्राच्या खेड्यापाड्यात पसरलेली आहे. तिचे कार्यकर्ते सर्वात जास्त सक्रीय आहेत. ते सर्व विनावेतन कार्य करणारे स्वयंसेवक आहेत. आणि ते द्रविड कळघम या चळवळीसारखे राजकारणात बिलकुल रस घेत नाहीत."

प्रत्यक्ष चळवळीचे कार्य चालू असलेले क्षेत्र अभ्यासासाठी निश्चित करणं, त्या कार्यात शिरकाव करणं आणि त्या क्षेत्राशी निगडित राहणं, सुरुवातीस कठिण होतं. परंतु नंतर अंनिसच्या कार्यकर्त्यांच्या मोकळेपणामुळे आणि मित्रत्वामुळे ते खूप सुकर झालं, असे लेखकानी मुद्दाम नमूद केले आहे. अंनिसने आखून घेतलेले अंधश्रद्धा निर्मूलनासाठी लढा, वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा प्रचार, धर्मचिकित्सा व व्यापक समाजसुधारणेत सक्रीय सहभाग

या चतुःसूत्रीने लेखक प्रभावित झाला होता. व यांची अंमलबजावणी कशी होते याबद्दल उत्सुकता होती.

दूरदूरच्या खेड्यात अंनिसचे कार्य कसे चालते? खेड्यातील सामान्य लोकांचा प्रतिसाद कसा असतो? खेड्यातल्यांच्यात भिनलेल्या अंधश्रद्धांच्या विरोधात बोलताना कार्यकर्ते कुठली रणनीती वापरत असतात? खेड्यातल्यांचा खरोखरच भ्रम निरास होतो का? कार्यकर्त्यांच्या विधानांना, प्रयोगाच्या सादरीकरणाला प्रत्यक्ष विरोध होतो का? हुल्लडबाजी होते का? धर्मावरील टीका ते सहन करू शकतात का? इत्यादी अनेक प्रश्नांची उत्तरं त्याला हवी होती. त्यासाठी तो चळवळीच्या प्रत्यक्ष कार्यात सहभागी झाला. 2-3 दिवस चालणाऱ्या बैठकींना हजर राहू लागला. प्रसंगी कार्यकर्त्यांच्या घरी राहायचा. अंनिसच्या विज्ञान बोध वाहिनीच्या गाडीतून प्रवासही करायचा. या सर्व प्रत्यक्ष अनुभवातून आणि डॉ. दाभोलकर व इतर अनुभवी कार्यकर्त्यांच्या मुलाखतीतून त्याच्या प्रश्नांना हळू हळू उत्तरं मिळत गेली. जरी ऐकून घेणारे एका दिवसात बदलत नसले तरी कार्यकर्त्यांच्या प्रामाणिकपणाबद्दल त्यांच्या मनात संशय नव्हता. कार्यकर्ते स्वतःच्या कुवतीनुसार उत्तर देत होते. समजून सांगत होते. देव - देवस्की, भूत - भानामती, अघोरी प्रथा यांच्या विरोधात भाष्य करण्यास कार्यकर्ते घाबरत नसतं. या सर्व प्रकारामागे लोकांनी विचार करावे, प्रश्न विचारावेत, आर्थिक नुकसान करून घेवू नये, आंधळेपणानी कृती करू नये, असे उद्देश असल्यामुळे लोकसुद्धा आवडो न आवडो, शांतपणे, सहनशीलपणे कार्यकर्त्यांचे म्हणणे ऐकून घेत असतं.

लेखकानी अंनिसच्या कार्यशैलीचा स्वतंत्रपणे अभ्यास करून या संघटनेचे वैशिष्ट्य व मर्यादा यांच्यावर टीका टिप्पणी केली आहे. अंनिसच्या कार्यपद्धतीवर भाष्य करताना धर्माला विरोध करणे म्हणजेच विवेकवाद का

हा प्रश्न त्याला पडतो. कारण अंनिसची याबद्दलची भूमिका धूसर आहे असे त्याला वाटते. खरे पाहता अंनिस उघड फसवणूक व शोषण करणाऱ्या धार्मिक विधींना व इतर गोष्टींना अंधश्रद्धेइतकेच विरोध करते व बुरसटलेल्या रूढी परंपरेसाठी वैज्ञानिक दृष्टिकोन हा एकमेव उपाय आहे यावर भर देते.

वैयक्तिक आयुष्यात रॅशनॅलिझम कशा प्रकारे आधार देतो याविषयीची भरपूर माहिती लेखकानी कार्यकर्त्यांच्या मुलाखतीतून गोळा केली आहे. विवाह, विवाह सोहळा, कौटुंबिक संबंध, जन्म, मृत्यु, प्रेताची विल्हेवाट इत्यादीसंबंधीची कार्यकर्त्यांची मत तपासली आहेत. अंनिसच्या कार्यकर्त्यांच्या मते अन्यायाविरुद्धचा लढा म्हणजे अविवेकीपणाच्या विरोधाचा लढा असतो. लेखकाला फुले यांच्या सत्य शोधकी पद्धतीचा निधर्मी विवाह सोहळा फार आवडलेला होता.

पुस्तकाचा शेवट करताना लेखक भारतातील रॅशनॅलिझमची चळवळ 'चमत्कार' व 'अतींद्रिय शक्ती'च्या समजुतीला कवटाळून बसलेल्या भारतीय समाजाला बाहेर काढणारी आहे, असे नमूद करू इच्छितो. रॅशनॅलिझमच्या चळवळीचा जोर जगभर पसरत असून भारतीय चळवळसुद्धा त्या जागतिक चळवळीचा भाग होण्याच्या प्रक्रियेत आहे, असे लेखकाला वाटते.

भारतातील रॅशनॅलिस्ट चळवळींचा सर्वंकश आढावा घेणारे इंग्रजीतील एक चांगले पुस्तक!

Disenchanting India:

Organised Rationalism and Criticism of Religion in India

Johannes Quack

Oxford University Press, 2012

pp 362, Price: Rs 995

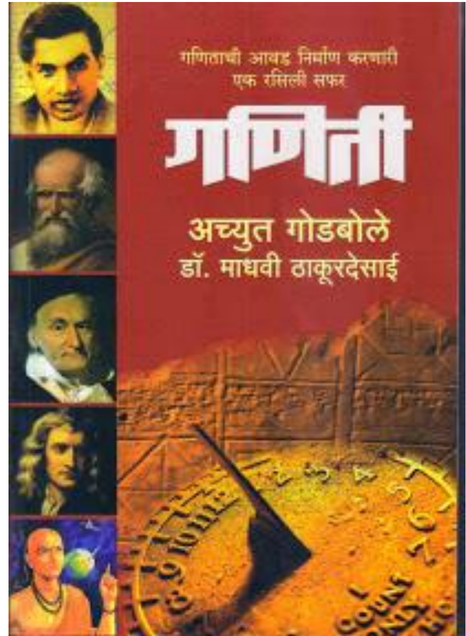
गणितस्य कथा: रम्या:

एकंदरीत मानवी संस्कृतीच्या प्रगतीमध्ये गणित या विषयाचा सिंहाचा वाटा असूनही गणित, गणितज्ञ, आणि गणिताचा इतिहास या बाबतीत समाजात सर्वसाधारणपणे अनभिज्ञता आढळते. अच्युत गोडबोले आणि माधवी ठाकूरदेसाई या लेखकद्वयीनं मात्र या परिस्थितीला छेद देऊन अगदी अनादी काळापासून ते आजच्या आधुनिक उच्चस्तरीय गणितापर्यंतच्या या विषयाच्या प्रवासातले महत्वाचे टप्पे, ते गाठण्यात महत्वाचा वाटा असणारे गणितज्ञ आणि एकूणच गणिती प्रक्रियेचा गुंतागुंतीचा इतिहास वाचकांपुढे रंजकपणे मांडला आहे – त्याबद्दल त्यांचे आभार मानावे तेवढे थोडके!

- डॉ. श्रीकृष्ण दाणी

पुस्तकाच्या मलपृष्ठावर छापलेल्या वरील ब्लर्बमध्ये आय आय टी पवईचे गणितज्ञ, डॉ. श्रीकृष्ण दाणी यांनी या पुस्तकातील आशयावर व लेखकद्वयांनी घेतलेल्या परिश्रमावर योग्य शब्दात कौतुक केले आहे, हे पुस्तक वाचून संपवताना जाणवते. लेखकांनी एके ठिकाणी म्हटल्याप्रमाणे गणित चांगल येणं म्हणजेच बुद्धीमान असणं उगीचच म्हटलं जातं. तसे पाहता गणित विषयात शंभर टक्के गुण मिळवणाऱ्यांची बुद्धिमत्ता तीक्ष्ण असू शकते असे वाटत असले तरी गणित हे काही बुद्धी मोजण्याचे मापन होऊ शकत नाही. बुद्धी एकमितीय नसते, तर ती बहुमितीय असते. अधिक खोलावर आणि अचूक नीरिक्षण करणं आणि ते लक्षात ठेवणं हा बुद्धीचा पैलू असू शकतो. परंतु केवळ आकडेमोड करता येणं हा काही बुद्धीचा पैलू असतो असे म्हणता येणार नाही. काही लोक भराभर आकडेमोड करण्याच्या पद्धती किंवा सूत्रं यांनाच 'गणित' असं म्हणतात. पण यामध्ये एक गोष्ट लक्षात ठेवायला पाहिजे. भराभर आकडेमोड करण्याचा ग्रुप थिअरी, टोपॉलॉजी, गेम थिअरी, सेट थिअरी, नॉन युक्लिडियन जॉमेट्री, अशा

गणिताच्या अनेक मूलभूत कल्पनांचा फारसा संबंध नाही. थोडक्यात जलद आकडेमोड करणारी मंडळी गणितज्ञ असतातच अस नाही; आणि गंमत म्हणजे, उत्तम किंवा थोर गणितज्ञ असला तरी तो भराभर आकडेमोड करू शकेलच असं नाही. गणिताच्या इतिहासातले कित्येक मोठे गणितज्ञ भराभर आकडे मोड करू शकत नव्हते. भारतातले आर्यभट्ट, भास्कराचार्य, माधव, नीळकंठ, रामानुजन किंवा युरोपातले

न्यूटन, गाऊस, आणि ऑयलर असे अनेक गणितज्ञ त्यांच्या जलद आकडेमोड करण्यामुळे मोठे गणितज्ञ ठरले नव्हते, तर त्यांच्या गणितातल्या मूलतत्वांमध्ये मोलाची भर टाकल्यामुळे! याचाच प्रत्यय या पुस्तकातील गणितज्ञांचे चरित्र वाचताना येत राहतो.

विज्ञान व तंत्रज्ञान (व काही प्रमाणात तत्वज्ञान) यांच्या विकासात अनेक गणितज्ञांचा सहभाग होता, हे आपण नाकारू शकत नाही. तत्वज्ञानाचा काय संबंध हा प्रश्नही येथे विचारला जाऊ शकतो. परंतु गणितज्ञसुद्धा एखाद्या तत्वज्ञाप्रमाणे या जगातल्या घडामोडीविषयी आपल्या तऱ्हेने भाष्य करत असतात. गणितीय संकल्पनांमुळे विज्ञान – तंत्रज्ञानांनी भार मोठी झेप घेतली व मानवीय जीवनात क्रांती झाली. अशा गणितीय संकल्पना, या संकल्पना

त्यांना कशा सुचल्या, त्यांच्या जीवनातील चढ उतार, त्यांच्याबद्दलच्या आख्यायिका, इत्यादी वाचत असताना आपण एका वेगळ्या जगात वावरत आहोत की काय असे वाटू लागते. या पुस्तकातील लेखांचा फोकस गणितज्ञांच्या जीवनावर केलेले असल्यामुळे व संकल्पनांच्या जास्त खोलात न शिरता वा गणिती संज्ञांच्या जंजाळात अडकून न पडता मांडणी केल्यामुळे सर्व लेख वाचनीय झाले आहेत. गणित व विज्ञान यातील सर्जनशीलता कशी फुलत जाते हे आपल्या लक्षात येऊ लागते.

गंमत म्हणजे, गणित हे केवळ विज्ञानाचा मदतनीस म्हणून येथे फोकस होत नाही. गणिताला एक स्वतंत्र अस्तित्व आहे, त्याची एक वेगळी आयडेंटिटी आहे, त्याचे एक वेगळे जग आहे, त्या जगातील नियमही ज्ञात जगापेक्षा वेगळे असू शकतात हे लेख वाचताना लक्षात येऊ लागते. मुळात गणित हे स्वतःच्याच साम्राज्यात मश्गुल असतं. व गणित कुठलीही गोष्ट सुसंगत व तर्कशुद्ध आहे की नाही याचा शोध घेत असतं. गृहितकात विसंगती वा परस्पर विरोधी असे काही असल्यास गणित त्याला बाद करतं. त्यामुळे जग समजून घेण्यासाठी जसे विज्ञानाला गणिताला शरण जाव लागतं तसे गणिताला मात्र विज्ञानापुढे हात पसरण्याची गरज भासत नाही. गणित विज्ञानाची जननी आहे किंवा क्वीन ऑफ ऑल सायन्सेस हे केवळ बोधवाक्य न राहता विज्ञानाचा डोलारा गणितावर कसा उभा राहिला हे पुस्तक वाचताना जाणवते. गणित म्हणजे क्लिष्ट संज्ञाने भरलेला, काहीतरी चित्र विचित्र मांडणी करणारा, प्रत्यक्ष व्यवहारात उपयोगी न पडणारा, उंच मनोऱ्यात वावरणाऱ्यासाठी असलेला अशी जी कल्पना गणिताबद्दल असते किंवा आहे, याला खोटे पाडण्यात गणितीचे लेखक यशस्वी झाले आहेत.

पुस्तकाच्या अनुक्रमणिकेवर नजर टाकल्यास या पुस्तकाचा आवाका लक्षात येऊ लागतो. प्राचीन काळातील माणसाला अंक मोजता यायला

लागल्यावर या संख्या मोजताना पाया (बेस) कोणता घ्यायचा या प्रश्नावर त्यानी हाताची बोट पाच असल्यामुळे पाचवर आधारित गणन पद्धती तो वापरू लागला. सुमारे 5500 वर्षापूर्वीच्या सुमेरियन व बॅबिलोनियन संस्कृतीच्या काळात 60 च्या पायावर आधारित असलेली सेक्साजेसिमल पद्धत वापरली. नंतरच्या इजिप्तमधील नाइल संस्कृतीच्या काळात भव्य पिरॅमिड्सची रचना झाली. या पिरॅमिड्ससाठी इजिप्तच्या तज्ञांनी कुठले गणित वापरत होते याचा पुरावा उपलब्ध नसला तरी त्यांना अपूर्णांकांची नोटेशन पद्धत व गुणाकार यांचा वापर कसा करावा हे माहित होते.

भारतीय गणिताचा आढावा घेताना यज्ञवेदीच्या अचूक रचनेसाठी वापरलेले वेदकालीन शुल्वसूत्र (इ.स.पू. 800), त्रिकोणमितीत लागणाऱ्या साईन फंक्शनचा विचार करणारे आर्यभट्ट (इ.स. 476-550), जगाला शून्य ही कल्पना बहाल करणारे ब्रह्मगुप्त (इ.स. 597–668), खगोलशास्त्र व गणित यांचा ताळमेळ घालणारे व *लीलावती*चे ग्रंथकर्ते दुसरे भास्कराचार्य (इ.स. 1114-1185) यांच्या पर्यंतचा सुमारे 2000 वर्षाचा सुवर्ण काळ लेखक आपल्या डोळयासमोर उभे करतात.

ग्रीक संस्कृतीच्या कालखंडात गणिताची भरभराटी झाली. निसर्गातील घटनाक्रमांना दैववादी दृष्टीने न पाहता डोळस दृष्टीने पाहण्यास सांगणारा थेल्स (इ.स.पू. 624 – 546), वाळूवर रेघोट्या मारत काटकोन त्रिकोनाचे गुणधर्म शोधणारा व संख्यांना दैवी शक्ती बहाल करणारा पायथॅगोरस (इ.स.पू. 570–495), डिटर्मिनंट व इन्फिनिटी या कल्पनांचा विकास करणारा झेनो (इ.स.पू. 490-430), भूमितीतील प्रश्नांची उत्तर अंकगणितात शोधणारा यूडॉक्झस (इ.स.पू. 408-355), 'एलेमंटेस' या ग्रीक गणितावरील पुस्तकाचा लेखक युक्लिड (इ.स.पू. 330-275), गणिताचा व्यावहारिक वापर करणाऱ्या अप्लाईड मॅथेमॅटिक्स या गणित शाखेचा शोध घेणारा व 'युरेका युरेका'

म्हणत आनंद व्यक्त करणारा अर्किमिडीज (इ.स.पू. 287-212) इत्यादी ग्रीक गणितज्ञांनी काही मोजकी साधनं वापरून व केवळ विचार प्रयोगातून कित्येक मूलभूत संकल्पनांच्यावर काम केलेले आहे याचे आश्चर्य वाटू लागते. *समांतर रेषा एकमेकांना कधीच मिळत नाहीत, त्रिकोणांच्या तीन कोनांची बेरीज 180 असते* अशा अनेक व्याख्या व गृहितकांची नोंद युक्लिडच्या पुस्तकात सापडतात. परंतु या युक्लिडियन जॉमेट्रीला आव्हान देणारे महाभाग पुढील काळात होवून गेले तरी ग्रीक गणितज्ञांचे योगदान आपण सहजासहजी विसरू शकत नाही.

यानंतर अरब लोकानी गणिताचा वारसा पुढे चालवला. बीजगणितासारखी महत्वाची शाखा सुरु करण्याचे श्रेय अरबांना जाते. इस्लामिक साम्राज्याच्या भरभराटीच्या काळात भारतीय व ग्रीक गणिताच्या पुस्तकांचे भाषांतर करण्यासाठी उत्तेजन मिळाल्यामुळे व अरब व्यापारी जगभर प्रवास करत असल्यामुळे गणित सर्वदूरपर्यंत पोचू शकले. पुढील काळात युरोपियन गणितज्ञ या पुस्तकांच्या आधारे गणिताचा अभ्यास करत या शाखेत भर घालू लागले. आणि आधुनिक गणिताचा जन्म झाला.

आधुनिक गणितातील अनेक दिग्गजांच्यावर येथे लेख आहेत. लोगॅरिदम्सचा शोध लावणारा जॉन नेपियर (1550-1617), बीजगणित व भूमितीला नवे परिमाण प्राप्त करून देणारा रेने देकार्त (1596-1650), कोनिक्सवर आयुष्य वेचणारा ब्लेझ पास्कल (1623-1662), जगाला कोड्यात टाकणारा पियरे दि फर्मा (1601–1665), बायनॉमियल सिद्धांत व कॅल्क्युलसवर हक्क सांगणारा आयझ्याक न्यूटन (1642-1727), ब्रिटिश गणितज्ञांच्या तडाख्यात सापडून नामोहरम झालेला व न्यूटनचा समकालीन फ्रेंच गणितज्ञ गॉटफ्राइड लेब्निट्झ (1646-1716), 17व्या व 18व्या शतकातील बेर्नुली गणितज्ञांचं घराणं, ग्रुप थिअरीचा जनक लेन्हार्ड ऑयलर

(1707-1783), नेपोलियन बोनापार्टचा लाडका गणितज्ञ जोसेफ लाग्रांज (1736-1813), गणिताच्या नव्या वाटा शोधणारा परंतु राजरोषाला बळी पडलेला गॅस्पार्ट माँज (1746-1818), गणिताला आधुनिक स्वरूप देणारा व गणितात ॲनालिसिस (विश्लेषण) पद्धतीला वेगळे स्थान देणारा कार्ल गाउस (1777-1855), क्विंटिक समीकरणासाठी (x^5) आयुष्य वेचणारा नील्स आबेल (1802-1827), 22व्या वर्षी नाहकपणे मृत्युला कवटाळणारा परंतु मृत्युच्या अगोदरच्या काही तासात लिहिलेल्या 60 पानात ग्रुप थिअरीची संपूर्ण कल्पना देणारा एव्हिरिस्ट गॅल्व्हा (1811-1832), झीटा फंक्शनचा जनक जॉर्ज बर्नार्हर्ड रीमान (1826-1866), टोपॉलॉजीला शिखरावर पोचवणारा हेन्री पॉइनकरे (1854-1912), सेट थिअरी आणि इन्फिनिटीची संकल्पना मांडणारा जॉर्ज कँटर (1845-1918), उच्च गणितात बहुमोल भर घालणारा श्रीनिवास रामानुजन (1887-1920), गेम थिअरीला विकसित करणारी जॉन न्यूमन (1903-11957) व (ब्यूटिफुल मांइंड या गाजलेल्या चित्रपटाचा) जॉन नॅश यांची जोडी, इत्यादींच्या बद्दल वाचताना वाचक संभ्रमित होतो आणि गणित म्हणजे आकडेमोड किंवा संज्ञांचे जंजाळ या मानसिकतेतून मुक्त होतो. लेखक गणितज्ञांच्या सर्जनशीलतेची ओळख करून देत असतानाच माणूस म्हणूनही ते कसे होते याचे चित्र आपल्या डोळयासमोर उभे करतात. त्यामुळे या सर्व लेखांकडे ह्युमन इंटरेस्ट स्टोरी म्हणूनही आपण पाहू शकतो.

सामान्य वाचकांना गणित विषयात सामावून घेण्यासाठी लेखक अंकगणित, बीजगणित, कॅल्क्युलस, नॉन-युक्लिडियन जॉमेट्री, स्टॅटिस्टिक्स, प्रॉबॅबिलिटी, लॉजिक, इत्यादी विषयांचा विस्तृतपणे परिचय करून देत आहेत. 0 ते 9 संख्याचा वापर करणारी दशमान गणन पद्धती, 2च्या पायावर आधारित असलेली बायनरी (द्विमान) गणन पद्धती म्हणजे नेमके काय

यासंबंधीची टिप्पणी लेखात आहे. अंकगणितावरील लेख वाचत असताना संख्यांचे विविध प्रकार, चिन्हांची योजना, क्रमिक (प्रोग्रेसिव्ह) व श्रेढी (सीरीज) इत्यादींना मजेशीर इतिहास आहे हे कळते. तिसऱ्या शतकातील दिओफंदो यांनी प्रथम बीजगणिताचा वापर केला व आजतागायत बीजगणिताशिवाय गणिताचे पान हलत नाही. क्वाड्रॅटिक, क्युबिक, व क्वांटिक समीकरणं सोडवण्यासाठी अनेक गणितज्ञांनी आपले आयुष्य वेचले. गणिताची उत्क्रांती एका अर्थानं वेगवेगळी समीकरणं सोडवण्याच्या प्रयत्नातून झाली असे म्हणता येईल. कल्क्युलसचा शोध हा निसर्गाचे नियम शोधण्यासाठी माणसानं टाकलेलं महत्वाच पाऊलं असे म्हणता येईल. मुळात कल्क्युलस म्हणजे अतीसूक्ष्म वा अविभाज्य बदलांच गणित असते. आधुनिक तंत्रज्ञानातल्या बहुतेक प्रगतीचा पाया कल्क्युलस आहे.

जगातलं असं एकही क्षेत्र नसेल जिथे संख्याशास्त्र वापरलं जात नाही. संख्याशास्त्राचा पहिला शास्त्रशुद्ध अभ्यास जॉन ग्राउंट (1620-1674) यानी केला. आज त्याचा वापर सामाजिक – राजकीय स्थित्यंतर, जन्मदर, मृत्युदर, लाइफ टेबल, इत्यादीसाठी वापरला जात आहे. माहिती व डेटांचे वर्गीकरण करून त्यातून अर्थबोध होणारे अंदाज वर्तविणे या शास्त्रामुळे शक्य होत आहे.

कोणतीही घटना घडण्याची किती शक्यता आहे याचा शोध प्रॉबॅबिलिटीतून (संभाव्यताशास्त्र) घेता येते. जुगार खेळण्यातून जन्मास आलेल्या या शास्त्राचा वापर आता फार मोठ्या प्रमाणात होत आहे. संपूर्ण विमा उद्योग, हवामान अंदाज याच शास्त्रावर आधारलेले आहेत.

स्त्री गणितज्ञांबद्दलचा एक लेख या पुस्तकात आहे. ख्रिस्तपूर्व 6व्या शतकातील थिओना, 13व्या शतकातील हायपेशिया, 18व्या शतकातील मारिया अग्रेसी, 19व्य शतकातील सोफी जर्मेन, सोन्या कोवालेव्हस्काया व एमी नोथर या स्त्री गणितज्ञांच्याबद्दल वाचताना स्त्री गणितज्ञांची संख्या इतकी कमी का असा प्रश्न

विचारावासा वाटतो. कदाचित लेखकानी उल्लेख केल्याप्रमाणे पुरुषी वर्चस्वाचा त्रास बऱ्याच स्त्री गणितज्ञांना आजही सहन करावा लागतो हे मात्र वास्तव आहे.

पुस्तकाच्या समारोपाच्या लेखात लेखकांनी गणिताचा थोडक्यात इतिहास मांडला असून तो मुळापासूनच वाचायला हवे.

ई.टी. बेल यानी 1937मध्ये मेन ऑफ मॅथेमॅटिक्स नावाचे पुस्तक लिहिले होते. इंग्रजीतील हे पुस्तक अजूनही वाचले जाते. गणिताच्या या इतिहासाप्रमाणेच मराठीत गणिताचा इतिहास सादर केल्याबद्दल लेखकांचे आभार मानायला हवे. गणिताच्याबद्दल, गणितज्ञांच्याबद्दल व गणिताच्या इतिहासाबद्दल आस्था व कुतूहल असणाऱ्या प्रत्येक मराठी वाचकानी संग्रही ठेवायलाच हवे असे हे पुस्तक आहे!

गणिती

अच्युत गोडबोले व डॉ. माधवी ठाकूरदेसाई

मनोविकास प्रकाशन, पुणे (2013),

किं: 350 रु, पृ.सं: 470

नांगरल्याविण भुई - (अल्प) परिचय

पुस्तक विकत घेऊन 2-3 वर्षे झाली तरी हे पुस्तक वाचायचे राहून गेले. कदाचित पुस्तकाचे शीर्षक misleading वाटल्यामुळे तसे झाले असेल. हे पुस्तक शेतीविषयक असावे असा (गैर)समज झाला होता. (शीर्षक वाचताना फुकोयामाचे One Straw Revolution सारखे काही तरी असावे असे वाटले असेल). परंतु पुस्तक वाचून संपवल्यानंतर हा एक सर्वस्वी वेगळा प्रयत्न आहे हे लक्षात आले. जयंत नारळीकर पती-पत्नींच्या मलपृष्टावरील थोडक्यात मांडलेल्या अनुकूल अभिप्रायापेक्षा कादंबरीचा आवाका फार मोठा आहे हे वाचताना लक्षात येवू लागले.

कादंबरीचा विषय, रचना, पात्रनियोजन, विषयाची मांडणी व शेवट या सर्व आघाड्यावर लेखक नंदा खरे यांना शंभर टक्के यश मिळाले आहे असे म्हणता येत नसले तरी या प्रकारे एखादी कादंबरी लिहिता येऊ शकते यातच लेखकाचे यश दडले आहे.
संगणकशास्त्राचे सैद्धांतिक पाया उभारणाऱ्या काही मोजक्या वैज्ञानिकापैकी अत्यंत नावाजलेल्या ॲलन ट्यूरींगसारखे एक पात्र घेऊन त्याच्या सर्व गुणदोषासह त्याला भारतीय वातावरणात उतरवणे हे येरा गबाळाचे काम नाही. इंग्रजी साहित्यविश्वालासुद्धा आव्हानात्मक वाटणाऱ्या ट्यूरिंगला भारतीय साज चढवणे खरोखरच सर्जनशीलतेची उच्च पातळी गाठण्यासारखे ठरेल.

मूळ वैज्ञानिक सिद्धांतापासून संगणकाची रचना करण्याचा ध्यास असलेल्या यातील पात्ररचना खरोखरच वाखाणण्यासारखी आहे. टाटांची प्रेरणा व त्यांचा आर्थिक सहभाग, रामानुजनबरोबरची ट्यूरिंगची काल्पनिक ओझरती भेट, टाटा-भिसे यांचे (त्या काळातील) स्वामित्व हक्कासाठीचा संघर्ष, इत्यादींचा अत्यंत खुबीने वापर करून सीता छत्रे या लहानपणीच

विधवा झालेल्या व almost निराश्रित असलेल्या काल्पनिक स्त्रीच्या भोवती कथानक फिरते ठेवून या बाईला लेखकाने वेगळ्या उंचीवर नेवून ठेवले आहे.

संगणक विज्ञानातील प्राथमिक अडथळे कशा प्रकारचे होते याची पूर्ण कल्पना हे पुस्तक वाचताना येते. विज्ञान - तंत्रज्ञानाचा वापर करून एखादी ललित साहित्यकृती उभी करणे व वाचकांना वेगळ्या विश्वात नेणे फार कठिण काम आहे. लेखक या कामी यशस्वी झालेले आहेत ही बाब पुस्तक वाचताना नक्कीच लक्षात राहते.

परंतु यातील बारकावे समजून घेण्यासाठी वाचकांकडे बहुश्रुतता आवश्यक आहे. ते जर नसल्यास कादंबरी निर्जीव वाटू लागते. मग मात्र (नेहमीप्रमाणे) दोष लेखकाच्या माथी मारून वाचक सहीसलामत स्वत:ची सुटका करून घेतो.

हे पुस्तक वाचताना The Soul of a New Machine ची आठवण होत होती.

नांगरल्याविण भुई,

नंदा खरे,

ग्रंथाली, मुंबई, 2005,

पृ.सं - 177, किं - 150 रु

(*खरे पाहता या पुस्तकाचा हा फारच त्रोटक परिचय आहे हे मला जाणवते. नंदा खरे याच्या प्रकाशित झालेल्या सर्व पुस्तकावर लिहिलेले सुदीर्घ लेख वाचायला मला नक्कीच आवडेल. कुणीतरी हे काम नक्कीच करतील अशी आशा बाळगू या!*)

आश्चर्यकारक विज्ञान

आश्चर्यकारक विज्ञान या नावाने प्रकाशित केलेल्या या संचा-तील *भुलभुलैय्या, महाशक्तीशाली लेसर, उर्जानाट्य,व अलिबाबाची गुहा* ही विज्ञानविषयक पुस्तकं वाचत असताना आताच्या नवीन पिढीचा हेवा वाटू लागतो. कारण 20-30 वर्षापूर्वी आपल्या मनातील कुतूहलकारक प्रश्नांची उत्तरं शोधण्यासाठी, पालक, भाऊ-बहीण, त्यांचे मित्र-मैत्रिणी, शिक्षक, पाठ्य- पुस्तकं, संदर्भ ग्रंथ, वाचनालय यांच्याकडे हेलपाटे घालावे लागत होते. (व त्या उत्तरावाचून काही अडत नाही हे लक्षात आल्यानंतर गप्प बसावे लागत होते.) परंतु आज गूगल अंकल एका क्लिकमध्ये सर्व माहिती तुमच्या डोळ्यासमोर हजर करतो. परंतु या माहितीला चाळणी लावून नेमके आपल्याला काय हवे, काय नको हे अजूनही समजत नाही. आणि ही माहिती फक्त इलेक्ट्रॉनिक माध्यमातून उपलब्ध असल्यामुळे तज्ञांनी लिहिलेल्या मुद्रित पुस्तकांना पर्याय नाही असेच म्हणावे लागेल.

विज्ञानाचा आवाका आणि पसारा लक्षात घेतल्यास मन भरून जाते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना काहीना काही प्रश्न विचारावेसे वाटतात. आणि प्रश्नांना उत्तरं मिळाली की आणखी कुतूहल निर्माण होऊन न संपणारी मालिका मनात घर करून बसते. लहान मुलांपासून शैशवावस्थेतील विद्यार्थ्यांना नेहमी पडणाऱ्या प्रश्नांना समजून घेऊन त्याची उत्तरं या पुस्तकांचे लेखक, प.रा. आर्डे या प्राध्यापकांनी संकलित केलेले आहेत.

काही प्रश्न चमत्कारसदृश गोष्टींचा उलगडा करून घेण्यासाठी विचारलेले असतात. *भुलभुलैय्या* या पुस्तकात अशा प्रकारच्या चमत्कारांच्या मागील विज्ञान उलगडून सांगितलेले आहे. पाण्याच्या पृष्ठीय ताणाचा गैरफायदा घेत गणपती दूध पितो या अफव्यामागील विज्ञान ते समजून सांगतात. पाण्याने दिवा कसा पेटवतात याचे वैज्ञानिक स्पष्टीकरण ते देतात. अशाच प्रकारे

लिंबातून जाळ कसा काय निघतो, आगीवरून (काही क्षणच) चालल्यास तळवे का भाजत नाहीत, उंबराला फूल लागले म्हणून कशी फसगत केली गेली, टोकदार खिळ्यावर झोपण्याची किमया कशी केली जाते, एका भाकरीचे दोन भाकऱ्या कसे केल्या जातात, मेलेला साप चावला म्हणून पैसे उकळणाऱ्याचे भांडा फोड असे अनेक गमतीदार किस्से या पुस्तकात असून दुनिया झुकती है, झुकानेवाला चाहिये याचा प्रत्यय पुस्तक वाचताना आपल्याला येतो.

मानवाची गरज ही नव्या संशोधनाचा पाया असते व अशा प्रकारचे संशोधन हाही कुतूहलाचा विषय असू शकतो. शत्रूच्या विमानाचा वेध घेण्यासाठी लेसर यंत्रणेचा वापर आरोग्य, दळणवळण, व संशोधन या विधायक क्षेत्रातही होत आहे. या चमत्कारसदृश किरणांचा इतिहास मोठा मनोरंजक आहे, याची कल्पना *महाशक्तीशाली लेसर* हे पुस्तक वाचत असताना येते. या संदर्भात लेसर किरण महाशक्तीशाली कसे, लेसर प्रिंटर अधिक प्रभावी कसा, लेसरनिर्मितीचे विज्ञान काय, लेसरने डोळ्यांची शस्त्रक्रिया का शक्य झाली, लेसरमुळे चंद्र ते पृथ्वी हे अंतर अचूकपणे मोजणे कसे शक्य झाले, युद्धात लक्ष्यांचा भेद लेसर कसे करते, भूकंप नोंदणी यंत्र, अग्नीनोंदक, लेसर दर्शक (पॉइंटर), लेसर शो, बार कोड, बर्ड डेटरंट इत्यादी उपकरणात लेसरचा वापर कसा केला जातो, अशा अनेक प्रश्नांचा ऊहापोह या पुस्तकात केला आहे.

लहान मुला-मुलींना नेहमी पडणाऱ्या काही कुतूहलजनक विज्ञान विषयीच्या प्रश्नांना उत्तरं लेखक *उर्जानाट्य* या पुस्तकात देत आहेत. ढग खाली का पडत नाही, सोनोग्राफी म्हणजे नेमके काय असते, ध्वनी प्रदूषण कसे मोजले जाते, अंतरिक्ष प्रवास कसा शक्य झाला, गुरुत्व बल नसते तर शनीला पळवून लावणं शक्य आहे का, सोन्याच्या मुकुटामधील भेसळ

आर्किमिडीजने कशी ओळखली, पृथ्वीला उचलून दाखवणे शक्य आहे का, गॅरेजमध्ये दुरुस्ती करताना कार कशी उचलली जाते, निळा प्रकाश देणारे LED बल्ब कसे काम करतात, चंद्र आपल्याबरोबर पळतो कसा, पक्षी उडतात, मग माणूस का उडू शकत नाही, अशा प्रकारचे अनेक प्रश्न विद्यार्थी वयात (आणि मोठेपणीसुद्धा) आपल्याला विचारावेसे वाटत असतात. अशा प्रकारच्या प्रश्नांची उत्तर वाचत असताना नैसर्गिक नियम, व माणसातील संशोधक वृत्तींचे कौतुक करावेसे वाटते.

अलीबाबाची गुहा हे पुस्तक रसायनांच्या प्रतिसृष्टीमुळे माणसाचे जीवन कसे बदलले याचा मागोवा घेत आहे. दैनंदिन जीवनातील सकाळी दात घासण्यासाठी वापरात येणाऱ्या टूथ ब्रश व टूथ पेस्ट पासून रात्री झोपण्यापूर्वी रिमोट हातात घेवून सर्फिंग करत असलेल्या टीव्हीपर्यंतच्या शेकडो गोष्टीत रसायनांची रेलचेल असते. या गोष्टींचा उलगडा लेखक आपल्याला या पुस्तकातून करून देत आहेत. त्याच-बरोबर जेनेटिक्स, क्लोनिंग, युजेनिक्स, ऑस्मॉसिस या संकल्पनांचा परिचय ते करून देत आहेत. पण सर्वच रसायनं आपणाला सुख आणि आनंद देतात का हाही प्रश्न त्यांनी उपस्थित केला आहे. त्यामुळे रसायनांनी निर्माण झालेल्या प्रतिसृष्टीला नीट ओळखायला हवे व तिचा योग्य वापर करायला हवा हा इशाराही ते येथे देत आहेत.

साधी सोपी भाषा व वैज्ञानिक संकल्पनांच्या स्पष्टीकरणाला आवश्यक असलेले क्लिष्ट गणितीय समीकरणे टाळून समर्पक उत्तरं थोडक्यात दिल्यामुळे ही सर्व पुस्तकं अत्यंत वाचनीय झालेले आहेत. लेखकानी प्रस्तावनेत म्हटल्याप्रमाणे विज्ञान आपल्या संस्कृतीवर प्रामुख्याने तीन प्रकारे परिणाम करीत आले आहे. पहिला परिणाम म्हणजे भौतिक सुबत्ता, दुसरा परिणाम म्हणजे हे जग कोणत्या नियमांनी चालते याचे ज्ञान व सगळयात महत्वाचा परिणाम म्हणजे विश्वाबद्दलचा एक नवा दृष्टिकोन. पूर्वापार चालत आलेल्या चुकीच्या रूढी आणि गैरसमजुती दूर

होण्यासाठी दैववादी दृष्टिकोन जाऊन वैज्ञानिक दृष्टिकोन निर्माण होण्यास विज्ञानाने मोलाची मदत केली आहे.

कदाचित ही व असली पुस्तकं वाचून आजच्या पिढीत वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजत असल्यास लेखकाचे प्रयत्न वाया गेले नाहीत असे नक्की म्हणता येईल.

1.अलिबाबाची गुहा

2. उर्जानाट्‌य

3. महाशक्तीशाली लेसर

4.भुलभुलैय्या

प्रा. प.रा. आर्डे

प्रकाशकः सृजन प्रकाशन, सांगली

किंमतः प्रत्येकी 70 रुपये, पानेः प्रत्येकी सुमारे 60

भगवान देता है तो छप्पर फाडके देता है...

अलीकडील वैचारिक पुस्तकं वाचत असताना वाचकांना एका प्रकारच्या नैराश्याने वेढल्यासारखे वाटू लागते. त्यातील घटना, घटनाक्रम, घटनेवरील मल्लीनाथी, विश्लेषण आपल्याला थक्क करून सोडत असले तरी मुळात माहितीचा आघातच फार मोठा असतो. याच मालिकेतील मीरा नंदा यांचे 'गॉड्स मार्केट' (God's market) हे पुस्तक वाचत असताना आपला समाज कुठल्या दिशेने प्रवास करत आहे, याबद्दल रुखरुख वाटू लागते. पुस्तकाच्या उपशीर्शकात उल्लेख केल्याप्रमाणे How Globalisation is making India more Hindu हे मत आजही तितक्याच प्रकर्षाने जाणवत आहे. मीरा नंदा यांनी गेल्या 60-70 वर्षाच्या कालावधीतील सामाजिक स्थितीगतीचा विचार करत करत जागतिकीकरणामुळे कुणाचे भले झाले असेल तर ते हिंदू देव-देवतांचे, त्यांच्या मंदिरांचे आणि परमेश्वराच्या अधिकृत/ अनधिकृत प्रतिनिधींचे (दलालांचे) असे त्यांना वाटत आहे.

मीरा नंदा यांनी आपल्या या पुस्तकात उदारीकरणपूर्व व उदारीकरणा-नंतरच्या कालखंडाचे पाच भाग केलेले असून त्या त्या कालखंडातील राजकीय व धार्मिक घडामोडीकडे वाचकांचे लक्ष वेधण्याचे प्रयत्न ते करत आहेत. पहिल्या भागात 1947 सालच्या लोकशाही, कल्याणकारी राष्ट्राच्या वाटचालीकडील दुर्दम्य आशावादानी भारलेल्या समाजाचा थोडक्यात दिलेली माहिती आहे. शेकडो अयशस्वी प्रयत्नानंतर जागतिकीकरणाचे वारे सुटले. समाजाचे खासगीकरणाकडील ओढ वाढू लागली. उदारीकरण म्हणजे शिक्षणातून उद्योगावकाश हा नेहमीचा रूढ अर्थ न घेता परमेश्वराचे आणि बाबाबुवांचे बाजारीकरण या अर्थानेसुद्धा घेतले जाऊ लागले. या तथाकथित नवस्वातंत्र्याचा कालखंड म्हणजे शासनव्यवस्थेचा देशाच्या अर्थकारणावरील नियंत्रण कमी कमी करत करत वंचित, गरीब व दलित यांना

वाऱ्यावर सोडलेला कालखंड असे म्हणता येईल. त्यामुळे संपूर्ण समाज भांबावलेल्या अवस्थेतून जात होता. व ही अवस्था धर्माचे गोडवे गाणाऱ्यांसाठी सुवर्ण संधी होती. मतपेटीसाठी लोकानुनय करणारे राजकारणी हिंदुत्वाच्या प्रचार/प्रसार यात मोठ्या हिरिरीने सहभागी झाले. बाबा-बुवांच्या करिष्म्याने अगतिक जनसामान्य मोहित होऊन परमेश्वराला नको तितकी प्रसिद्धी देऊ लागले.

पुस्तकाच्या दुसऱ्या भागात मध्यम वर्गाच्या वाढत्या धार्मिकीकरणाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न लेखिकेने केला आहे. कदाचित हे धार्मिकीकरण जाणून बुजून वा ठरवून केलेले नसेलही; परंतु पुरावे मात्र धार्मिकीकरणाची गडद छाया मध्यमवर्गावर पसरलेली होती, याची खात्री देतात. मध्यमवर्गीयांची क्रयशक्ती व संख्या ज्याप्रमाणात वाढत गेली त्याच प्रमाणात भारतीय समाजावर (हिंदू) धर्माची आपली पकड आणखी घट्ट होऊ लागली. मीरा नंदाच्या मते हे वाढते धार्मिकीकरण पूर्वीच्यापेक्षा जास्त प्रतिगामी, व प्रसंगी जीव घेणारी ठरत होती. जागतिकीकरणाच्या वाहत्या प्रवाहात अनेकांनी हात धुऊन घेतले; मिळालेल्या संधीचा फायदा घेतला; अनेक जण पुढे सरसावले; गर्दी केली. परंतु या गर्दीतूनही वाट काढत स्वतःचे अस्तित्व सिद्ध करणाऱ्यात परमेश्वराचे प्रतिनिधी आघाडीवर होते. परमेश्वर हे एक विक्रेय व प्रदर्शनीय वस्तु आहे याबद्दल त्यांच्या मनात शंका नव्हती. त्यातल्या त्यात हिंदूंचा परमेश्वर हा उच्चकोटीचा, तारणहार, सखा, प्रेमी असे सर्व काही होता. त्यामुळे (मध्यस्थामार्फत) संवाद करण्यास काही अडचण नाही याची सर्व भक्तांना खात्री होती. त्यासाठी फक्त खिसा रिकामा करण्याची तयारी हवी एवढीच माफक इच्छा या मध्यस्थांची असे. कदाचित बदलत्या सामाजिक – आर्थिक मानसिकतेची गरज पूर्ण करण्यासाठी परमेश्वराचा व (त्यांच्या

मध्यस्थांचा) आधार वाटत असल्यामुळे कुठलीही किंमत देण्याचे गणित त्यामागे असावे.

भारतातील शहरी तरुण वर्गाला जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या आकर्षणाबरोबरच धार्मिक रूढी, परंपरा, भारताचा वेदकालीन इतिहास, धर्माचे उदात्तीकरण, धर्मश्रद्धा यांचेही आकर्षण का वाटावे हे न सुटलेले कोडे ठरेल. हिंदुत्वाचे हे आधुनिक रूप मंदिरांच्या गाभाऱ्यातून कार्पोरेट ऑफिसच्या बोर्डरूमपर्यंत पोचले. ऑफिसच्या वातावरणात उत्सव, धार्मिक समारंभ साजरा करण्यात काही गैर नाही असेच सर्व संबंधिताना वाटू लागले. या नवीन कार्पोरेट संस्कृतीला खत पाणी घालण्यात माता अमृतानंदमयी, स्वामी दयानंद, श्रीश्री रवी शंकर, बाबा रामदेव यांचा पुढाकार होता.

उत्क्रांतीत ज्या प्रकारे परस्पर पूरक बाबीतून उद्दिष्ट सफल होत असतो तसाच काहीसा प्रकार येथेही घडत असावा. जागतिकीकरणाला धर्मसंस्थांचा आधार व धर्मसंस्थांना कार्पोरेट्सचा टेकू असे हे स्वरूप असावे. परंतु जागतिकीकरणाची भलावण करत करत आपली जबाबदारी झटकणाऱ्या शासनाला धर्मसंस्थेच्या या नवीन स्वरूपाला शरण जावेसे वाटले असावे. त्यामुळे मीरा नंदा यांना धर्मसंस्था व कार्पोरेट्स बरोबरच स्टेटलासुद्धा या युतीत जोडण्यासाठी फार विचार करावेसे वाटले नसेल. शासन-मंदिर-कार्पोरेट्सची युती (State-Temple-Corporate Complex) भारतीय समाजाला गिळंकृत करत आहे.

आधुनिक लोकशाही राष्ट्रं धर्मनिरपेक्षतेच्या (Secularism) कोनशिलेवर भक्कमपणे उभे आहेत. त्या राष्ट्रांच्या लिखित वा अलिखित घटनेमध्ये याचा उल्लेख आढळतो. शासन-प्रशासन व्यवस्थेत धर्माची, धर्मसंस्थाची, धार्मिक नेतृत्वाची लुडबुड खपवून घेणार नाही याची हमी येथे दिलेली असते. सार्वजनिक ठिकाणी वा शासनाच्या खर्चाने धर्माचे उदात्तीकरण होत

असल्यास राष्ट्रातील न्यायपालिका जाब विचारू शकते. वाटेल तसे धर्मनिरपेक्षतेचा अर्थ काढता येत नाही. परंतु आपल्या देशात धर्मनिरपेक्षतेची थट्टा होत आहे की काय अशी स्थिती आहे. गंमत म्हणजे धर्माच्या संबंधातील बहुसंख्य अल्पसंख्यांकाची तुष्टीकरण होत आहे म्हणून शासनावार दोषारोप करत असतात व अल्पसंख्य धर्माच्या बाबतीत बहुसंख्यांचा दबाव वाढत आहे असे तक्रार करत असतात. शासनाच्या या सेक्युलर धोरणामुळे हिंदू धार्मिकांना दुखवून अन्य धार्मिकांचे पारडे जड केले जात आहे, अशी बहुसंख्य हिंदू धार्मिकांची भावना आहे. परंतु लेखिकेच्या मते यात काही तथ्य नाही. कागदोपत्री शासन व्यवस्था अजूनही सेक्युलर आहे; परंतु निवडणुकीच्या वेळी बहुसंख्यांच्या एकगठ्ठा मतांसाठी आसुसलेले राजकीय नेते व त्यांचे लांगूल-चालन करणारे अभिजन यांच्या वाढत्या दबावामुळे शासन हतबल होत आहे (की लोकानुनयासाठी उत्तेजन देत आहे?) आणि शासन व धर्म याची सुप्त (अभद्र) युती समाजात दिसत आहे. कट्टर हिंदूनाही या युतीतुन वारेमाप फायदा होत असल्यामुळे तेच नेहमी हिंदूना सापत्निक वागणूक मिळते म्हणून गळा काढत असतात.

शासन-मंदिर-कार्पोरेट्सच्या युतीचे मूळ शोधत असताना लेखिकेने युतीच्या आर्थिक व्यवहाराकडे बारकाईने निरीक्षण केले. ही युती म्हणजेच एक उद्योग व्यवस्था असून हा उद्योग चांगलाच भरभराटीत आहे, याची ग्वाही कुणीही देऊ शकेल. पुस्तकाच्या एका प्रकरणात या युतीमुळे संस्कृतीवर – विशेष करून शिक्षण, धर्म, नीती, आरोग्य, कला, साहित्य इ.इ. वर – कशा प्रकारे अनिष्ट परिणाम होत आहेत याचा सविस्तर उल्लेख आहे. धार्मिक रूढी - परंपरांना शासनाचा राजकीय व आर्थिक पाठिंबा हा पुरोगाम्यांसाठी चिंतेचा विषय होत आहे. देशभरातील उदाहरणं देत मीरा

नंदा, धर्माचा शिक्षण-प्रशिक्षण संस्था, कॉलेजेस, विद्यापीठ यांच्यावर कशाप्रकारे प्रभाव होत आहे, हे सांगण्याचा प्रयत्न करत आहेत.

गंमत म्हणजे राष्ट्रवाद व धर्मवाद यांचीसुद्धा सांगड घालण्याचा येथे प्रयत्न होत आहे. काही प्रमाणात इस्लाम वा ख्रिश्चन धर्मग्रंथ त्यांच्या अनुयायांना एकसंधपणे जीवन जगण्याची शिकवण देत असतात. तद्विरुद्ध हिंदू धर्म रूढी, परंपरा, उत्सव, पुराण कथा, पौराणिक प्रसंग वा स्थळ इत्यादीवर आधारित जीवनशैली असण्यावर भर देते. सुट्या सुट्या बारीक सारीक धाग्यांना पीळ देऊन घट्ट दोरा विणल्यासारखे विविध धार्मिक विधी व निष्ठा यातून हिंदू मानसिकता विकसित होते व हेच धर्माची ओळख म्हणून जपली जाते. परंतु या प्रकारच्या कर्मकांडामुळे व कर्मकांडानाच धर्म म्हणून ओळखण्याच्या मानसिकतेमुळे हिदू धर्माची मूळ शिकवण विसरली जाते, हे हिंदुत्वाच्या पुरस्कर्त्यांच्या लक्षात येत नसावे. धार्मिक रूढी-परंपरा, उत्सव, यात्रास्थळे, इत्यादीत जखडून घेतलेले सामान्य हिंदू धार्मिक आणि युतीचे अंग असलेले शासन, मंदिरांचे व्यवस्थापक व यांच्या जिवावर जगणारे कार्पोरेट्स, एका प्रकारचा खेळ खेळत आहेत की काय असे वाटू लागते. रूढी, परंपरांच्या जंजाळात संपूर्ण समाजाला अडकून ठेवण्यात ही युती पूर्णपणे यशस्वी होत आहे.

एका प्रकरणात मीरा नंदा यानी भारतीयांच्या आपल्या संस्कृतीबद्दलच्या अवास्तव कल्पनेबद्दल ताशेरे ओढले आहेत. जगातला आमचाच धर्म पहिल्या क्रमांकावर आहे असे म्हणणाऱ्यात भारतीयांचाच प्रथम क्रमांक लागेल यात शंका नसावी. स्वातंत्र्योत्तर काळात या मानासिकतेत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. दर वर्षी कॉलेजेसमधून बाहेर पडणाऱ्या आय टी प्रशिक्षित इंजिनीयर्सच्या प्रचंड संख्येवरून व जागतिक बाजारपेठेतील त्यांची पत व त्यांच्यावर होत असलेल्या पैशाच्या वर्षावावरून हे गृहितक उत्तरोत्तर

भारतीयांच्या गौरवाचा विषय होत आहे. संगणक तज्ञ, महत्वाच्या पदावरील अनेक भारतीय वा विचारवंत या सर्वांना हिंदुत्वामुळेच एवढ्या मोठ्या प्रमाणात भारतीय संगणक तज्ञ जगभर पसरलेले आहेत, असे खरोखरच वाटत आहे. परंतु मीरा नंदा मात्र काही ठळक उदाहरणं देत या मिथकाचा पर्दाफाश करत आहेत. आणि या संबंधातील वास्तव अगदीच वेगळे आहे असे सुचवतात.

शेवटच्या प्रकरणात मीरा नंदा यांनी विद्वेष सिद्धांत (Theory of hatred) हा शब्द प्रयोग करून हिंदुत्व ‘सेना’ फॅसिझमला खतपाणी घालत आहे, या निष्कर्षाप्रत ते पोचतात. ही ‘थेअरी ऑफ हेट्रेड’ आपण (आणि आपला हिंदू धर्म) अन्य धर्म वा धार्मिकाबाबत किती सहिष्णू आहोत हे फक्त हिंदू धर्मामुळेच शक्य झाले, यावर भर देत आहे. इतर धर्मीयाबद्दलचा हा द्वेष भारतीयांचा गुणविशेष ठरत आहे. वरचेवर उफाळून येणारा हा विद्वेष अल्पसंख्यांकांना कायमचेच भीतीच्या दडपणाखाली जगण्यास भाग पाडत आहे. हिंदू अभिजन वा विचारवंतांची निष्क्रियता या फॅसिस्ट वृत्तीला उपकारक ठरत आहे. काही तथाकथित हिंदू विचारवंतांच्या दबावामुळे माध्यमातूनही हाच आवाज प्रतिध्वनित होत आहे. मुस्लिम व इतर धर्मीय हे उपरे असून त्यांनी दुय्यम नागरिकत्व पत्करले पाहिजे हाच प्रयत्न येथे होत आहे. खरे पाहता हिंदू धर्म वा जीवनशैली म्हणून प्रभाव नसलेले सेक्युलरिझमच भारताला प्रगतीपथावर नेऊ शकेल असा आत्मविश्वास लेखिकेने व्यक्त केला आहे.

जागतिकीकरणाच्या या कालखंडात जगातील इतर देश, धर्म वा सेक्युलरिझमकडे ज्या दृष्टीने बघतात याचाही ऊहापोह लेखिकेने केला आहे. एक मात्र खरे की गेल्या वीस – तीस वर्षाच्या उदारीकरणाच्या झंझावातात धर्माचा प्रभाव अजिबात कमी न होता उलट वाढतच आहे. याचे प्रमुख

कारण सांस्कृतिक संघ, संस्था व संघटनांकडून सेक्युलरिझमचा चुकीचा काढलेला अर्थ असावा. विशेषकरून भारतीयांचा सेक्युलरिझम हा इतर प्रगत लोकशाही राष्ट्रांपेक्षा फारच वेगळा आहे, असे जाणवते. जागतिकीकरणाच्या वातावरणात धर्माचा वाढता प्रभाव आणि धर्मनिरपेक्षतेला तिलांजली असा काहीसा प्रकार येथे होत आहे. जागतिकीकरण व सेक्युलरिझम मधील दरी वाढत आहे.

पीटर बर्गर या समाजशास्त्रज्ञाचा संदर्भ देत लेखिकेला धर्म आणि राष्ट्र हे दोन्ही संस्कृतीच्या अधिष्ठानासाठी एकमेकासमोर स्पर्धक म्हणून उभे आहेत अशी आताची स्थिती आहे, असे वाटते. खरे पाहता विवेक, तर्क, मानवता, सहानुभूती, सहिष्णुता इत्यादींचा प्रभाव जनसामान्यांच्या दैनंदिन व्यवहारात असण्याची गरज आहे. त्यातूनच मानवतावादी संस्कृतीचे संवर्धन होऊ शकते. परंतु धर्मव्यवहारच आता जनसामान्यांच्या जीवनात वरचढ ठरत आहे. आधुनिक विज्ञान-तंत्रज्ञान यांचा प्रभाव असलेल्या या बदलत्या परिस्थितीत धर्माचरण हे एक निरुपयोगी कर्मकांड असायला हवा होता. व एव्हाना कालबाह्य व्हायला हवा होता. परंतु धर्माचे पुरस्कर्ते शासनाच्या प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष मदतीने जबरदस्तीने समाजावर धर्माचरण लादण्याचा प्रयत्न करत आहेत. मुळात या धर्माचरणात चमत्कार, अतींद्रियशक्ती, वा मिथकं इत्यादींचेच उदात्तीकरण केलेले असते. त्याला कुठलाही, तार्किक, वैज्ञानिक वा नैतिक आधार नाही. भौतिक सुखाच्या शोधासाठी अत्यंत अनुकूल ठरत असलेल्या जागतिकीकरणात यांचाही मागमूसही नसावा, अशी अपेक्षा असते.

धर्म व जागतिकीकरण यांच्यातील घनिष्ठ संबंधाप्रमाणे धर्म आणि अर्थकारण यांच्यातील संबंधाविषयीसुद्धा लेखिकेने विश्लेषण केले आहे. मुळात धर्माला चिकटून असलेल्या समाजात कमालीचे दारिद्र्य असते, असे तिचे मत आहे.

आणि त्या समाजात श्रीमंत व गरीब यांच्यात फार मोठी दरी असते. ही विषमता गरीबांना धर्माचरणाकडे खेचते. जागतिक बाजारपेठेत मागणी तसा पुरवठा या तत्वाचा दबाव असल्यामुळे प्रत्येक धर्म बाजारपेठेतील वाट्यासाठी स्पर्धा करत असतात. भारतीय बाजारपेठ त्या तुलनेने फारच मोठा असल्यामुळे हिंदू धर्माची चांगलीच चलती आहे. व परमेश्वर त्याच्या व्यापाऱ्यांना 'छप्पर फाडके' देत आहे.

कदाचित समाजाला सांस्कृतिकदृष्ट्या प्रगल्भ व्हावेसे वाटल्यास अंधश्रद्धांना खतपाणी घालणाऱ्या व शोषणाला उत्तेजन देणाऱ्या धर्माला उतरती कळा लागेल. त्यासाठी खऱ्या अर्थाने धर्मनिरपेक्षतेचे तंतोतंत पालन हवे व धर्माला चार भिंतीतच रहायला भाग पाडायला हवे.

मीरा नंदा यांचे हे पुस्तक मानवता, विज्ञान व धर्मनिरपेक्षता या सारख्या संकल्पनाबद्दल व त्यांचा व्यवहारात उपयोग करायला हवे यासाठी आस्था असणाऱ्या सर्वांसाठी आहे. कट्टर धार्मिकतेच्या या पोषक वातावरणात विवेकी विचारांना थारा देणे अत्यंत कठिण काम आहे असे वाटत असले तरी त्याला पर्याय नाही. मीरा नंदा यांचे हे पुस्तक (व त्यांची इतर पुस्तकं) वाचताना विकासाची दिशा विवेकवादी असलेच पाहिजे हे जाणवते. मीरा नंदा व रोमिला थापर याच गोष्टींचा पाठपुरावा करत असून या सत्याला सामोरे जाण्याचा आव्हान करत आहेत.

लेखिका गॉड्स मार्केट या त्यांच्या पुस्तकातून आपल्याला धार्मिकतेचे प्रदूषण कशा प्रकारे वाढत आहे व त्यातून मुक्त होण्यासाठी आपल्याला नेमकी कुठली भूमिका घ्यायला हवी हे आवर्जून सांगत आहेत.

गॉड्स मार्केट

(हाउ ग्लोबलायजेशन इज मेकींग इंडिया मोर हिंदू)

मीरा नंदा

रँडम हौस इंडिया प्रकाशन

किंमत:395 रू पाः 239

हिंदू संस्कृतीचे अभ्यासपूर्ण विश्लेषण

काही वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध साहित्यिक व्ही एस नायपॉल यांनी भारताच्या विदारक स्थितीला 'प्राणांतिक जखम झालेली संस्कृती' (wounded civilization) असा उल्लेख केला होता. परंतु Culture Can Kill या इंग्रजी पुस्तकाचे लेखक, एस सुबोध यांच्या मते या संस्कृतीवरील जखम कधीच बरी न होणारी आणि शेवटपर्यंत क्लेशदायक ठरणारी आहे. या मरणासन्न जखमी अवस्थेवर वेळीच तातडीचे उपाय न केल्यास मृत होण्याची शक्यता जास्त आहे. खरे तर ही स्मशानयात्रा किती खर्चिक असणार आहे, याचाच आता विचार करण्याची वेळ येऊन ठेपली आहे.

अशा प्रकारची विधानं अनेकांना दुखी करतील वा वाचताना रागही येईल. महासत्ता होण्याचे (2020 साली की 2025, की 2030...) स्वप्न पाहणाऱ्या या देशाबद्दल असे काही तरी बाष्कळ, थिल्लर वा तिखट उल्लेख करणाऱ्यांना काय शिक्षा होईल याची कल्पनासुद्धा करवत नाही. परंतु पुस्तकाच्या पहिल्या पानापसून शेवटच्या पानावरील टीकाटिप्पणीपर्यंत वाचत गेल्यास लेखकाच्या म्हणण्यात मतितार्थ आहे, असे वाटू लागेल.

या पुस्तकाचे लेखक, एस सुबोध येथे भारत वा भारतीय संस्कृतींना सूचित करणारे धर्म, श्रद्धा, परंपरा वा धर्मग्रंथ इत्यादीमधील घोडचुकांना दूषण देत नाहीत. त्यांचे लक्ष्य आपल्या समाजाला घडविणाऱ्या संस्कृतीबद्दल आहे. व हीच संस्कृती आपल्या सामाजिक व्यवहारांना नियंत्रित करत असल्यामुळे ती समजून घेणे गरजेचे आहे. कुमार केतकर यांनी प्रस्तावनेत उल्लेख केल्याप्रमाणे सुबोध हे मूलगामी बंडखोर विचारवंत आहेत. आपल्या देशाच्या गेल्या 40-50 वर्षांपासूनच्या वाटचालीविषयी ते चिंतित आहेत. त्यांना आपल्या एकसंध देशातील धार्मिक विघटन अस्वस्थ करत आहे. हिंदू बुद्धिवंतामधील धार्मिक व सांस्कृतिक दुराग्रह, धर्मनिरपेक्षतेवर निष्ठा

असलेल्या या लेखकाला अपराध्यांच्या कठड्यात उभे करत आहे. त्यांच्या मते या बुद्धीवंतांची संकुचित दृष्टी व मनाचा कोतेपणा भारतीय गतवैभवाला विकृत स्वरूप देत आहे. डॉ. अनिल काणे यांनी या पुस्तकाविषयी लिहिताना केवळ 'आपण हिंदू' यांनाच फक्त या गोष्टी लागू होत नसून कुठल्याही धर्माच्या अनुयायांना तितक्याच प्रमाणात लागू होतात असे म्हटले आहे. धर्म कुठलाही असो, त्यात अंधश्रद्धांची विपुलता व मूर्तीपूजा अटळ असतात. मग ती मूर्ती, क्रूस, काबा, मझर, चर्च, मशीद, विहार वा सिनेगॉग यापैकी कुठलाही असला तरी त्याला अपवाद नाही.

'हे पुस्तक मी का लिहिले?' या लेखकाच्या विवेचनात लेखक 'मला यातून कुठलाही फायदा नाही वा मला कुठल्याही सिद्धांताचे, तत्वाचे समर्थन करायचे नाही', असे स्पष्टीकरण देतात. फक्त शंभर कोटीच्यावर जनसंख्या असलेल्या या अवाढव्य समाजात एखादा आशेचा किरण दाखवण्यासाठी बौद्धिक श्रम घेणे वा धोका पत्करणे यात गैर नाही, असे त्यांना वाटते.

आपल्या समाजाला खाईत लोटणाऱ्या संस्कृतीच्या संबंधातील सर्व बाबीबद्दल अभ्यासपूर्वक टीका-टिप्पणी लेखकांनी केली आहे. संस्कृतीला आकार देणाऱ्या आपल्या रूढी, परंपरा, मानत असलेली जीवन मूल्ये, विचार करण्याची, वाद-विवाद करण्याची पद्धत, त्यातून व्यक्त होणारी मानसिकता इत्यादीबद्दल विचार करून ते काही निष्कर्ष मांडण्याचे प्रयत्न करत आहेत. यातील गुणदोषामुळे आपण या स्थितीला पोहोचलेलो आहोत असे त्यांचे स्पष्ट मत आहे. आपल्या संस्कृतीच्या अधोगतीला प्रामुख्याने आपल्या समाजात मूळ धरून बसलेला दैववाद, आत्मसंतुष्टता, सारासार विचार न करण्याची वृत्ती, अंधानुकरण, पारमार्थिक सुखाची ओढ, अध्यात्माविषयी नको तितकी उत्सुकता, श्रद्धा-अंधश्रद्धाचा सुळसुळाट, दारिद्र्यांचे समर्थन, वैचारिकतेविषयी तात्सार, उत्स्फूर्तता, अविवेकी वर्तणूक, तथाकथित

सन्यस्तवृत्ती इत्यादी बाबी कारणीभूत ठरत आहेत असे लेखकाला वाटते. लेखक केवळ ही लांबलचक यादी देत नसून या प्रत्येक गुणविशेषाबद्दल मूलभूत विचार करण्याचे आवाहन वाचकांना देत आहेत. केवळ मत न देता पुराव्यानिशी सिद्ध करण्याचे प्रयत्न ते करत आहेत. मत कितीही अनुकंपायुक्त असले तरी युक्तीवाद करण्यास ते तोकडे पडते, याची कल्पना त्यांना आहे.

एखाद्या निष्णात शल्यविशारदाप्रमाणे आपल्या समाजाला लागलेल्या या अधोगतीच्या रोगाचे निदान करण्यासाठी लेखक फार खोलात जावून व त्यातील प्रत्येक बारीक सारीक बाबींचा अभ्यास करत या रोगावर नेमके काय उपचार करायला हवे याची कल्पना ते देत आहेत. माध्यमातून होत असलेले उदात्तीकरण, तथाकथित हिंदू बुद्धीवंत करत असलेला बुद्धीभेद व शासनसंस्थाकडून होत असलेले लांगूलचालन इत्यादीमधून व्यक्त होत असलेली आपल्या संस्कृतीची प्रतिमा बाजूला ठेवल्यास आपल्यासमोर काय वाढून ठेवले आहे, याचे चित्रण लेखक येथे करत आहेत. खेड्याच्या बाहेर असलेल्या ओबड धोबड दगडाला शेंदूर फासून शीतलादेवी, संतोषी माता वा मरीआई म्हणून पूजल्या जात असलेल्या मानसिकतेचे उदात्तीकरण होताना लेखकाना कसेनुसे वाटते. गंमत म्हणजे या गोष्टींचे समर्थन करणारे नेहमीच आम्ही अंधश्रद्ध नाही असे छातीठोकपणे सांगत असतात याचे लेखकाला सखेदाश्चर्य वाटते. म्हणून ते चिडचिड व्यक्त करतात. भूतकाळातील स्मृतीरंजन, रूढी-परंपरांचे तंतोतंत पालन, यातच समाधान मानणाऱ्या या समाजातील सामान्यांचे (व शिक्षितांचेसुद्धा!) भवितव्य उज्वल नाही. शिक्षित वर्गाला या मृतप्राय घोड्याला चाबकाचे फटके देणे पसंत नाही.

लेखकालासुद्धा फटके देवू नये असे वाटत असले तरी या मृत घोड्याच्या शवाचे विच्छेदन करून त्यातून काही शिकण्यासारखे आहे का याचाही

विचार झाला पाहिजे असे वाटते. या विच्छेदनातून आपल्या रोग निदानात काय चूक झाली, आपल्या देशाचे कशामुळे वाटोळे झाले, इत्यादींची नक्कीच कल्पना येईल. परकीय आक्रमणातून उद्भवलेली गुलामगिरीसदृश मानसिकता, अंधानुकरण, मेंढरासारखे वर्तन, कशावरही चटकन विश्वास ठेवण्याची उत्सुकता इत्यादींचे विश्लेषण करणे शक्य होईल.

21व्या शतकातसुद्धा आपला समाज अजूनही अपमानवी (subhuman) पातळीवरच आहे याचे लेखकाला वाईट वाटते. शहरी भागात राहणारा समाज आपण मागासलेले आहोत हेच मुळी कबूल करायला तयार नाही. ज्याला काही माहित नाही, त्याला माहिती करून घेण्याची इच्छाच नसल्यास आपल्या माहितीचा काडी इतकाही उपयोग होणार नाही. त्यांना कूपमंडूकवृत्तीतून बाहेर कसे काढणार? शहामृगासारखे वाळूत डोके खुपसून घेतलेल्यांच्या पुढे डोके फोडून घेऊनही उपयोग होणार नाही. कुठलेही पुरावे त्याना खोटेच वाटतील. सर्व आकडेवारीत चलाखी वाटत राहील.

एक मात्र खरे की या समस्यांना उत्तरं आहेत, याची पूर्ण कल्पना त्यांना आहे. फक्त समस्या आहेत हे जाहीरपणे सांगण्यात कुचराई केली जाते. आपल्याला या समस्यांना सामोरे जाण्यासाठी धैर्य हवे आहे. परंतु त्याचीच कमतरता जाणवत आहे. आपण स्वतःला खाली पाडून पाहू शकत नाही. त्यामुळे स्वाभिमानाला धक्का बसू शकतो. म्हणून ही कूपमंडूकवृत्ती जोपासली जात आहे. विचारी माणूस भारताच्या समस्याबद्दल नक्कीच अवगत असेल. परंतु जाणून बुजून अलीकडील व पुरातनकाळातील मिथकांच्यातच रहायचे असे ठरवलेले असल्यास सत्य सांगणाऱ्यालाच मूर्खात काढत आहेत.

लेखक इतिहासातील दाखले देत पुराणमतवाद्यांच्या स्वप्नरंजनाचे भंग करत आहेत. गंमत म्हणजे काही अपवादात्मक गतवैभवांची उदाहरणं

सोडल्यास अभिमान वाटावे असे तेथे काहीच नाही. आपला इतिहास म्हणजे आपल्या सरळपणाचा फायदा घेणाऱ्यांची कथा नाही. हजारो वर्षे आपल्याला लाथा-बुक्क्यानी बुकलून, मारझोड करून आपले सर्व हिसकावून घेत, प्रसंगी जिवे मारणाऱ्यांची शौर्यकथा आहे. किती वेळा दिल्लीवर आक्रमण झाले? किती देवळांची लूटमार झाली? किती संपत्ती देशाबाहेर गेली? याची मोजदादच नाही. आपण युद्ध हरलो, आपला प्रदेश बळकावला गेला, आपल्याला गुलामासारखे वागवले, आपल्या आत्माभिमानाला धक्का दिला, या सगळ्या नामोहरम करणाऱ्या गोष्टींचे दाखले समोर असताना कुठल्या तोंडाने आपल्या गतवैभवाचे गुणगान करायचे, हा प्रश्न लेखकासमोर आहे. हे हार-जीत मनाचे खेळ आहेत, असे समजून आपण आपले समाधान करून घेत असतो. आपले तथाकथित विचारवंत आणि त्यांच्या विधानांचे उदात्तीकरण करणारे मतलबी राजकीय नेते इतिहास, मिथके व पुराण यात फरकच करत नाहीत. त्यांची सरमिसळ करण्यातच ते धन्य मानतात. भूतकाळ आपल्या भविष्याला अंधुक बनवतो, वर्तमानाला वाकुले दाखवतो आणि भविष्याविषयी गोंधळ निर्माण करतो. त्यामुळे आपण आपल्या समोरील समस्यांचे नीटपणे आकलनच करू शकत नाही.

कुठल्याही कंपनीच्या समभागांची विक्री-खरेदी करत असताना बारीक अक्षरात *मागील ताळेबंद भविष्यात तसेच असेल याची खात्री देता येत नाही* असा धोक्याचा इशारा दिलेला असतो. तशाच प्रकारे इतिहासातील पराक्रमाचे दाखले भविष्यातील उज्वलतेची खात्री देत नाहीत, याची आठवण लेखक करून देत आहेत. परंतु आपण भारतीय, एकमेकावर दोषारोप करण्यात प्रख्यात आहोत. आम्हाला उत्तर माहित आहे, परंतु आमचे हात टेकले आहेत, आम्ही काही करू शकत नाही, हाच पवित्रा

नेहमीच आपला असतो. समस्यांना सामोरे जाण्यापेक्षा, उणीवावर मात करण्यापेक्षा, जबाबदारी उचलण्यापेक्षा आपण हात बांधून बघत बसतो. इतर सगळ्यावर आरोप-प्रत्यारोप करत सुटतो. आणि त्यातही आपण नामानिराळे राहण्याचा प्रयत्न करत असतो. हे असेच होणार होते, आपला उपाय नव्हता, लढाईची तयारी पूर्ण झाली नव्हती, हे कलियुग आहे म्हणून असे घडले.... असे काही तरी सांगत वेळ मारून नेण्यात आपण हुशार आहोत. राजकारण, सत्ताकारण, दुबळे नेतृत्व, भ्रष्टाचार, अशिक्षितपणा, प्रचंड लोकसंख्या इत्यादींच्यावर दोष ढकलून मोकळे. अशा प्रकारच्या लंगड्या सबबीबद्दल लेखक चांगलाच समाचार घेत आहेत. सामान्यांची दिशाभूल कशाप्रकारे केली जाते याचे सविस्तरपणे उल्लेख करतात. हा दोषारोपाचा खेळ पुरातन काळापासून चाललेला असून यात बहुतेक सगळे सामील झालेले होताना दिसतात. आपल्या समाजाच्या आजारपणाची लक्षणं शोधण्याचा प्रयत्न लेखकानी येथे केला आहे.

आजारपणाची कारणं शोधत असताना आपण कुठे व केव्हा चुकलो याचा आढावा लेखक घेत आहेत. लेखकाच्या मते आपली संस्कृती प्रामुख्याने धर्माशी निगडित असून धार्मिक अनुभवापासून त्याला वेगळे करता येत नाही. त्यामुळे आपल्या सर्व समस्या धर्म, अध्यात्म आणि या दोन्ही गोष्टीतील आपली भावनात्मक गुंतवणूक यांच्यातून निर्माण झालेले आहेत. आपण नेहमीच मिथकं व चमत्कारसदृश गोष्टीवर चटकन विश्वास ठेवत असतो. कार्यकारणभाव तपासण्याइतके कष्टही आपण कधी घेत नाही.

आपल्या समाजाचे इतर काही प्रगत समाजाशी तुलना केल्यास त्या समाजाने धर्म, रूढी, परंपरा इत्यादींना केव्हाच टाकून पुढे गेले आहेत हे लक्षात येईल. त्या समाजापासून आपण कधीच काहीही शिकलो नाही. युरोपमधील प्रबोधन काळात साहित्यिक, विचारवंत, वैज्ञानिक, तत्वज्ञ भर

घालत असताना आपला समाज मात्र कवी, संत-महंत इत्यादींच्या कच्छपि लागलेला होता. मूलभूत विचार वा संशोधन करणाऱ्यांची वानवा होती. धार्मिक परंपरांना आव्हान देणाऱ्यांचा अगदीच क्षीण आवाज होता. धर्म, अध्यात्म यांना विरोध करणारे, त्यांच्यावर टीकेची झोड उठविणारे अगदी मूठभर व देशभर विखुरलेले होते. धर्म नेहमीच आधुनिकतेच्या विरोधात बदल टाळणारा असतो व परंपरांना चिकटलेला असतो. पाचशे वर्षापूर्वीच आपण तंत्रज्ञान, सर्जनशीलता, उत्पादकता, नाविन्यता इत्यादीवर फुली मारूनच पुढे आलो आहोत. आपण केवळ ऐहिक सुखांनाच त्याज्य समजत होतो असे नसून विकास संस्कृती, नवीन कल्पना, मानवी विकास यांनासुद्धा पूर्णपणे विसरलेलो आहोत. धूम्रपान व कर्क रोग यांच्यातील घनिष्ठ संबंध शोधणाऱ्या संशोधकाप्रमाणे लेखक आपल्या अधोगतीची मूळ कारणं शोधत आहेत. त्यासाठी अमेरिकन समाजाशी आपल्या समाजाची तुलना करत आहेत. अमेरिकन समाजात नाविन्यता हे केवळ छंद वा आवड वा ध्यास नसून ती एक जीवन पद्धती आहे. आपल्या अस्तित्वासाठी, मिळालेल्या नौकरीत वा पत्करलेल्या व्यवसायातील भरभरभराटीसाठी किंवा उद्योग व्यवस्था टिकविण्यासाठी नाविन्यतेला पर्याय नाही अशीच मनोधारणा आहे. या तुलनेत भारतीय समाजातील उणीवा अधोरेखित होत आहेत. खाजगीत बोलताना अमेरिकन माणूस म्हणजे फक्त ऐहिक गोष्टींच्या मागे धावणारी, प्रत्येक ठिकाणी स्वतःचा स्वार्थ बघणारी, नीती मूल्यांची चाड नसलेली आणि भारतीय म्हणजे कुटुंब प्रेमी, मानवी मूल्यांची कदर करणारी, निस्वार्थी, परोपकारी, संवेदनशील अशी विधानं करत असतात. परंतु लेखकाला असे काही असेल असे वाटत नाही. अमेरिकन समाजाकडूनही भरपूर काही शिकण्यासारखे आहे. त्या समाजातील गतीशीलता चटकन डोळ्यात भरते. त्या तुलनेने आपला समाज सुस्त, निद्रिस्त असलेला वाटतो. भरीस भर

म्हणून स्त्रियांबद्दल दुस्वास, शिक्षणाबद्दल अनास्था व जातीभेदाला प्राधान्य ही कारणंसुद्धा आहेत.

हे निष्कर्ष ढोबळ स्वरूपाचे नसून त्यांच्या मागील तर्कशुद्धता व पुरावे यांची मांडणी लेखकानी केली आहे. काही मूठभर उच्चवर्णीयानी इतर बहुजनांना जातीभेदांचे स्तोम माजवून वेठीस धरल्यामुळे समाजातील विषमता दूर होणे अशक्यप्राय ठरत आहे. त्यामुळे राज्यव्यवस्था बिघडत आहे. समाजाची अधोगतीकडे वाटचाल होत आहे. आपल्यातील हतबलतेची कारणं शोधताना आपल्यातील ऐक्याचा अभाव, नैसर्गिक स्रोतांची कमतरता, श्रद्धा-अंधश्रद्धायुक्त जीवनशैली आणि पारमार्थिकतेकडे झुकणारी मानसिकता इत्यादी असून या गोष्टी आपल्याला विकासाच्या शेवटच्या पायरीवर ठेवत आहेत.

गेल्या 500 वर्षातील आपण लढलेल्या प्रत्येक छोट्या मोठ्या युद्धातील पराजयाची कारणं शोधताना लेखक आपल्याकडे Killer Instinct हा गुणविशेष नव्हता याची आठवण करून देत आहेत. दैववाद, अनाठायी विश्वास, अलिप्तता, आध्यात्मिक स्वैर कल्पना इत्यादीमुळे आपण पराजित होत होतो असे लेखकाला वाटते. युद्धात जिंकण्याचे लक्ष्य असण्याऐवजी आपले लक्ष्य पारमार्थिक मोक्ष असल्यामुळे शत्रूंनाच आपल्याला मारून टाकण्याची याचना करत होतो. आपले पारमार्थिकतेविषयीचे प्रेम आणि परमेश्वराच्या कर्तृमकर्तुत्वावरील असीम श्रद्धा आपल्या दुस्थितीला कारणीभूत आहेत, या लेखकाच्या निष्कर्षांना आपल्याला सहमती दाखवावे लागेल.

आपली प्रत्येक कृती, आपल्या रूढी-परंपराविषयीचे प्रेम, आपली मानसिकता, आपला जगाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन इत्यादीतून आपल्याला आपल्या संस्कृतीची कल्पना येवू शकते. परंतु यातील प्रत्येक गोष्टीवर

आपल्यातील आध्यात्मिकतेची गडद छाया पसरलेली असते. कुठल्याही माहितीविषयी प्रश्न विचारण्याऐवजी वा चिकित्सा करण्याऐवजी ती माहिती आध्यात्मिकतेत कसे बसवता येईल वा त्याला धार्मिकतेचा मुलामा कसे चढवता येईल यासाठी धडपड करत असतो. त्यासाठी नवीन व्याख्या शोधत असतो. गंमत म्हणजे श्रद्धेला बळकटी देणारी माहिती असल्यास श्रद्धा बळकट होत जाते. व त्यांच्या विरोधात असली तरी ती जास्त बळकटच होते. धार्मिक श्रद्धा या नेहमीच आपल्यातील मानसिकतेवरून ठरवल्या जात असतात. त्यात कार्यकारणभाव वा काही विवेकी विचार कधीच नसतो. तरीसुद्धा कट्टर धार्मिक मूर्तीपूजा, जिहाद, गुलामगिरी, चित्रहिंसा, क्रौर्य, मिथकं इत्यादी सर्व रूढी परंपरावर तर्कशुद्धतेचा मुलामा चढवत असतात. त्यांच्या या प्रयत्नामुळे धर्म व ईश्वर आपल्या सर्व नैतिक मूल्यांचे, जीवन व्यवहारांचे नियंत्रण करू लागतात.

मुळात नैतिकता, नीतीमूल्ये व धर्म याबद्दल गोँधळाची स्थिती आहे. लेखकांच्या मते माणसाला जास्त कळत नव्हते तेव्हा विज्ञान, तर्क, नीती, साहित्य, कला इत्यादी सर्व प्रकारांना धर्माशी जोडले गेले. मानवी आयुष्याला आकार देणाऱ्या सर्वांतर्यामी परमेश्वराची चिकित्सा करणे त्याच्या अस्तित्वाबद्दल संशय घेणे, निषिद्ध मानले जात होते. जे काही आहे ते परमेश्वराचेच व परमेश्वरामुळेच. त्यामुळे कुठेही संशयाला जागा नव्हती. प्रत्येकाच्या मनामनात तो असतो व तोच प्रेरणा देत असतो याबद्दल कुणाचेही दुमत नव्हते. तो अस्तित्वात नाही, याचा पुरावाच कुणाकडेही नव्हता. त्यामुळे नैतिक मूल्ये ठरवणारासुद्धा परमेश्वरच होता. प्राचीन काळातील समाज व्यवस्थेने प्रेम, करुणा, अहिंसा, सहानुभूती, कुटुंब व्यवस्था, बंधुभाव इत्यादीसाठीसुद्धा परमेश्वर या संकल्पनेचा वापर केला होता. आपल्या अस्तित्वासाठी व आपल्या कल्याणासाठी नैतिक मूल्यांची

गरज होती व त्यासाठी परमेश्वर ही संकल्पना राबवली गेली. आणि हेच आपल्या आजारपणाचे मूळ कारण आहे, असे लेखकाला वाटते. नैतिक मूल्यांसाठी धर्म वा परमेश्वराची गरज नाही, हे नंतर हळू हळू कळू लागले.

आजारपणाच्या या सर्व लक्षणावरून लेखकानी यांच्या निदानाची यादीच केली आहे. त्याच्या मते

- स्त्रियांच्या अंगभूत क्षमतेकडे दुर्लक्ष
- जाती व्यवस्था व वर्णीय अहंकार
- शिक्षणाविषयी हेळसांड
- बालकांच्या योग्य पालन पोषणात संस्कृतीचा वाढता दबाव
- पारमार्थिकता व श्रद्धा यांच्या अतिरेकामुळे सर्जनशीलता, नाविन्यता व विवेकी विचारांची पीछेहाट
- चमत्कारसदृश पुराणकथावरील विश्वास
- पावित्र्य व श्रेष्ठत्वाच्या अहंकारातून इतर जगाशी संपर्काचा अभाव इत्यादी गोष्टी कारणीभूत ठरत आहेत.

याचबरोबर आणखी काही गोष्टी आपल्या मागासलेपणाला जबाबदार आहेतः

- संपत्ती वाईट असते यावर विश्वास
- दारिद्र्याचे उदात्तीकरण
- दैहिक श्रमाला तुच्छ लेखणे
- पाप पुण्यांच्या अतिरेकी कल्पना
- कर्मफळावर विश्वास

● गुरुविण मुक्ती नाही यासाठी बुवा-बाबावर श्रद्धा

इत्यादी गोष्टींचा समावेश लेखक करत आहेत. बुवा-बाबावरील श्रद्धा आपल्यातील स्वतंत्र विचारांना, सर्जनशीलतेला व ऐहिक सुखाचा उपभोग घेण्याला मारक ठरतात. पुनर्जन्म व कर्म फलावरील विश्वास दैववादाकडे नेणारा ठरतो. त्यामुळे मानवी प्रयत्नांना खीळ बसते.

जेव्हा ज्ञानसाधनांची – अक्षर ओळख, लेखन-वाचन, मुद्रण साधनं, शाळा, संगणक – इंटरनेट, इ.इ. – कमतरता होती तेव्हा शब्द प्रामाण्य व व्यक्ति प्रामाण्यावर विश्वास असणे स्वाभाविक व नैसर्गिक होते. त्यामुळे त्याकाळी ऋषी-मुनी व मौखिक ज्ञानावरच भिस्त होती. समाजात ज्ञानसाधनं नसल्यामुळे ज्ञानाची परंपरा नव्हती. नम्रपणाने ऐकून घेणे व समजून घेणे यावरच भर दिला जात होता. अक्षर ओळखीनंतर वाळू व दगड, नंतर पाटी व पानं यांचा वापर करण्यात आला. मग कागदाचा शोध लागला. या शोधानंतर वाचन व वाचलेल्या गोष्टी आहे तसे म्हणून दाखवणे वा आठवणीत ठेवणे व तेच पुन्ह- पुन्हा सांगणे यालाच बुद्धीमत्ता, शहाणपण असे मान्य करण्यात आले. त्यात ना चिकित्सा, ना खोलात जाऊन विचार. त्या काळात आपण फक्त देवळे बांधत सुटलो, देवाची आरास करत सुटलो व धर्मव्यवहारांना अग्रक्रम देत गेलो. आजसुद्धा शाळांच्या पेक्षा मंदिरांची संख्या जास्त असावी. मंदिरांना पैशाची चणचण कधीच भासत नाही. शाळा, दवाखाना व रस्ते बांधणी यांना मात्र पैशाचा तुटवडा असतो. आपली बुद्धी व शहाणपण अशा अनुत्पादक कामासाठी खर्ची घातले जातात. त्यातून हा समाज ऐहिकदृष्ट्या कधीच सक्षम झाला नाही. गरीबी पाचवीला पुजत होती. गरीबी आपल्या तारुण्याला मारक ठरत होती. व अध्यात्म आपल्या वृद्धत्वाला जीवघेणी ठरत होती.

अध्यात्माचा खुला बाजार, त्याचे पंचतारांकित व्यवस्थापन, आश्रमातील प्रवचन, सत्संगसारखे कार्यक्रम, दैववादाला पूरक ठरत आहेत. चाणाक्ष बुवा-बाबा यांच्यावर कब्जा करून समाजाला पंगू करत आहेत. यातून श्रमाला नगण्य ठरवण्याची वृत्ती बळावत आहे. चुकांना संरक्षण मिळत आहे. नवीन काहीही स्वीकार न करण्याची मनोवृत्ती वाढत आहे. नवीन विचारांना विरोध करण्याकडे आपला कल वाढत आहे. आपले सर्व सामाजिक व्यवहार आपले कुटुंब, नातलग, जवळचे मित्र या मर्यादेतच होत आहेत. बाहेरच्यांना येथे प्रवेश नाही. आपली दृष्टी एखाद्या बोगद्यातून गेल्यासारखी आहे. पुढचे काही दिसत नाही आणि मागे वळता येत नाही. या सर्व गोष्टीवरून लेखकाला धर्माचे जोखड फेकून दिल्याशिवाय गत्यंतर नाही असे तीव्रतेने वाटत आहे. कुठल्याही धार्मिक हिंदूशी औपचारिकपणे दोन चार शब्द बोलण्याचा तुम्ही प्रयत्न केल्यास तो एखाद्या तत्वज्ञाप्रमाणे परंपरा, संस्कृती व धर्म याबद्दल तासन तास बोलू लागतो. त्यामुळे त्याचा हा धर्माभिमान अज्ञान, द्विधा मनस्थिती व वास्तव यांच्याकडे पाठ फिरवण्यास भाग पाडत आहे.

या धार्मिक समाजाद्दल काही विधान करत असताना धर्म म्हणजे नेमके काय – पंथ की प्रभावी व्यक्तिमत्वावरील श्रद्धा वा cult? या सगळ्या प्रकारांची गोळाबेरीज प्रचलित हिदू धर्मात असल्यामुळे नेमके काय घडत आहे हे कळेनासे झाले आहे. कर्मसिद्धांत हा हिदू धर्माचा गाभा आहे. व हाच गाभा आपल्या अधोगतीला कारणीभूत ठरत आहे. त्यामुळे हा समाज परमेश्वर, आत्मा, पुनर्जन्म इत्यादी संकल्पना निरर्थक असूनही त्यांना कवटाळून बसलेला आहे. धार्मिक भ्रम हे छिन्नमनस्कतेचे (schizophrenic) लक्षण आहे. तो एक आजार आहे. त्यात साक्षात्कार वगैरे काही नाही आणि मनोविकार व साक्षात्कार यात फरक करता येत नाही.

आपल्या धार्मिक ग्रंथाविषयी टीका करताना लेखकानी कवितेच्या स्वरूपात असलेले हे ग्रंथ कवी कल्पनेतून सुचलेले आहेत व आपण मात्र त्यांनाच आध्यात्मिक सत्य म्हणून कवटाळून आहोत, असा उल्लेख केला आहे. धर्म या शब्दार्थाच्या अनेक छटा आहेत. त्यामुळे प्रत्येक जण स्वतःला अपेक्षित असलेला अर्थ काढून वापरत असतो. श्रद्धा व रूढी यावरून हिंदू धर्म आकार घेत असतो. भगवद्गीतेसारख्या धर्मग्रंथात तर परस्पर विरोधी, चुकाच्या व संदिग्ध अशी अनेक विधानं आहेत.

याचबरोबर हा समाज कायमचाच बुद्धीमत्तेचा तिटकारा करत आलेला आहे. कारण धर्माचे वर्चस्व असलेल्या समाजाला बुद्धीमत्ता, विचार, चिकित्सा, विवेक अडथळे आहेत अशी भीती वाटत असते. त्यांच्या विरोधातील चिकित्सा वा विश्लेषण म्हणजे फार मोठे पाप केल्यासारखे त्यांना वाटते. करुणा व सहानुभूती दाखवणारे मख्ख असले तरी त्यांना चालतात. धार्मिकांचा दांभिकपणा शिगेला पोचलेला असतो. काही वेळा आमचा चमत्कारावर विश्वास नाही असे म्हणायचे व त्याच वेळी फलजोतिष. छद्म विज्ञान, जडीबूटी इत्यादींची भलावण करायची हा दुटप्पीपणा नेहमीच आढळतो. कित्येक वेळा हिंदू धर्म ग्रंथातील आधुनिक वैज्ञानिक शब्द आल्यावर त्यांचे मन उचंबळून जाते. खरे पाहत आधुनिक विज्ञानाला अभिप्रेत असलेला अर्थ व धर्मग्रंथातील शब्दांचा अर्थ यात दूरान्वयानेसुद्धा काही संबंध नसतो. तरी सुद्धा आपल्या पूर्वजाना प्रगत विज्ञान माहित होते असा डांगोरा पिटला जात असतो. हिंदू धर्मातील चाणाक्ष बुवा बाबा अमेरिकेत जाऊन तासन तास अशा विषयावर प्रवचन देत असतात. अन् ऐकणारेही थक्क होतात.

या समाजातील समाजसुधारक, प्रगत विचार करणारे विचारवंत व शिक्षणतज्ञ इत्यादींच्या अथक प्रयत्नामुळे हा समाज आधुनिकतेकडे

वाटचाल करत आहे हे मान्य असले तरी ही वाटचाल मुंगीच्या पावलानी होत आहे, असे लेखकाला वाटते. बदल फारच कमी व तेवढे होण्यासाठी दीर्घ काळ. काही वेळा हा बदल स्थानिक पातळीवर, तोही वरवरचा आणि अगदीच बळे बळे केलेला. आपल्या शरीरावरील कपडे अत्याधुनिक फॅशनचे वाटत असले तरी मना-मनामध्ये हिंदू संस्कृतीच कोरलेली दिसेल. आधुनिकतेकडे घोडदौड हवी आहे. आपली मानसिकता, आपल्या निष्ठा आणि आपली जीवनमूल्ये आधुनिकतेशी सुसंगत हवीत.

एक मात्र खरे की आपण स्वतः विवेकवादी असल्याशिवाय केवळ आधुनिकता आपल्याला विवेकवादी बनवू शकत नाही. इतर समाजांशी तुलना केल्यास आपण शिक्षित व ते बुद्धीवंत; आपण अनुकरणशील व ते सर्जनशील; आपण पारमार्थिक व ते ऐहिक असे आढळते. धर्मांच्या श्रृंखल्यातून बाहेर पडल्याशिवाय आपली प्रगती होणार नाही हे मात्र निश्चित. सार्वजनिक जीवनात धर्माचा मागमूसही नको. पवित्र मंदिर-स्थळ-वेळ-समाधी, यात्रा-जत्रा-उत्सव-मेळा, धर्म ग्रंथ-पुराण-वेद, गंगाजल, गोमूत्र, (गोरक्षा..) इत्यादीपासून मुक्त होण्याची गरज आहे. पुराण कथांचे उदात्तीकरण पूर्णपणे थांबायला हवे. धर्मग्रंथावरील चर्चेला पूर्णविराम द्यायला हवे. स्मृतींरंजनातून बाहेर पडायला हवे. फुग्यासारखे फुगवून ठेवलेल्या आपल्या आशा-आकांक्षांना जमीनीवर आणायला हवे. धर्माचे आधिपत्य झुगारून विवेकाची कास धरायला हवी. आपण आता परदेशी आक्रमणांना, आपल्या जनुकांना व आपल्या मागील पिढ्यांच्या चुकांना दोष देणे थांबायला हवे. आपल्या स्थितीला आपणच जबाबदार आहोत ही जाणीव जोपासायला हवी.

आपण या परंपरांच्या जोखडातून बाहेर पडणार आहोत की नाही हा प्रश्न आपल्यासमोर असून लेखकाचे हे अरण्यरुदन ठरू नये अशी अपेक्षा ते व्यक्त

करत आहेत. *मी एकटा काय करू शकतो* या विधानाला काही अर्थ नाही. कारण परिवर्तन, प्रबोधन वा क्रांती इत्यादींचा इतिहास आठवल्यास ते एखाद्या व्यक्तीच्या प्रेरणेतून सुरुवात झाल्या हे लक्षात येईल. ही ठिणगी तुम्हा-आमच्यामुळेसुद्धा पडू शकेल व वणवा पेटू शकेल. काही जणांनी तरी या दिशेने विचार करू लागल्यास हे पुस्तक लिहिल्याचे सार्थक होईल असे लेखकांना वाटते. फ्रांझ काफ्का या लेखकाने म्हटल्याप्रमाणे आपल्या मनातील गोठलेल्या समुद्राला पहिला घाव टाकणाऱ्या कुऱ्हाडीसारखे पुस्तक असतात. सुबोध यांचे हे पुस्तक या कुऱ्हाडीसारखे आहे असे पुस्तक वाचून संपवत असताना आपण नक्कीच म्हणू शकतो. लेखक येथे कुठल्याही सिद्धांताचा पाठपुरावा करत नाहीत वा नवीन सिद्धाताची मांडणी करत नाहीत. आपल्या परिस्थितीची पूर्ण कल्पना देत आपण काय होतो व आपल्याला काय व्हायला हवे याची कल्पना देत असल्यामुळे पुस्तकाचा आशय चिंतनीय झाला आहे.

कल्चर कॅन किल,

एस सुबोध

लोक वाङ्मय गृह प्रकाशन, मुंबई

मूल्यः 100 रु, पृ.सः 236

शत – प्रतिशत हिंदुत्व... फक्त हिंदुत्व

धीरेंद्र झा यांच्या शॅडो आर्मीज (Shadow Armies) या पुस्तकाचे उपशीर्षक Fringe Organizations and Foot Soldiers of Hindutva हे असून त्यावरून पुस्तकाचा रोख कुणाकडे आहे हे कळू शकेल. लेखकाने राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या छत्राखाली भारतभर सांस्कृतिक उन्नयनाचे कार्य करत असलेल्या सनातन संस्था, हिंदू युवा वाहिनी, बजरंग दल, श्री राम सेने, हिंदू ऐक्य वेदी, राष्ट्रीय शीख संगत इत्यादी निरनिराळ्या राज्यातील (कु)प्रसिद्धीच्या झोतात असलेल्या प्रमुख संघटनांची विस्तृतपणे माहिती दिली आहे.

जरी आरएसएस स्वतःला सांस्कृतिक संस्था म्हणून बिरूद मिरवत असली तरी तिची राजकीय महत्वाकांक्षा कधीच झाकलेली नव्हती व नाही. व याच महत्वाकांक्षेला खत – पाणी पुरवणाऱ्या या चेला संघटना आपल्या हिंसक व दहशतीसदृश कारवायामुळे बघता बघता मातृसंस्थेच्यापेक्षा मोठ्या दिसत आहेत. यांच्या एखाद्या आततायी कृत्यामुळे संघ बदनाम होण्याची शक्यता असल्यास आरएसएस त्या संघटनेशी आमचा संबंध नाही हे सांगून नामानिराळे राहते. म्हणूनच या संघटना बिनबोभाटपणे काहीही करण्यास तयार असतात, हे उघड गुपित आहे.

परंतु हे हिंदुत्व प्राप्त करण्यासाठी वाटेल ती किंमत देण्याच्या तयारीत सर्व घटक आहेत. एकदा का ही हिंदुत्वाची प्रक्रिया पूर्ण झाली की हा समाज *दुखभरे दिन बीतेरे भैया* असे सुस्कारा सोडत अच्छे दिनात न्हाऊन निघेल, याबद्दल सत्ताधारी पक्ष व त्यांचे खंदे पुरस्कर्ते यांच्या मनात तिळमात्रही संशय नाही. परंतु संपूर्ण देशाला हिंदुत्वाच्या दावणीला बांधण्याची ही कल्पना अत्यंत भयानक आहे, हे धीरेंद्र झा यांनी लिहिलेल्या 'शॅडो आर्मीज' हे इंग्रजी पुस्तक वाचताना प्रकर्षाने जाणवू लागते.

लेखक, धीरेंद्र झा मात्र या परिवारातील काही चुने हुये संघटनांचा वेध घेत या भारतीय समाजापुढे काय वाढून ठेवले आहे याची थोडी फार कल्पना देण्याचे प्रयत्न करत आहेत. 1984च्या लोकसभेत फक्त दोन सदस्य असलेली भाजप 2014मध्ये 284 सदस्याना निवडून आणून सत्ता हाशिल करू शकली यातच हा समाज कुठल्या दिशेने जात आहे याची कल्पना येईल. भाजपच्या या यशस्वी दीर्घ प्रवासात झा यानी वर्णन केलेल्या या आठ प्रमुख संघटनांचा फार मोठा वाटा आहे. त्यामुळे या संघटनांचा इतिहास, त्यांची कार्यपद्धती व त्यांचे अंतर्गत ताणे-बाणे समजून घेतल्यास हिंदुत्व हे स्वप्न म्हणून न राहता वास्तव म्हणून स्वीकार केल्याशिवाय गत्यंतर नाही, हे लक्षात येईल.

सनातन संस्था

या संस्थेतर्फे सनातन प्रभात नावाचे मराठी दैनिक काढले जाते व त्या पत्रिकेतून प. पू. आठवले आपल्या हिंदुत्वाबद्दलच्या विचारांचा प्रसार करत असतात. सनातन प्रभातच्या मते 2023पर्यंत हिंदू राष्ट्र प्रस्थापित होणार आहे. आठवले या माध्यमातून स्वतःची आरती ओवाळून घेत असतात. ही संस्था सर्व सत्ताधारी राजकीय पक्षांना चांगल्या प्रकारे हाताळू शकते याचा अनुभव दाभोलकरांच्या हत्येनंतर आला. काँग्रेसचे सरकार असूनही या संघटनेवर बंदी घातली नाही. त्याचप्रमाणे आता सत्तेवर असलेले भाजपही त्यांना धक्का लावणार नाही याची तिला पूर्ण खात्री आहे म्हणूनच ती बिनधास्त आहे.

हिंदू युवा वाहिनी

गोरक्षा पीठ म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या संघटनेचे योगी आदित्यनाथ यांनी हिंदू युवा वाहिनी म्हणून पुनर्नामकरण करून त्याची व्याप्ती वाढवली. लेखकाने योगी आदित्यनाथ यांच्या राजकारणातील प्रवेशाबद्दल सविस्तरपणे

लिहिले आहे. अजय मोहन बिस्त या ठाकुर जातीतल्या मुलाला गोरखपीठाच्या या पूर्वीच्या पीठाधीशानी वारसदार म्हणून नेमले व हाच वारसदार योगी आदित्यनाथ म्हणून ओळखला जाऊ लागला. राजकारणात धर्मभावनेच्या वापर करत आपल्या क्षेत्रात निवडून येण्यासाठी योगीनी एक सुसज्ज यंत्रणा या संघटनेद्वारे उभी केलेली आहे. या संघटनेला सबकुछ योगीच आहेत हे जाणवते. याचे कार्यकर्ते योगी आदित्यनाथ असे उल्लेख न करता *गोरक्षा पीठाधीश्वर परमपूज्य योगीनाथजी महाराज* असे एखाद्या वाक्यातसुद्धा अनेक वेळा करतील. तुम्ही असे का करता हा प्रश्न विचारल्यास ते अस्वस्थ होऊन तुम्हाला मारहाण करण्यासही मागे पुढे पाहणार नाहीत.

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचेच सर्व उद्दिष्ट राबवत असून सुद्धा ही संघटना स्वतःचेच स्वतंत्र धर्मकारण व राजकारण यांचा अजेंडा राबवण्याइतकी सशक्त झाली आहे. योगी आदित्यनाथ यांना 2-3 वेळा निवडून आणण्यात या संघटनेचा नक्कीच वाटा मोठा आहे, हे खुद्द आदित्यनाथही विसरू शकत नाहीत. म्हणूनच योगी उत्तर प्रदेशचे मुख्यमंत्रीपदी विराजमान झाल्यानंतर उत्तर प्रदेशातील तरुणांची फौज – ‘डोक्यास भगवे मुंडासे, हाती भाला त्रिशूल किंवा असे मध्ययुगीन काहीही आणि मुखी ‘सिया रामचंद्रा’चा घोष – अशा प्रकारे सज्ज होऊन हिंदू धर्माच्या रक्षणासाठी सतत उभी राहणार आहे.

बजरंग दल

1984 साली स्थापन झालेल्या या युवा संघटनेचा प्रमुख उद्देश अयोध्येतील रामजन्मभूमीसाठी हिंदूंची मानसिकता तयार करणे हा होता. रामायण काळातील रामाला सर्वतोपरी मदत केलेल्या वानर सेनेप्रमाणे विश्व हिंदू परिषद व आरएसएस यांना मदत करण्यासाठी, रामभक्त मारुतीइतकी

प्रचंड शक्ती आहे याचे उघड उघड प्रदर्शन करणारी म्हणून बजरंग दल नावाने ही संघटना उत्तर प्रदेशाच्या कानाकोपऱ्यात उभी राहिली. बाबरी मशीदीच्या विध्वंसात सहभागी झालेले एकूण एक नेत्यांचा आशिर्वाद या संघटनेला लाभला आहे. बिहार व उत्तरप्रदेश या राज्यातील खेड्यापाड्यातील हिंदूंना संघटित करून वाटेत शक्ती प्रदर्शन करत आयोध्येला पोचण्याचे काम या दलाने केले. तरुणांच्या या संघटनेचा 'जो राम के काम न आये वो बेकार जवानी है' हा नारा होता. त्यामुळे लाखो तरुण या दलात सामील झाले कदाचित बजरंग दलाचा हिंस्र आक्रमकपणा नसता तर संघ वा विश्व हिंदू परिषद मशीद पाडण्यासाठी समर्थन दिले नसते असे पश्चात बुद्धीने म्हणता येईल. बजरंग दलाची वाढ मुख्यत्वे करून ओबीसी तरुणांच्या भरतीमुळे झाली असे म्हणण्यास वाव आहे. बेकार तरुणांच्या झुंडीच्या झुंडी या संघटनेत सामील झाले. त्यामुळे तत्वशून्य वा कुठल्याही प्रकारची नैतिकतेची चाड नसलेली ही संघटना संघाची रिझर्व फोर्स म्हणून कार्य करू लागली.

संघ परिवाराचा अजेंडा राबवण्यात ही संघटना नेहमीच पुढाकार घेते. हिंदू मुलींना मुस्लिमांच्या ताब्यातून सुटका करणे म्हणजे 100 गायी वाचवण्या-सारखे आहे, अशी मानसिकता त्या मागे होती. संघाच्या हिंदू मुस्लिम समाजातील दरी वाढवण्याच्या कामाला ही संघटना खत पाणी घालते. त्यामुळे मुस्लिमांना आपल्या संख्याबळावर विसंबून राहण्याची पाळी आली. दंगलीत होरपळलेले मुस्लिम निराश्रित शहरी भागातील मुस्लिम वसतीत राहू लागले. एका प्रकारे मुस्लिमांचे छावणीकरण (ghettoization) होऊ लागले. एका ठिकाणाहून मुस्लिमांना पळवून लावल्यानंतर बजरंग दल मुस्लिम मुक्त ठिकाण म्हणून पोस्टर्स लावत होते.

श्रीराम सेने

श्रीराम सेनेचे सर्वे सर्वा असे म्हणवून घेणारा प्रमोद मुतालिक स्वतःबद्दल प्रौढी मिरवत असला तरी या संघटनेचा जन्म बजरंग दलातील अंतर्गत कुरबुरीमुळे झाला आहे, हे नाकारता येत नाही. कर्नाटकातील मंगळूरु येथील बजरंग दलातील भाजप व संघातील ब्राम्हण कार्यकर्त्यांच्या वर्चस्वामुळे तेथील इतर मागासवर्गीय कार्यकर्ते नाराज होते. निवडणुकीच्या काळात तर सर्व महत्वाच्या पदावर उच्च जातीयांचीच निवड झाल्यामुळे बजरंग दलातील अंतर्गत जातीवाद उफाळला. ओबिसीच्या कार्यकर्त्यांना सभेतील खुर्च्या उचलण्याचे वा गाद्या अंथरण्याचेच कामं दिल्या गेल्यामुळे ते नवीन नेत्याच्या शोधात होते. नेमके त्याच वेळी प्रमोद मुतालिकाने दल/पक्षाची सूत्रे हातात घेतले व शिवसेनेत गेलेले इतर मागासवर्गीय कार्यकर्त्यांना बरोबर घेऊन राष्ट्रीय हिंदू सेने या नावाने एका वेगळ्या संघटनेची स्थापना केली व नंतर त्याचेच श्रीराम सेने म्हणून पुनर्नामकरण करण्यात आले.

हिंदू ऐक्य वेदी

उत्तर भारततातील राज्ये, महाराष्ट्र – गोवा आणि काही प्रमाणात कर्नाटक या राज्यात ज्या प्रकारे हिंदुत्वानी बस्तान बसवले आहे त्याप्रमाणे दक्षिणेतील केरळ, तमिळनाडू व आंध्र प्रदेश येथे हिंदू या शब्दाची जादुई जाणवत नाही. म्हणूनच संघ व पक्ष हे दोन्ही काही तरी निमित्त शोधून या राज्यात चंचुप्रवेश करण्याच्या बेतात असतात. याच रणनीतीचा भाग म्हणून केरळमध्ये हिंदू ऐक्य वेदी या नावाची संघटना हिंदुत्वाचा झेंडा फडकवण्यासाठी कार्यरत आहे. भाजपचे राजकारण केरळमध्ये आणण्यासाठी डावपेच म्हणून या संघटनेला भाजप रसद पुरवत आहे.

शासन नियंत्रित देवस्वम बोर्डच्या मगरमिठीतून केरळातील 3000 मंदिरांना मुक्त करण्याच्या आक्रमक पावित्र्यामुळे हिंदू ऐक्य वेदी अजूनही तग धरून आहे. ज्या प्रकारे मुस्लीम व ख्रिश्चन धार्मिकांची चर्च व मशीद पूर्णपणे

त्या त्या धर्माच्या स्वाधीन असतात, त्याचप्रमाणे केरळ येथील देवळांची मालकी शासकीय बोर्डाच्या अखत्यारीत न राहता हिंदू भक्तांच्याकडेच असली पाहिजे या मागणीसाठी भाजप व हिंदू ऐक्य वेदी लढत आहेत. मुळात या मंदिरांचे उत्पन्न शासकीय तिजोरीत जाते व तेथून गोरगरीबांसाठी कल्याणकारी योजना राबवल्या जात आहेत यावरच हिंदू ऐक्य वेदीचा आक्षेप आहे. हिंदू भक्त या देवळांना देणगी देतात परंतु भक्तांचा या देणगीवर अधिकार नाही याचे संघटनेला दुःख आहे.

अभिनव भारत

अभिनव भारत या संघटनेची सुरुवात कशी झाली हे एक गूढ आहे. 1905च्या सुमारास फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये शिकत असताना वीर सावरकर यानी इटलीतील माझिनीच्या प्रेरणेतून एका गुप्त संघटनेची स्थापना केली. या संघटनेचा सशस्त्र क्रांती व हिंसाचारावर विश्वास होता. परंतु 1906 साली सावरकरांना इंग्लंडला जाण्याची संधी मिळाल्यानंतर ही संघटना 1952 साली हिंदू महासभेने पुनर्जिवीत करेपर्यंत 46 वर्षे निद्रिस्तच राहिली. पुनर्जिवीत करण्यात कुणाचा हात होता याबद्दलही शंका आहेत. महात्मा गांधीचा खून करणाऱ्या नथुराम गोडसेचा भाऊ गोपाळ गोडसे याची कन्या व सावरकरांचे बंधू नारायण सावरकर यांची सून असलेल्या हिमानी सावरकरच्या मते मालेगाव बॉम्ब स्फोटातील समीर कुलकर्णी या आरोपीने अभिनव भारतला जीवदान दिले.

भोंसला मिलिटरी स्कूल

नाशिक येथील भोंसला मिलिटरी स्कूलची स्थापना डॉ. बाळकृष्ण मुंजे या कट्टर हिंदूनिष्ठाच्या प्रेरणेतून झाली. डॉ. मुंजे हे आरएसएसचे संस्थापक हेडगेवार यांचे राजकीय गुरु होते. हिंदूंची एके काळची क्षात्रवृत्ती पुनर्जीवित करण्यासाठी व मातृभूमीच्या रक्षणास कटिबद्ध असलेल्या हिंदू तरुणांना

सनातन धर्माबरोबरच राष्ट्रीय संरक्षणाला उपयोगी पडणारे विज्ञान व युद्ध कला शिकवण्यासाठी एखादी शिक्षण संस्था उभारण्याचा उद्देश त्यामागे होता. या सोसायटीने पुढील काळात भोंसला मिलिटरी स्कूलची स्थापना केली. ही शाळा फक्त सैनिकी प्रशिक्षण देणारी शाळा नसून हिंदू सनातन धर्माचे जतन व संरक्षण करणारी शाळा आहे हेही त्यांनी या शाळेत प्रवेश करू इच्छिणाऱ्यांच्या पालकांना पटवून दिले. शाळेच्या मैदानाला रामभूमी व शिक्षण घेणाऱ्या छात्रांना राम दांडी असे नावही देण्यात आले.

राष्ट्रीय शीख संगत

आरएसएसच्या मते संपूर्ण भारत हे एक हिंदू राष्ट्र असून येथील बौद्ध, जैन वा शीख धर्म हे हिंदू धर्मातील पंथ असून फार फार तर त्यांना हिंदू धर्मातील इतर जातीप्रमाणे जातीचा दर्जा देता येईल. याच गृहितकानुसार देशभर त्यांची प्रचार यंत्रणा काम करत आहे व त्यांना अडवणारेही कुणी नाहीत. अपवाद फक्त पंजाबचा. म्हणून 1986मध्ये हिंदू शीख संगतची स्थापना झाली. व या संगतचे काम पंजाबमधील शीख धर्माचे वर्चस्व हळू हळू कमी करत हिंदूंचा प्रभाव वाढवणे हा आहे. सुरुवातीपासूनच हिंदू शीख संबंधातील आरएसएसचे सिद्धांत पक्के होते. ब्रिटिशानी जेव्हा शीख आयडेंटिटी वेगळे ठेवण्याचे प्रयत्न करत होते तेव्हा हिंदू संघटनेचा त्याला विरोध असे.

मुळात राष्ट्रीय शीख संगतची स्थापना शीख विरोधाची धार कमी करण्यासाठी झाली होती. कारण इंदिरा गांधीची हत्या शीख अंगरक्षकांनी केल्यामुळे दिल्लीतील धार्मिक दंगलीमध्ये शिखांची मोठ्या प्रमाणात कत्तल करण्यात आली. दिल्लीच्या दंगलीतच 2733 शिंखांची हत्या झाली होती. दंगलीची आग कानपूर, बोकारो, जबलपूर व रूरकेलापर्यंत मोठ्या प्रमाणात पोचली. दंगलीतील शीख समुदायाची होरपळणे बघून त्याचा फायदा उठवण्यासाठीच संगतची स्थापना झाली असावी असे लेखकाला वाटते.

या संघटना आरएसएसचे केवळ होयबा संघटना नाहीत. त्यांनाही स्वतंत्र अस्तित्व आहे, त्यांची एक विचारधारा आहे, एक अजेंडा आहे व तो अजेंडा राबवण्याची ताकदही त्यांच्याकडे आहे. या ताकदीच्या जोरावर या संघटना काहीही करू शकतात, याचा प्रत्यय गेल्या काही वर्षातील घडामोडीतून आलेला आहे. डॉ. दाभोलकर, कॉम्रेड पानसरे व डॉ कलबुर्गी यांचा भरदिवसा केलेल्या हत्या, मालेगावमधील बॉम्बस्फोट, इतर काही ठिकाणचे असफल झालेले काही दहशती प्रयत्न इत्यादीमध्ये सनातन संस्था व अभिनव भारतचा हात आहे, हा दोषारोप केला जात आहे. गौरक्षा, घर वापसी, लव्ह जिहाद सारख्या नॉन-इश्यूंचे निमित्त करून अल्पसंख्यांकांना नाहक त्रास देण्यास वा प्रसंगी हिंसाचाराचा उद्रेक करण्यात उत्तर प्रदेश येथील हिंदू युवा वाहिनीचे कार्यकर्ते माध्यमावर झळकत आहेत. बाबरी मशीदीच्या विध्वंसात व त्यानंतरच्या दंगलीत बजरंग दलाचा सक्रीय सहभाग होता. कर्नाटकातील श्रीराम सेने ही संघटना व्यक्ती स्वातंत्र्यावर गदा आणते. राष्ट्रीय शीख संगतला शीख हा वेगळा धर्म आहे हेच मान्य नाही. भोसला मिलिटरी स्कूल हिंदू फूट सोल्जर्स तयार करणारी संस्था आहे. अशा प्रकारे हिंदू चेला संघटनांच्या काळ्या कुट्ट इतिहासाबद्दल लेखकाने छानपणे टिप्पणी केली आहे.

पुस्तकाच्या शेवटी दिलेल्या प्रत्येक प्रकरणासंबंधीच्या संदर्भसूचीवरून लेखकांची बहुतेक विधानं व निष्कर्ष केवळ लेखकाला वाटतात वा सांगोपांगी गोष्टीवरून केलेले नसून त्यामागे अविश्रांत संशोधन आहे हे पुस्तक वाचत असताना प्रकर्षाने जाणवू लागते. पुस्तकातील विषयासंबंधी एखाद्या फूट सोल्जरशी संवाद साधत असतानासुद्धा स्वतःची मतं न लादता किंवा आपले शब्द त्याच्या तोंडी न घालता समोरच्या व्यक्तीला बोलते केल्यामुळे पुस्तकाच्या आशयात नक्कीच भर पडली आहे.

आपल्या भारतीय समाजाची आजची स्थिती व भविष्यात काय वाढून ठेवले आहे हे समजून घेण्यासाठी हे पुस्तक नक्कीच उपयोगी पडेल व त्यासाठी लेखकाचे आभार मानायला हवेत.

Shadow Armies:

Fringe Organizations and Foot Soldiers of Hindutva

Dhirendra K Jha

Juggernaut (2017)

Price Rs 499, pp 229

बाजार शरण ‘गुरु’ चरित्र

तथाकथित आध्यात्मिक सुख समाधानासाठी भारतातील अशिक्षित जनसामान्य (आणि शिकले सवरलेलेसुद्धा!) कुठल्याही ‘गुरू’ला डोक्यावर चढवून घेतील याची प्रचिती भावदीप कांग या पत्रकर्तीने लिहिलेल्या Gurus हे इंग्रजी पुस्तक वाचताना नक्कीच येईल. यातील महर्षी महेश योगीपासून भय्यू महाराज पर्यंतच्या गुरुजनांच्या एकेका कारनाम्यावर ओझरती नजर टाकली तरी आधुनिक तंत्रज्ञान, व्यवस्थापन शास्त्र, मानसशास्त्र यांचा पुरेपूर वापर करत अध्यात्म हे एक प्रॉडक्ट म्हणून विकत आहेत व आपली तुंबडी भरून घेत आहेत, हे लक्षात येईल. जाहिरातींचा प्रचंड मारा करत सप्लाय-डिमांडच्या चक्रात भक्तगणांना अडकवून स्वतःचे ऐषारामी व पंचतारांकित जीवन हे गुरुजन जगत आहेत.

भावदीप कांग ही फ्री लान्स पत्रकार असून गेली 27 वर्षे ती वेगवेगळ्या पत्रिकेसाठी लिहित आहे. तिच्या या पुस्तकात महर्षी महेश योगी, धीरेंद्र ब्रह्मचारी, चंद्रास्वामी, माता अमृतानंदमयी, श्रीश्री रवीशंकर, मुरारी बापू, जग्गी वासुदेव, बाबा रामदेव व भय्यू महाराज यांच्या कर्तृमकर्तृत्वाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न तिने केला आहे. एखादं अपवाद वगळता यातील बहुतेक गुरु, योग व ध्यान (आणि आयुर्वेद) यांच्या व्यापारीकरणातून त्या पदापर्यंत पोचलेले आहेत. हिमालयात तपस्या करून सिद्धी प्राप्त करून घेतलेले आहेत, असे ते दावे करतात. तेथे त्यांना साक्षात्कार झाला. जगातील दुष्ट शक्तींचा नाश करत या जगात कायमचे सुख शांती नांदण्याचा वसा त्यांनी घेतला आहे, असे ते छातीठोकपणे सांगत असतात.

माहिती तंत्रज्ञान व खासगीकरण-जागतिकीकरण-उदारीकरणामुळे व्यवहारातील आपल्या सर्व व्याख्या बदलत आहेत. ‘गूगल अंकल’च फक्त आपल्या प्रश्नांना उत्तर देऊ शकतो हा समज दृढ होत चालला आहे. परंतु

गूगलपूर्व व गूगलोत्तरच्या संक्रमण कालखंडात भारतातील गुरू मंडळींनी परिस्थितीचा पूर्ण फायदा घेतला व जगभरातील लोकांना उल्लू बनवण्यात यशस्वी झाले. त्यामुळे लेखिकेने प्रसिद्धीच्या झोतात असलेले, वा त्यांच्याबद्दल गैरसमज असलेले वा भन्नाट व्यक्तिमत्व असलेले अशा गुरूंची निवड या पुस्तकासाठी केली आहे. यातील प्रत्येक गुरु या ना त्या कारणाने प्रसिद्धीच्या झोतात आहेत. परमेश्वराच्या अवताराचे कार्य पुढे नेत आहेत, भरपूर बोलघेवडे आहेत, भक्तांच्या हाकेला 'ओ' देणारे आहेत, त्याच्या शारीरिक व/वा मानसिक आजारांचे निदान करून आजारावर फुंकर घालणारे आहेत. परंतु हे सर्व आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या आधारे ते करत आहेत, हे विशेष.

मुळात त्यांच्या प्रसिद्धीला माहिती तंत्रज्ञानाने व इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाने फार मोठा हातभार लावला आहे, हे विसरू शकत नाही. या गोष्टींचा पुरेपूर फायदा या सर्वांनी करून घेतला आहे. याच्या आधारे त्यांना संपत्ती मिळाली, सत्तेत अप्रत्यक्षरित्या सहभागी होता आले, सत्ताधाऱ्यांशी जवळीक करता आली, आणि राष्ट्रीय व/वा स्थानिक राजकारण/अर्थकारण यावर कायमचा ठसा उमटवण्यात यशस्वी झाले. या जाहिरातबाजीमुळे गुरुंचे डीपर्सनलायझेशन होत होत ब्रँडिग वाढत गेले. त्याचाही त्यांनी पुरेपूर फायदा करून घेतला. त्यांचे प्रॉडक्ट्स चेल्यांच्या (ग्राहकांच्या) मागणीनुसार ठरू लागले. प्रवचन, सत्संग, ध्यान, योगसाधना, आयुर्वेद, कौटुंबिक सल्ला, कुटुंबातील हेवेदावे सोडवणे, जात-जमातीतील भांडण-तंटा सोडवणे या स्वरूपात ग्राहकांच्या मागणीप्रमाणे प्रॉडक्ट्स बदलत गेले. टीव्ही चॅनेलवरील या ज्ञानाचे रतीब रोज 24 तास व वर्षातील बाराही महिने अव्याहतपणे चाललेले बघताना वीक्षक थक्क होऊन जातो. 70च्या शतकात टेप्स व डीव्हिडी, व्हिसीडी मधून हे ज्ञान पाझरत होते. परंतु या चॅनेल्सनी यांना कालबाह्य ठरवले. इंटरनेट, यूट्यूब वा मोबाइलनी सर्व गुरुंना अभय देत

अत्युच्च शिखरावर पोचविले. सामाजिक माध्यमातून यांच्या भक्तगणांनी स्वतःच्या गुरुंची आरती ओवाळली व इतर गुरुंची हेटाळणी केली.

भावदीप कांग यानी या पुस्तकासाठी गुरुंना निवडताना उद्यमशीलतेला प्राधान्य दिल्यासारखे वाटते. त्यामुळे त्या अर्थाने ब्रह्मकुमारी वा आर्यसमाज यासारख्या धार्मिक पीठ वा डेरा यांच्या प्रमुखांची निवड केली नाही. त्याचप्रमाणे येथील गुरु हिंदू धर्माचा आधार घेत आध्यात्मिकतेचा गाजावाजा करणारे आहेत. मुळात यात कुठल्याही प्रकारची शोध पत्रकारिता वा प्रचारती/प्रसारकीचा थाट नाही. यातील गुरुंच्या बद्दल वाचताना हे फार मोठे तत्वज्ञ होते किंवा आहेत, धर्मांचा तुलनात्मक अभ्यास केलेले आहेत किंवा आध्यात्मिकतेबद्दल चिंतन केलेले आहेत, असे काही वाटत नाही. लेखिकेने त्यांच्या कर्तृत्वामागील मानसिकतेचेही विश्लेषण केले नाही किंवा यांच्यामुळे सामाजिक स्थित्यंतर झालेले आहेत असा दावाही करत नाही. टीव्हीच्या पडद्यावर हे गुरुजन कसे दिसतात व मनमानी विधान करतात यावरून त्यांचे व्यक्तिमत्व उभे करण्यात ती यशस्वी झालेली आहे. या गुरुंच्या आयुष्यातील घटना व घटनाक्रम उपलब्ध असलेल्या माहितीच्या आधारे मांडून यांच्या-बद्दलच्या आपल्या ज्ञानात भर घातली आहे.

1970च्या सुमारास पॉप कलाकारांचा आवडता गुरु, महर्षी महेश योगी हे नाव जगभर (म्हणजे अमेरिकेत!) प्रसिद्धीच्या झोतात होते, हे अनेकांना आठवत असेल. इंग्रजी भाषेच्या शब्दकोशाला ‘मंत्र’ हा शब्द बहाल करणाऱ्या या योगींच्या शिष्यवर्गात शर्ले मॅक्लेन, बर्ट रेनॉल्ड्स, क्लायंट ईस्टवुडसारखे मातब्बर नट-नट्या होत्या. बीटल्सचा चमू याच्या प्रेमात पडला होता. बघता बघता तो प्रसिद्धीच्या शिखरावर चढला. ठिकठिकाणी योगाश्रम उभे केले. गुरुत्वाच्या नियमाचे उल्लंघन करणाऱ्या ‘ध्यानातून अधांतरित अवस्था’ (Levitation through meditation) या स्वर्गसुखाचे

आमिष दाखवत हजारोनी शिष्यसमुदाय जमवला. त्याचे ‘प्रत्ययातीत चिंतन’ (Transcendental Meditation – TM) जगातील कुठल्याही समस्येचा अक्सीर इलाज आहे असा तो दावा करू लागला. या त्याच्या प्रलोभनाला बळी पडून यासाठी शिष्य रांगेत उभे असत. कुठलाही उपास-तपास नाही, शारीरिक यातना नाहीत, त्यागाची भानगड नाही, चंगळवादी जीवनशैली बदलण्याची घाई नाही, या प्रकारच्या सुलभीकरण केलेल्या अध्यात्माला अमेरिकन जनता भुलली नसल्यास नवल म्हणावे लागेल.

मध्यप्रदेश येथील महेश वर्माने महेश योगी असे नामांतर करून आयुष्यात अनेक गोष्टी केल्या: हिमालयात जाऊन ब्रह्मचर्याची दीक्षा घेतली; जोशीमठाच्या गुहेत साधना केली; काही काळ शंकराचार्यांचा सेक्रेटरी म्हणून काम केले; उत्तरकाशी मठाचा ताबा घेतला; दक्षिणेतील रामेश्वरम व तिरुवनंतपुरम येथे जाहीर प्रवचन केली; ओंकारातून मुक्तीचा प्रचार केला; मुक्तीसाठी घरदार सोडण्याची गरज नाही – घरी बसूनसुद्धा मुक्ती मिळते असा विश्वास दिला; मुंबई, कोलकत्ता अशा 25 ठिकाणी ध्यानमंदिरांची स्थापना केली;TM सिद्धीसाठी 25000 शिक्षकांना प्रशिक्षित केले; डिस्नेलँड येथे साधना करून दाखवली; हसणारा गुरु (Giggling Guru) म्हणून प्रसिद्धी मिळवली; हेन्री नायबर्ग या श्रीमंत उद्योजकाच्या रोल्स रॉयसमधून युरोपचा दौरा करून तरुण-तरुणींना प्रभावित केले; पाच लाख चेल्यांना योग उड्डाण (Yogic flying) करायचे शिकवले; दोन लाख विद्यार्थ्यांना वैदिक शिक्षण दिले; कॅनडा, ब्रिटन व अमेरिकेमध्ये आयुर्वेद उपचार केंद्रांची साखळी उभी केली; राम राज्याचे स्वप्न दाखवले; ध्यानकेंद्राच्या प्रमुखाना ‘राम राजे’ करून टाकले; जगभरातील आश्रमातील दैनंदिन व्यवहारासाठी राम-मुद्रा नावाचे चलन अंमलात आणले; महर्षी इंटरनॅशनल विद्यापीठाची स्थापना केली....असे अनेक उपक्रम राबवत हा योगी महर्षीपदापर्यंत पोचला.

Spiritual Regeneration Movement (SRM) foundationच्या माध्यमातून भरपूर संपत्ती गोळा केली. 12000 एकर जागेवर ताबा मिळवला. त्याची किंमतच 60 हजार कोटी होती!

इंदिरा गांधी परिवाराचा गुरु म्हणून धीरेंद्र ब्रह्मचारी हे नाव सुपरिचित आहे. यानी अध्यात्माच्या काळ्या व्यवहारातून अफाट संपत्ती मिळवली. सत्तेचे सूत्र हलवले. या पूर्वीच्या एकाही गुरुने राजकीय सत्तेचा विचार केला नव्हता. परंतु धीरेंद्र ब्रह्मचारी यानी जागतिक सत्ताधाऱ्यांशी जवळीक साधून नाव कमविले. यावरून खरोखरच त्यांनी इतिहासाला कलाटणी दिली असेल का? हा प्रश्न विचारावासा वाटतो. याच्या असण्या-नसण्यामुळे काही फरक पडला असता का? या प्रश्नाचे उत्तर भविष्यकाळ देईल. एक मात्र खरे की गुरुजनांनी राजकीय नेत्यांच्या जवळ पास वावरण्याचा पायंडा ब्रह्मचारीनेच पाडला.

1975च्या सुमारास लोकनायक जयप्रकाश नारायण यांच्या नेतृत्वाखाली संपूर्ण क्रांतीचा नारा देशभर गाजत होता. त्याच सुमारास नेमीचंद उर्फ चंद्रास्वामी या तरुण साधूने जेपीना आकर्षित केले. परंतु पुढील 20 वर्षात या साधूने केलेल्या जागतिक पराक्रमांचा हिशोब मांडल्यास गुरु या पदास काळिमा आणणारा तो ठरेल. अनेक देशातील राजकीय नेत्यांशी गट्टी जमवण्यास तरबेज असलेल्या या चंद्रास्वामीवर शस्त्रास्त्रांची तस्करी करत असल्याचा आरोप होता. एका देशाच्या प्रधानमंत्र्याच्या खुनाचाही आरोप त्याच्यावर होता. त्याच्या वाढदिवसाच्या समारंभाला झाडून सर्व सत्ताधारी हजेरी लावत होते. परंतु 1996च्या सुमारास त्याच्या प्रसिद्धीला ओहोटी लागली. व जनसामान्यांच्या उपेक्षेला सामोरे जावे लागले. आता तो तिहार जेलमध्ये सडत आहे.

दैवी आलिंगनातून (Divine hug) करोडोंनी माया जमविलेल्या माता अमृतानंदमयीचे नाव सुपरिचित आहे. तिच्या भक्तगणांना एकदा-दोनदा नव्हे तर हजारदा आलिंगन घेतले तरी समाधान वाटत नसेल. माय चाइल्ड, माय चाइल्ड हे शब्द पुटपुटल्यावर oxytocinचा क्षण आल्यासारखा भासत असेल. साडेतीन कोटी जणांना जादूची झप्पी देणाऱ्या या गुरुमातेचे नाव जागतिक रेकॉर्ड्सच्या यादीत नक्कीच नोंदलेले असेल. स्वतःच्या संपत्तीतील काही वाटा तिने ठिकठिकाणी अत्युच्च शिक्षण देणाऱ्या शैक्षणिक संस्था उभ्या केल्या. एक मात्र खरे की तिच्या शिक्षणसंस्थेतून बाहेर पडणाऱ्या उच्चशिक्षित पदवीधरांनासुद्धा या मातेजवळ दैवी शक्ती आहे याची खात्री पटलेली असते. त्यामुळेच ही सुधामणी बघता बघता अध्यात्माच्या अत्युच्च शिखरावर पोचली. ती स्वतःला अवतारी स्त्री समजत नसली तरी तिच्याजवळ अतींद्रिय शक्ती आहे याबद्दल तिच्या भक्तांना तिळमात्र शंका नाही. ती केवळ आध्यात्मिक गुरुमाता नसून शिक्षण, आरोग्य, पर्यावरण, दारिद्र्य याविषयीसुद्धा प्रवचन देत असते. जगाच्या सर्व समस्यावर आयुर्वेदामधून उत्तर मिळेल याबद्दल तिची खात्री आहे.

महर्षी महेश योगीच्या पठडीत तयार झालेल्यापैकी रामदेवबाबा व श्रीश्री रवी शंकर यांनी आपल्या देशाची virtual वाटणी केल्यासारखे उत्तरेकडील राज्यात रामदेव बाबा व दक्षिणेकडील राज्यात श्रीश्री रवी शंकर आध्यात्मिक राज्य करत आहेत. महेश योगीच्या सर्व व्यापारीतंत्रांचा वापर करत हे दोघेही आपले प्रॉडक्ट्स चेल्यांच्या माथी मारत आहेत. त्यामुळेच कदाचित श्रीश्री रवी शंकरचे आर्ट ऑफ लव्हिंग (AOL)नसून आर्ट ऑफ सेलिंग लव्ह म्हणून टीका केली जात आहे.

दहा दिवसाच्या मौनव्रताच्या काळात सुदर्शन क्रिया करत असताना रवी शंकरला दैवी साक्षात्कार झाला व त्यातून प्रेरणा घेत त्यानी ठिकठिकाणी

वेदविज्ञान विद्यापीठाच्या शाखा उभारल्या. विद्यापीठाच्या ट्रस्टमध्ये माजी न्यायमूर्ती अय्यर, भगवती, बेंगळूरूचे मेयर अशी मातब्बर मंडळी असल्यामुळे याला बस्तान बसविण्यात कुठलीही अडचण आली नसावी. कर्नाटक शासनाने नाम मात्र किमतीत बेंगळूरू येथे रवी शंकर यांना जागा दिली व 200 विद्यार्थ्यांची वेदविद्येची सोय केली. महर्षी महेश योगीनेसुद्धा हेच तंत्र वापरून दिल्ली येथील जागा बळकावली होती. सुदर्शन क्रिया योग यातून AOL च्या उद्योगाची मुहूर्तमेढ रोवली व बघता बघता रवी शंकरला जागतिक प्रसिद्धी मिळाली. ज्या प्रकारे AOLचे मार्केटिंग रवी शंकर करत आहे त्याला तोड नाही. मागणी तसा पुरवठा या बाजारीकरणाच्या संदेशाप्रमाणे आपल्या प्रत्येक शिष्याला समाधान करण्यात रवी शंकर यशस्वी होत आहे. किंबहुना शिष्यांचे ब्रेनवाशिंग करण्याची हतोटी त्याला सापडली आहे. रवी शंकर याच्या मते त्याच्या आध्यात्मिक व्यवसायात इतर स्वामी, गुरु, आचार्य, बाबा, बुवा यांच्या दुकानामुळे याच्या उद्योगाला कुठलेही अडचण येत नाही. कारण यासाठीच्या जागतिक बाजारपेठेत अशा लाखो गुरुंना समावून घेण्याची क्षमता आहे. या समाजाला अशा बाबा-बुवांची अत्यंत गरज आहे, असे त्याचे प्रांजळ मत आहे. राजकीय दृष्ट्या नरेंद्र मोदी व सत्ताधारी भाजप यांच्याशी घनिष्ठ संबंध असल्यामुळे त्याचे काही बिघडत नाही, असेही त्याचे मत आहे.

AOLच्या कोर्सचे इतके का वेड आहे? कदाचित AOL हे स्मार्ट म्हणवून घेणाऱ्यांसाठी असावी. ज्यांना रिकामा वेळ आहे वा शारीरिकरित्या आपण अस्वस्थ आहोत असे ज्यांना वाटते, वा आपण एखाद्या भव्य दिव्य गोष्टीशी जोडलेलो आहोत अशी ज्यांची भावना आहे तेच AOLचा पाठपुरावा करतात असे लेखिकेला वाटते. हरमिंदर साहिब वा अजमेरचा शरीफ दर्गा वा शिरडी साईबाबाला हजारो संख्येने जाणारे, त्यासाठी शारीरिक वेदना सहन

करणारे AOLच्या भानगडीत पडणार नाहीत. कारण अशा ठिकाणी जाणाऱ्या सश्रद्धांच्या मनात हरमिंदर साहिब वा अजमेरचा शरीफ वा शिरडी साईबाबा दुःखाचा पर्वतसुद्धा हलवू शकतात हा विश्वास असतो. तो विश्वास AOLच्या भक्तगणात नसावा असे वाटते.

लेखिकेच्या मते रामदेव बाबा हा virtual गुरु आहे. कारण त्याचा वावर प्रत्यक्षापेक्षा टीव्हीच्या पडद्यावरच जास्त असतो. हसताना, खिदळताना वा योगाच्या प्रात्यक्षिके करत असताना त्याचे दर्शन होत असते. गेल्या वीस वर्षात या योगी पुरुषावर इतकी टीका झाली तरी दाढीच्या आत लपलेल्या त्याच्या चेहऱ्यावरच्या सुरकुतीत थोडासाही बदल झालेला नसावा. गंमत म्हणजे त्याच्या भोवती इतके गूढ वलय आहे की तो कुणाच्याही आवाक्यात येत नाही. कदाचित रामदेव बाबा, योगगुरुच्या प्रतिमेबरोबरच सत्ताकांक्षाची प्रतिमासुद्धा जपत असावा. परंतु 2014च्या निवडणुकीत त्याच्या राजकीय आकांक्षेला खीळ बसली. त्याच्या मते तो फक्त आपली छाप पाडण्यासाठी राजकारणाच्या आखाड्यात उतरला होता म्हणे. अण्णा हजारेंच्या जनलोकपाल बिलसाठी पाठिंबा देण्याचे निमित्त साधून राजकारणात बस्तान बसवण्याच्या प्रयत्नात तो अयशस्वी ठरला. यापूर्वीसुद्धा 2011च्या दिल्ली येथील जाहीर सभेतून पोलिसांच्या तावडीतून सुटण्यासाठी त्याला स्त्रीवेषातून पळ काढावा लागला. योगविश्वाचा अधिपती व सर्व इंद्रियावर ताबा असलेल्या या गुरुला असे काही तरी करावे असे सुचलेच कसे? एक मात्र खरे की भाजपने याच्या ब्रँडचा आधार घेत सत्ता हाशील केली. परंतु शेवटी त्या पक्षानेसुद्धा त्याला झिडकारले. भाजपबरोबरच्या गाढ मैत्रीमुळे रामदेवबाबाच्या मागे लागलेला CBI व ED संचालनालयांचा ससेमिरा मात्र सुटला. आता रामदेव बाबा म्हणजे (पातंजलीची म्हणजे आद्य योगगुरु ही

ओळख पुसून काढून) पातंजली ब्रँड साबण, मध, आटा यासारख्या गृहोपयोगी वस्तू वा वाण सामान अशी स्थिती आहे.

हे पुस्तक वाचत असताना या गुरुमालिकेत न शोभणारे गुरु म्हणजे मोरारी बापू, सद्गुरू जग्गी, व भय्यू महाराज असे म्हणता येईल. मोरारी बापूच्या 'रामकथा'ने उत्तर भारताला भुरळ घातली. व मोरारी बापू गुरु पदापर्यंत पोचले. परंतु त्यांच्याबद्दल वाचताना हे सर्व अर्थाने एक निरुपद्रवी गुरू आहेत असे वाटते. अण्णा हजारे यांच्या प्रेमात पडलेले जग्गी वासुदेव हे मूळचे कर्नाटकातले. इतर गुरुप्रमाणे यांच्याबद्दलही अनेक दंतकथा आहेत. योगाचे क्लासेस घेत घेत शक्ती चलन क्रिया, भाव स्पंदन यारखे उपक्रम राबवत त्यानी ईश आश्रमाची स्थापना केली.भव्य ध्यानगंगा मंदिर बांधले. शिष्यांची संख्या व त्यांच्या सेलिब्रिटी स्टेटस् वरून गुरूंचे मूल्यमापन करत असल्यास जग्गी वासुदेवाचा प्रथम क्रमांक लागेल. लठ्ठ पगाराच्या नोकऱ्या सोडून अनेकांनी त्याचे शिष्यत्व पत्करले आहे. जग्गीच्या मते विनाशापासून या जगाला तोच फक्त वाचवू शकतो. महत्वाच्या पदावर असलेल्या 2000 जग बदलू शकणाऱ्यांची (game changers) यादी त्याच्याकडे असून त्यांना दिलेल्या एका आठवड्याच्या प्रशिक्षणातून असाध्य ते साध्य करण्याची किमया त्याच्याकडे आहे, म्हणे.

रामदेवबाबाच्या उद्योजकत्वावर जग्गीचे प्रेम आहे. रामदेवबाबाइतके जग्गीला टीव्हीवर दिसण्याइतके वेड नसले तरी फुटबॉल, क्रिकेट खेळाडूंच्या शिबिरात, कार्पोरेट्सच्या अधिवेशनात त्याची हजेरी असते. तो फक्त आरामखुर्चीत बसून सत्संग करणारा गुरू नाही; तर धाडसी खेळ, वेगवान गाड्या व इतर खेळामध्ये प्रत्यक्ष भाग घेणारा सन्यासी आहे.

इंदौरच्या मध्यवर्ती ठिकाणी एका लहानशा जागेत राहणाऱ्या भय्यू महाराजांची छबी एखाद्या मध्यमवयीन सिनेनटासारखी आहे. पांढरे शुभ्र

(खादी) कुर्ता, पायजमा व त्यांना मॅचिंग दिसणारे दंतपंक्ती, चेहऱ्यावर सुहास्य, यांच्या जोरावर त्यानी अनेक राजकीय नेत्यांना आपलेसे करून घेतले आहे. बाळासाहेब ठाकरेपासून प्रतिभा पाटील, नितिन गडकरी वा गल्ली बोळातील कुठलाही होतकरू राजकीय कार्यकर्ता त्याच्यापर्यंत सहज पोचू शकतात. सामान्यपणे ते कुठल्याही देवळात जात नाहीत. धर्मामधून समाजसुधारणा हवी व कर्मकांडातून स्वतःचेच कल्याण करून घेणाऱ्या वृत्तीला आळा बसावा असे त्यांना वाटते. त्यांच्या आश्रमात नाथ संप्रदायातील कालिका माता, सूर्य भगवान आणि दत्तात्रेय यांचे फोटो आहेत. इतर गुरु आपण किती मानववादी आहोत याचे शेखी मिरवत असतात. भय्यू महाराज मात्र स्वतःला देशभक्त म्हणवून घेण्यात धन्य मानतात. एका हातात स्वस्तिक चिन्ह, एका हातात नांगर, एका हातात गंगाजल व एका हातात भगवद्गीता आणि केसात मोरपीस असलेल्या भारत मातेचे चित्र त्यांच्या घरी बघायला मिळते. देशभक्तीपर गाण्याचे त्याना वेड होते. शहीद भगतसिंग वा शिवाजी महाराजासारखे होण्याचे त्यांचे बालपणीचे स्वप्न होते.

लेखिकेच्या मते भय्यू महाराजानी आपली गुरु प्रतिमा फार काळजीपूर्वक उभी केलेली आहे. जे भक्तगणांना आवडते तेच देण्यात त्यांचा हातखंडा आहे. आध्यात्मिक समन्वयक, शेती तज्ञ, शिक्षण तज्ञ, समाज सुधारक, आणि धूर्त राजकारणी याचे एक चांगले मिश्रण यांच्या व्यक्तिमत्वात आहे.

पुस्तक वाचून संपवत असताना भावदीप कांग यानी हेच गुरू का निवडले याबद्दल आश्चर्य वाटू लागते. कारण आपल्या देशात बाबा बुवांचे अमाप पीक आहे. इतिहासात डोकावल्यास रामकृष्ण परमहंस, स्वामी विवेकानंद, जिद्दू कृष्णमूर्ती, सच्चिदानंद, योगी भजनसिंग, योगानंद, भगवान रजनीश, आसाराम बापू, निर्मल बाबा, माता निर्मलादेवी, सारखे अतिरथी महारथी तिला सापडले असते. त्या तुलनेने भावदीप कांग यानी निवडलेले गुरू किस

झाड की पत्ती वाटतील. कदाचित या 'गुरू' परंपरेत लिंग पिसाटपणा, स्त्रियाबद्दल टोकाची भूमिका, आणि भ्रष्ट मार्गानेच प्रसिद्धीस आलेल्यांची संख्या जास्त असल्यामुळे भावदीप कांग यांचे लक्ष तिकडे गेले नसेल. परंतु हे 'गुरु' चरित्र वाचताना वाचकांना अस्वस्थ न करता मनोरंजनासाठी लिहिलेले आहे की काय असे वाटू लागेल.

एक मजेशीर पुस्तक म्हणून वाचत असतानाच या समाजाच्या आजच्या स्थितीला कारणीभूत ठरलेल्यांच्याबद्दल आपली भूमिका काय असावी याचा पुनर्विचार करणे गरजेचे आहे असे राहून राहून वाटते.

गुरुज (Gurus)

(स्टोरीज ऑफ लीडिंग बाबाज)

वेस्टलँड प्रकाशन

किंमतः 295 रु, पाः 266

विवेकनिष्ठतेच्या वाटेवर

पृथ्वीवरील चराचर सृष्टी व सर्व नैसर्गिक घटना निसर्ग नियमानुसार घडत असताना व हे नियम कुणीही बदलू शकत नाही, त्यावर आक्रमण करू शकत नाही, त्याचे उल्लंघन करू शकत नाही, ही परिस्थिती माहित असूनसुद्धा सुशिक्षित माणसांसकट सर्व फल-ज्योतिषाच्या नादी का लागतात? आत्मा, पुनर्जन्म, मोक्ष अशा भ्रामक कल्पनावर विश्वास का ठेवतात? अंत्यसंस्कारात दहावे-बारावे-तेरावे, मासिक श्राद्ध करून सहस्रावधी रुपये व्यर्थ का घालवतात? दहा रुपये किंमतीचा निरुपयोगी पत्र्याला पाचशे रुपयांना विकत घेऊन श्रीयंत्र म्हणून त्याची पूजा का करतात? लक्ष्मी प्रसन्न होईल असे त्यांना का वाटते? माणसाची बुद्धी इतकी रसातळाला कशी जाते? असे अनेक प्रश्न ले. य. ना. वालावलकर यांना पडतात. व या प्रश्नांच्या उत्तरांचा शोध घेताना श्रद्धा हे एकमेव कारण असू शकेल या निष्कर्षापर्यंत ते पोचतात. आणि यासंबंधात सुचलेल्या लेखांचा हा एक अप्रतिम संग्रह आहे.

या पुस्तकातील काही लेख लेखकाच्या वैयक्तिक अनुभवावर बेतलेले आहेत. त्यांना भेटलेल्या व्यक्ती, त्यांच्याशी झालेला संवाद, त्यांनी श्रद्धेच्या पुष्ट्यर्थ केलेला वाद-प्रतिवाद, वादातील तार्किक दोष इत्यादीवर नेमके बोट ठेवलेले चर्चा स्वरूपातील हे लेख अत्यंत वाचनीय आहेत. हे लेख वाचत असताना ही मंडळी इतके अतार्किक वाद कसे काय करू शकतात याचे आश्चर्य वाटू लागते. काही लेख विवेकवादाशी संबंधित संकल्पनेवर संवादाच्या स्वरूपात लिहिलेले आहेत. संवादाच्या स्वरूपातील लेख वाचत असताना लेखक आपल्या मनातील प्रश्नांचेच उत्तरं देत आहेत की काय असे वाटते. हे संवाद वाचत असताना त्या त्या विषयावरील तर्कसंगती (व विसंगती) पटकन लक्षात येतात. लेखकाने लिहिलेल्या ओवीच्या स्वरूपातील काही कविताही या पुस्तकात समाविष्ट केलेले आहेत.

त्याचप्रमाणे प्रा. वालावलकर यांनी मराठी वृत्तपत्रांसाठी वेळोवेळी लिहिलेले पत्रसुद्धा यात आहेत. या प्रकारे विवेकावादासारख्या गंभीर विषयावर विविध शैलीतील कथा, संवाद, लेख, कविता, स्फुट लेख वाचताना वाचक नक्कीच हरवून जातो.

काही स्वतंत्र लेखात प्रा. य. ना. वालावलकर अंधश्रद्धांच्या संदर्भातील अनेक संकल्पनांचा ऊहापोह घेत सामान्यांच्या मनात असलेल्या समजुती-गैरसमजुती, वर्षानुवर्षे पाळत आलेल्या रूढी-परंपरा यातील गुणदोष वाचकांपुढे मांडतात. *सर्वधर्म समभाव, विश्वास-श्रद्धा-निष्ठा, आत्मा आणि मानवी मेंदू, सत्य आणि श्रद्धा, निरीश्वरवाद्यांना शिक्षा, ज्ञान व श्रद्धा, श्रद्धावंताचे तत्वज्ञान* इत्यादी लेखातून परमेश्वरावर विश्वास ठेवणाऱ्यातील अंतर्गत विसंगती प्रकाशात आणतात. मुळात देव, धर्म, श्रद्धा, आत्मा, पुनर्जन्म, मोक्ष, परलोक इ.इ. ज्ञानाचे विषय नाहीतच. त्यामुळे त्यावरील चर्चा, वाद-प्रतिवाद, तर्कसंगती लावण्याचा वृथा प्रयत्न व या संकल्पनामागील भूमिका इत्यादी गोष्टी फोल ठरतात, यावर लेखकानी भर दिला आहे. अनेक वेळा काही 'बुद्धिवंत' उपनिषद, वेद, दर्शन, वा भगवद्गीता यासारख्या ग्रंथांच्या आधारे आत्मा, परमात्मा यासारख्या पारलौकिक संकल्पनांच्या अस्तित्वाविषयी, त्यांच्या सुसंबद्धतेविषयी तावातावाने वाद घालत समोरच्याला नामोहरम करण्याच्या प्रयत्नात असतात. लेखकानी यातील काही लेखातून त्याच ग्रंथातील इतर काही परिच्छेद व श्लोक यांच्या आधारे या वादाच्या मुद्द्यातील विसंगती व प्रत्यक्ष चर्चेतील मुद्द्यांना बगल देवून केलेले स्पष्टीकरण किती तकलादू आहे हे दाखवून देतात. मुळात वाद घालणारे आपल्याला मुद्द्यांना पुष्टी देणारेच उतारे निवडलेले असतात हे लक्षात येऊ लागते. त्यामुळे वाद फिका पडतो. गीतेतील *श्रद्धावान् लभते ज्ञानम्* हे गीतावचन न पटणारे आहे याबद्दल लेखकाच्या मनात शंका नाही.

श्रद्धा हे ज्ञानप्राप्तीचे साधन नाही. शिवाय श्रद्धा हा मानवजातीला जडलेला सर्वात भीषण आणि गंभीर रोग आहे असे लेखकाचे स्पष्ट मत आहे.

श्रद्धेचे विश्लेषण करत असताना लेखकाला पारंपरिक श्रद्धा (उदा. सोमवारी शिवपिंडीवर बेलपत्रे वाहावी), गतानुगतिक श्रद्धा (उदा. लालबागचा राजा नवसाला पावतो), आशावती श्रद्धा (उदा. श्रीयंत्राचे पूजन केले तर धनप्राप्ती होते) व भयोद्भव श्रद्धा (उदा. मृतांचे अंत्यसंस्कार केले नाही तर त्याचा अतृप्त आत्मा कुटुंबाला पीडा देतो) असे चार प्रकार करावेसे वाटतात. लेखक या सर्व श्रद्धाप्रकारांच्या बाबतीत विचारपूर्वक व तर्कसुसंगत भूमिका घेत आहेत. अंधश्रद्धांचा उपहास या लेखात अंधश्रद्धावर घाला घालत असताना लेचापेची भूमिका न घेता चेष्टा, टवाळी, खिल्ली, अवहेलना अशा गोष्टींचा सर्रास उपयोग करावा असे लेखकाचे मत आहे. फक्त हा उपहास अंधश्रध्दांचा असावा व कोणत्याही व्यक्तीचा नसावा हा इषारा ते देवू इच्छितात.

अजून एका लेखात लेखक स्वतःची भूमिका मांडत असताना सश्रद्धांना वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा स्वीकार करण्यास सांगणे यात गैर काही नाही, कारण तो घटनादत्त अधिकार आहे अशी मांडणी करतात. जरी उपासनेचे वा आपल्या मताप्रमाणे श्रद्धा बाळगण्याचे स्वातंत्र्य घटनादत्त असले तरी योग्य काय व अयोग्य काय हे सांगण्याचे अभिव्यक्ति स्वातंत्र्यही घटनेने आपल्याला दिलेले आहे याचे स्मरण लेखक करून देतात. यावरून प्रा. य. ना. वालावलकर श्रद्धा-अंधश्रद्धांच्या विरोधात इतक्या तळमळीने, इतक्या पोटतिडिकीने इतकी वर्षे का लिहित आहेत याची कल्पना येऊ शकते.

या पुस्तकातील काही लेख संवादाच्या प्रश्नोत्तरांच्या स्वरूपात असून त्यावरून श्रद्धा, निष्ठा, निरीश्वरवाद, राशीभविष्य, भाविकांची मानसिकता, नैतिकता, धर्माचे आकर्षण, आस्तिकांची मानसिकता इत्यादी विषयावरील

वाद- संवाद वाचत असताना या संकल्पनामागील बारकावे कळू लागतात. व लेखकांची ही मनोरंजक पद्धतीने केलेले सादरीकरण वाचनीय ठरू लागते. खोचक प्रश्न व त्यांना दिलेली अचूक उत्तरं यातून विषय समजून घेण्यास मदत होते. म्हातारीची गोष्ट व इंदीची गोष्ट या कथेतूनही लेखक अंधश्रद्धा विरोधी संदेश देत आहेत.

या पुस्तकाचे अजून एक वैशिष्ट्य म्हणजे लेखकानी लिहिलेल्या ओवीच्या स्वरूपातील श्रद्धेविषयीच्या कविता असेल. मुळात अशा विवेकी विचार- केंद्रित विषयावर अभंगाच्या शैलीत निरूपण करता येऊ शकते हेच मुळात आश्चर्यजनक कल्पना आहे. लेखकांचे मरणभय, आत्मा पुनर्जन्म, अध्यात्म-विज्ञान समन्वय, श्रद्धा आख्यान, आनंददायी इहलोक इत्यादी कविता वाचताना कमीत कमी शब्दात जास्तीत जास्त आशय लेखकानी पोचवले आहे हे लक्षात येऊ लागते.

प्रा. वालावलकर यांनी अंधश्रद्धेच्या विरोधातील लढ्यात प्रत्यक्षपणे मैदानात उतरलेले नसले तरी या लढ्याला जे सैद्धांतिक पाठबळ लागते ते पुरवण्यात नेहमीच पुढाकार घेत आलेले आहेत. यासाठी ते सातत्याने वेगवेगळया मराठी दैनिकात पत्र लिहून श्रद्धाविरोधी भूमिका सामान्य वाचकापर्यंत पोचवत आले आहेत. व या पत्राद्वारे जनमत तयार करण्यात ते काही प्रमाणात यशस्वी झाले आहेत. या पुस्तकात त्यांनी वेळोवेळी लिहिलेल्या पत्रं समाविष्ट केले असून ते श्रद्धाविरोधातील एका प्रकारे स्फुट लेख आहेत असे म्हणता येईल. पत्रांच्या आशयाला मुख्यत्वे करून त्या त्या वेळच्या वृत्तपत्रातील बातम्या वा लेखांचा संदर्भ आहे. त्यात काही गोष्टींचे स्पष्टीकरण दिलेले असल्यामुळे वाचकांना बातम्यातील वा एखाद्या आस्तिक लेखकाच्या लेखातील भूलथापा पटकन लक्षात येतात. ज्ञान म्हणजे नेमके काय, पुनर्जन्माची संकल्पना, धार्मिक विधींचा स्तोम, साडेसाती

निवारणासाठी सुरक्षाकवच, आत्महत्येचे कोडे, वास्तवाचा स्वीकार, ज्योतिषशास्त्राचा फोलपणा, वैचारिक प्रगती, प्रसारमाध्यमांची जबाबदारी, ईश्वराचा निर्दयपणा, अज्ञानाचा उदोउदो, निरुपयोगी यज्ञ, सत्यनारायण पूजा, वैदिक धर्म इत्यादीबद्दलची पत्रातील मांडणी जणू स्फुटलेखच वाटतात. व हे लेखन वाचताना समाजमानस कसा आहे, समाजाची दिशा कशी हवी, या गोष्टी स्पष्ट होत जातात. यातील काही पत्रं प्रकाशित झालेले नसतीलही. परंतु या सर्व पत्रांना एक श्रद्धाविषयक दस्तावेज म्हणून बघता येणे शक्य झाले आहे. याच पुस्तकातील लेखकाचे मित्र, भालचंद्र काळीकर यांनी लिहिलेले तीन लेखसुद्धा वाचनीय आहेत.

अनेकांना श्रद्धेविना जीवन अशक्य आहे असे वाटत असते. अशावेळी लेखक श्रद्धाविसर्जन करण्यास सुचवतात, हे त्यांना कदापि रुचणार नाही. कदाचित पुस्तकाचे शीर्षक अंधश्रद्धा विसर्जन असे चालले असते, परंतु श्रद्धा विसर्जन योग्य नाही असे सश्रद्ध सुचवतील. परंतु लेखकाच्या मते अंधश्रद्धा निर्मूलन करायचे तर कोणीतरी दाभोलकरांसारखा प्रबोधनकार लागतो. पण आपले श्रद्धा विसर्जन मात्र प्रत्येकाला स्वतःहून पुढाकार घेऊन करायचे असते. त्यासाठी भावनेवर मात करत बुद्धिनिष्ठपणे विचार करत राहिल्यास हे काम सोपे होईल. या विवेकनिष्ठतेचा खडतर मार्गावर चालण्यासाठी हे पुस्तक नक्कीच मदत करू शकेल.

विवेकाची चाड असलेल्या प्रत्येकाच्या संग्रही असायला हवे असे हे पुस्तक आहे.

श्रद्धाविसर्जन

प्रा. य. ना. वालावलकर

वरदा प्रकाशन प्रा. लि. पुणे

पृ. सं 256, किंमत 300 रु

माणूस नावाच्या प्राण्याची आतापर्यंतची वाटचाल

'आपल्या पूर्वग्रहांना धक्का न लावणाऱ्या विचारांकडे आपला नेहमीच कल असतो. आपल्या मतांच्या विरोधातील किंवा आपल्या विचारांना छेद देणारा एखादा विचार असल्यास तसले विचार करण्यापेक्षा मरण पत्करलेले बरे, असेच आपल्याला वाटत असते.' बर्ट्रांड रसेल यांनी 1925 साली हा विचार मांडला होता. गेल्या 90-95 वर्षात अजूनही आपण त्याच अविचारांच्या गर्तेत आहोत. या गर्तेतून बाहेर काढणाऱ्या काही मोजक्या विचारवंतापैकी 'मानव-विजय' या पुस्तकाचे लेखक शरद बेडेकर आहेत, असे आपण निश्चितपणे म्हणू शकतो.

आयुष्याचा प्रवास करताना आपल्याला अनेक प्रश्न पडत असतात, पृथ्वीवर माणूस केव्हा व कसा आला, आपल्याला घडवण्यात संतांचे योगदान किती, पाप, पुण्य, कर्मफलसिद्धांत, आत्मा, साक्षात्कार, इत्यादींचे निकष कोणते, प्राचीन हिंदू वाङ्मयात वैज्ञानिक दाखले सापडतात का धर्माची वाटचाल कशी असते. अज्ञेयवाद व निरीश्वरवाद यामधील फरक काय, मानवतावाद म्हणजे नेमके काय इत्यादी प्रश्नांना समर्पक उत्तरं शोधण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न शरद बेडेकर यांनी या पुस्तकात केला आहे. हे पुस्तक म्हणजे बुद्धीप्रामाण्यवादाकडे वाटचाल करणाऱ्यांसाठी वाटाड्या ठरू शकेल.

मानव-विजय हे पुस्तक, साप्ताहिक सदर म्हणून लोकसत्तासाठी लेखकाने लिहिलेल्या लेखांची पुनःसंस्करित पुस्तकी आवृत्ती आहे. मनोगतात लेखकाने व्यक्त केल्याप्रमाणे "उत्क्रांतीने प्राप्त झालेल्या गुणांनी व क्षमतांनी माणसाने संपूर्ण पृथ्वी व्यापली. शेती, कोठारे, घरे, इत्यादीद्वारे वर्षभराच्या अन्न-पाण्याची सोय करून तो घरात व समाजात स्थिर, सुखी व प्रगत जीवन

जगू लागला. शेवटच्या तीन चार शतकामध्ये विज्ञान-संशोधनाद्वारे निसर्गसृष्टीच्या नियमनाचे काहीसे सत्य ज्ञान माणसांने प्राप्त करून घेतले. हेच मानवाचे विजय होत." परंतु या पुस्तकात केवळ मानवी विजय गाथा नसून मानवजातीच्या काही अघोरी चुकामुळे मानववंशाबरोबर संबंध सजीवसृष्टीचाही विनाश होण्याच्या शक्यतेच्या धोक्याचा इशाराही लेखकानी दिला आहे.

मनोगताचा शेवट "हे पुस्तक वाचणाऱ्या अनेकांना माझे निरीश्वरवादी विचार पटतील, आवडतील असा मला विश्वास आहे" असे लेखकाने केले असून या पुस्तकातील लेखांचा ओघ कुठल्या दिशेने वाहणार आहे याची कल्पना यावरून येऊ शकते. रानटी अवस्थेतून आधुनिक, सुसंकृत जीवन जगण्यापर्यंत मजल मारलेल्या मानवी वंशाचा हा विजय स्वतःच्या काही वैचारिक प्रमादामुळे वाया जाता कामा नये या कळकळीतून पुस्तकातील बहुतेक लेख लिहिलेले आहेत याचा प्रत्यय वाचकांना होते. देव, धर्म, पंथ, संप्रदाय, ईश्वर, भक्ती, श्रद्धा इत्यादी सर्व बाबी एके काळी मानवी हिताचे वा मानवाच्या अस्तित्वाला पूरक ठरले असतील. परंतु 19व्या शतकात मानवाच्या बुद्धीची झेप इतकी उंच होती की या सर्व संकल्पनांचा पुनर्विचार करावा लागला, त्यातील बहुतेक बाबी काही समाजांना निरर्थक वाटले, काही गळून पडल्या. आधुनिक जगातील या वैचारिक क्रांतीमुळे मानवी जीवन सुखकर झाले व माणूस अधिकाधिक चिकित्सकखोर होत गेला व *कुठे आहे तो ईश्वर* हा प्रश्न विचारण्याचे धारिष्ट्य त्याच्या अंगात आले.

डार्विनच्या उत्क्रांतीच्या सिद्धांतामुळे या जगामागे कुणी स्वयंभू ईश्वर आहे आणि त्याने माणसाला निर्माण केले आहे या गृहितकाला प्रचंड धक्का बसला. पृथ्वीवरील मानव प्राणीच्या विकासाच्या टप्प्याविषयीचे वर्णन व सर्वांना सोईस्कर अशी जीवन पद्धती स्थापित झालेल्याचा तपशील एका

लेखात आहे. या संदर्भात सजीवतेची पार्श्वभूमी काय असेल, एकपेशीय प्राण्यापासून बहुपेशीय प्राणी, त्यातून इतर सजीव व माणूस, माणसाच्या मेंदूचा होत गेलेला विकास इत्यादींचे विस्तृत वर्णन वाचत असताना आस्तिक विचारधारा कशी प्रचलित होत गेली याचीसुद्धा कल्पना येऊ शकेल. गंमत म्हणजे या सर्व गोष्टींच्याबद्दल गेली अनेक वर्षे कित्येक विचारवंत आपापल्या पुस्तकातून मांडणी करत आलेले आहेत. तरीसुद्धा महाराष्ट्रातील समाज मात्र अजूनही रूढी परंपरांच्या विळख्यातून बाहेर पडत नसल्यामुळे शरद बेडेकरासारख्या विचारवंताना या गोष्टी पुन्ह पुन्हा सांगणे भाग पडत आहे.

मानवी विकासाच्या संदर्भात मराठी वाचकांना सिंधूसंस्कृती ते वेदसंस्कृतीबद्दल जास्त कुतूहल असते. जे जे आताचे आधुनिक विज्ञान व तंत्रज्ञान आहे ते सर्व भारतभूमीवर शेकडो वर्षापूर्वी होते आणि नंतरच्या काळात परकीय हल्ल्यामुळे ते सर्व गुप्त झाले व परकीयानी त्याची चोरी करून आपल्या नावाने खपवत आहे, याबद्दल त्यांच्या मनात अजिबात संशय नाही. म्हणूनच लेखक इ.स.पू 3000 पासून आतापर्यंत भारतात झालेल्या स्थित्यंतरांचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. सिंधूसंस्कृतीचा काळ पाच हजार वर्षापूर्वीचा असून आर्यांचे आगमन होण्यापूर्वी भूमध्य समुद्रीय लोक भारतातील अनेक ठिकाणी स्थिरावलेले होते. त्यामुळे सिंधूसंस्कृतीत त्या काळातील इतर संस्कृतींचे अंशही सापडतील असे लेखकाना वाटते. आर्यांनी भारतात प्रवेश केल्यांनतर आर्य व अनार्य यांचा संमिलित समाज तयार होण्याची प्रक्रिया चालू झाली. त्याच कालखंडात चार वेदांच्या रचना झाल्या. आणि हा वेदकाळ इ.स.पू. 3000 पासून इ.स. 1000 पर्यंत अस्तित्वात होता. परंतु तो काळ कसा होता, त्यांची जीवन पद्धती कशी होती, वेदविचारांच्या प्रभुत्वाची कारणे कोणती होती, त्याकाळी जातीभेद,

चातुर्वण्यभेद होते की नाही, इत्यादिबद्दलचे तपशील एका लेखात आहे. उपनिषद व भारतीय दर्शने यामुळे भारतीय जीवनावर झालेला परिणाम, जैन व बौद्ध धर्मांचा उदयकाल, इत्यादीबद्दल वाचत असताना आपले पूर्वज निसर्गाचे व निसर्गशक्तीचे भौतिक नियम शोधून काढण्याऐवजी म्हणजे, विज्ञानाच्या मार्गाने जाण्याऐवजी उलट दिशेला वळून भजन, कीर्तन, पूजा, प्रार्थना पुण्यसंचय इत्यादींच्या मागे लागले, हा लेखकानी काढलेला निष्कर्ष योग्य आहे असे वाटू लागते. म्हणूनच लेखकाला “इंग्रजासारख्या प्रगत युरोपीय राजवटीने शे-दीडशे वर्षे भारतावर राज्य केले. त्यामुळे आपण आधुनिक जगाच्या मुख्य प्रवाहात सामील झालो. त्यामुळे कालांतराने संगणक, माहिती व दूरसंचार क्रांतीत सामील होऊ शकलो आणि आपली इस्रो अभिमानाने मंगळयानसुद्धा सोडू शकली! नाही तर, जग अनेक क्षेत्रांत वैज्ञानिक प्रगती करून संपन्न होत असताना आपण यज्ञात आहुती टाकत तपश्चर्या, व्रते करत अनेक देवांना प्रसन्न करून घेत राहिलो असतो. आज आपण स्वतःच्या पायांवर उभे आहोत आणि आपल्याला ज्या दिशेला वळायचे आहे त्या दिशेला वळू शकतो.” असे सुचवावेसे वाटले.

धर्म व धर्मदर्शनाच्या प्रभुत्वाखालील आस्तिक नेहमीच दृष्टांत, साक्षात्कार, नामस्मरण, नाम साधना इत्यादी तथाकथित आध्यात्म मार्गांचा आधार घेत ईश्वरीय अनुभवांचे भलावण करत असतात. जगात अलौकिक असे काही तरी आहे, चमत्कारांना नाकारणे योग्य नाही असेही प्रतिवाद करत असतात. लेखकानी आपल्या एका लेखात यासंबंधीचे समज गैरसमजाबद्दल विस्तृतपणे टीका टिप्पणी केली आहे. दैव, ललाटलेख, विधिलिखित, नियती प्रारब्ध, नशीब इत्यादी शब्द वापरत आपला भार ईश्वरावर सोपवून शांत बसावे ही दैववादी वृत्ती मानवी प्रगतीला हानिकारक आहे, असे स्पष्ट मत लेखकानी व्यक्त केली आहे.

आपल्यातील अनेक जण, ईश्वराचे अस्तित्व मान्य नसले तरी, जन्म पत्रिकेतील भविष्यवाणी, ग्रहांचे सामर्थ्य, मंत्र-तंत्रांचा प्रभाव, रंगीत खडे, रुद्राक्ष इत्यादी मधील संकटविमोचक शक्ती इत्यादीविषयी सकारात्मक मत व्यक्त करत असतात. आपली दैवदत्त बुद्धी वापरून भविष्यात डोकावता येते याबद्दल त्यांच्या मनात तिळमात्रही संशय नसतो. परंतु लेखकाला मात्र प्रत्येकाचे भविष्य जन्मतः ठरलेले आहे, ग्रह-तारे इत्यादींचा प्रभाव माणसाच्या व्यवहारावर पडू शकतो, वा मंत्र-तंत्रमाध्ये अगाध शक्ती असू शकते इत्यादी गोष्टी मान्य नाहीत. त्यामुळे कुठल्याही पद्धतीने मानवी भविष्य आधी समजण्याचा प्रश्न उद्भवत नाही. असे ते ठामपणे सांगू इच्छितात.

याच प्रकारे नियतीवाद या संकल्पनेप्रमाणे कर्मफलसिद्धांत, पाप पुण्य, आत्मा, श्रद्धा, पूर्वजन्म, पुनर्जन्म इत्यादी आपल्या परिचयातील संकल्पना किती तकलादू आहेत, याबद्दलची सडेतोड चर्चा लेखकानी केली आहे. वेद, उपनिषद, व पुराण या प्राचीन ग्रंथापेक्षा भगवद्गीतेतील या संकल्पना-संबंधातील मांडणीबद्दल अनेकांना वृथा अभिमान असतो. परंतु लेखकाच्या मते "भगवद्गीतेने उचलून धरलेली व आधुनिक काळात बदनाम ठरलेली चातुर्वर्ण्य व्यवस्था ही आत्मा या संकल्पनेला व कर्मफलसिद्धांताला एकत्र करून ताणून रचलेल्या पूर्वजन्म व पुनर्जन्म या सिद्धांतावर उभारलेली कल्पनांची भरारी आहे. दरिद्री व अन्यायग्रस्त ऐहिक जीवन जगणाऱ्या दुर्दैवी जनतेने त्याविरुद्ध बंड करून उठू नये, यासाठी ती उपयुक्त ठरत असल्याने या कल्पनारंजनाला धर्मामध्ये स्थान देण्यात आले असावे. "श्रद्धेच्या संदर्भातील "जगातील सर्व धर्म-पंथांच्या श्रद्धा परस्पर भिन्न आणि परस्पर विरोधीही आहेत. त्यात 'वैश्विक सत्य' असे काही नसते. त्यामुळे आपापले धर्म, पंथ, गुरु सांगतात त्याप्रमाणे आपण सर्व काही श्रद्धेने स्वीकारू शकत नाही. निसर्गाने व उत्क्रांतीने ज्या मनुष्य प्राण्याला मेंदू व मनबुद्धी प्राप्त झालेली

आहे, त्याच्या जवळ सत्यशोधनासाठी व अज्ञान-अंधारातील त्याच्या सुखमय प्रवासासाठी त्याची बुद्धी हेच एकमेव साधन आहे. त्यामुळे मानवी बुद्धीला प्रमाण मान'ले पाहिजे. ईश्वरावरील श्रद्धा हे प्रमाण होऊ शकत नाही. ", हे लेखकाचे मत सर्व बुद्धीप्रामाण्यवाद्यांना नक्कीच मान्य होईल.

भारतात उपलब्ध असलेल्या प्राचीन हिंदूंच्या वाङ्मयात आपले पूर्वज मोठे कल्पक, बुद्धीमान व तर्कप्रज्ञावान होते याबाबतीतील अनेक उदाहरणं आपल्याला सापडतील. स्मृतीपुराणे, मनुस्मृती, धर्मसूत्रे इत्यादी ग्रंथात ईश्वरविषयक उल्लेख, जगाची उत्पती, स्थिती व लय याबद्दलची भाकितं, हे सर्व जग ब्रह्मनिर्मित आहे याची खात्री इत्यादी काल्पनिक गोष्टी व त्यांच्या पुषट्यर्थ केलेले तार्किकवाद सापडत असले तरी इतर काही ग्रंथात विज्ञानासंबंधीचे काही उल्लेखही सापडतात. अंकगणित, बीजगणित, रेखा गणित, त्रिकोणमिती, या शास्त्राबद्दलचे ज्ञान भारतीयांना अवगत होते याचेही काही पुरावे सापडतात. खगोलशास्त्रातील काही उल्लेख आधुनिक निरीक्षणाशी जुळतात. पदार्थ विज्ञान, शिलाशिल्प, धातुविज्ञान शास्त्र इत्यादी अभ्यास क्षेत्रात आपल्या पूर्वजांचे योगदान होते हेही नाकारता येत नाही. परंतु पूर्वजांनी सुखी मानवी जीवनासाठी प्रखर तर्कप्रज्ञा वापरून निसर्ग व विश्वातील भौतिक शक्तींचा शोध न घेता स्वतःच्या अंतप्रज्ञे (intuition)वर भर देण्यात आयुष्य खर्ची घातले. अध्यात्म व ईश्वराचा शोधातच ते मशगुल राहिले. त्यातच समाधान मानू लागले. त्याच वेळी युरोपातील घडामोडीने विज्ञानयुग प्रत्यक्षात आणून जगाला आधुनिक दृष्टी दिली. मानवी वंशाला ऐहिक सुख व समाधानाचे दिवस दाखवले. त्यामुळे आमच्याकडे विमानं होती, ब्रह्मास्त्रे होती, प्लॅस्टिक सर्जरीचे तंत्र अवगत होते, अवयवरोपणाची उदाहरण होती या निराधार स्वप्न रंजनेत आहोत याची आठवण लेखक करून देत आहेत.

मानव विजयाचा अजून एका टप्प्यात आपल्या महाराष्ट्रातील संत व समाजसुधारकांचा योगदान आपण कधीच विसरू शकत नाही. पंधराव्या व सोळाव्या शतकामध्ये युरोपातील प्रबोधन चळवळीत प्रमाण भाषा असलेल्या लॅटिन भाषेतील बंदिस्त ज्ञान सर्व सामान्याना कळणाऱ्या स्थानिक भाषेत आणल्यामुळे युरोपमध्ये फार मोठ्या प्रमाणात उलथापालथ झाली. युरोपियन समाजात चौकस वृत्ती व वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजण्याला व विकसित होण्याला प्रेरणा मिळाली. तसाच काहीसा प्रकार आपल्या महाराष्ट्रातही ज्ञानेश्वर- तुकाराम आदी संतांनी बंडखोरी करून समाजाला वेगळ्या दिशेला नेण्याचा प्रयत्न केला. ही संत चळवळ सुमारे पाच शतके आवश्यक व उपयुक्त लोकशिक्षण देण्यात प्रभावी कार्य केले. तरीसुद्धा भक्त म्हणविणाऱ्यांनी त्यांच्या नावांशी चमत्कार व मिथके जोडून त्यांच्या मूळ विचारांना बगल दिले. भक्तीमार्गी संतानीसुद्धा तथाकथित धार्मिक, कर्मठ आचारांची उपयुक्तता नाकारून दैनंदिन जीवनातील निर्मळ आचरणाला महत्व दिले. वेद नाकारला. त्यंचे पाठांतर नाकारले. लोकभाषा हे माध्यम वापरून बहुजनांना उन्नयनाचा मार्ग दाखवला. तरीसुद्धा वर्णधर्माची चौकट, जातीभेदांच्या भिंती, स्पृश्यास्पृश्यतेची दुष्टचाल, स्त्रियाबाबतचे भेदभाव अशा अन्याय्य व्वस्थेला हे संत मोडू शकले नाहीत.

परंतु या पूर्वीच्या समाजसुधारकांचा वारसा एकोणीसाव्या व विसाव्या शतकातील आगरकरसकट अनेक समाजसुधारकांनी चालवला. बदलत्या परिस्थितीतील जीवनातले जे प्रश्न संतांना कळणे शक्य नव्हते ते सुधारकांना चांगल्या प्रकारे कळू लागल्यामुळे देशभक्ती आणि स्थितीप्रिय मार्गापेक्षा मानवतावादी आणि चैतन्यमय मार्गाने वाटचाल झाली पाहिजे अशी आग्रहाची मांडणी त्यांनी केली. अनेक समाजसुधारकांनी ईश्वराच्या अस्तित्वाला कुठलाही पुरावा नाही असे म्हणत निरीश्वरवाद व मानवतावाद

यांचा पुरस्कार केला. मानवता हे तत्वज्ञान वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि निरीश्वरवाद या दोन मूळ विचारांवर आधारित असते अशी मांडणी लेखक करत आहेत. अनेकांना ही विचारसरणी रुचत नसली तरी ईश्वराला उघडपणे विरोध करणारा निरीश्वरवाद जास्तीत जास्त लोकांनी स्वीकारल्यास मानवतावादाला बळ येईल. मानवतावादात नीतीला प्रथम स्थान असून सहानुभूती मैत्री, दया, व प्रेम यांच्या पायावर ती उभी असते. ही नैतिकता मानवाच्य यानंतरच्या वाटचालीत अत्यंत गरजेचे आहे.

लेखक शेवटी शेवटी धर्मातिरेकातून, प्रदूषणातिरेकातून व लोकसंख्यातिरेकातून विनाशाकडे चाललेल्या मानव वंशाला वेळीच सावध होण्याचा इशारा देत आहेत. “मानवाने पृथ्वी व्यापणे, विविध संस्कृती निर्मिणे आणि विज्ञान शोधून काढणे ही विजयाची पावले असले तरी या अतिरेकातून पृथ्वीवरील सर्व सजीवांच्या संपूर्ण विनाशाची शक्यता निर्माण झालेली आहे. या विनाशापासून मानवजातीला वाचवण्यासाठी मानवाने स्वतःच उपाय शोधून अमलात आणले पाहिजेत. ते आपले कर्तव्य आहे.” हा धोक्याचा इशारा देत मानव विजयाचा थोडक्यातल्या इतिहासाची सांगता करत आहेत.

मानव-विजय

लेखकः शरद बेडेकर,
डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे,
पृ. सं – 162 किंमतः 195 रु

मनात रेंगाळत राहणारा कलाप्रवास

सई परांजपे या हरहुन्नरी व मनस्वी कलाकाराने शब्दातून चित्रित केलेले 'सय - माझा कलाप्रवास' हे पुस्तक 2016 साली प्रकाशित झालेला असला तरी आजही ते पुस्तक तितकेच वाचनीय व उत्कंठावर्धक आहे. कारण मागील 2-3 पिढ्यांना कलास्वाद म्हणजे नेमके काय काय असू शकते याची प्रचीती देणाऱ्या काही मोजक्या आर्टिस्ट्सपैकी सई परांजपे हे एक नाव, विशेष करून मराठी कलाविश्वात, नक्कीच लक्षात राहण्यासारखे आहे. सईची सर्जनशीलता, रसिकता, मनमोकळेपणा, विनोदबुद्धी इत्यादी सर्व गोष्टींची गोळाबेरीज म्हणून हे पुस्तक मराठी वाचकांना स्मृतीरंजनाचा अनोखा आनंद देते.

रेडिओ, दूरदर्शन, चित्रपट यासारख्या नवीन तंत्रज्ञानाला आपलेसे करत सर्जनशीलतेची उंची गाठलेल्या लेखिकेच्या बरोबरच्या या कलाप्रवासाला निघाल्यानंतर गेली 60-70 वर्षाचा काळ आपल्या डोळ्यासमोर उभा राहतो. कलाक्षेत्रातील स्थित्यंतरांची, सादरीकरणातील नावीन्यतेची, तंत्रज्ञानातून कला सादर करण्याच्या परिश्रमांची, वर्णनं वाचत असताना वाचक भूतकाळात जातो व त्याकाळी अनुभवलेल्या कलास्वादाची आठवण ताजी करतो. आयुष्यात घडत असलेल्या प्रसंगांकडे पहात असताना, त्यातील बारकावे समजून घेत प्रेक्षकांच्या रसिकतेला, त्यांच्यातील संवेदनशीलतेला एक वेगळी उंची देण्याचे कार्य सई परांजपेसकट त्या काळातील अनेक कलाकारांनी केले व त्यांचे हे ऋण आपण सहजासहजी विसरू शकत नाही. हे पुस्तक वाचून संपल्यानंतर आपण या प्रसंगांचे साक्षीदार होतो याचे आश्चर्य वाटल्यावाचून राहणार नाही.

पुणे आकाशवाणीवरील बालोद्यान या कार्यक्रमापासून सुरुवात झालेल्या सई परांजपेच्या या कलाप्रवासात आपण तिने दिग्दर्शित केलेल्या अनेक

नाटकांचा, चित्रपटांचा रसास्वाद घेत घेत समारोपापर्यंत केव्हा पोचतो हे लक्षात येत नाही. पुस्तकाची भाषा ओघवती ठेवण्यात व एखाद्या कसलेल्या सिनेएडिटरप्रमाणे पुस्तकातसुद्धा अनावश्यक गोष्टींचा तपशील गाळत एक सुंदर दृश्यात्मक पुस्तक लेखिकेने लिहिले आहे. यासाठी पूर्ण वर्षभर ‘सय’ हे साप्ताहिक सदर लिहिण्यास प्रोत्साहन देणाऱ्या लोकसत्ता या दैनिकाचे व तत्परतेने ते पुस्तक स्वरूपात उपलब्ध करून देणाऱ्या राजहंस प्रकाशनाचे कितीही आभार मानले तरी ते कमीच ठरतील.

समारोपात उल्लेख केल्याप्रमाणे "*वयाचा एक टप्पा गाठला, की काढता पाय घेण्याआधी आपण होतो याची कुठे तरी सुसूत्र नोंद करून ठेवावी, असं वाटू लागतं. स्वतःच आत्मचरित्र लिहायचं हा एक सर्वमान्य सरधोपट मार्ग आहे. पण या लेखनप्रकाराबद्दल मी नेहमीच साशंक राहिले आहे. प्रांजल आत्मकथा ही हातचं काही राखून ठेवत नाही. आयुष्यातली प्रत्येक नाट्यपूर्ण घटना, गौरव, मानहानीचे प्रसंग, प्रणयगाथा, प्रेमभंग, कलह, ठाऊक असलेली इतरांची लफडी-कुलंगडी – अशा कितीतरी गोष्टी उजेडात आणाव्या लागतात. कोणत्याही आत्मकथेमधला समरप्रसंगाचा वृत्तांत चवीनं वाचताना एक विचार नेहमीच माझ्या मनात डोकावतो – “ही झाली तुमची बाजू. पण विरुद्ध पार्टीच काय?” अर्थात या एकतर्फी कथनातून ते आपल्याला कधीच समजू शकत नाही. म्हणून मला आत्मचरित्र हा लेखनप्रकार हा नेहमी दीड दांडीनं चोरट माप देणारा तराजू वाटतो.*” असे जरी लेखिकेला वाटत असले तरी तिच्या आयुष्यातील ‘कलापूर्ण धाडसाच्या प्रयोगा’बद्दल वाचत असताना वाचक पूर्णपणे हरवून जातो, हेही तितकेच खरे.

तिच्या या लेखनात वर्णन केलेल्या आकाशवाणी, बालरंगभूमी, दूरदर्शन, हिंदी आणि मराठी रंगभूमी, चित्रपट- लघुपट-बालचित्रपट- दिग्दर्शन,

नाट्यदिग्दर्शन इत्यादी माध्यमामधील तिचा सहज वावर व त्यातील थरारक नाट्य वाचकांना मंत्रमुग्ध केल्यावाचून राहणार नाही. महत्वाचे म्हणजे या 60 – 70 वर्षाच्या कालावधीत तिला अनेक वेळा कटु प्रसंगाना सामोरे जावे लागले. कित्येक व्यक्तींनी कळत न कळत तिला नामोहरम केले. परंतु हा कला प्रवास लिहित असताना या सर्व जणांना तिने माफ केले आहे व मनात कुठलेही किल्मिश न ठेवता प्रांजळपणे सर्व घटनांचा आढावा घेतला आहे, हे जाणवते. सईच्या आयुष्यात अनेक चढ-उतार असूनसुद्धा या कलाप्रवासाचा आलेख सादर करत असताना भावनेच्या भरात काही तरी लिहिले आहे असेही जाणवत नाही. सर्व घटनांकडे तिऱ्हाइत नजरेने पाहण्याच्या तिच्या हतोटीमुळे अपल्यासारखे सर्वसामान्य वाचकही तिच्या दृष्टिकोनातूनच त्या प्रसंगांकडे पाहू लागतो.

तरुणपणी अकस्मातपणे पुणे आकाशवाणीवर निवेदिका म्हणून नोकरीला लागल्यानंतर लहान मुलांच्या कार्यक्रमाच्या आयोजनाचीसुद्धा जबाबदारी तिने स्वतःहून पत्करली. रविवारच्या बालोद्यान कार्यक्रम म्हणजे नाना (गोपीनाथ तळवलकर), हरबा (नेमीनाथ उपाध्ये) व ताई (खुद्द सई परांजपे) यांची ती जणू मैफलच होती. आपल्यातील अनेकांना त्या कार्यक्रमात सहभागी होण्याची वा प्रत्यक्षपणे केंद्रावर जाऊन (मूकपणे) बघण्याची वा रेडिओवर ऐकण्याची आठवण नक्कीच असेल. पुणे आकाशवाणी केंद्राने सईला लहान मुलांसाठी काही नवीन उपक्रम करण्याची संधी दिली व तिने बालनाटिका लिहून व/वा दिग्दर्शित करून बालरंगभूमी समृद्ध केली.

सईच्या सर्जनशीलतेला दिल्ली येथील नॅशनल स्कूल ऑफ ड्रामा या संस्थेत प्रवेश मिळाल्यानंतर चांगल्यापैकी वाव मिळाला. हिंदी – इंग्रजी नाटकात सहभाग घेतल्यामुळे तिला तिच्या पुढील आयुष्यात या अनुभवाचा चांगला फायदा झाला. या संस्थेचे प्रमुख, अब्राहम अल्काझी हे नाव

दिल्लीच्या कलाविश्वात फार मोठ्या आदराने घेतले जात होते. सईच्या शब्दातच सांगायचे तर 'अल्काझी एक चैतन्यमूर्ती' होते. एकापाठोपाठ एक अशा इंग्रजीतील विस्मयकारक नाट्यनिर्मिती सादर करून त्यांनी त्याकाळच्या कलावंताना घडवले. शेक्सपियर, इब्सेन, चेकॉव्ह, आयनेस्को अशा महान नाटककारांच्या श्रेष्ठ नाट्यकृतीमध्ये विद्यार्थ्यांना पूर्णपणे वाव देत दिल्लीकरासमोर त्या नाट्यकृतींना सादर करून त्यांच्या कडून वाहव्वा मिळवत होते. प्रेक्षकासमोर विद्यार्थ्यांच्या कलाकृतींचे प्रयोग सादर करण्याचा नवीन पायंडा त्यांनी पाडला.

राष्ट्रीय नाट्यविद्यालयाचा कोर्स पूर्ण करून परत पुण्याला आल्यानंतर येथील फिल्म इन्स्टिट्यूटमध्ये विद्यार्थ्यांना अभिनय तंत्रज्ञान व प्रात्यक्षिके आणि आवाज व शब्दोच्चारण शिकवण्यासाठी तिला बोलावण्यात आले. अनेक होनहार विद्यार्थ्यांना या विषयावर तयार करून तिने हिंदी चित्रपट सृष्टीसाठी काही उत्तम कलाकारांना घडवले. तेथील राष्ट्रीय चित्रपट संग्रहालयातील मास्टरपीस असे गणले गेलेले चित्रपटांचा अभ्यास करण्याची व तेथील समृद्ध वाचनालयातील चित्रपटाविषयीची पुस्तक वाचण्याची अपूर्व संधी तिला मिळाली. त्या संधीचे तिने सोने केले. चित्रपटाविषयीचा अनुभव व पुस्तकी ज्ञान व तेथील वातावरण यातून बाहेर पडताना चित्रपट क्षेत्रात आपणही काही तरी करावे ही अदम्य इच्छा ती बाळगून होती. काही वर्षानंतर तीन उनाड मित्रांची व 'चमको' विक्रेती दीप्ती नवल यांच्यातील खेळकर 'चष्मेबद्दूर', अस्सल हलके फुलके भोळ्या खुळ्या चाळीतील मराठी कुटुंबावरील हिंदी चित्रपट 'कथा', अंध व्यक्तीचे आयुष्य उलगडून सांगणारा 'स्पर्श', चिपको चळवळीचा 'पपीहा', बारा वर्षे हाताने विहिर खोदणाऱ्या सोमावरील 'दिशा', संगीत क्षेत्रातील बाजारू स्पर्धेच्या भोवती चित्रित झालेला 'साज' इत्यादी चित्रपटांची निर्मिती केली. या चित्रपट

निर्मितीबद्दलच्या कथा मुळातूनच वाचायला हवेत. तिच्या कित्येक चित्रपटांना आंतरराष्ट्रीय पारितोषकं मिळाली. व तिच्यातील कलागुणांना प्रेक्षकांनी भरभरून प्रतिसाद दिला.

या मधल्या काळात सईने दूरदर्शन व चिल्ड्रन फिल्म सोसायटी ऑफ इंडिया यासारख्या सरकारी संस्थांच्या चौकटीत राहूनसुद्धा आपला ठसा उमटवला. याच कालखंडात तिने पॅरिस व लंडनमध्ये राहून त्या देशातील कलाप्रकारांचा अभ्यास केला. त्या देशातील कलेबद्दलची आस्था व प्रेम याचा वेगळा अनुभव तिला आला.

मुळात कुठल्या ना कुठल्या गोष्टीत स्वतःला अडकवून घेण्याशिवाय चैन न पडण्याच्या सवयीमुळे या बहुआयामी व्यक्तित्वाने नाट्यक्षेत्रात काहीतरी करून दाखवावे म्हणून उडी घेतली. त्यकाळात तिने काही उत्कृष्ट नाटकं दिग्दर्शित करून यशस्वी करूनही दाखवले. तिच्याच 'नाट्यद्वयी' संस्थेतर्फे हिंदी व मराठी नाटकं ती सादर करू लागली. नाटक अगदी वेगळ्या प्रकारे उभे करण्याचा तिचा मानस होता. 'नाटकाच्या अंग-प्रत्यंगातून वेगळी अनुभूती जाणवली पाहिजे. मराठी रंगभूमीवर सांघिक रचना, हालचाली, पात्रांची देवाणघेवाण, नेपथ्याचा नेमका वापर, पोशाखाची रंगसंगती, इ. गोष्टीकडे फारसं लक्ष पुरवल जातं नाही. आपलं नाटक दृश्य झालं पाहिजे.' या अट्टाहासापायी तिने घेतलेले कष्ट, केलेल्या उचापती, (व काही वेळा तडजोड!) इत्यादी गोष्टी तिच्या रिव्ह्यू टाइप नाटकांच्या सादरीकरणातून दिसून येत होत्या. 'नांदा सौख्य भरे', हे त्याच मुशीतून तयार झालेले नाटक होते व ते भरपूर गाजले. मराठी 'अंमलदार'चा हिंदीतील 'जी हुजूर' हे नाटक तिच्याच संस्थेतर्फे सादर केलेले नाटकही हिंदी भाषिकात भरपूर प्रसिद्धी मिळवू शकली. मराठीतील काही गाजलेल्या नाटकांचे हिंदीत रूपांतर करून उत्तर भारतातील हिंदी प्रेक्षकासमोर यशस्वीरित्या सादर करून तिने वाहव्वा

मिळवले. हिंदीत मराठी टाइप तमाशा, ‘एक तमाशा अच्छा खासा’, हा प्रयोग सादर करून सईने सर्व नाट्यरसिकांना सुखद धक्का दिला. *जास्वंदी, बिकट वाट वहिवाट, सख्खे शेजारी, सोयरीक, माझा खेळ मांडू* दे इत्यादी नाटकाबद्दलचे सईचे अनुभव मुळातूनच वाचायला हवे.

सई परांजपेचा असा हा दीर्घकाळ मनात रेंगाळत राहणारा कलाप्रवास या पुस्तकाचे कुठलेही पान उघडून वाचायला सुरुवात केल्यास दरवेळी नवीन काही तरी वाचत आहोत असे वाटू लागते. इतरांच्या आत्मचरित्रातील तारीख, भेटी दिलेली ठिकाणं वा आवडलेल्या (वा न आवडलेल्या!) माणसांच्या बद्दलच्या आठवणींची यादी व त्याचे वर्णन वाचण्यापेक्षा हा कलाप्रवास नक्की वाचकांना भावेल.

सय, माझा कलाप्रवास
सई परांजपे
राजहंस प्रकाशन
किः 360 रु. पाः358

विवेकी विचार करण्यास प्रवृत्त करणारे पुस्तक

अविचारी, अविवेकी व हिंसक प्रवृत्ती बळावत असलेल्या या काळात कुणीतरी विचार करण्याच आग्रह धरतात व त्याविषयी पदरमोड करून पुस्तकही लिहितात, हे आश्चर्यजनक गोष्ट ठरत आहे. कारण भोवतालचे वातावरण इतके कलुषित झालेले आहे की आपला समाज राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, जातीयप्रश्नाबद्दल सारासार विवेकी विचार करण्याची क्षमताच हरवून बसला आहे की काय अशी दाट शंका येते. सामाजिक उन्मादाच्या प्रसंगी सारासार विचार न करता वेळ मारून नेणे व आपली राजकीय आकांक्षांचे घोडे पुढे दामटणे हाच अजेंडा सत्ताधारी वा त्यांचे विरोधक राबवत आहेत असे अलीकडील घटनावरून स्पष्ट होते. धर्म व राजकारण यांचे बेमालूम मिश्रण होत असताना पुरोगामी हतबल होत आहेत, अशी स्थिती आता आहे. रूढी-परंपरांचे उदात्तीकरण करून मताचे ध्रृवीकरण होत आहे हे माहित असूनसुद्धा समाजाला योग्य मार्गावर आणणे दुरापास्त ठरत आहे. त्याचप्रमाणे आपल्या दैनंदिन व्यवहारातसुद्धा अनेक गोष्टी अशा आहेत की त्यांचाही विचार करणे अगत्याचे ठरत आहे. रूढी परंपरानाच (आपली महान) संस्कृती म्हणून कवटाळणारे अजूनही मध्ययुगात असल्यासारखे वावरत आहेत.

त्यामुळे “असाही विचार करायला काय हरकत आहे...” या पुस्तकाचे लेखक डॉ. नितिन शिंदे यांनी आपल्या रूढी परंपरेतील दोष दाखवत संस्कृतीच्या रक्षकांना व वाचकांना “सरसकट रूढी परंपरांना बळी पडू नका, वाचा आणि विचार करा” असा सल्ला देत आहेत. अधिक मासातील जावयाला देत असलेले अधिकवाण, राष्ट्रपातळीवर साजरा होत असलेले

कुंभमेळ्यासारखे सण-उत्सव, पत्रिकेत मंगळ आहे म्हणून ज्योतिषांची होत असलेली चंगळ, खोट्या वास्तुशास्त्राला बळी पडलेल्यांची दुर्दशा, धार्मिक उपवासांचे उदात्तीकरण, कन्यागत महापर्वामागील अतार्किक विचार, कालसर्पयोगाची दहशत, विज्ञानालाच वेठीस धरणारे देवकण, इत्यादी अनेक गोष्टीवर भाष्य केलेले डॉ नितिन शिंदे यांचे हे पुस्तक वाचताना आपल्या मनातील जळमट दूर होऊ लागतात व स्वच्छ दृष्टीने आपल्या धार्मिक व्यवहाराकडे बघण्यास भाग पाडतात.

पुस्तकाच्या सुरुवातीला "मानवाने जिज्ञासा आणि कुतूहल यांच्या माध्यमातून चिकित्सेला सुरुवात केली. निसर्गाचे नियम समजाऊन घेतले आणि निसर्गाला कवेत आणण्याचा प्रयत्न केला. रानटी आणि अप्रगत अवस्थेतील मानवाने आजचे जे आधुनिक प्राप्त केले आहे, ते केवळ चिकित्सेच्या जोरावर असं म्हटलं तर वावगं ठरू नये. मानवाने स्वःप्रयत्नाने प्राप्त केलेला अत्यंत उपयुक्त असा मानवी स्वभावाचा पैलू म्हणून चिकित्सेकडे पाहता येईल." अशी आपली भूमिका लेखक मांडत आहेत. कदाचित याच कुतूहलापायी आपल्या तथाकथित संस्कृतीतील रूढी-प्रथाविषयी विचार करत असताना त्यातील फोलपणा, अतार्किक विचार, शोषणास वाव, विज्ञानविरोधी तर्क या गोष्टी त्यांना तीव्रतेने जाणवले असतील म्हणून लेख लिहिले गेले असतील. या पुस्तकातील एकूण एक लेख कर्मकांडांची, रूढी-परंपरांची, गैरसमजुतींची, सत्याचा विपर्यास करणाऱ्यांची चिकित्सा करत मिथके काय आहेत, नेमके तथ्य काय आहे, त्यामागील विज्ञान काय आहे, हे समजाऊन सांगत आहेत.

आपल्या समाजातील अत्यंत आंधळेपणाने पाळत असलेल्या काही रूढी-परंपरांची चिकित्सा करत असताना लेखकाला त्यामागे एका प्रकारचा धार्मिक दहशतवाद दिसतो. अमुक अमुक विधी न केल्यास बरबाद होऊन

जाऊ ही भीतीच मानगुटीवर बसलेली असल्यामुळे त्या भीतीपायी कुठलाही विचार न करता मुकाट्याने धार्मिक दलालांच्यापुढे मान तुकवली जात असावे. भारतीय समाजावर असलेला धार्मिकतेचा प्रचंड पगडा त्यांना आर्थिकदृष्ट्या कंगाल करत आहे एवढेच नव्हे तर या गोष्टींचा गर्वही केला जात आहे याची खंत लेखकाला वाटते. लेखकाच्या मते अधिकवाण हा प्रकार सर्व कुटुंबाला कर्जबाजारी बनवणारा आहे. ज्याला जावयाबद्दल अतीव प्रेम वाटतं त्यानी खुशाल सोनं द्यावं आणि ज्याला घ्यावसं वाटतं त्यानी ते अवश्य घ्यावं. परंतु धार्मिकतेच्या दहशतीखाली कंगाल होऊ नये. असे लेखकाला मनोमन वाटते.

कुंभमेळ्यासंबंधीची आख्यायिका वाचत असताना कल्पनेची भरारी कुठपर्यंत भरकटत जाऊ शकते, हे लक्षात येते. थोडेसे तर्क वापरल्यास अशा गोष्टीतील फोलपणा लक्षात येतो. परंतु उत्सवी वातावरणाची कैफ चढलेली असताना विचार करण्यासही वेळ नसतो; कृती करण्यासही वेळ नसतो. कदाचित विचार करण्याची कुवतच नाही असे विषादपूर्वक म्हणावे लागेल.

इस्रो या भारतीय संस्थेने मंगळ ग्रहावर पाठवलेल्या मंगळयानाचा लेखाजोखा पाहिल्यानंतर पत्रिकेतील मंगळाचा प्रभाव एव्हाना ओसरून जायला हवा होता. परंतु तसे काही झाले नाही याची प्रचीती गावागावातील लाखोंनी कमवत असलेल्या ज्योतिषांच्या धंद्यावरून येऊ शकते. बाबा-बुवा, मांत्रिक-तांत्रिक, नवसाला पावणारा (लालबागचा) राजा, दैववाद, कर्मकांड इत्यादीमध्ये सदैव गुंतलेल्या व तर्कविचार हरवलेल्या या समाजाला निदान आपल्या पुढच्या पिढीला तरी वैज्ञानिक दृष्टिकोन देण्याची गरज आहे हेसुद्धा लक्षात येत नाही. धार्मिक व्यवहार हे आर्थिक फायदा करून घेण्यासाठी टपलेल्या समाजकंटकांचा कुटील डाव आहे, हे ध्यानीमनीही नसल्यासारखे समाजाची वर्तणूक असते. खरे पाहता याची चिकित्सा करण्यासाठी फार

डोके लढवण्याचीसुद्धा गरज नाही. मंगळ हा ग्रह आहे, पृथ्वीसारखे येथेही सूर्याचा प्रकाश मिळतो, ती प्रकाश किरणं तिथून परावर्तित होऊन पृथ्वीवर येतात, इत्यादी गोष्टी अगदी प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांनासुद्धा माहित असते. परंतु बुद्धी गहाण ठेवलेली असल्यास लग्न जुळवताना मुलगा वा मुलीच्या पत्रिकेत मंगळ तर नाही ना याची विचारपूस केली जात असते. मंगळ असल्यास ग्रहदोष दूर करण्यासाठी भटजी/पुरोहित/ज्योतिषी यांना पाचारण केली जाते. काहीतरी कर्मकांड करवून घेऊन (व भरपूर बिदागी देऊन) मनाचे समाधान करून घेतली जाते. हा सर्व प्रकार म्हणजे डोके गहाण ठेवण्याचाच प्रकार!

तथाकथित वास्तूतज्ञांनी तर सर्वच्या सर्व दिशा कोणाच्या तरी मालकीच्या करून टाकलेल्या आहेत. त्या मालकीमुळे वा कुठल्या तरी अज्ञाताच्या प्रभावामुळे मानवी व्यवहारावर दुष्परिणाम होण्याच्या शक्यतेची भीती दाखवून चांगल्या स्थितीत असलेल्या घराची पाडापाडी, हलवाहलवी, वा भरपूर खर्चिक असे काही तरी पारंपरिक कर्मकांड करायला भाग पाडून ग्राहकांना गंडवले जाते. कारण यांच्याकडे जाणाऱ्यात सुज्ञपणाचा अभाव असतो असे लेखकाला वाटते. या वास्तुतज्ञांच्या मते शौचालय नेहमी पश्चिमेकडेच असावे लागते. हे असे का अशी विचारण्याची तेथे सोय नाही. तथाकथित शिकलेला वर्गही अशा भूलथापांना सहजपणे बळी पडतो. खरे पाहता आपल्या घराची भरभराट होणे हे स्वतःचे मेंदू, मन, मनगट, आणि परिस्थिती यांच्यावर अवलंबून असते; वास्तुशास्त्र वा फेंगशुईवर नाही. परंतु विवेक आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन स्वीकारणे हेच मुळात पटत नसल्यामुळे हा धंदा बरकतीला आला आहे.

पुरुषप्रधान संस्कृतीतून आलेला कर्मकांड म्हणजे ऊठसूट महिलांना उपवास करण्यास भाग पाडणे असे लेखकाला वाटते. महिन्यातील दहा-बारा

दिवसाच्या उपवासामुळे भारतातील ऐंशी टक्के महिला रक्तपांढरीने आजारी आहेत, असा लेखकाचा दावा आहे. महात्मा गांधी, बाबा आमटे, मेघा पाटकर, बाबा आढाव सारखे नेते व सामाजिक कार्यकर्ते उपोषणाच्या माध्यमातून उपवास करत असले तरी या उपोषणामागे समाजहिताची कळवळ होती. सत्तेत असलेल्यांना अनुकूल निर्णय घेण्यास भाग पाडण्याचा उद्देश त्यामागे होता. त्यातून समाजाचे भले झाले व उपवास सार्थकी झाले. परंतु कर्मकांड म्हणून केलेल्या उपवासामुळे ना समाजाचे भले होणार वा ना व्यक्तीचे, हे लक्षात ठेवणे गरजेचे आहे.

कन्यागत महापर्व हे अजून एक असेच मिथकावर आधारलेले व शोषणास भरपूर वाव असलेले कर्मकांड. या पर्वणीच्या काळात कृष्णा व गंगा या दोन नद्या एकत्र आल्यामुळे त्या काळी कृष्णेत स्नान केल्यास मोक्ष प्राप्ती होऊ शकते, गेल्या सात जन्मातील पापं धुवून निघतात, या आख्यायिकेवर धार्मिकांची नितांत श्रद्धा असते. त्यामुळे दर बारा वर्षानी येणाऱ्या या पर्वणीच्या एक वर्षाच्या कालखंडात कृष्णाकाठच्या सर्वच्या सर्व गावात भक्तगण स्नानादी कर्मकांड करण्यास गर्दी करतात. व गावकरी मोठ्या प्रमाणात पैसे कमावतात. हे एक फार मोठे रॅकेट असून यात शासनही आजकाल सहभागी होत आहे. भौगोलिक दृष्ट्या हजारेक किलोमीटर्स दूर असलेल्या नद्यांचे संगम कसा काय होऊ शकेल या अत्यंत प्राथमिक स्वरूपाच्या प्रश्नाला त्यांच्याकडे उत्तर नसते. त्यामुळे वस्तुस्थितीपासून कोसो मैल दूर असलेल्या या श्रद्धेची उचित चिकित्सा करणे गरजेचे आहे असे कुठल्याही भाविकाला वाटत नाही. मुळात धर्म आणि विज्ञान (व काही अंशी कॉमन सेन्स) यांचा नेहमीच संघर्ष होत आलेला आहे. विज्ञान व विवेक ही सत्य आणि वस्तुस्थितीवर आधारित असलेली विचार प्रणाली असते. परंतु स्वार्थीवृत्तीच्या काही प्रवृत्ती विज्ञानाचा बेमालूम उपयोग करून समाजाला

धार्मिक क्षेत्रात गुंतवण्यात मग्न असतात. त्यामुळे सारासार विचार करणे, चिकित्सकपणे विचार करणे, विवेकाची कास धरणे इष्ट ठरत आहे.

कालसर्पयोग ही अशीच एक भन्नाट कल्पना कुणाच्या तरी सुपीक डोक्यातून निघून आपल्या समाजाची प्रगती कुंठित करत आहे. अडचणीच्या वेळी धसका घ्यायला लावणाऱ्या या योगाला बहुतेकजण बळी पडतात. काही धर्मस्थळातील पुरोहित, व्यापारी व वाहनव्यावसायिक यांनी संगनमत करून आपल्या स्वार्थहितासाठी हा बागुलबुवा उभा केला आहे. या (वाईट) योगाच्या निवारणार्थ सांगितलेल्या नागबळीच्या विधिसाठी हजारो रुपये खर्च केला जात आहे. गंमत म्हणजे या विधीत सहभागी होण्यासाठी अडचणीत सापडलेली व्यक्ती प्रत्यक्ष हवीच असे काही नाही. त्याच्याकडील एखाद्या कापडासारखी निर्जीव वस्तु वा कुटुंबातील एखादी दुसरी व्यक्तीसुद्धा चालू शकते. एखाद्या पेशंटला डॉक्टरकडे घेऊन न जाता त्याचे फक्त कपडे घेऊन रोगनिदान व उपचार करण्यास सांगितल्यासारखे हा प्रकार वाटतो. आम्ही मानसिक आधार देतो म्हणून या प्रकाराचे समर्थन करणारे नक्कीच बेरकी आहेत. आयुष्यातील दुःख दूर करणारी ही यंत्रणा उभी करून दिनदहाडे लूटमार करणाऱ्यांना गजाआड करण्याइतकी बुद्धी वा धैर्य आपल्या समाजात नाही याचे सखेदाश्चर्य वाटते.

असाच काहीसा प्रकार बाळाचे नाव ठेवण्यापूर्वी आद्याक्षराची विचारपूस करण्यासाठी पंचागं व पंचागाचा अर्थ सांगणारे गुरूजी याकडे निर्देश करता येईल. नावरस नावाचं आद्याक्षर सांगण्यासाठी आणि फुकटचंबू खानदानाच्या सोईसाठी कुठल्याही पंचागात अवकहडाचक्र नावाचे कोष्टक असून त्यावरून बाळाचे नाव ठेवणे शक्य होऊ शकते. परंतु प्रत्येक गोष्टीचे इव्हेंट करण्याच्या दुष्ट प्रवृत्तीमुळे असल्या साध्या उपायांवर भरवसा कोण ठेवणार?

अशा प्रकारचे अनेक कर्मकांडांची चिकित्सा करत असतानाच लेखक तुळसीच्या मिथकामागील सांस्कृतिक संदर्भ, हिग्स बोसानच्या कणांना देवकण असे नामकरण करून परमेश्वराचे अस्तित्व सिद्ध करण्याचा आटापिटा, जगबुडीची अफवा उठवून माध्यमांनी घातलेला घोळ इत्यादी बद्दलही लेखक चिकित्सक विचार मांडत आहेत. या गोष्टी मुळातूनच वाचायला हवीत.

परंपरा आणि संस्कृती यांचे गौरवीकरण आणि उदात्तीकरण होत असलेल्या या काळात बुद्धीमत्तेच्या निकषावर चिकित्सा करणे जरूरीचे ठरेल. विवेक आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन यांची वाढ कशी होत राहील याकडे लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक ठरेल. आयत्या उत्पन्नाच्या भन्नाट कल्पना निर्मिती करून तथाकथित उच्चशिक्षित आणि अशिक्षितांना कंगाल करण्यापेक्षा निकोप समाजाची निर्मिती कशी करता येईल याकडे लक्ष वेधण्यासाठी “असाही विचार करायला काय हरकत आहे...” हे पुस्तक नक्कीच आपल्याला मदत करू शकेल!

असाही विचार करायला काय हरकत आहे...
डॉ. नितिन शिंदे,
नाग-नालंदा प्रकाशन, इस्लामपुर
मूल्य 110 रु, पृ.सं. 128

पुस्तकांचे जादुई जग

निसर्गाने मानव जातीला भरभरून दिले आहे, याची प्रचीती आपल्याला नेहमीच येत असते. .निसर्गदत्त देणगी म्हणवून घेणाऱ्या चमत्कारसदृश प्राण्यांच्या, कृमी-कीटकांच्या, फुला-फळांच्या, डोंगर-दऱ्यांच्या, समुद्र-नद्यांच्या जगात माणूस, क्षणभर का होईना, आपले सर्व दुःख, चिंता, वेदना, गरीबी, अन्याय सर्व विसरू शकतो. निसर्गातील वैविध्यता, विपुलता व ताजेपणा अनुभवत असताना माणूस थक्क होतो. हे सगळे कसे शक्य झाले याबद्दल आश्चर्य व्यक्त करत त्यासमोर नतमस्तक होतो.

निसर्गाकडून मिळालेल्या या भेटवस्तूंचे भान ठेवत असतानाच मानवाने स्वतःच्या कर्तृत्वशक्तीने उभे केलेले अजून एक जग असून त्यात हरवून न जाणारा अक्षरओळख असलेला माणूस विरळा. ते म्हणजे पुस्तकांचे जादुई जग. हेर्मन हेस यांच्या मते पुस्तकाचे जग पूर्णपणे मानवनिर्मित आहे. लिखित शब्द वा पुस्तकं नसते तर इतिहास वा मानवता या संकल्पना अस्तित्वातच आल्या नसत्या. एखाद्या घरातील एका खोलीतील बंदिस्त अवकाशात स्वतःला कोंडून घेत मानवी चैतन्याच्या इतिहासाचा शोध घ्यायचे ठरविल्यास त्याला पुस्तकाच्या ढिगात रममाण झाल्याशिवाय ते शक्य होणार नाही.

काफ्काला पुस्तक म्हणजे गोठलेल्या बर्फाला कापणारी कुऱ्हाड वाटते. कार्ल सॅगनला मानवी जादुई शक्तीचा प्रत्यक्ष पुरावा तर जेम्स बाल्डविनला मानवी नियतीला बदलू शकणारे वाहन असे वाटते. हेर्मन हेसला तर संपूर्ण ग्रंथव्यवहार, लेखकाने निवडलेले शब्द व त्याचे लेखन हे सर्व जादुई चमत्काराचाच प्रकार वाटतो. ते केवळ चमत्कार नव्हे तर त्याला पवित्रतेची काठ आहे. फक्त हीच लेखन कला त्यांना पवित्र ऋषी-मुनींच्या पङ्तीत बसवू शकते.

त्यामुळे निखिलेश चित्रे यांचे ‘आडवाटेची पुस्तकं’ म्हणजे लेखकानी मांडलेल्या पुस्तकशोधाचा, पुस्तक निर्मितीचा, भाषांतरांचा, पुस्तक-लेखक यांच्या संबंधीच्या हकीकती-आख्यायिकांचा विस्तीर्णपट असून हा सुखद प्रवास कधीच संपू नये असे वाटू लागते. हे पुस्तकाचे जग किती विस्तीर्ण व अवाक करणारी आहे याची कल्पना आल्यावर आपण थक्क होतो. गणेश विसपुते या कवीनी या पुस्तकाबद्दलच्या उल्लेखात म्हटल्याप्रमाणे या आडवाटांवरून प्रवासाचा जो विस्तीर्ण पट मांडला आहे, तो प्राचीन भारतीय साहित्यापासून जागतिक साहित्यातल्या श्रेष्ठ साहित्यकृतीपर्यंत समकालीन साहित्याचा रोचक तपशील देत हा वाचनप्रवास रम्य करतो, दृष्टी विस्तारतो आणि जाणीवांच्या मितींची व्याप्ती वाढवतो.

या पुस्तकाचे लेखक आडवाटेवरची श्रेष्ठ दर्ज्याची पुस्तकं शोधत शोधत आपल्यासारख्या वाचकांना अपरिचित असलेल्या स्पेन, झेकोस्लोव्हाकिया, हंगेरी, बल्गेरिया, जर्मनी, फ्रान्स, पोर्तुगाल, सर्बिया, ब्राझिल, पोलंड, इटली, इस्राइल, अर्जेंटाइना इत्यादी देशातील अत्युत्तम साहित्याचा परिचय करून देतात. त्यांना आवडलेल्या लेखकांची यादी थक्क करून जाते. या यादीत सर्बियन लेखक मिलोराद पाविच, पॉल व्हलेरी, दानिलो किश, झोरान झिक्वोविच, स्पॅनिश लेखक एंत्रिके मातास, सेर्गिओ पितोल, आर्तुरो पेरेझ रिवेर्ते, रोबेर्तो बोलानो, अन्तोनिओ मुन्योझ मोलिना, लुइस गोयतीसोलो, फ्रेंच लेखक जॅक प्रेवेर, मार्सेल बेनाबू, मेक्सिकन लेखक इग्नाशियो पॅदिल्ला, जर्मन लेखक कार्लोस मारिआ दॉमिगेझ, मायकेल क्र्यूगर, पोर्तुगीज लेखक फर्नांदो पेस्सोआ, रशियन लेखक आन्द्रे कुर्कोव्ह, पास्तरनाक, स्वेताएव्हा, सिगिझमुंड शिशानोवस्की, आन्द्रे बिटोव्ह, व्हिक्टर पेलेविन, झेक लेखक मिरोस्लाव होलुब, इटालियन लेखक जिऑर्जिओ प्रेसबर्गर, अन्तोनियो ताबुकी, कार्लो एमिलिओ गाद्दा, जपानी लेखक हारुकी मुराकामी, रोमन

लेखक इओन मानोलेस्कु, पोलिश लेखक गुस्ताव्ह हर्लिंग, बल्गेरियन लेखक गेऑर्गी रुपचेव्ह, इस्रायली लेखक अहरॉन मेग्गेद, युगोस्लाव्ह लेखक डेव्हिड अल्बाहारी, रुमानियन लेखक दुमित्रु सेपेनियग, ब्राझिलियन लेखक शिको बुआर्क, मोअकिर स्किलयार, हंगेरियन लेखक लास्लो क्रास्नोहर्काई, इशत्वान ओकेन्य, चिलियन लेखक कार्लोस लाबे इत्यादी लेखक आहेत.

काही अपवाद वगळता या यादीतील लेखकांचे मासलेवाइक साहित्यकृतींचा परिचय करून देताना आपल्याला ही पुस्तकं वाचायला मिळाले नाहीत याबद्दल हळहळ वाटू लागते. डिक्शनरी ऑफ खजार्स, लास्ट लव्ह इन कॉन्स्टांटिनोपल, शॅडो विदाऊट अ नेम, एनसायक्लोपिडिया ऑफ द डेड, सीन्स फ्रॉम द लाइफ ऑफ अ बेस्ट सेलिंग ऑथर, मॅन इन द टॉवर, बुक ऑफ डिस्क्वाएट, लेटर्सःसमर 1926, मस्यू तेस्ते, टीथ अँड स्पाइज, बुडापेस्ट, अ वाइल्ड शीप चेज, रेक्वियम, 2666, स्किड, व्हाय आय हॅव नॉट रिटन एनी बुक्स, द टेल दॅट किल्ड एमिली नॉर, द लिटल् फिंगर ऑफ बुद्ध, द पिजन पोस्ट, काफ्का अँड लेपर्ड्स, द ब्लाइंड आउल, वन् मिनट स्टोरीज, ... अशा अनेक पुस्तकांचे परिचय लेखक करून देत आहेत. या पुस्तकातील काही महत्वाच्या नोंदी वाचत असताना पूर्ण पुस्तक वाचावेसे वाटू लागते.

या संपूर्ण आडवाटेच्या जागतिक ग्रंथव्यवहारात प्राकृत भाषेतील पुष्पदंत यांचे जसहर चरिउ, श्रीधरदासकृत सदुक्तिकरणामृत आणि हिंदीतील मनोहर शाम जोशी यांचे कुरु-कुरु स्वाहा या भारतीय ग्रंथांचा समावेश आहे. कदाचित आधुनिकोत्तर साहित्याच्या मोजपट्टीतून मोजल्यास भारतीय अशी एवढीच ग्रंथसंपदा असू शकेल, हेही नसे थोडके!

‘आडवाटेची पुस्तकं’ यातील सर्वच्या सर्व चाळीस लेख ‘आपले वाङ्मयवृत्त’ आणि ‘लोकसत्ता’ या नियतकालिकेत यापूर्वी प्रसिद्ध झालेले

आहेत. तरीसुद्धा तुकड्या-तुकड्याने या प्रकारचे लेख वाचण्यापेक्षा सलग वाचण्यातली मजा और असते. पुस्तकाच्या मनोगतात लेखकानी त्यांच्यात पुस्तकाची आवड कशी निर्माण झाली, अशा प्रकारची पुस्तकं त्यांना कुठ कुठ व कसे मिळत गेली, आधुनिकोत्तरवाद देत असलेली दृष्टी इत्यादीबद्दल विस्तृतपणे सांगितले आहे. लेखकाच्या मते आजच्या मूल्यहीन, चंगळवादी आणि खंडित जगण्याला व्यक्त करू पाहणारी आधुनिकोत्तरवाद ही महत्वाची दृष्टी आहे. ती परिपूर्ण नसली तरी तिच्यामुळे लेखन आणि वाचन प्रक्रियेत ताजेपणा आला हे नाकारून चालणार नाही, लेखक-वाचक संबंधात अनेक नव्या मिती जोडल्या गेल्या. याच परिप्रेक्ष्यातून हे लेख वाचत गेल्यास लेखकाचे म्हणणे पटू लागते.

लेखात लेखकांनी उल्लेख केलेली पुस्तकं कदाचित मूळ स्वरूपात न वाचता अनुवादित स्वरूपातूनच वाचले असण्याची शक्यता जास्त आहे. आणि यातील बहुतेक पुस्तकं लेखकांच्या कल्पनाशक्ती व सर्जकतेला वाव देणाऱ्या कादंबरी या लेखन प्रकाराचे आहेत. लेखकांनी एके ठिकाणी उल्लेख केल्याप्रमाणे कादंबरीत भाषा हे केवळ साधन नसून साध्य आहे. ती अनुवादित रूपात वाचणं चांगल नाही. कारण आपण नेमके काय गमावतोय हे वाचकाला कधीच कळणार नाही. तो अनुवादकाचं बोट धरून पुढे जात असतो. त्यामुळे वाचताना किमान ठेच लागू नये अशी त्याची अपेक्षा असते. कदाचित या जागतिक कीर्तीच्या लेखकांना चांगला अनुवादक मिळाल्यामुळे पुस्तकांचा दर्जा घसरला नसावा.

लेखकानी आपल्या मनोगतात उल्लेख केल्याप्रमाणे मी का वाचतो? या प्रश्नाचे उत्तर ‘आनंदासाठी’ असं देता येईल. पण वाचताना आणि वाचून झाल्यावर वाचकांच्या आत अनेक सूक्ष्म बदल घडत असतात. पुस्तक वाचणं हा एक सांस्कृतिक संवाद तर असतोच. पण त्याचबरोबर तो जैविक,

भौगोलिक आणि राजकीय संवादही असतो. हा संवाद लेखक आणि वाचक दोघांच्याही क्षमतेवर अवलंबून असतो. पुस्तकं केवळ आनंदच देतात असे नाही, वेळप्रसंगी भक्कम आधारही देतात. जगण्याच्या गुंतागुंतीवर एखादा समाजशास्त्रज्ञ किंवा मानसोपचारतज्ञ ज्या नेमकेपणानं बोट ठेवतो त्याच, किंबहुना जास्तच नेमकेपणानं काफ्का किंवा तुकाराम आपल्या साहित्यातून ही जटिलता व्यक्त करत असतात. श्रेष्ठ लेखक आपल्या लेखनातून कोणतही ढोबळ विधान करत नाही. तो वाचकाला मोकळं सोडतो. स्वतःहून भिन्न असलेल्या माणसांच्या सहवासात राहण्याची त्यांना समजून घेण्याची अद्भुत क्षमता साहित्यातून वाचकाला मिळत असते. ही भिन्नता जेवढी अधिक, तेवढं वाचकाच्या समजूतदारपणाचं आणि आकलनाचं क्षितिज रुंदावत जातं. आणि हे क्षितिज आणखी जास्त विस्तारण्यासाठी जागतिक श्रेष्ठ साहित्यिक नक्कीच हातभार लावत असतात.

या पुस्तकातील एकूण एक लेख चांगल्या चित्रपटांच्या ट्रेलर्सची आठवण करून देतात व संपूर्ण चित्रपट बघायचे राहून गेले अशी चुटपुट मनाला लावतात. पुस्तक म्हणजे रद्दी म्हणून विकणारी वस्तू नव्हे किंवा केवळ आपल्या कल्पनांना वाट करून देणारे वाहकही नव्हे. त्या आपल्या भावनांना प्रतिसाद देणाऱ्या चिरंतन आठवणी आहेत. निखिलेश चित्रे यांनी त्यांच्या या दोनशे पानी पुस्तकातून चिरंतन जागतिक साहित्य काय असू शकते याची कल्पना दिली आहे. त्यासाठी वाचक नेहमीच त्यांचे ऋणी राहतील.

आडवाटेची पुस्तकं

निखिलेश चित्रे

लोकवाङ्मय गृह, मुंबई

मूल्यः 350 रु, पृ. सं 201

जग बदलू शकलेले विचारवंत व त्यांची पुस्तकं!

पुस्तकामुळे जग बदलू शकते, हे कदाचित अनेकांना खुळचटपणाचे वाटू शकेल. लाखो वर्षापूर्वी लघुग्रहांच्या माऱ्यापुढे डायनासॉरसारखे प्रचंडकाय प्राणी निर्वंश झाले व जगाचा चेहरामोहरा बदलला, हे आपण समजू शकतो. कारण त्यामुळे मनुष्यप्राण्यासकट इतर सस्तनी प्राण्यांना जिवंत राहाण्यासाठी अवकाश मिळाला. प्रचंड प्रमाणात हिमवर्षाव झाल्यामुळे जग बदलले असेल याची आपण कल्पना करू शकतो. जागतिक तापमानवाढीमुळे जगाचे व्यवहार बदलू शकतील याची आपल्याला समज आहे. अमेरिका, फ्रान्स, रशिया, क्यूबा, चीन इत्यादी देशातील रक्तक्रांतीमुळे जगरहाटीत बदल झाला याची आपल्याला जाणीव आहे. पहिल्या व दुसऱ्या जागतिक युध्दानंतर विश्वशांतीसाठी प्रयत्न होत आहेत व युध्द नको ही मानसिकता मूळ धरू पाहत आहे, याची पण आपल्याला जाण आहे. तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे माणसांचे आयुष्य वाढले आहे, उपभोगवाद उच्चांक गाठत आहे, खेडी ओस पडत आहेत, शहरं बकाल होत आहेत, इत्यादी अनेक गोष्टींचे आकलन सोपे आहे. परंतु पुस्तकामुळे जगाचा चेहरामोहरा पालटला, किंवा पालटू शकतो, पुस्तकं जग बदलण्यासाठी कारणीभूत ठरू शकतात, पुस्तक उत्प्रेरकाची (कॅटलिस्टची) भूमिका बजावू शकतात, लिखित/मुद्रित शब्दांमध्ये एवढी ताकद असू शकते, याबद्दल अनेकांच्या मनात शंका असू शकतील.

जगाविषयीच्या जाणीवा रुंदावण्यासाठी पुस्तकं वाचकासमोर नेमक्या माहितीचा डोंगरच उभे करू शकतात, पुस्तकं आपल्या अभिरुचीची गुणवत्ता वाढवतात, आपल्यात सुधारणा घडवून आणू शकतात, आपल्याला

संवेदनशील बनवू शकतात, विवेकी बनवू शकतात, प्रसंगी हसवतात, रडवतात, भावनावश करतात, मनोरंजन करतात, जगण्यासाठी बळ देतात, उत्कंठा वाढवतात, विचार करायला लावतात, वर्तणुकीत बदल घडवतात, एकटेपणात मित्राची भूमिका वठवतात, मार्गदर्शी होतात, अडचणीतून मार्ग काढण्यासाठी मदत करू शकतात व (काही वेळा!) नीतीचे, उपदेशाचे डोस पण पाजतात. त्यामुळे वैयक्तिक पातळीवर पुस्तकांचे ऋण फेडणे अशक्यातली गोष्ट ठरेल. त्याच वेळी अजून थोडयाशा खोलात जावून विचार करू लागल्यास मानवतेला आकार देणारे, मानवी वंशाची पुनर्रचना करणारे, मानवी प्राण्याचे उन्नयन करणारे व मानवतेच्या श्रध्दा-सिध्दांतांचे कर्ते करवते पण पुस्तकच आहेत.

परंतु जग बदलू शकलेल्या निवडक पुस्तकांची सर्वसंमत यादी करणे फार जिकिरीचे ठरू शकेल. परिस्थितीचा रेटा व कालमान स्थिती-गतीमुळे प्रत्येक समाजगटाचे प्रश्न व अग्रक्रम बदलत जातात. एका समाजगटाला अत्यंत निकडीच्या वाटणाऱ्या समस्या व त्या समस्यांचे साधक बाधक विश्लेषण करणारी पुस्तकं दुसऱ्या गटाला तितके महत्वाचे वाटणार नाहीत. भाषा, भौगोलिक परिस्थिती, जोपासलेली संस्कृती, रूढी-परंपरा इत्यादीमुळे जग वैविध्यपूर्ण आहे व याच विविधतेमुळे अस्मितेचा प्रश्न मूळ धरू पाहत आहे. माणसा-माणसात भेद करणाऱ्या अनेक संकल्पना जगभर पसरलेल्या आहेत व अशा संकल्पनांशी टक्कर देणे तितके सोपे नाही. तरीसुध्दा जगभरातील अनेक दूरदर्शी तत्ववेत्त्यांनी वेळोवेळी समाजाला वेगळे वळण देण्याचे प्रयत्न केले आहेत व त्यासाठी त्यांनी खस्ता खाल्ल्या आहेत.

एकविसाव्या शतकाच्या उंबरठयावरून मागे वळून पाहताना अखंड जगाला समावून घेतलेल्या व जग बदलू पाहणाऱ्या अशा काही तत्त्वज्ञांनी लिहिलेल्या पुस्तकांच्याबद्दल माहिती देण्याचा हा छोटासा प्रयत्न आहे. या

यादीत न्यूटनचे प्रिन्सिपिया मॅथेमॅटीका, डार्विनचे ‘ऑन दि ओरिजिन ऑफ स्पीसीज’, मायकेल फॅरडेचे ‘एक्स्पिरिमेंटल रिसर्च इन इलेक्ट्रिसिटी’, विलियम विल्बरफोर्सचे ‘ऑन दि अबॉलिशन ऑफ स्लेव्ह ट्रेड’, मेरी वोलस्टोनक्रॅफ्टचे ‘ए विंडिकेशन ऑफ दि राइट्स ऑफ वुमन’, ‘मॅग्नाकार्टा’, ॲडम स्मिथचे ‘वेल्थ ऑफ नेशन्स’, रिचर्ड आर्कराइटचे ‘पेटंट स्पेसिफिकेशन फॉर आर्कराइटस् स्पिन्निंग’, कार्ल मार्क्सचे ‘दास कॅपिटल’, व एर्विन स्क्रोडिंजरचे ‘वाट इज लाइफ?’ ही पुस्तकं आहेत.

जगरहाटीला अत्यंत वेगळे वळण देणारे अनेक तत्वज्ञ, वैज्ञानिक, तंत्रज्ञ व द्रष्टे उद्योजक जगभर होऊन गेलेले आहेत. त्यांनी शब्दबद्ध केलेले ग्रंथ आजही काही प्रमाणात मार्गदर्शक ठरत आहेत. परिस्थितीचा रेटा व कालमान स्थिती-गतीमुळे प्रत्येक समाजगटाचे प्रश्न व अग्रक्रम बदलत असले तरी थोड्या-फार प्रमाणात या तत्वज्ञांनी आखून दिलेल्या मार्गावरूनच जग पुढे जात असते. काळाच्या पडद्याआड गेलेल्या, अखंड जगाला समावून घेतलेल्या व जग बदलू पाहणाऱ्या अशा काही विचारवंतांनी लिहिलेल्या पुस्तकांच्या माहितीबद्दलचे हे लेख आहेत.

प्रिन्सिपिया मॅथेमॅटिका (1687)

-आयझॅक न्यूटन

न्यूटनचे प्रिन्सिपिया मॅथेमॅटिका हे पुस्तक मुळात लॅटिन भाषेत लिहिलेले आहे. 1642च्या क्रिसमस सणाच्या दिवशी इंग्लंडमधील एका खेडयात जन्मलेला न्यूटन जन्माआधीच पोरका झाला होता. काहीसा एकलकोंडा व अशक्त प्रकृतीचा न्यूटन काहीना काही विचार करत असे. त्याचा मेंदू हीच त्याची प्रयोगशाळा. केंब्रिजमध्ये शिकत असताना अल्केमीने त्याला झपाटले. याच वेडापायी नैसर्गिक सत्याचा शोध घेणे हेच त्याचे जीवन साध्य झाले. प्लेगच्या साथीत केंब्रिज विश्वविद्यालय काही काळ बंद पडल्यामुळे न्यूटनला पुढील दोन वर्षे आपल्या खेडयात जावून रहावे लागले. त्याच काळात स्वत:च्या प्रतिभाशक्तीने त्यानी नैसर्गिक सत्याचा पाठपुरावा केला. प्रकाशाचे स्वरूप काय असू शकेल, झाडावरील फळं जमीनीवर का पडतात, आकाशातील ग्रह-ताऱ्यांचे भ्रमण कशामुळे होते, इत्यादी नैसर्गिक घटनामागील सत्य जाणून घेण्यासाठी तो सतत विचार करत असे. त्याच विचारामंथनाचे फलित म्हणजे त्यानी शोधलेले गुरुत्वाकर्षणासंबंधीचे व गतीसंबंधीचे ते प्रसिध्द नियम.

जग आहे तशी कल्पना करत त्या कल्पनांना गणितीय भाषेमध्ये मांडण्याचा त्यानी प्रयत्न केला. तार्किक मांडणी व आवश्यक पुराव्यांची जोड त्यांना दिली. नैसर्गिक घडामोडींचा विचार करताना काही गृहितकांची कल्पना करावी लागते. गृहितकांची सत्यासत्यता तपासावी लागते. अपवादांचा मागोवा घ्यावा लागतो. त्यातून सूत्रबध्दता आकार घेऊ लागते. त्यातून नियमांची मांडणी करता येते. न्यूटनचे पुस्तक वाचत असताना या सर्व गोष्टींचा आपल्याला प्रत्यय येतो. हे पुस्तक लिहून काढण्यासाठी वीस वर्षाहून जास्त काळ त्याला लागला. पुराव्यासकट मांडणी हे प्रथमच घडत

होते. न्यूटनने शोधलेले नियम भूचर व खगोलीय, जड व हलके अशा कुठल्याही प्रकारचे वस्तू असू देत, या सर्वांना लागू होतात.

या पुस्तकाने जग कसे काय बदलले? ज्ञानाच्या संदर्भातील यापूर्वीच्या कोत्या विचारांना या पुस्तकाने जबरदस्त धक्का दिला. बुध्दीचा वापर करून तर्कनिष्ठ मांडणी करत जगाकडे पाहण्याची नवीन दृष्टी या पुस्तकामुळे मिळाली. सृष्टीतील क्रिया-प्रक्रिया यांचे वर्णन गणितीय समीकरणांच्या आधारे अचूकपणे करता येते, हे या पुस्तकाने दाखवून दिले. वैज्ञानिक पध्दत म्हणजे नेमके काय याची स्पष्ट कल्पना य पुस्तकाने दिली. या पुस्तकामुळेच प्रत्येक सिध्दांत, नियम वा तत्त्व यांना वैज्ञानिक कसोटीला उतरल्यानंतरच त्यांचा स्वीकार करावा हा संकेत रूढ झाला. जगात घडत असलेल्या नैसर्गिक घटनांच्यामागे कुठलिही दैवीशक्ती नसून नैसर्गिक नियमानुसार त्या घडत असतात व त्यांचा अंदाज घेणे शक्य आहे हे सप्रमाण न्यूटननी दाखवून दिले. अवकाशातील ग्रहांचा भ्रमण काळ, त्यांचे स्थान-मान शोधण्यासाठी न्यूटनचे नियम उपयोगी पडू लागले. फलजोतिषाचे दावे खोटे पडले. न्यूटन हा स्वत: आस्तिक होता. परंतु त्याच्या सत्यान्वेषणात ईश्वराचा मागमूसही नव्हता. या जगातल्या घडामोडी नैसर्गिक नियमानुसार घडत असून त्यासाठी ईश्वराच्या कुबडींची गरज नाही, हेच या पुस्तकाने दाखवून दिले. हे सुंदर जग देवाची सृष्टी आहे, स्वर्ग-नरक अशा गोष्टी विश्वात आहेत, ग्रहांच्या भ्रमणांचे नियंत्रण जगन्नियंता करतो, पापाचा घडा पूर्ण भरल्यानंतर धूमकेतूना ईश्वर पाठवतो, इत्यादी भाकड कल्पनांना न्यूटनच्या या पुस्तकाने बाद ठरविले.

न्यूटनच्या गतिनियमांच्या अभ्यासातून रॉकेट व अवकाश तंत्रज्ञानाचा विकास झाला. माणूस चंद्रावर पाऊल ठेऊन परत आला. न्यूटनच्या प्रकाशकिरणांच्या सिध्दांताने अनेक वैज्ञानिकांना अतीनील व अवरक्त किरण, छायाचित्र तंत्रज्ञान, प्रकाश व्यतीकरण, प्रकाश विवर्तन, अणूंची

रचना, रेडिओ लहरी, ग्रहांची रचना, डॉप्लर परिणाम, रडार तंत्रज्ञान, महाकाय टेलिस्कोप, इत्यादी अनेक विषयावर संशोधन करण्यास प्रोत्साहन मिळाले. काचतंतू तंत्रज्ञानाची प्रगती झाली. आइन्स्टाइनचा सापेक्ष सिध्दांत हा न्यूटनच्या सिध्दांताचा पुढील टप्पा आहे. अशाप्रकारे याच पुस्तकाने औद्योगिक क्रांतीची मुहूर्तमेढ रोवली. घरं, इमारती, रस्ते, पूल, धरणं इत्यादींच्या बांधकाम तंत्रज्ञानात गुरुत्वाकर्षणाचे नियम, बळ, शक्ती, वेग, प्रवेग, घर्षण इत्यादी संकल्पनांचा वापर होत गेल्यामुळे त्यांच्या रचनेतील गुणवत्ता, आयुष्य, यांचा नीटसा अंदाज येऊ लागला.

ऑन दि ओरिजिन ऑफ स्पीसीज(1859)

- चार्लस् डार्विन (1809-1882)

ईश्वरानेच जगाची निर्मिती केली या विधानावर विश्वास ठेवणाऱ्यांची संख्या अजूनही कमी झालेली नाही, उलट ती अजून वाढतच आहे. प्रत्येक धर्मग्रंथात कुठल्याना कुठल्या स्वरूपात हे विधान किंवा या विधानाला पुष्टी देणारे काहीतरी असतेच. त्यामुळे या विधानाविरुध्द तोंड उघडणाऱ्याला जगातील घातक माणूस म्हणून हिणवले जाते. असेच हिणवून घेतलेल्यापैकी चार्लस् डार्विन याचा प्रथम क्रमांक लागेल. धर्मनिष्ठांच्या मते ओरिजिन ऑफ स्पीसीज हे पुस्तक लिहून डार्विनने फार मोठा अपराध केला आहे. या पुस्तकाने तिच्यातील मूलभूत मांडणीतून कॅथॉलिक ख्रिश्चन धर्माला जबरदस्त धक्का दिला. या पुस्तकात बॅक्टिरिया, जीवाणू, क्रिमी-कीटकांपासून सस्तनी प्राणी, माकड, चिंपांझी व मानव जात यांची उत्पत्ती कशी झाली असेल याचा संपूर्ण आढावाच घेतल्यामुळे बायबलसारख्या धर्मग्रंथांचे पितळ उघडे पडले, त्यातील जगाच्या उत्पत्तीच्या संदर्भातील सर्व विधानं खोठी ठरली.

चार्लस् डार्विनचे वडील रॉबर्ट डार्विन एक यशस्वी डॉक्टर व आजोबा, इरॅस्मस डार्विन विज्ञान विषयात रुची घेणारे श्रीमंत गृहस्थ होते. त्या काळातील ब्रिटिश समाजातील खुशालचेंडू तरुणाप्रमाणे चार्लस् डार्विनही मौज-मजा, खाणे-पिणे यात वेळ घालवणारा व यांचा कंटाळा आल्यानंतर अभ्यासाकडे वळणारा तरुण होता. वैद्यकीय शिक्षणाचा कंटाळा आला म्हणून वयाच्या बाविसाव्या वर्षी धार्मिक शिक्षणाची पदवी त्यानी घेतली. तो धर्मगुरू व्हावा अशी त्याच्या वडिलांची इच्छा होती. दुसरे काही करण्यास रुची नव्हती म्हणून 1831मध्ये बिनपगारी निसर्ग निरीक्षक म्हणून बीगल् या जहाजातून जगाच्या सफरीवर तो निघाला. चर्चची जवाबदारी टाळण्यासाठी काहीतरी निमित्त शोधतो म्हणून वडिलांना त्याचा राग आला. परंतु

चार्लसच्या काकानी त्याला मदत केली. पाच वर्षाचा हा समुद्रप्रवास अजिबात सुखकर नव्हता. प्रवासात वरचेवर तो आजारी पडत असे. परंतु बोट किनाऱ्यावर आल्यानंतर त्याचे आजारपण पळून जात होते. समुद्रकाठावरील नमूने गोळा करण्याचा छंद त्याला जडला. फुलं, शिंपले, बीटल्स, सरडे, इत्यादींच्या अनेक नमून्यांनी त्याची पिशवी भरू लागली. जहाज गालापागोस या बेटाजवळ नांगर टाकल्यानंतर त्याला आपल्या छंदासाठी भरपूर वेळ मिळाला. एकवीस लहान-मोठया बेटांचा समूह असलेल्या गालापागोस येथे 607 प्रकारचे वनस्पती, 484 प्रकारचे समुद्रमासे, 29 प्रकारचे भूपक्षी, 19 प्रकारचे समुद्रपक्षी, अशी वैविध्यपूर्ण निसर्ग संपत्ती होती. डार्विन या सर्व नमून्यांची तपशीलवार नोंदी ठेऊ लागला. इंग्लंडला परतल्यांतर सफरीच्या काळातील निरीक्षणाचा अहवाल तयार करून 1839मध्ये जर्नल ऑफ रिसर्चेस या संशोधन पत्रिकेला पाठवून दिला. गोळा केलेल्या माहितीचा अन्वयार्थ लावण्यात त्यानी पुढची बरीच वर्ष घालवली. त्यातून निघत असलेल्या निष्कर्षाबद्दल तो स्वत:च आश्चर्यचकित झाला. नमुन्यासंबंधींच्या सर्व नोंदी, निरीक्षण, व निष्कर्ष याबद्दल तो लिहू लागला. व ओरिजिन ऑफ स्पीसीज हे पुस्तक हळू हळू आकार घेऊ लागले. पुस्तक प्रसिध्द होण्यास 20 वर्ष लागली. 155000 शब्दांचा हा शोधनिबंध जग बदलून टाकणारा ठरला. 1859 साली प्रकाशित झालेल्या या पुस्तकाच्या 1250 प्रती हातोहात संपल्या.

नैसर्गिक निवडीच्या प्रक्रियेने सजीवांची उत्क्रांती होत गेली हे या पुस्तकातील मुख्य प्रतिपादन होते. यासाठी डार्विनने तीन निरीक्षणांचा आधार घेतला. सजीव प्राणी स्वत:चे वंश टिकवण्यासाठी गरजेपेक्षा जास्त पिलांना जन्म देतात परंतु त्यातील फारच कमी सजीव जिवंत राहून वंशसातत्याला हातभार लावू शकतात. कॉड माशांच्या लाखो अंडयामधून बाहेर पडलेले

सर्व मासे शेवटपर्यंत जिवंत राहिल्यास जगातील सर्व महासागरावर व भूमीवर हेच मासे दिसले असते. परंतु निसर्ग तसे होऊ देत नाही. दुसऱ्या निरीक्षणाप्रमाणे सर्व सजीव आरश्यातील प्रतिबिंबासारखे एकसारखे नसतात. मनुष्यप्राणीचेच उदाहरण घेतल्यास प्रत्येकाच्या बोटाचे ठसेसुध्दा अत्यंत वेगळे आहेत हे लक्षात येईल. ही विविधता आनुवंशिकतेतून आलेली असली तरी प्राणी स्वत:चे क्लोन तयार करत नाहीत. अजून एका निरीक्षणाप्रमाणे गुणसूत्रांच्याद्वारे आपापल्या जातीची विशिष्टता व गुणविशेष वारसाकडे जात असल्या तरी गुणसूत्रांचा कुठेना कुठे तरी उत्परिवर्तन (म्युटेशन) किंवा गुणसूत्रांचा संयोग होऊन नवनवीन रचना होण्याची शक्यता निर्माण होते. त्यातून अगदीच वेगळा व अगोदरच्या रचनेचा मागमूसही नसणारा सजीव निर्माण होतो. या तिन्ही निरीक्षणांची गोळाबेरीज करून प्राणी जगतात वंशसातत्याची सहजप्रवृत्ती असते; नैसर्गिक परिस्थितीतील बदलांना तोंड देऊन जे जगू शकतात, त्यानाच वंशसातत्य टिकवता येत; अशा बदलांना तोंड देऊन वंश चालवू शकणारे हेच खरे जगण्यायोग्य सजीव, या निष्कर्षाप्रत डार्विन पोचला.

पुस्तक प्रसिध्द झाल्या झाल्या इंग्लंडमध्ये भूकंपसदृश्य स्थिती झाली. त्याकाळापर्यंत मनुष्यप्राणी हा एकमेव विशिष्ट प्राणी असून त्याच्यामागे दैवी शक्ती आहे असा भ्रम होता. ज्याप्रकारे न्यूटनच्या सिध्दांतामुळे विश्वातील ग्रह-तारे इत्यादी निर्जीव वस्तुसंबंधीच्या कल्पनांना धक्का बसला त्याचप्रकारे डार्विनच्या उत्क्रांतीच्या सिध्दांतामुळे मानवीजीवनाविषयीच्या अफाट कल्पनांना धक्का बसला. उत्क्रांतीचा हा सिध्दांत केवळ जीवशास्त्रापुरतेच मर्यादित नसून धार्मिक मूल्ये, मानवी मूल्ये, नैतिक मूल्ये, संस्कृती, इतिहास, राजकारण, तत्त्वज्ञान, धर्मविचार इत्यादी अनेक विषयावर दूरगामी परिणाम करणारा ठरला. या पुस्तकामुळे आत्म्याचे अमरत्व आणि माणसाचे

ईश्वरसदृश स्वरूप या रम्य कल्पना बाद ठरल्या. परमात्मा, आत्मा, ईश्वर, ईश्वरीन्याय, दैवीप्रकोप, पुनर्जन्म, पाप-पुण्य इत्यादी संकल्पना निरर्थक वाटू लागल्या. आध्यात्मिक कल्पना नामशेष होऊ लागल्या. ऐहिक वास्तव हेच अंतिम सत्य याची जाण डार्विनने करून दिली. अशा पाखंडी विचारांने जो धक्का दिला त्यामुळे दैववादाचे चिरे ढासळू लागले.

माणसाचे वेगळेपण त्याच्या मेंदूमुळे आहे याची कल्पना त्याकाळी होती. मानवी मेंदू ही निसर्गलीला नसून दैवी चमत्कार आहे, असे कित्येक भल्या भल्याना वाटत होते. ईश्वराने माणसाची निर्मिती केली नाही, हे निश्चित झाल्यावर मानवी मेंदू हाही नैसर्गिकरीत्याच निर्माण झाला आहे, असे म्हणावे लागेल. मानवी भावना व मेंदू यांचा जवळचा संबंध आहे हेही मान्य झाल्यामुळे मनोविकार व मेंदू यांचा परस्पर संबंध आहे हे मान्य करावे लागले. यातून मानसशास्त्रीय विश्लेषण आणि मानवी वर्तणुकीचा अभ्यास यांना दिशा मिळाली.

डार्विनवादाच्या अभ्यासाने अनेक नवीन शास्त्रशाखांना जन्म दिला. आनुवंशिक शास्त्र, जनुकशास्त्र ह्या उत्क्रांतीवादाचेच अपत्य आहेत. जनुकांची नेमकी रचना कशी आहे याचा शोध क्रीक व वॅट्सन यांनी घेतला. माणसाच्या शरीरातील एकूण एक जनुकांची रचना कशी आहे याचा शोध घेणारा मानवी जनुक महाप्रकल्पाची प्रेरणा उत्क्रांतीवादातच सापडेल. माणसा-माणसामधील विषमता दूर करण्यासाठी प्रयत्न करणारे कार्ल मार्क्स, विल्बरफोर्स इत्यादींना याच पुस्तकामधून प्रेरणा मिळाली. गुणसूत्रांच्या अभ्यासातून प्रजोत्पादन शास्त्रात भर पडू लागली. निसर्गाची मूलभूत नियामकता स्पष्ट करणाऱ्या जेम्स लव्हलॉकचा गिया सिध्दांताचे मूळ डार्विनवादातच सापडेल.

डार्विनच्या उत्क्रांतीच्या सिध्दांताला त्याच्या हयातीतच भरपूर विरोध झाला. माकडाचा सिध्दांत (मंकीज थेअरी) म्हणून त्याची खिल्ली उडवली. अनेक तज्ञांना हा सिध्दांत म्हणजे समाजातील विषमतेला खत-पाणी घालणारे वाटले. 'बळी तो कान पिळी'ला तात्त्विक मुलामा चढवला जात आहे असा आरोप केला. हिट्लरच्या काळात डार्विनवादाचे विकृतीकरण करून सुप्रजननशास्त्राचे (युजेनिक्स) प्रयोग करण्यात आले. वंशश्रेष्ठत्त्व व वर्णविद्वेषांच्या समर्थनासाठी डर्विनवादाचा दुरुपयोग करण्यात आला. शाळेमध्ये उत्क्रांतीवाद शिकवू नये, यासाठी अमेरिकेमध्ये जनमत तयार होऊ पाहत आहे. परंतु गेली 150 वर्षे या सिध्दांताच्या पुष्ट्यर्थ भरपूर पुरावे सापडले आहेत. जीवाष्मांच्या अभ्यासातून, जनुकशास्त्राच्या प्रयोगातून डार्विनचा उत्क्रांतीवाद ताऊन सुलाखून निघाला आहे.

एक्सिपरिमेंटल रिसर्च इन इलेक्ट्रिसिटी

- मायकेल फॅरडे (1791-1867)

तीन खंडात (1839, 1844, 1855) लिहिलेल्या या पुस्तकाचा लेखक मायकेल फॅरडे हा प्रायोगिक वैज्ञानिक होता. अत्यंत गरीब व धर्मनिष्ठ कुटुंबातून आलेला हा वैज्ञानिक वयाच्या अकराव्या वर्षीच पुस्तकबांधणीच्या दुकानात काम करून अर्थार्जन करू लागला. कामाच्या फावल्यावेळी बांधणीसाठी आलेल्या पुस्तकांचे वाचन करू लागला. वाचनाची गोडी लागली. ज्ञानात भर पडू लागली. त्याच सुमारास त्या काळातील प्रसिध्द वैज्ञानिक हँफ्री डेव्हीचे भाषण ऐकण्याची संधी त्याला मिळाली. भाषण ऐकून भारावलेला फॅरडे भाषणाचा वृत्तांत लिहून डेव्हीकडे पाठवला. लिहिण्याची शैली व भाषणावरील प्रतिक्रिया वाचून आश्चर्यचकित झालेल्या डेव्हीने स्वत:च्या प्रयोगशाळेत सहायक म्हणून त्याची नेमणूक केली. या संधीचे सोने करून जग बदलून टाकणाऱ्या विद्युत-चुंबकीय सिध्दांताच्या संशोधनावर आयुष्यभर त्यानी प्रयत्न केले. प्रत्येक प्रयोगाचा तपशील व त्यातील बारकाव्यांचे निरीक्षण करून ते लिहून ठेवण्याच्या त्याच्या सवयीतून या विषयावरील तीन पुस्तकांची निर्मिती झाली. या पुस्तकाने यानंतरच्या वैज्ञानिकांच्या व तंत्रज्ञांच्या पिढीला संशोधन करण्यास उद्युक्त केले.

फॅरडेला विद्युतशक्तीबद्दल अत्यंत उत्सुकता होती. फॅरडेनी जेव्हा संशोधनास सुरुवात केली त्याकाळी चुंबकाप्रमाणे वीजसुध्दा एक मायावी शक्ती आहे, असे वाटत असे. वीज हे दैवी चमत्कार असून त्यातून अनेक गोष्टी साध्य होतात यावर अनेकांचा विश्वास होता. विजेच्या वापरातून सर्व प्रकारचे रोग बरे होतात असाही समज होता. मृताला जिवंत करण्याइतके सामर्थ्य विजेत आहे असे अनेकांना वाटत होते. विजेचा सौम्य धक्का देत

राहिल्यास माणूस निरोगी राहतो यावर दृढविश्वास होता. नाट्यदृष्यामध्ये ठिणगी उत्पन्न करून प्रेक्षकांना आश्चर्यचकित करण्यासाठी विजेचा चमत्कार केला जात असे.

उष्णता, रासायनिक विघटन, ठिणगी, शरीराला धक्का हे सर्व विजेचे परिणाम होते, हे फॅरडेच्या लक्षात आले. वेगवेगळया स्रोतांचा वापर करून विजेतील या सर्व परिणामांचा शोध तो घेऊ लागला. बॅटरीतील वीज ठिणगी उत्पन्न करू शकते. मात्र ईल माशामधील वीज तसे काही करू शकत नाही. ईल माशाजवळ चुंबकाचा काटा नेल्यास त्याची दिशा बदलते. यावरून विविध स्रोतामधील वीज सारखीच असून त्याचे दृष्य परिणाम विजेच्या वेगवेगळया स्थितीचे द्योतक आहेत. परंतु त्याचे सर्वात महत्त्वाचे संशोधन म्हणजे चुंबक व वीज या दोन्हीमध्ये असलेला परस्पर अन्योन्य संबंध.

विद्युतप्रवाहामुळे चुंबकशक्ती निर्माण करता येते हे त्यानी सिध्द केले. त्याचप्रमाणे चुंबकशक्ती वीज निर्माण करते हेही त्यानी जगाला दाखवून दिले. त्यानी शोधून काढलेल्या सिध्दांत व तंत्रज्ञानावरून विद्युत जनित्रांची रचना केली व जगाला थक्क करणाऱ्या ऊर्जास्रोताचा शोध लागला. आजसुध्दा त्यानी आखून ठेवलेल्या जनित्र रचनेप्रमाणेच वीजनिर्मिती होत आहे. कोळसा, वाफ, वाहते पाणी, वारा, वा अणुइंधन इत्यादींचा वीजनिर्मितीसाठी वापर होत असला तरी जनित्राच्या ढाचेत फारसा बदल झाला नाही. नंतरच्या काळात एडिसन, मार्कोनी, फेरांटी इत्यादी उद्योजकांनी विजेचा वापर करून बल्ब, कुकर्स, क्लीनर्स, हीटर्स, वातानुकूल यंत्रणा, इ.इ. सोई-सुविधांचा शोध लावला व त्यांना बाजारपेठेत आणून प्रचंड प्रमाणात संपत्ती मिळवली. फॅरडे मात्र स्वत:चे ज्ञान विकाऊ नाही; ती मानवी कल्याणासाठी आहे, या विश्वासावर जगत असल्यामुळे शेवटपर्यंत कफल्लकच राहिला.

डार्विनप्रमाणे फॅरडे यानीसुध्दा सोप्या व बोली भाषेतून व काही सोप्या आकृतीमधून आपल्या प्रयोगांचे तपशील दिले आहेत. गणीतीय समीकरणाच्या जंजाळाची त्याला गरज भासली नाही. तीन खंडात प्रसिध्द झालेल्या त्याच्या पुस्तकात 16041 प्रयोगांचे अहवाल आहेत. फॅरडेनी सातत्याने सुमारे पन्नास वर्षे संशोधनात घालवले. आपल्या प्रयोगाविषयी भाषण देणे हेसुध्दा त्याला अत्यंत गरजेचे वाटत होते. नाट्यमय प्रसंग उभे करून जनसामान्यांना वैज्ञानिक विषय समजून देण्यात त्याला रुची होती.

फॅरडेच्या प्रायोगिक निष्कर्षांचे विश्लेषण करून त्यांना गणीतीय सिध्दांत स्वरूपात जेम्स क्लार्क मॅक्सवेल या शास्त्रज्ञाने चपखलपणे बसविली. फॅरडेच्या हयातीतच मॅक्सवेलने आपला शोधनिबंध केंब्रिज विद्यापीठात सादर केला. फॅरडेच्या प्रयोगांना तज्ञांची मान्यता मिळू लागली. विद्युतचुंबकीय विकिरणातून निघणाऱ्या किरणामध्येच गामा किरण, क्ष किरण, रेडिओ लहरी, अतिनील ते अवरक्त किरण इत्यादी सर्वांचा समावेश आहे, यावर मॅक्सवेलचा भर होता.

फॅरडेच्या सिध्दांताने अनेक वैज्ञानिक संशोधनास उत्तेजन दिले. किरचॉफचा तारमंडल नियम, जूल्सचा विद्युत-उष्णता नियम, विलियम क्रूक्सचे कॅथोड किरण, मॅक्सवेलचे प्रकाश किरणांचा वेग मोजण्यावरील संशोधन, ट्रान्सिस्टरांचा शोध इत्यादींना हाच सिध्दांत आधारभूत ठरला. वीज उत्पादन व वीज वितरण यासंबंधीचे अनेक प्रयोग करण्यात आले व त्यांच्या साधनसामग्रीत भर पडत गेली. ग्राहम बेलचे टेलिफोन व मार्कोनीची तारयंत्रणा फॅरडेच्या प्रयोगांचेच फलित आहेत.

फॅरडेच्या विद्युत उत्पादनाच्या अभूतपूर्व संशोधनामुळेच आजच्या आधुनिक युगाचे सर्व व्यवहार चालतात, हे विसरणे शक्य नाही. हजारो घरगुती सोई-सुविधा, प्रकाशमान करणारे दिवे, संगणक व संगणकांचे जाळे,

जीव वाचवू शकणारी वैद्यकीय यंत्रणा, उत्पादनांचे आधुनिक तंत्रज्ञान, रासायनिक प्रक्रिया, अवजड उद्योग, माहिती तंत्रज्ञान, विजेवर चालणाऱ्या गाडया, मॅगलेव्ह ट्रेन्स, इत्यादी सर्वांसाठी वीज ही प्राथमिक गरज आहे. ऊर्जेचा हा स्रोत काही काळ नसला तरी आधुनिक जनजीवन ठप्प होऊ शकते. ऊर्जेची न संपणारी भूक वातावरणातील प्रदूषणाला आमंत्रण देत असले तरी फॅरडेनी केलेले संशोधन जग कधीच विसरू शकणार नाही.

ऑन दि अबॉलिशन ऑफ स्लेव्ह ट्रेड (1789)

-विलियम विल्बरफोर्स (1759-1833)

इतिहासकारांच्या मते जगाला कलाटणी दिलेल्या काही मोजक्या स्थित्यंतरामध्ये ब्रिटनमधील गुलामांच्या व्यापारपध्दतीचे उन्मूलन याला सर्वात वरचा क्रमांक द्यायला हवा. शेकडो वर्षे राजरोसपणे चालत असलेल्या गुलामगिरीच्या या अमानुष पध्दतीच्या विरोधात 16व्या -17व्या शतकात काही जणानी आवाज उठवला, आंदोलनं केली, काही तुरळक हिंसक घटना घडल्या. परंतु अथेन्स - स्पार्टा या नागरी राज्यातील परंपरेची साक्ष देणाऱ्या व एके काळी असाध्य वाटणाऱ्या या प्रथेचे उन्मूलन साध्य करून दाखवलेल्या तरुणाचे नाव आहे विलियम विल्बरफोर्स. वयाच्या एकविसाव्या वर्षी तो ब्रिटिश पार्लिमेंटचा सदस्य झाला. पार्लिमेंटमध्ये 12 मे 1789 रोजी गुलामगिरीच्या व्यापारपध्दतीच्या उन्मूलनाविषयी त्याने विधेयक मांडले. या विधेयकाचे कायद्यात रूपांतरित होण्यासाठी तब्बल अठरा वर्षे त्यानी लढा दिला व त्याच्या अथक परिश्रमाला शेवटी यश मिळाले.

मुळात हे पुस्तक विलियम विल्बरफोर्सने पार्लिमेंटमध्ये 12 मे रोजी केलेल्या भाषणाचा लिखित वृत्तांत आहे. पार्लिमेंटमध्ये केलेल्या भाषणांचा दप्तरी नोंद करण्याची पध्दत अजून रूढ झाली नव्हती. परंतु विल्बरफोर्सच्या भाषणाला वृत्तपत्रामधून भरपूर प्रसिध्दी मिळाली. बहुतेक वृत्तपत्रांनी त्याचे संपूर्ण भाषण मुद्रित केले. त्याचेच नंतर पुस्तक म्हणून प्रकाशित करण्यात आले. विल्बरफोर्सच्या घणाघाती टीकेमध्ये गुलामगिरी हे मानववंशाला कलंक आहे या मुद्यावर भर होता. आपल्यापेक्षा इतर देश-प्रदेशातील माणसं रंगाने, उंचीने, आकाराने वेगळी आहेत म्हणून ती माणसंच नाहीत अशी समजूत व पैशाचा हाव यामधून गुलामगिरीचा व्यवहार इ.स.पूर्व काळापासून बिनदिक्कत चालत होता. 18व्या शतकात या पध्दतीने उच्चांक गाठला.

पश्चिम आफ्रिकेतील सुमारे एक कोटी लोकांना पकडून त्यांच्या अज्ञानाचा फायदा घेत व अनन्वित छळ करून अमेरिकेत गुलाम म्हणून त्यांची विक्री केली जात होती. या व्यवहारात ब्रिटन, स्पेन, पोर्तुगाल, फ्रान्स इत्यादी अनेक युरोपियन देश सामील झाले होते. गुलामांच्या व्यापाराचे सुसूत्रिकरण करून या अमानुषतेला तात्त्विक मुलामा देत राजरोसपणे हा व्यवहार चालला होता. ब्रिटन जरी शेवटी शेवटी आलेला असला तरी, एका अंदाजानुसार लंडन शहरातील एक चतुर्थांश लोकांचा चरितार्थ गुलामांच्या व्यापार व्यवहाराशी निगडित होता. आजकालच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या आर्थिक व्यवहारात ज्या प्रमाणात पैशाची उलाढाल होते त्या प्रमाणात गुलामांच्या व्यापारात उलाढाल होत असे. ब्रिटनमधील लिव्हरपूल, ब्रिस्टॉल ही शहरं अशा व्यापारातून श्रीमंत झाली. या काळया व्यवहारातील पैशातूनच अनेक युरोपियन शहरात भव्य दिव्य चर्च, इमारती, राजवाडे, किल्ले बांधले. ब्रिटिश पार्लिमेंटमध्ये अशा पैशातून गबर झालेल्या खासदारांचा वरचष्मा होता. विल्बरफोर्सला अशा सत्ताधाऱ्यांशी लढा द्यावा लागला.

गुलामांच्या व्यापाराची एक त्रिकोनी व्यवस्था होती. ब्रिस्टॉल व इतर बंदरामधून जीवनावश्यक जिनसांनी भरलेले जहाजं आफ्रिकेला जात होत्या. जिनसांच्या विक्रीच्या पैशातून आफ्रिकेतील गुलामांची खरेदी होत होती. जहाज अमेरिका व वेस्ट इंडीजला जाऊन गुलामांची विक्री करत होती. तिथून परत येताना गुलामांच्या विक्रीच्या पैशातून साखर, कॉफी, रम-व्हिस्की, तंबाखू इत्यादी चैनींच्या वस्तूंची खरेदी करत जहाजं मायदेशी परत येत होत्या. हा सर्व व्यापार कायदेशीर व सनदशीर मार्गाने होत असल्यामुळे समुद्र लुटारूंपासून जहाजांचे संरक्षण करण्याची जवाबदारी ब्रिटिश नौसेनेवर सोपवली होती. रॉयल नेव्हीचा सक्त पहारा असल्यामुळे समुद्रीलुटारू या

बोटींना काहीही करू शकत नव्हते. व गुलामसुध्दा जहाजामधून बाहेर उडी मारून जाऊ शकत नव्हते. अशा प्रकारे हा व्यवहार वर्षानुवर्षे चालत होता.

1788च्या सुमारास घडलेल्या एका घटनेने विल्बरफोर्सला गुलामगिरी-विरुध्द लढण्यास प्रेरणा मिळाली. झोंग या जहाजावरील कप्तानाने जहाजातील गुलाम विक्रीयोग्य नाहीत म्हणून बहुतांश गुलामांना समुद्राच्या पाण्यात अमानुषपणे फेकून दिले. जहाज बुडून विमा कंपनीचे नुकसान होवू नये म्हणून हे गैरकृत्य केले अशी खोटी साक्ष पोलीस तपासणीत दिली. कप्तान सहीसलामत सुटला. त्या निमित्ताने गुलामगिरी उन्मूलन समितीची स्थापना झाली होती. परंतु कणखर नेत्रृत्वाच्या अभावी चळवळ थंड पडली होती. विल्बरफोर्सच्या पुढाकारामुळे परिस्थिती बदलू लागली. विल्बरफोर्स कुठल्याही अंगाने नेता वाटत नव्हता. परंतु भाषण कलेच्या जोरावर त्यानी गुलामगिरीच्या विरोधात आवाज उठवला. गावोगावी जाऊन भाषणं देऊ लागला. समाजात गुलामगिरीच्या विरोधात जनमत तयार होऊ लागले. ब्रिटनचे प्रधान मंत्री विलियम पिट हा विल्बरफोर्सचा जवळचा मित्र असूनही पार्लिमेंटमधील बहुतेक सदस्यांच्या विरोधामुळे हे विधेयक टक्के टोणपे खात तसेच पडून होते. "मी फक्त सदस्यांना विनंती करू शकतो, त्यानी आपली सदसद्विवेक बुध्दी तपासून पहावी. मी गुलामगिरीच्या व्यवहाराबद्दल कुणालाही दोष देत नाही. परंतु मला याची लाज वाटते. आपण सर्व अपराधी आहोत. दोष कुणावर तरी ढकलून आपण निरपराधी होणार नाही." अशा प्रकारच्या भाषणामधून त्यानी ब्रिटिश सुसंसंकृततेलाच आव्हान दिले. "संवेदनशील जिवंत माणसांना त्यांच्या मुलाबाळापासून तोडून त्यांची खरेदी विक्रीची वस्तू समजणाऱ्या समाजाला सुसंसंकृत म्हणवून घेण्याचा अधिकार नाही. आफ्रिकेतील मूठभर टोळीप्रमुखांच्या लोभापायी, त्यांच्या

ऐषारामापायी संगनमत करून त्या देशातील गोरगरीबांना हद्दपार केले जात आहे," असे त्यानी पटवून दिले.

विल्बरफोर्सच्या विरोधात आवाज उठवणाऱ्यांची संख्या पण कमी नव्हती. *हा व्यापार थांबल्यास ब्रिटनची अर्थव्यवस्था कोसळेल, व्यापारावर अवलंबून असलेल्यांची उपासमार होईल, आफ्रिकेतील गरीब उपाशी मरतील*, असा नेहमीचा युक्तिवाद केला जात होता. *आफ्रिकेतील लोकांना आम्ही जीवदान देत आहोत, समृध्द जीवन जगण्याची संधी देत आहोत, गुलामांची आम्ही चोख व्यवस्था ठेवतो, जहाजाच्या प्रवासात ते गाणे गुणगुणतात,* इ.इ. विधानं गुलामगिरीच्या समर्थनार्थ विरोधक करत होते. परंतु विल्बरफोर्सने गुलामांची पिळवणूक कशी होते, बेड्या बांधून कशा प्रकारे अत्यंत कष्टप्रद कामं त्यांच्याकडून करून घेतल्या जातात, जहाज प्रवासातील निकृष्ट आहार, झोपण्याची अव्यवस्था, पोराबाळांची होत असलेली ताटातूट इत्यादीविषयी भाषणामधून, निवेदनामधून तो समजावून सांगत असे. त्या काळच्या वृत्तपत्रांनी त्याला चांगलीच साथ दिली.

पार्लिमेंटच्या प्रत्येक अधिवेशनात काहीतरी क्षुल्लक कारणास्तव विधेयक पुढे पुढे ढकलले जात होते. तरीसुध्दा विल्बरफोर्स नाउमेद झाला नाही. अशा प्रकारे तब्बल अठरा वर्षानंतर 1807 साली गुलामांच्या व्यापाराविरुध्दचा कायदा पास झाला. शासनाने व्यापारासंबंधीच्या सर्व सोई-सवलती काढून घेतल्या. गुलामांच्या चोरट्या व्यापारावर सक्त नजर ठेवण्यात आली. सर्व जगभर याचे प्रतिसाद उमटले. अमेरिका (1808), स्पेन (1811), स्विडन (1813), नेदरलँड्स (1814), फ्रान्स (1817), पोर्तुगाल (1819), मेक्सिको (1829), ब्रिटिश वसाहती देश (1838), इत्यादींनी गुलामांच्या व्यापाराविरुध्द कायदे पास केले. गुलामांच्या व्यापारावर बंदी घातली. 1865मध्ये अमेरिकेने, 1886मध्ये क्यूबाने, 1888 मध्ये ब्राझिलने गुलामगिरी

पध्दतीला आपापल्या देशातून हद्दपार केले. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मानवी हक्कांच्या जाहीरनाम्यामध्ये जागतिक गुलामगिरी संबंधीच्या कलमांचा समावेश केला गेला.

गुलामगिरीवरच पोसलेल्या अमेरिकेला याचा फार मोठा फटका बसला. दक्षिणेतील अमेरिकन राज्यातील मळयामध्ये, द्राक्ष, ऊस, तंबाखू इत्यादींच्या उत्पादनासाठी आफ्रिकेतून विकत आणलेल्या गुलामांना राबवून घेत नफा कमावला जात होता. गुलामांच्यातील स्वाभिमानाची पध्दतशीर कत्तल केल्यामुळे (व त्याला चर्चची पण साथ असल्यामुळे) गुलामी हेच सुख व मालकांना सुखी ठेवणे हेच जीवनाचे अंतिम उद्दिष्ट ही मानसिकता बळावलेली होती. 1851मध्ये हॅरियट बीचर स्टोव्ह या लेखिकेने लिहिलेल्या *अंकल टॉम्स कॅबिन* या कादंबरीत गुलामांच्या परिस्थितीचे विदारक वर्णन वाचताना मन हेलावून जाते. 1865मध्ये अमरिकेच्या यादवी युध्दानंतरच गुलामी पध्दतीला पूर्ण विराम मिळाला. तरीसुध्दा मार्टिन लुथर किंग व त्यांच्या अनुयायांना आपल्या हक्कासाठी विसाव्या शतकात लढा द्यावा लागला.

अशा प्रकारे मानवी इतिहासातील एक अंधारयुग, मानवतेला काळिमा फासणारी पध्दत विल्बरफोर्सच्या प्रयत्नामुळे, त्याच्या पुस्तकामुळे अस्तंगत झाल्या. माणसांची बेकायदा तस्करी, वेठबिगारी इत्यादीविषयी जागरूक राहणारी विल्बरफोर्स इन्स्टिटयूट ही संस्था अजूनही काम करत असून विल्बरफोर्सची आठवण ताजी ठेवत आहे.

ए विंडिकेशन ऑफ दि राइट्स ऑफ वुमन (1792)

-मेरी वोलस्टोनक्रॅफ्ट (1759-1797)

स्त्रीमुक्ती चळवळीची आद्य प्रणेती म्हणून 'ए विंडिकेशन ऑफ दि राइट्स ऑफ वुमन' या पुस्तकाची लेखिका मेरी वोलस्टोनक्रॅफ्टविषयी म्हणता येईल. हे पुस्तक स्त्रीमुक्तीविषयीचा शोधनिबंधच ठरेल. तिच्या या पुस्तकात स्त्रीने बुध्दीचा वापर केल्यास तिच्या सर्व समस्यांना उत्तर मिळेल असे प्रतिपादन केले आहे. स्त्रीने स्वत:ची अबला, फुलासारखी कोमल, भित्री, भावनावश, आधार शोधणारी, या प्रतिमा कोशातून बाहेर पडून शरीराने व मनाने कणखर व्हायला हवे. स्त्री मुक्त व्हायला हवी. प्रत्येक ठिकाणी, प्रत्येक वेळी स्त्रियांची कुचंबणा होत असते. पुरुष तिच्या अज्ञानाचा गैरफायदा घेण्यासाठी टपलेला असतो. बालपणापासूनच सौंदर्य, नट्टापट्टा, इत्यादीवरच भर देत आल्यामुळे स्वत:च्या शरीराकडे पुरुषी नजरेनेच ती पाहत असते. ही सवय मोडली पाहिजे. स्त्री एका सोन्याच्या पिंजऱ्यात अडकून पडलेली आहे. तिने या तुरुंगातून बाहेर पडायला हवे. सूडाने पेटल्यासारखे पुरुषी व्यवस्था स्त्रिंयावर अन्याय, अत्याचार करत आली आहे. तिचा प्रतिकार करायला हवा.

लेखिकेच्या या पुस्तकात स्त्रियांच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाच्या मानलेल्या प्रेम, वासना, विवाह, लैंगिक संबंध, मालमत्ता इत्यादी गोष्टींचा ऊहापोह केला आहे. स्त्रीने धरसोडवृत्ती सोडून स्वतंत्र होण्यासाठी प्रयत्न करावे असा तिचा आग्रह होता. अजूनही तिने केलेल्या विधानांबद्दल चर्चा चालू आहे. मुस्लिम देशातील स्त्रियांच्या स्थितीवर लेखिकेची त्या काळी केलेली सर्व विधानं आजही तंतोतंत लागू होतात. गेल्या पन्नास वर्षातील स्त्रीमुक्तीबद्दलचा

आढावा घेतल्यास मेरी वोलस्टोनक्रॅफ्टचे लेखन, तिचे आयुष्य, तिचे अनुभव तिने उभा केलेला लढा स्त्रीमुक्ती चळवळीला आदर्शवत वाटू लागतील.

1759साली जन्मलेल्या मेरीचे बालपण फार कठिण परिस्थितीतून गेले होते. बापाचा रागीट स्वभाव व त्याचे तिच्या आईशी होत असलेले रोजचे भांडण व मारझोड यामुळे अनेक वेळा मेरीला घराबाहेर थंडीत कुडकुडत झोपावे लागत असे. गंमत म्हणजे तिच्या आईला त्या मारझोडीचे काहीही वाटत नसे. बळीच्या पशूसारखे ती सर्व सहन करी. त्याकाळातील जनरीतीप्रमाणे मेरीचे शिक्षणसुध्दा अर्धवटच झाले होते. भरतकाम, शिवणकाम शिकण्यातच तिचे बालपण संपले. मुळातच ती एक मध्यमवर्गातली स्त्री होती. म्हणूनच तिच्या पुस्तकाचा सर्व रोख पूर्णपणे मध्यमवर्गाकडेच होता. वाचनातील गोडी व भाषणं ऐकण्याच्या छंदामुळे तिच्या ज्ञानात भर पडत होती.

आपण आर्थिकरित्या स्वावलंबी व्हावे हे तिचे स्वप्न होते. परंतु स्त्रियांना नोकरीचे दरवाजे बंद होते. फार फार तर एखाद्या श्रीमंत बाईची पगारी सहचरी म्हणून काम मिळण्याची शक्यता होती. मेरी एके ठिकाणी सहचरीची नोकरी पत्करून फावल्या वेळात ती लिहू लागली. 1787 मध्ये थॉट्स ऑन दि एज्युकेशन ऑफ डॉटर्स हे तिचे पुस्तक प्रसिध्द झाले. पुस्तकाला हवा तसा प्रतिसाद मिळाला नाही. याच काळात एड्मंड बर्क व रिचर्ड प्राइस या उदारमतवाद्यांच्या संपर्कात आल्यामुळे ती स्वत:च्या व स्त्रियांच्या संबधी विचार करू लागली. फ्रेंच क्रांतीमुळे स्वातंत्र्य व समता परवलीचे शब्द झाले होते. उदारमतवाद्यांना जग बदलण्याची आकांक्षा होती. थॉमस पेन व रूसो या तत्त्वज्ञांचे लेखन वाचताना ती भारावून जात होती.

वैयक्तिक आयुष्यात तिला फार कष्ट भोगावे लागले. गिल्बर्ट इमले या भामटयाचा तिच्या तारुण्यात प्रवेश झाला. त्याच्यामुळे तिला भरपूर मनस्ताप

सोसावा लागला. विवाहबाह्य संबंधातून तिला एक मुलगी झाली. घरातील बिघडलेल्या वातावरणाला कंटाळून तिने दोनदा आत्महत्येचा प्रयत्नही केला. नंतरच्या काळात थॉमस पेनच्या उदारमतवादी संघटनेतील विलियम गोल्डविन या तरुणाबरोबर तिने लग्न केले. परंतु 1797 साली बाळंतपणातील काही गुंतागुंतीमुळे वयाच्या 38व्या वर्षी तिचा मृत्यु झाला. तिच्या मते पती म्हणजे स्त्रियांच्या आयुष्यातील घरातल्या इतर वस्तूंप्रमाणे गरजेची वस्तू असून मनापासून तो आवडत असला तरी कायम हातापायाखाली लुडबुड करत राहणाऱ्या त्याच्या अस्तित्त्वाची गरज नाही.

तिने लिहिलेल्या पुस्तकातील एकूण आशय वाचताना वोलस्टोनक्रॅफ्ट ही स्त्रीमुक्ती चळवळीची जननी असे वाटू लागते. त्यात स्त्री एक स्वतंत्र विचाराची व्यक्ती म्हणून बघितलेले लक्षात येते. स्त्रियांच्या हक्कांची जाणीव तिने करून दिली आहे. पुरुषाने आखून ठेवलेल्या निकषानुसार स्त्रीकडे न बघता स्त्रीच्या स्वभावप्रकृतीनुसार तिच्याकडे बघावे असा तिचा आग्रह होता. तिने लिंगभेद, लैंगिकता इत्यादी विषयांना स्पर्ष केले असले तरी तुलनेने तिचे विचार अपरिपक्व वाटतात. स्त्रियांना मालमत्तेचा अधिकार व संपत्तीत वाटा असावा यावर तिने भर दिले होते. स्त्री केवळ सौंदर्याची बाहुली वा शय्यासोबतीण होण्याचे प्रयत्न न करता स्वत:च्या व्यक्तिमत्त्व विकासाकडे जास्त लक्ष द्यावे असे तिला वाटत होते. परंतु अजूनही स्त्रियांच्या मानसिकतेत मेरीला अपेक्षित असा बदल झालेला नाही. अलिकडेच घेतलेल्या एका सर्वेक्षणानुसार 35 टक्के ब्रिटिश मुलींना आपण मॉडेल किंवा नर्तिका व्हावेसे वाटते!

प्रत्येक मनुष्यप्राण्याचे काही नैसर्गिक हक्क आहेत व या हक्कांना नकार देणे विवेकाशी प्रतारणा ठरेल. वासनेच्या आहारी गेलेली माणसं विवेकशील राहू शकणार नाही. शिक्षणातूनच स्त्रियांना राजकीय भान येईल. स्त्रियांसकट

सर्व मानवजात समंजस व नीतिमान होऊ शकेल. पती-पत्नींच्यातील प्रेमाचे अधिष्ठान तिला मान्य असले तरी प्रेमाचा जीवनातील सहभाग अत्यंत अल्प प्रमाणात असावा असे तिला वाटत होते. प्रेमापेक्षा पती-पत्नीमध्ये मित्रत्वाचे संबंध असावे यावर तिचा भर होता. पती जेव्हा प्रियकराच्या भूमिकेतून बाहेर पडतो तेव्हाच पत्नीला प्रेयसीच्या भूमिकेतून बाहेर पडता येते. त्यानंतर पतीला रिझवण्यासाठी विशेष काही करण्याची गरज पत्नीला भासणार नाही. पतीने मित्रत्वाचा हात पुढे केल्यास तिलासुध्दा पती म्हणून त्याच्यावर पूर्णपणे विसंबून राहण्याची आवश्यकता वाटणार नाही. प्रेम, कोमलता, सौंदर्य, या गोष्टी स्त्रीला कठपुतळी बनवण्यासाठी योजिलेल्या संज्ञा आहेत. विवेक लैंगिकतेवर मात करू शकते.

औद्योगिक प्रगतीमुळे स्त्रियांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळणार, कंटाळवाण्या घरकामातून वेळ मिळणार याबद्दल तिची खात्री होती. स्त्रियांना पुरुषांच्या जगात मुक्त वावर मिळेल याची ती कल्पना करू शकत होती. फक्त नंतरच्या काळातील कुटुंब, समाज व इतर संघ-संस्था कशा असतील याचा ती अंदाज करू शकली नाही. स्त्रिया कदाचित प्रथम प्रयत्नात यशस्वी झाल्या नाही तरी पुन्हा त्यांना संधी द्यायला हवी असे तिला वाटत होते. स्त्रियांचा विकास झाल्यास समंजसपणे घरात वावरणाऱ्या मुली, प्रेम करणाऱ्या बहिणी, विश्वासार्ह पत्नी, सुसंस्कृत आई व चांगले नागरिक अशा रीतीने स्त्री ओळखली जाईल, यावर तिचा विश्वास होता.

तिच्या या पुस्तकाच्या प्रसिध्दीनंतरच्या शंभर वर्षाच्या कालखंडात स्त्रीमुक्तीच्या संदर्भात काही अपवाद वगळता विशेष काही घडले नाही. परंतु 19व्या शतकाच्या शेवटी शेवटी स्त्रीमुक्तीचे वारे वाहू लागले. चळवळ जोर धरू लागली. मतदानाच्या हक्कासाठी 1890 ते 1918 पर्यंत अमेरिका व युरोपमध्ये स्त्रियांनी चळवळ उभी केली. चळवळीतल्या कार्यकर्तींना मेरी

वोलस्टोनक्रॅफ्ट एक आदर्शवत स्त्री वाटू लागली. 1923मध्ये अमेरिकेत व 1928 मध्ये ब्रिटन येथे मतदानाचा समान हक्काचा कायदा पास झाला. ऑक्सफर्ड-केंब्रिज विद्यापीठातून स्त्रिया पदवीधर होऊ लागल्या. 1929मध्ये ब्रिटिश पार्लिमेंटने स्त्रियांसाठी दरवाजे उघडले. 1960मध्ये स्त्रीमुक्तीची दुसरी लाट आली. स्त्रियांनी आर्थिक स्वातंत्र्यासाठी जगभर आंदोलनं केली. त्यानंतर अनेक स्त्रियांना राजकीय, सामाजिक व प्रशासकीय पदं मिळू लागल्या. मार्गारेट थॅचर, इंदिरा गांधी, सिरिमाओ बंदारनायके इत्यादी स्त्रियांनी आपापल्या देशांची धुरा यशस्वीपणे संभाळली. मेरी क्युरी, इरिना क्युरी, रोसालिंड फ्रँकलिन सारख्या स्त्रिया वैज्ञानिक संशोधन क्षेत्रात चमकल्या. व हा स्त्रीमुक्तीचा लढा अजूनही कुठे ना कुठे तरी चालू आहे. स्त्रियांना समान वागणूक ही मागणी अजूनही जोर धरत आहे.

मॅग्नाकार्टा (1215)

ब्रिटिश राज्यघटनेचा हा दस्तावेज मुळात तेराव्या शतकातील राजकीय उलथापालथ व अराजकतेतून बाहेर पडण्यासाठी लिहिलेला तहनामा होता. हा दस्तावेज करून घेण्यामागे राजकीय स्वार्थ असला तरी या स्वार्थाचे उदात्तीकरण करण्याच्या हेतूने शासन व समाज, स्वातंत्र्य व हक्क, कायदा व न्याय, इत्यादींचा पण त्यात समावेश केल्यामुळे व्यक्ती, समाज, राज्यकर्ते, राजेशाही, प्रशासन, न्यायव्यवस्था, इत्यादी सर्व घटकांना मॅग्नाकार्टा मार्गदर्शी ठरला आहे. आठशे वर्षापूर्वी लिहिलेला मॅग्नाकार्टा केवळ ब्रिटनचाच नव्हे तर अमेरिका, कॅनडा, भारत, ऑस्ट्रेलिया, एशिया व आफ्रिका खंडातील लोकशाही राष्ट्रांच्या राज्यघटनांचा संदर्भग्रंथ व मूळ आधार म्हणून ओळखला जातो. ब्रिटनमधील राजघराण्यांना मॅग्नाकार्टामध्ये उल्लेख केलेल्या मर्यादेतच राज्यकारभार करण्यास भाग पाडले आहे. माणसाला माणूस म्हणून स्वाभिमानी आयुष्य जगण्यासाठी, जुलमी प्रशासनाच्या अनिर्बंध सत्तेला वेसण घालण्यासाठी ही लिखित कृती स्फूर्तिदायी ठरलेली आहे.

जगभरातील स्वातंत्र्यप्रेमींना लढण्यासाठी बळ देणारा हा दस्तावेज मुळात इंग्लंडचा सर्वात दुर्बळ राजा म्हणून ओळखलेला किंग जॉन आणि त्याचे सरदार, जहागिरदार, सामंत व पाद्री-बिशप यांच्यातील भांडण मिटवण्यासाठी लिहिलेले करारपत्र आहे. इंग्लंडमधील चर्चसुध्दा राजेशाहीच्या मनमानीला कंटाळलेले होते. राजे व चर्च यांच्यामधील कुरघोडीमुळे प्रजेचे हाल होत होते. किंग जॉन आणि त्याच्या सरदारामधील भांडण विकोपाला गेले. राजा या सरदार-जहागिरदारांनाच भरपूर त्रास देत होता. त्यामुळे भडकलेले सर्व सरदार राजाशी युध्द करण्याच्या तयारीला लागले. दुर्बल राजानी आपली कुवत ओळखून माघार गेतली. सरदारांनी आपले स्वातंत्र्य अबाधित रहावे

म्हणून काही करारांचा मसुदा तयार केला. व राजाला त्या मसुद्यास संमती देण्यास भाग पाडले. 1215 मध्ये लिहिलेल्या लॅटिन भाषेतील या करारपत्राचे 1225 मध्ये इंग्रजीत भाषांतर करून सरदार जहागिरदारांना वाटण्यात आले. कारण अनेक सरदारांना लॅटिन भाषा येत नव्हती.

या करारपत्रातील कलमामध्ये राजाच्या जहागिरदारांच्या हक्कासंबधी त्यांच्या वारसासंबंधी काही अटी घातलेल्या आहेत. विधवाविवाह, राजघराण्यातील स्त्रियांचे हक्क, वारसा हक्क, मालमत्तेतील वाटणी, शहरा-शहरातील मालमत्ता, बंदरातील जहाजांचे नियंत्रण, व्यापार करण्याचे स्वतंत्र्य, न्याययंत्रणा, विवाद मिटवण्यासाठी न्यायाधीशांच्या नेमणुकीसंबंधीचे नियम, प्रतयेक व्यक्तीला जिवंत राहण्याचा, स्वातंत्र्याचा व संपत्ती मिळवण्याचा हक्क, वजनकाटा-मोजमाप विषयीचे नियम, तुरुंगातील वागणूक, अटकेची कारणे समजून घेण्याचा हक्क, असे अनेक विषय त्यात शब्दबध्द केले आहेत. यातील प्रत्येक कलमाचा कायद्यासाठी संदर्भ म्हणून आजही वापरात येऊ शकते. गायीच्या वासराच्या त्वचेवर ओक झाडाच्या डिंकापासून तयार केलेली शाई वापरून बोरूने लिहिलेल्या या मूळ करारपत्राचे आता केवळ चार प्रती शिल्लक आहेत. दोन प्रती लंडन लायब्ररीत, प्रत्येकी एक प्रत लिंकन व सॅलिस्बरी चर्चमध्ये सुरक्षित आहेत. लिहिताना प्रत्येक दहा ओळीनंतर बोरू बदलावे लागत होते.

किंग जॉन याने सही केल्यानंतरसुध्दा करारपत्राची अंमलबजावणी करण्यासाठी मागे पुढे पाहात होता. त्याला युध्दाची धमकी दिली. परतु याच वेळी त्याचा आजार बळावल्यामुळे त्याचा मृत्यू झाला. त्याच्या नऊ वर्षे वयाच्या वारसदाराने संमती दिल्यामुळे पुढचे युध्द टाळले. यानंतरचे राजे थोडीशी जरी कुरघोडी केली तरी नागरिक मॅग्नाकार्टाचा हवाला देत त्यांना नियंत्रणाखाली ठेऊ लागले. 1863मध्ये कायदा सुधारणा विधेयक पास

करताना मॅग्नाकार्टामधील कलमांचाच आधार घेतला होता. त्यामुळे ब्रिटिश राजेशाहीला व प्रशासनाला प्रजेवर जुलुम करणे शक्य झाले नाही. याच कायद्यांच्या आधारे भारतासारख्या वसाहती देशांनासुध्दा ब्रिटिश अंमलदारावर अंकुश ठेवता आले. प्रसंगी त्यांना न्यायालयासमोर खेचण्यातसुध्दा मागे पुढे पाहिले नाही.

सतराव्या शतकात अमेरिकेतील वसाहतीचा प्रश्न तीव्र झाल्यानंतर मॅग्नाकार्टा पुन्हा एकदा चर्चेचा विषय झाला. त्यामुळे अमेरिकेच्या संविधानातील अनेक कायदे मॅग्नाकार्टातील कलमानुसार बेतलेल्या आहेत. उदाहरणार्थ, कायद्याच्या योग्य प्रक्रियेशिवाय कुठल्याही नागरिकाला जिवंत राहण्यापासून, स्वातंत्र्यापासून, मालमत्तेच्या हक्कापासून वंचित ठेवता येत नाही. न्यायालयाच्या संमतीविना कुठल्याही स्वतंत्र व्यक्तीला तुरुंगात डांबून ठेवता येत नाही. त्याचे स्वातंत्र्याचे हक्क व मालमत्ता हिसकावून घेता येत नाही.

गेली आठशे वर्षे मॅग्नाकार्टा प्रत्येक उदारमतवादी, विचारवंत व विवेकी माणसाच्या मनात घर करून बसलेले आहे. व्यक्तीस्वातंत्र्य अबाधित ठेवण्यासाठी मॅग्नाकार्टाचाच आधार घेतला जातो. प्रत्येक लोकशाही समाजातील नागरिकाना सन्मानाने जीवन जगण्यासाठी मॅग्नाकार्टा स्फूर्ती देत आली आहे. सुसंस्कृत समाजरचनेसाठी मॅग्नाकार्टाने आखून ठेवलेले नियम अत्यंत स्पृहणीय आहेत. दुसऱ्या महायुध्दानंतर पुनरुज्जीवित झालेल्या संयुक्त राष्ट्र संघटनेने मानवी हक्कासंबंधी जाहीरनामा प्रसृत केला. त्यातही 1215 साली लिहिलेल्या मॅग्नाकार्टामधील - कुठल्याही व्यक्तीला मनमानीपणाने अटक, स्थानबध्द, किंवा हद्दपार करता येणार नाही - याच नियमाचा उल्लेख आहे.

लिखित शब्द इतिहासाला कलाटणी देऊ शकतात हेच मॅग्नाकार्टाने सिध्द केले आहे

वेल्थ ऑफ नेशन्स (1776)

-ॲडम स्मिथ (1723-1790)

'ॲन इन्क्वायरी इंटु दी नेचर अँड कॉजेस ऑफ दी वेल्थ ऑफ नेशन्स' एवढे लांबलचक शीर्षक असलेले हे पुस्तक ॲडम स्मिथ या अर्थशास्त्रज्ञाने लिहिलेले आहे. सामान्यपणे हे पुस्तक वेल्थ ऑफ नेशन्स या छोटया शीर्षकानेच ओळखले जाते. अमेरिकन क्रांतीच्या वर्षी प्रकाशित झालेल्या या पुस्तकाला क्रांतीपेक्षाही जास्त प्रसिध्दी मिळाली. जगातील बहुतेक राष्ट्रामधील आर्थिक गतिशीलता या स्कॉटिश अर्थशास्त्रज्ञाने लिहिलेल्या वेल्थ ऑफ नेशन्स या पुस्तकामुळेच आलेली आहे. ॲलन ग्रीनस्पॅनसारखे अनेक अर्थतज्ञ आजही ॲडम स्मिथच्या बिनतोड मांडणीची कौतुक करतात.

वयाच्या 28व्या वर्षी ग्लॅस्गो विद्यापीठात तर्कशास्त्र व नैतिक तत्त्वज्ञानाचा प्राध्यापक म्हणून रुजू झाल्यानंतर ॲडम स्मिथ यानी अर्थशास्त्राचा अभ्यास चालू केला. आर्थिक व्यवहारांना शास्त्रीय चौकटीत बसवता येते हे प्रथमच जगाला कळले. तोपर्यंत राजकीय अर्थव्यवहाराला शास्त्र म्हणून मान्यता नव्हती. तार्किकरित्या विश्लेषण करून जागतिक आर्थिक घडामोडीमधील सूत्रबध्दता शोधून व्यक्ती, समाज व राष्ट्र यांच्यातील परस्पर संबंध, त्यांचे नैतिक व्यवहार, इतर क्षेत्रांवर त्याचे होणारे परिणाम इत्यादी सर्व गोष्टींचा विचार करून एक स्थूल कल्पना त्यानी मांडली. माणूस हा केवळ अन्न, वस्त्र, निवारा यासाठी जगणारा प्राणी नसून नैतिक व सामाजिक जवाबदारींची जाण असणारा एक स्वतंत्र सजीव आहे, यावर त्याचा भर होता. म्हणूनच विज्ञानाने माणसाचा विचार करताना त्याच्या जैविक व मानसिक जडणघडणीबरोबरच मानवी स्थिती-गती, भोवतालची परिस्थिती, त्याचे सामाजिक व्यवहार, इत्यादींचा पण सहानुभूतीपूर्वक विचार करावा असा त्याचा आग्रह होता.

त्याकाळी या पुस्तकाचे जगभर अभूतपूर्व स्वागत झाले. औद्योगिक क्रांतीला जे अधिष्ठान हवे होते तेच ॲडम स्मिथने या पुस्तकामधून दिले. ब्रिटनची विस्कटलेली आर्थिक घडी नीट बसवण्यात या पुस्तकाचा फार मोठा वाटा होता. फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीची बीजं या पुस्तकात सापडतील. या पुस्तकाच्या अभ्यासकाने नंतरच्या शतकातील जागतिकीकरण व उदारीकरण यांची मुहुर्तमेढ रोवली. रोनाल्ड रीगन, मार्गारेट थॅचर या विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील राज्यकर्ते आपल्या आर्थिक मनमानीसाठी ॲडम स्मिथची साक्ष काढत होते.

या पुस्तकातील मांडणीवर टीका करण्यासाठी भरपूर वाव आहे. ॲडम स्मिथने तळागाळातील गोरगरीबांचा कधी काळी विचार केला होता का? सामान्य लोकांविषयी कळवळा दाखवण्याचे आग्रही प्रतिपादन त्याच्या पुस्तकात सापडते का? माणसांच्या वैयक्तिक स्वार्थामधूनच परोपकारी प्रवृत्ती वाढते या धारणेवरच त्याच्या सिध्दांताचा डोलारा उभा आहे, व या धारणेला नंतरच्या अनेकांनी आव्हान दिले आहे. परंतु स्मिथच्या मते, प्रत्येकाला स्वतंत्रपणे जगण्याची मुभा दिल्यास, त्याच्या जीवन व्यवहारात कुठलीही बंधनं नसल्यास त्याचे जीवन समृध्द होते व राष्ट्राच्या संपत्तीत आपोआपच भर पडत जाते व त्यातच सर्वांचे कल्याण आहे. आता पर्यंतच्या वेगवेगळया आर्थिकव्यवहारांचा अभ्यास केल्यास भांडवली व्यवस्था हीच सर्वात श्रेष्ठ व्यवस्था असून या व्यवस्थेत सुधारणेला भरपूर वाव आहे, यावर त्याचा दृढ विश्वास होता.

या पुस्तकामुळे त्या काळच्या समाजात बदलाचे वारे वाहू लागले. नशिबाला कोसत जगणाऱ्या सामान्य माणसाला आपणही काही करू शकतो, आपली स्थिती बदलू शकतो, प्रयत्न केल्यास जीवनाचा स्तर बदलणे शक्य आहे, या विचारामुळे समाजात नव चैतन्य प्राप्त झाले. बापाचा धंदा

मुलाने, मुलाचा धंदा त्याच्या मुलाने असे पिढयान पिढया चालत आलेल्या उद्योग व्यवसायाच्या साखळीत या पुस्तकातील संदेशामुळे खंड पडू लागला. याच कालखंडात तंत्रज्ञानात भर पडू लागल्यामुळे ॲडम स्मिथच्या विधांनाना पुष्टी मिळाली. मिळालेली संधी व स्वत:तील कौशल्यांच्या जोरावर आपणही कुठल्या कुठे पोचू शकतो, हा आत्मविश्वास वाढू लागला. ॲडम स्मिथच्या मार्गदर्शी तत्त्वामुळे जग बदलता येते, परिस्थिती बदलता येते यावर सर्व जगाचा विश्वास बसू लागला.

प्रत्येकात स्वयंविकासाची आंतरिक ओढ असते. हीच दृष्टी विसाव्या शतकात विकसित झाली, हे लक्षात येईल. स्वयंविकासाचा दहशतवाद, वसाहतवाद, निर्वंशीकरण, खच्चीकरण इत्यादीशी संबंध जोडता येत नाही. तरीसुध्दा स्मिथची जीवनदृष्टी बाजारीकरणाकडे वाटचाल करणारी होती. चांभार, लोहार, कुंभार, सुतार इत्यादी बलुतेदार इतरांचे भले करण्यासाठी व्यवसाय करत नसून त्यांच्यामधील स्वंयंहिताचा स्वार्थच त्यांना प्रेरणा देत असते. आपण त्यांच्यामधील माणुसकी शोधत बसण्याऐवजी त्याच्या स्वयंहिताला साद घालायला हवे. आपल्या गरजांच्यापेक्षा त्यांच्या फायद्याच्या गोष्टी करायला हव्यात. हा त्याचा सांगण्याचा मूळ हेतू होता. कदाचित यामधून खाजगीकरणाची इमारत चढली असेल. परंतु खाजगीकरणाने घातलेल्या गोंधळाकडे पाहिल्यानंतर सामान्य माणसाचे हाल बघवत नाहीत, हेही तितकेच खरे. परंतु स्मिथच्या दृष्टीपथामध्ये सामान्य माणसाला, गरीबाला, दुर्बलाला, स्थान होते तरी कुठे?

स्मिथची घणाघाती टीका ब्रिटिशांनी अनेक शतके पोसलेल्या व्यापारी भांडवलवादावर होती. या सिध्दांतानुसार व्यापारवाढीतूनच संपत्ती निर्माण होते व त्यातून देशाचा फायदा होतो. अशा व्यापारवाढीला उत्तेजन देण्यासाठी, संरक्षण देण्यासाठी, सवलती, अनुकूल कायदे-कानून असावेत यावर ब्रिटिशांचा कटाक्ष होता. स्मिथच्या मते अशी बंदिस्त व संरक्षित व्यवस्था बिनकामाची असते. ईस्ट इंडिया कंपनी अशाच व्यापार व्यवस्थेचे अपत्य होते. भांडवली व्यवस्थेला अशा

प्रकारची संरक्षित भूमिका धोकादायक ठरू शकेल. राष्ट्राची संपत्ती सोन्या-नाण्यातून किंवा नफा-नुकसानीतून न मोजता त्या राष्ट्रातील लोकांच्या राहणीमानावरून, त्यांच्या जीवनशैलीवरुन मोजावे, यावर स्मिथचा कटाक्ष होता. ही व्यापारी व्यवस्था विक्रेत्याचा लाभ व ग्राहकाचे नुकसान यावर भर देते. परंतु निखळ भांडवली व्यवस्थेत विक्रेता व ग्राहक या दोघांनाही आर्थिक व्यवहारामधून संपूर्ण समाधान मिळू शकते. वस्तु योग्य भावात मिळाल्याचा आनंद ग्राहकाला व वस्तू विकून नफा कमावल्याचे समाधान विक्रेत्याला व उत्पादकाला. स्मिथची ही मांडणी भुरळ पाडणारी होती. याच तत्त्वाचे विकृत परिणाम रेनॉल्ड रीगन व मार्गारेट थॅचर यांच्या राजकीय कारकिर्दीत बघावयास मिळाले.

तरीसुध्दा वेल्थ ऑफ नेशन्स या पुस्तकाचा मोठेपणा नाकारण्यात अर्थ नाही. औद्योगिक क्रांती, तंत्रज्ञानातील झेप याच कालखंडात घडत होत्या. हीच नेमकी वेळ साधल्यामुळे या पुस्तकाचा फार गवगवा झाला. त्या काळातील अभ्यासू नेत्यांनी हे पुस्तक वाचून आपली ध्येयधोरणं राबवली. त्यामुळे युरोपियन समाजाला अत्यंत वेगळे वळण लागले. युरोपातील आर्थिक विकासाने उच्चांक गाठला. फ्रेंच राज्यक्रांतीतील अध्वर्यूंनासुध्दा हेच पुस्तक मार्गदर्शी ठरले. अमेरिकेतील भांडवलशाहीला या पुस्तकामुळे तात्त्विक अधिष्ठान मिळाले. वैयक्तिक सुखाच्या मागे लागलेला हा समाज त्यासाठी कुठल्याही थराला जाण्याच्या तयारीत होता. शोषणाला धरबंद राहिला नाही. शेतकऱ्यांच्या शेतीमालांना योग्य भाव व संरक्षण देणारे कॉर्न कायदे कालबाह्य ठरले.

स्मिथने मांडलेल्या अनेक तत्त्वांपैकी भांडवलशाहीचे उदात्तीकरण एवढेच तत्त्व सोईस्करपणे अनेक राष्ट्रांनी उचलून धरली. स्मिथने शिक्षणाच्या खाजगीकरणाला विरोध दर्शविला होता, हे विसरले. कुठल्याही प्रकारचे आक्रमण, बंधन, बळजबरी, यांना त्याचा विरोध होता. सामान्यावरील कराचे ओझे कमी करावे, असा त्याचा आग्रह होता. प्रशासनात न्याय वागणुकीची तो अपेक्षा करत होता. नैसर्गिकरित्या आर्थिक वाढ व्हावी, यावर त्याचा भर होता. पिळवणूक, जुलमी व

जबरदस्ती करणाऱ्या प्रशासनाला त्याचा सक्त विरोध होता. परंतु युरोपीय भांडवलदारांनी या पुस्तकाचा आधार घेऊन भरपूर धुमाकूळ घातला, हे आपण विसरू शकत नाही.

स्मिथच्या मते खाजगीकरण व बाजारीकरण यांच्यात सुसूत्रता आणण्यासाठी अदृष्य हात सतत कार्य करत असते. त्यामुळे वेगळया नियंत्रकाची गरज नाही. परंतु वरचेवर ठिकठिकाणी आर्थिक अरिष्ट कोसळताना हा अदृष्य हात कुठे गायब होतो याचे स्पष्टीकरण ॲडम स्मिथ किंवा त्याचे समर्थक देवू शकले नाहीत. एकीकडे मार्क्सचे समाजवादी आर्थिक तत्त्वज्ञान व दुसरीकडे स्मिथचे भांडवलशाही आर्थिक तत्त्वज्ञान याच संभ्रमातून जगाचा प्रवास चालला आहे. तरीसुध्दा वेल्थ ऑफ नेशन्समधील तत्त्वज्ञानाचे आकर्षण संपलेले दिसत नाही.

दास कॅपिटल (3 खंडात: 1867,1885,1894)

-कार्ल मार्क्स (1818-1883)

या त्रिखंडात्मक ग्रंथांचा लेखक कार्ल मार्क्स व या ग्रंथांचे शीर्षक समानार्थी शब्द म्हणून आजकालचे अभ्यासक वापरत असतात. इतके ते एकमेकात समावून गेलेल्या आहेत. ही पुस्तकं मार्क्सच्या दीर्घकाळ केलेल्या अभ्यासाचे फलित आहेत. आयुष्यातील ऐन उमेदीची पंचवीस वर्ष त्यानी अर्थशास्त्राच्या व्यासंगात घालवली. राजकीय आर्थिक व्यवहाराला विज्ञानाच्या चौकटीत बसवून एखाद्या वैज्ञानिक संशोधकाप्रमाणे त्यानी त्याचा अभ्यास केला. राजकीय अर्थशास्त्र म्हणजे समाजाचे शरीरशास्त्र, असे त्याचे ठाम मत होते. त्या शास्त्राचा सखोल अभ्यास करून त्या अभ्यासाचा पूर्ण आशय त्यानी या तीन ग्रंथात मांडला. यातील पहिला खंड 1867 साली मार्क्सच्या हयातीतच प्रसिध्द झाला. इतर दोन्हींची हस्तलिखित तयार होती. त्याच्या मृत्युपश्चात (1883) फ्रेडरिक एंगल्स या त्याच्या जिवलग मित्राने उरलेले दोन्ही ग्रंथ संपादित करून प्रसिध्द केले.

5 मे 1818 रोजी जन्मलेल्या कार्ल मार्क्सला मोठा झाल्यावर वडिलाप्रमाणे वकील होणे अपेक्षित होते. परंतु त्याने वकिलीचे शिक्षण न घेता तत्त्वज्ञान व इतिहास या विषयांचा अभ्यास करू लागला. संपूर्ण आयुष्य मानवजातीच्या खऱ्या - खुऱ्या सुखासाठी झटण्यात घालवले; अथक परिश्रम केले; अनेक हाल अपेष्टा सोसल्या; व प्रचंड ग्रंथ निर्मिती केली. माणसाला सुख आणि स्वातंत्र्य मिळवून देणाऱ्या समाजाची स्थापना कोणत्या परिस्थितीत करता येईल, याचे विश्लेषण केले; मार्गदर्शन केले. भांडवलशाही समाजात उत्पादनांची साधनं प्रचंड प्रमाणात निर्माण झाली आहेत; विज्ञानाची आश्चर्यकारक प्रगती झाली आहे; आणि इतिहासाच्या या

टप्प्यावर माणसाच्या खऱ्या - खुऱ्या स्वातंत्र्याची शक्यता निर्माण झाली आहे; असे त्यानी शास्त्रीय विश्लेषणातून दाखवून दिले आहे.

मार्क्स याच्यापुढे प्रश्न होता तो स्वत:ला हरवून बसलेल्या, स्वत:च्या शक्तीची व शक्यताची विस्मृती झालेल्या, स्वत:चीच निर्मिती ज्याला परकी वाटू लागते अशा समाजव्यवस्थेत दुरवस्थेला पोचलेल्या माणसांच्या मुक्तीचा. माणसाचे दु:ख, त्याचे दैन्य हे इथल्या समाजव्यवस्थेशी निगडित आहेत, माणसानेच निर्मित केलेल्या समाजरचनेत त्याची पाळमुळं आहेत, हे मार्क्सला दाखवायच होतं. माणसात परात्म भाव निर्माण करणाऱ्या प्रक्रियेचे ज्ञान झाले की तोच माणूस मग स्वत:चा इतिहास घडवेल तेवढी क्षमता त्याच्याजवळ आहे हे मार्क्सला मांडायच होत. मार्क्सच्या सर्व लेखन साहित्यावर ॲडम स्मिथ, डेव्हिड रिकार्डो, मिल, हेगेल इत्यादी विचारवंतांचा प्रभाव जाणवतो. भांडवलवादाचे विश्लेषण करत असताना अरिस्टॉटल व इतर ग्रीक तत्त्वज्ञांचा संदर्भ त्यानी घेतला होता. विद्यापीठातील त्यानी लिहिलेला शोधनिबंध क्रि. श.पू. तिसऱ्या शतकातील डेमाक्रिटस व एपिक्युरस या ग्रीक तत्त्वज्ञांशी संबंधित होता.

मार्क्सच्या मते भांडवलशाहीची गतिमानता कामगारांच्या शोषणावर व त्यांच्या खच्चीकरणाभोवती फिरत असते. श्रमशक्ती ही क्रयवस्तू बनून तिची खरेदी-विक्री करणे हे भांडवलशाहीचे खास वैशिष्ट्य आहे. भांडवली व्यवस्थेत उत्पादन साधनं व श्रमशक्ती या क्रयवस्तू असतात. उत्पादकाकडे साधनं व भांडवल या दोन्ही असल्यामुळे श्रमशक्तीवर अतिरिक्त मूल्य लावून नफा कमावतो. परंतु या प्रकारच्या व्यवस्थेत समाज कसा रसातळाला जावू शकतो यावर त्यानी लक्ष केंद्रित केले होते. त्याचे ग्रंथ नीतीचे प्रवचन देत नाहीत. वा केवळ सिध्दांत सांगून वाचकांना वाऱ्यावर सोडून देत नाहीत. समाजव्यवस्था बदलण्यासाठी काय कार्यक्रम हवेत याची चर्चा त्यात केलेली

आहे. भांडवली व्यवस्थेतील गतीमानतेचे विश्लेषण करून त्याची भविष्यातील अवस्था काय असू शकेल हे शोधण्याचा तो प्रयत्न होता. भांडवलवृध्दी, आर्थिक गतीशीलता, स्पर्धा, बँकिंग प्रणाली, कर्ज, भाग भांडवल, नफ्याच्या दरातील उतरंड, मालकी हक्क, इत्यादी अनेक आर्थिक विषयावर त्यानी आपल्या पुस्तकात भाष्य केले आहे.

मार्क्सने आपल्या दास कॅपिटल या ग्रंथात वर्गीय लढ्यापेक्षा रचनात्मक अंतर्विरोधावर जास्त लक्ष केंद्रित केले आहे. हा लढा श्रम व भांडवल यांच्यामधला नसून श्रमिकवर्ग व मालकांच्यामधला आहे. त्यामुळे 'कॅपिटल' हा ग्रंथ क्रांतीची मांडणी करत नसून क्रांतीक्षमता असलेल्या परिस्थितीचे विश्लेषण करते. यात प्राचीन समाजवाद, जमीनदारी, सामंतशाही, भांडवलशाही व भविष्यातील समाज यावर विस्तृतपणे चर्चा केलेली आढळते. भांडवलशाही व्यवस्था अस्तित्वात कशी येते; तिचा विकास कसा होतो; आणि त्या विकासप्रक्रियेतच भांडवलशाहीनंतर येणाऱ्या नव्या व्यवस्थेला जन्म देणारे घटक कसे निर्माण होतात, हे त्यानी विशद केले आहे. भविष्याचे चित्र रंगवताना वर्गभेद, व वर्गविरोध यानी युक्त असलेला जुना भांडवलशाही समाज नाहिसा होऊन त्याऐवजी एकमेकाच्या सहकार्याने राहणारा शोषणमुक्त समाज अस्तित्त्वात येईल, या नव्या समाजात प्रत्येक व्यक्तीचा मुक्त विकास होणे हीच पहिली अट असेल , यावर त्याचा भर होता.

परंतु या अवस्थेपर्यंत अजूनही समाज पोचलेला नाही. एकाप्रकारे मार्क्सचा हा अपेक्षाभंगच आहे. भांडवली व्यवस्थेत तंत्रज्ञान व उत्पादन साधनेतील जलद विकासामुळे अनेक अनपेक्षित बदल होत गेले. परंतु तळागाळा-तल्यांच्या परिस्थितीत फार फरक जाणवला नाही. अजूनही जग भांडवली व्यवस्था की समाजवादी व्यवस्था याच संभ्रमावस्थेतून मार्ग काढण्याच्या प्रयत्नात आहे. भांडवली व्यवस्थेत सातत्याने आर्थिक अरिष्ट

येत राहतात. फक्त त्याचे बाह्स्वरूप बदललेले असते. अशा स्थितीत समाजाला नेमके काय करावे हेच कळेनासे होते. परंतु फिनिक्स पक्षीप्रमाणे भांडवलशाही पुन्हा डोके वर काढते. शोषणाचे रंग बदलतात. काही वेळा साम्यवादी क्रांतीच्या भीतीने प्रशासनांना शांतता व सुव्यवस्था यांचे निमित्त करुन समाजावर लादलेल्या पोलीस स्टेटची कल्पना सोडून द्यावी लागते. जनतेची प्रगती व सुरक्षितता या कल्याणकारी राज्याच्या कल्पना स्वीकाराव्या लागतात. थातुर मातुर उपाय योजून असंतोष दडपला जातो. काम करू इच्छिणाऱ्या प्रत्येकाला काम मिळण्याची ग्वाही, केलेल्या कामाच्या मोबदल्यात प्राथमिक गरजा पूर्ण होण्याची ग्वाही, बालपणात विकासाची ग्वाही, वृध्दत्वात समाधानाची ग्वाही, अशा समाजाची निर्मिती करण्याचे लालूच दाखवत भांडवलवाद सर्वांना झुलवत ठेवत असते. त्यामुळे मार्क्सला अपेक्षित असलेली क्रांती होऊ शकली नाही. याचबरोबर भांडवलशाही व त्यानंतर येणारा साम्यवाद यामधील संक्रमण काळात समाज व्यवस्था कशी असेल, संक्रमणकाळाची कालावधी किती असेल, भांडवलशाही खिळखिळी झाल्यानंतर जे पक्ष सत्तेवर येतील त्यानी कोणत्या प्रकारची समाज रचना करावी, राजकीय, सामाजिक, आर्थिक संघ-संस्था, संघटना कशा असाव्यात इत्यादीसंबंधीचा उल्लेख मार्क्स करत नाही. व शेवटपर्यंत त्या अनुत्तरित राहिल्या आहेत.

तरीसुध्दा हे ग्रंथ रशियासारख्या अत्यंत बलाढय देशात क्रांती घडवण्या-साठी स्फूर्तीदायी ठरल्या. साम्यवादी राजवटीने अनेक स्थित्यंतर पाहिली. काही आघातामुळे रशियातील साम्यवादी व्यवस्था शेवटपर्यंत रुजू शकली नाही हे खरे असले तरी त्याचा दोष मार्क्स किंवा दास कॅपिटलच्या माथी मारणे योग्य ठरणार नाही. बाजारविरहित अर्थव्यवस्था असू शकते, संपूर्ण मालमत्तेचे स्वामित्व सरकारकडे सोपूनही अर्थव्यवस्था सुरळित चालू शकते,

समाज-वादाला लोकशाही प्रणालीची गरज नसते, ही तिन्ही गृहितके प्रत्यक्षाच्या कसोटीवर चुकीच्या ठरल्या. अंमलबजावणीतील चुकीमुळे सिध्दांतच हद्दपार झाला. म्हणूनच जग बदलण्याची क्षमता या पुस्तकात होती असे म्हणण्यास भरपूर वाव आहे.

वाट इज लाइफ? (1943)

-एर्विन स्क्रोडिंजर (1887-1961)

विसाव्या शतकाचा पूर्वार्ध पूर्णपणे भौतिकशास्त्राला वाहिलेले होते. सापेक्षता सिध्दांत, अणु विभाजन, क्वांटम मेकॅनिक्स या संकल्पनांनी वैज्ञानिक-जगाला मुग्ध करून टाकले होते. मूलभूत विज्ञानसंशोधकांना अणूंच्या रहस्यभेदात स्वारस्य होते. नियंत्रित अणु विभाजनातून ऊर्जेचा अव्याहत श्रोत मिळण्याची शक्यता होती. त्यामुळे जगभरातील वैज्ञानिकांमध्ये अणूंचे रहस्यभेद करण्यात पहिल्यांदा कोण यशस्वी होतो याची जणू काही स्पर्धा लागली होती. मॅनहटन या अणु बॉंब प्रकल्पाने अणू-परमाणूंच्या शोधात असलेल्या वैज्ञानिकांना आपापले सिध्दांत, गृहितकं, व प्रमेयांचे अंतिम परिणाम काय होणार हे प्रत्यक्ष सिध्द करण्याची संधी दिली. परंतु अणुबॉंबच्या स्फोटाने, त्यात झालेल्या मानवी संहाराने वैज्ञानिकांचे जग हादरले.

भौतिकशास्त्र व रसायनशास्त्रांने अनेक तंत्रज्ञानांना जन्म दिला. विमान, अत्याधुनिक अजश्रकाय जहाजं, रेडिओ, टीव्ही, स्वंयचलित वाहनं, फोटोग्राफी, सिनेमा, अवकाश तंत्रज्ञान, रडार यंत्रणा, क्ष किरणांपासून वैद्यकीय निदान, लेसर, संगणक, इ.इ. सोई-सुविधा विसाव्या शतकानेच दिलेल्या आहेत व या यादीत आणखी भर पडतच आहे. परंतु काही महत्वाकांक्षी वैज्ञानिक व राजकीय नेते आधुनिक तंत्रज्ञानाला सैनिकांच्या छावणीत बांधून ठेवण्यात यशस्वी होऊ लागले. दोन्ही जागतिक महायुध्दात उपलब्ध तंत्रज्ञानांचा वापर करून लाखो लोक मारले गेले. विज्ञानाची ही काळी बाजू लक्षात येईपर्यंत वेळ निघून गेली होती. विज्ञान हे फक्त मानवी मृत्युसाठीच आहे का? असा प्रश्न पडला. अशा विचार मंथनातून बाहेर पडलेल्या मोजक्या वैज्ञानिकामध्ये एर्विन स्क्रोडिंजर हे नाव लक्षात राहते. या

वैज्ञानिकाने जीवशास्त्रावर लक्ष केंद्रित केले व यानंतरचा काळ जीवशास्त्राचा आहे हे वैज्ञानिकांच्या मनावर ठासवले.

'वाट इज लाइफ?' हे पुस्तक नोबेल पारितोषक विजेता स्क्रोडिंजर यानी 1943 साली डब्लिन येथे निवडक 400 प्रेक्षकासमोर दिलेल्या भाषणांची मुद्रित आवृत्ती आहे. याच पुस्तकाने पुढील काळातील वैज्ञानिकांच्या संशोधनाची दिशा बदलली. जगापुढे 'आ' वासून उभ्या असलेल्या आहार, आरोग्य, इत्यादी समस्यांना उत्तर शोधणे शक्य झाले व जगाचा ढाचा बदलू लागला व अजूनही बदलत आहे. खरे पाहता जीवन हे अध्यात्म, धर्म वा तत्त्वज्ञान यांच्या अखत्यारीतला चर्चा विषय. हजारो वर्षे धर्माने या संबंधीचे अत्यंत चुकीच्या कल्पना मांडून लोकांची फसवणूक केली आहे. आत्मा, परमात्मा, चेतना, पाप-पुण्य, स्वर्ग-नरक, पुनर्जन्म, कर्म सिध्दांत इत्यादी शब्दांची पेरणी करून धर्मनिष्ठांना संमोहित केले. परंतु जीवन म्हणजे नेमके काय? या प्रश्नाचे ऐहिक अंगाने विचार करू लागल्यास मानवी जीवन समृध्द होऊ शकते असा विचारच यापूर्वी कधी कुणी केला नव्हता.

स्क्रोडिंजरने आपल्या भाषणात जीवन म्हणजे काय यासंबंधीचे विचार मांडले. जीवशास्त्र हे भौतिकशास्त्र व रसायनशास्त्रापेक्षा वेगळे का समजले जाते? हा त्याच्या समोरचा प्रश्न होता. एकीकडे किडा-मुंगी, प्राणी-पक्षी व इतर सजीव प्राणी व दुसरीकडे अणु-रेणु, चुंबक, वीज, तापमान, अशी विभागणी का? सजीवांचा विचारसुध्दा भौतिकीचे नियम व रासायनिक क्रिया - प्रक्रिया या संकल्पनेतून का करू नये? निर्जीव वस्तूंसाठी अवकाश व काळ या संकल्पना लागू करून त्यांचे रहस्य उलगडता येते. तशाच प्रकारे सजीवांना-सुध्दा अवकाश व काळ या संकल्पना लागू करून त्याचा रहस्यभेद करता येईल का? स्क्रोडिंजरने आपल्या भाषणात सजीव प्राण्यांचा विचारसुध्दा अणु-रेणु, अवकाश-काळ, भौतिकी नियम, रासायनिक प्रक्रिया

या संकल्पनेतून करायला हवे असे सुचविले. त्याच्या मते या जगातील सर्व निर्जीव व सजीव भौतिकीच्या नियमाने बांधलेले आहेत. जिवंत असणे म्हणजे शरीरातील रेणूंच्यावर काही रासायनिक-भौतिक क्रिया - प्रक्रिया घडत राहणे. यालाच चयापचय असे म्हटले जाते. खाणे, पिणे, श्वास घेणे, पुनरुत्पादन करणे इ.इ. जिवंत राहण्याच्या या क्रियेला भौतिकीतील एंट्रॉपीचे नियम पण लागू करता येतील. फक्त ती नकारात्मक एंट्रॉपी असेल. कारण एंट्रॉपीच्या नियमाप्रमाणे निर्जीव वस्तूंची वाटचाल नेहमीच सुव्यवस्थेतून अव्यवस्थेकडे जात असते. परंतु अशा एंट्रॉपीला टाळण्याकडे सजीवांचा कल असतो. सजीवामध्ये एक सुसंबध्दता असते. व ही सुसंबध्दता कायम राखण्यासाठी आयुष्यभर प्रयत्न केले जात असतात. परंतु मृत्युसमयी ही सुसंबध्दता पूर्णपणे ढासळते. मृत्युच शरीराला एंट्रॉपीकडे खेचते. आयुष्यभर जनुक, गुणसूत्र, प्रथिने इ.इ. सुसंबध्दता कायम ठेवण्याच्या प्रयत्नात असतात. व त्यांची आनुवंशिकता प्राणीवंशातील सातत्य टिकवतात.

या पुस्तकामुळे संशोधकांना रेण्वीय जीवशास्त्र हा एक नवा विषय संशोधनासाठी मिळाला. यापूर्वीही या विषयावर त्रोटकपणे काही संशोधन झाले होते. परंतु विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात या विषयावर फार मोठया प्रमाणात संशोधन होऊ लागले. सजीवामध्ये जनुकांचा सहभाग कसा असतो? आनुवंशिकता म्हणजे नेमके काय? जनुकांना आपण नेमके काय करावे हा संदेश कसा व कुठून मिळतो? अशा व इतर अनेक प्रश्नांना संशोधक उत्तरं शोधू लागले. या संशोधनामुळे जीव तंत्रज्ञानात भर पडू लागली. जिवाणू, विषाणू, किडा - मुंगी, क्रिमी कीटकं, वनस्पती इत्यादी सजीवांचा अभ्यास होऊ लागला. वनस्पतींचा अभ्यास करताना संकरित बियांचा शोध लागला. या संशोधनामुळे जास्तीतजास्त आहारोत्पादन करणे शक्य झाले. शेती व्यवसायात हरित क्रांती झाली. सुधारित बी-बियाणे, खतं,

कीटकनाशक फवारे, जमिनीची कस सुधारणे इत्यादीमुळे अन्नपदार्थांचे मुबलक उत्पन्न मिळू लागले.

केवळ अनुभवावर आधारित असलेल्या व अंधारात चाचपडत असलेल्या वैद्यकशास्त्राला रेण्वीय संशोधनामुळे एक नवी दिशा मिळाली. माणसांना भेडसावत असलेल्या अनेक असाध्य रोगांचे मूळ शोधण्यात संशोधक यशस्वी झाले. रोगोपचारपध्दतीत प्रगती झाली. वैद्यकीय तंत्रज्ञानातील अत्याधुनिक संशोधनामुळे नवीन वैद्यकीय यंत्रसामग्री बाजारात येऊ लागली. यामुळे डॉक्टर्सना अचूक रोगनिदान करणे शक्य होऊ लागले. नवनवीन औषधामुळे रोगोपचारपध्दतीत फार मोठा बदल झाला. लशीकरणामुळे काही रोगाणूपासून जगाला मुक्ती मिळाली. माणसांच्या सरासरी आयुष्यात लक्षणीय प्रमाणात वाढ होऊ लागली. कुपोषण, बालमृत्यु, मातामृत्यु यात लक्षणीय प्रमाणात घट झाली. जीव भौतिकी व जीव रसायनशास्त्रातील संशोधनातून जैव तंत्रज्ञान विकसित झाले व या क्षेत्रातील संशोधनाचा वेग अजूनही वाढतच आहे.

जनुकीय तंत्रज्ञानातील ही भरभराटी अनेक नवीन प्रश्नांना जन्म घालत आहे. जनुकं खरोखरच स्वार्थी आहेत का? अवयवारोपणासाठी क्लोनिग तंत्रज्ञानाला प्रोत्साहन द्यावे की नको? वैगुण्यरहित माणसांची पिढी तयार करणे शक्य होत असल्यास स्टेम सेल संशोधनावर बंदी का घातली जात आहे? माणसांच्या दीर्घायुष्यासाठी प्रयत्न करणाऱ्या संशोधनामुळे काही नवीन समस्या निर्माण होण्याची शक्यता आहे का? माणसामधील पेशी, पेशीमधील जनुकं इत्यादी भौतिक नियमानुसार कार्य करत असल्यास माणसाच्या स्वातंत्र्याला काही अर्थ असेल का? आयुष्यातील सर्व घटना पूर्वनिर्दिष्ट असल्यास माणसांच्या प्रयत्नांना काही अर्थ असेल का? अशा

प्रश्नांची उत्तरं शोधली जात आहेत. व जग त्यानुसार बदलत आहे. म्हणूनच अजूनही हे पुस्तक जगाला मार्गदर्शी ठरत आहे.

ॲस्टेरिक्स-ओबेलिक्स गोतावळ्याच्या अभूतपूर्व जगात

The year is 50 B.C. Gaul is entirely occupied by the Romans. Well, not entirely... one small village of indomitable Gauls still holds out against the invaders. And life is not easy for the Roman legionaries who garrison the fortified camps of Totorum, Aquarium, Laudanum and Compendium...

ॲस्टेरिक्सच्या (बहुतेक) कॉमिक्सची सुरुवात

1960-70च्या सुमारास आपल्या देशात तरी कॉमिक्स या चित्रकथा प्रकाराचं वेड लागलेलं नव्हतं. पण त्या काळी अमेरिकेत 'मॅड', 'आर्ची', 'बॅटमॅन' इत्यादी कॉमिक्स लहान वयोगटातील मुलं (आणि प्रौढ वाचकसुद्धा) अत्यंत आवडीने वाचत होते. त्यातही 'मॅड' हे कॉमिक्स लहान मुलांऐवजी प्रौढांच्यातच जास्त प्रमाणात वाचलं जात असावं. आपण मात्र आपला सोवळेपणा जपून ठेवणाऱ्या अनंत पै यांच्या 'अमर चित्र कथां'च्या कह्यात सापडलेलो होतो. अपवाद फक्त बिरबल वा तेनाली रामकृष्ण यांच्या कथांचा असावा. मुळात लहान मुलं वाचू शकतात, त्यांच्यासाठी पुस्तकांची सोय करणं ही पालकांची जबाबदारी असू शकते, हेच मध्यमवर्गीय पालक विसरून गेले होते. (आजसुद्धा परिस्थितीत फार बदल झालेला नाही!) मुळात पाल्यांसाठी नवी कोरी पाठ्यपुस्तकं विकत घेण्यास कुरकुर करणाऱ्या पालकांना मुलांना हसवणाऱ्या, रिझवणाऱ्या, कल्पनारम्य जगांत नेणाऱ्या कॉमिक्सची चैन परवडणारी नव्हती. तरीसुद्धा 'चाचा चौधरी', 'लोटपोट'सारखी कॉमिक्स पुढील काळात मोठमोठ्या शहरांत मिळायला लागली.

कॉमिक्सच्या जगाला कलाटणी देण्याचं काम ॲस्टेरिक्स कॉमिक्सने केलं असं म्हणायला भरपूर वाव आहे. ॲस्टेरिक्स कॉमिक्सचा जन्म 1860च्या सुमारास झाला. रने गोसिनी यांच्या डोक्यातील ही कल्पना होती. 1926मध्ये पॅरिसमध्ये जन्मलेल्या गोसिनीचं बालपण फ्रान्स व अर्जेंटिनात विभागलं होतं. चार वर्षांचा असताना त्याची ओळख पातोरुझु या कार्टून कॅरेक्टरची झाली. हे कॅरेक्टर अर्जेंटिनामधील त्या काळी सुपरहीरोच्या दर्जाचं होतं. त्यात फॅसिस्ट प्रवृत्तीची झाक असली, तरी ते प्रामाणिक व गरीबांना मदत करणारं असल्यामुळे त्याकाळच्या अर्जेंटिनातील वृत्तपत्रांत त्याला प्रसिद्धी मिळत गेली.

ॲस्टेरिक्सच्या पुस्तकांच्या प्रसिद्धीत रेडिओ लक्सेंबर्गच्या जाहिरातीचा नक्कीच वाटा असावा. 1961च्या सुमारास 'ॲस्टेरिक्स दि गॉल' हे पुस्तक फ्रेंच भाषेत प्रकाशित झालं. पहिल्या वर्षी सहा हजार प्रतींची, तर पुढच्या वर्षी वीस हजार प्रतींची विक्री झाली. 1963मध्ये चाळीस हजार, 1964मध्ये दीड लाख, 1965मध्ये तीन लाख, 1966मध्ये चार लाख, तर 1967मध्ये बारा लाख प्रतींची विक्री झाली.

पुढच्या 16 वर्षांत या जोडीने 26 पुस्तकं हातावेगळी केली. रने गोसिनी 1977मध्ये मरण पावला. त्यावेळी त्याच्या हातात 'ॲस्टेरिक्स इन बेल्जियम' (Astérix chez les Belges) या पुस्तकाचं काम होतं. पुस्तक प्रकाशित होण्याआधी त्याचा मुत्यू झाला. गोसिनीच्या मृत्युने अख्खा फ्रान्स हादरला. जणू पॅरिसमधला आयफेल टॉवरच कोसळला, असं ॲस्टेरिक्स-प्रेमींना वाटत होतं. ॲस्टेरिक्स हा फ्रेंच संस्कृतीचा अविभाज्य भाग होता. जादुई काढ्याचा घोट (magic potion) घेतल्यावर गॉलवासी त्यांना काही क्षणांपुरत्या मिळत असलेल्या अफाट शक्तीचा वापर करत रोमन सम्राट ज्यूलिअस सीझरचा धुव्वा उडवतात अशा साहसकथांच्या आहारी सगळा

फ्रान्स गेला होता. गोसिनीच्या मुत्युआधीच्या पुस्तकाला बेल्जियममधल्या तलवारबाजीची पार्श्वभूमी लाभली होती. त्याचबरोबर बेल्जियमची बिअर व बेल्जियममधले ब्रुसेल स्प्राउटसुद्धा! त्याला 'टिनटिन' मधल्या काही पात्रांची जोड होती. ॲस्टेरिक्सची कदाचित ही शेवटची घटिका असावी. कारण उदेझोंचं चित्र अजून साकार व्हायचं होतं. त्याआधीच ॲस्टेरिक्सचा निर्माता जगाआड गेला होता. उदेझों पुस्तक पूर्ण करण्यासाठी राजी नव्हता. पण पुस्तकाचे प्रकाशक अशा भावनांची कदर करण्यास अजिबात तयार नव्हते. त्यांनी उदेझोंला कोर्टात खेचलं. कराराप्रमाणे पुस्तक पूर्ण करण्याचा तगादा लावला. त्याच्यावर खटले भरले. उच्च न्यायालयापर्यंत प्रकरण गेलं. शेवटी उदेझों कोर्टबाजीत हरला. नंतरच्या काळात त्याने पुस्तक पूर्ण केलं आणि ते प्रकाशित झालं. त्याला प्रचंड प्रतिसाद मिळाला. गंमत म्हणजे पुढच्या 25वर्षांत उदेझोंनं मागे वळून न पाहता एकट्यानेच ॲस्टेरिक्स मालिकेत आणखी ८ पुस्तकांची भर घातली. दर वेळी 'हे शेवटचंच पुस्तक' अस सांगत वाचकांना तो झुलवत होता. ॲस्टेरिक्सचं बाजारमूल्य तो जाणत होता. ॲस्टेरिक्सवर चित्रपट निघाले आणि त्यांनाही प्रेक्षकांनी गर्दी केली. 2011पर्यंत ॲस्टेरिक्सची धुरा त्याने सांभाळली. अगदी त्या क्षणापर्यंत उदेझों ॲस्टेरिक्सभक्तांची इच्छा पूर्ण करत होता. जॉँ-यीव फेरी (कथा) व दिदिए कोन्राड (चित्र) आता ॲस्टेरिक्सचे व्यवहार सांभाळतात. या जोडीने ॲस्टेरिक्स मालिकेत आणखी चार पुस्तकांची भर घातली आहे. वयाच्या 93व्या वर्षी, 24 मार्च 2020 रोजी उदेझोंचा हृदयविकारामुळे मृत्यू झाला. ॲस्टेरिक्सचे दोन्ही जन्मदाते काळाच्या पडद्याआड गेले.

1969च्या एका सर्वेक्षणानुसार फ्रान्समधल्या 70% लोकांनी ॲस्टेरिक्सचं किमान एक तरी पुस्तक वाचलं होतं. गोसिनीच्या मृत्युच्या वर्षी फ्रान्समधल्या ॲस्टेरिक्सच्या पुस्तक विक्रीचा खप साडेपाच कोटींच्या घरात

पोचला होता. 2017 साली जगभरात ॲस्टेरिक्स मालिकेतल्या पुस्तकविक्रीचा आकडा 37 कोटीपर्यंत गेला होता. 'टिनटिन' या त्याच्या बेल्जियन स्पर्धकापेक्षा हा आकडा कितीतरी मोठा होता. 1965मध्ये आकाशात झेप घेतलेल्या फ्रेंच आकाशयानाचं नाव ‘ॲस्टेरिक्स’ होतं. नंतरच्या काळात हाच कित्ता गिरवत अमेरिकेने त्यांच्या आकाशयानांची नावे ‘चार्ली ब्राउन’ आणि ‘स्नूपी’ अशी ठेवली. या कार्टूनपात्रांची नावं अजरामर झाली. 60-70च्या काळातील जाहिरात होत असलेल्या कित्येक वस्तूंच्या नावांना ॲस्टेरिक्सची जोड असे. एकदा उदेर्झो प्रवास करत असताना तीन वेगवेगळया परस्परविरोधी वस्तूंच्या जाहिरातीत ॲस्टेरिक्स हे नाव बघून तो आश्चर्यचकित झाला. त्यानंतर यासंबंधात काही धोरणं आखून तो जाहिराती नियंत्रित करायला लागला.

फ्रेंच वाचकांच्या हाती पडलेले 1964मधील ‘ॲस्टेरिक्स दि ग्लेडिएटर’ (Astérix Gladiateur) असो, वा ‘ॲस्टेरिक्स अँड क्लिओपात्रा’ हा चित्रपट असो, किंवा ‘ॲस्टेरिक्स इन ब्रिटन’ असो, फ्रेंच वाचकांनी कधीच नाकं मुरडली नाहीत. (या पुस्तकात सीझर 'गॉल आस्थानकवी' कॅकोफोनिक्सला पकडून नेतो व त्याला सोडविण्यासाठी ॲस्टेरिक्स स्वतः ग्लॅडिएटर होऊन मैदानात उतरतो. खरे पाहता कॅकोफोनिक्सच्या कविता वा त्याचे ‘किंचाळणे’ कुणालाही आवडत नाही. म्हणूनच प्रत्येक पुस्तकाच्या शेवटी हमखासपणे येत असलेल्या पार्टीच्या चित्रात कॅकोफोनिक्सच्या मुसक्या बांधून त्याला झाडावर टांगलेले बघावयास मिळते. परंतु शेवटी तो गॉलच होता व सीझरला नामोहरम करण्याची एकही संधी ॲस्टेरिक्स व ओबेलिक्स सोडत नाहीत.)

नाराज होण्याइतके उदेर्झोचे लेखन काही वाईट नव्हते. काही लेखनात समकालीन राजकीय व्यवस्थेवर त्यांनी केलेली टीका गुदगुल्या केल्यासारखी

हसवते. काही पुस्तकांत राजकीय व्यवस्था व फॅशनचे फॅड यांचा पुरेपूर समाचार घेतला आहे. ॲस्टेरिक्स अँड दि ब्लॅक गोल्डमध्ये गॉलमंडळी जादुई काढ्याला लागणाऱ्या सामग्रीच्या शोधात चक्क मध्यपूर्वेत जातात. कारण त्याकाळी, म्हणजे 80-90च्या सुमारास इंधनसमस्या प्रसिद्धीच्या टोकावर होती व इंधन-तेलाचे राजकारण तेथे तापलेले होते. इंधन-तेलाच्या राजकारणामुळे प्रदूषणात कशी भर पडणार आहे यावर त्याने या पुस्तकात चांगल्या प्रकारे भाष्य केले आहे. एका प्रसंगात ॲस्टेरिक्सचे जहाज समुद्रधुनीतून येत असताना चक्क अंगावर तेल ओथंबलेले   समुद्रपक्षी त्यांना दिसतात.

खरे पाहता मुळात या दोघांनाही कुठल्याच राजकीय व्यवस्थेवर मल्लीनाथी करायची नव्हती. ते केवळ हसविण्याचा धंदा चालवत होते. काही वेळा त्यांना या भांडणतंटूयाच्या आणि साहसी प्रसंगांचासुद्धा कंटाळा येत असावा. म्हणूनच ‘ॲस्टेरिक्स अँड दि सन’मध्ये ॲस्टेरिक्स जेव्हा ओबेलिक्ससमोर आपली नाराजी व्यक्त करतो, तेव्हा ओबेलिक्स या साहसाचा शेवट निरभ्र आकाशाखाली रात्रीच्या वेळी जंगी पार्टीत होणार असून काळजी करण्याचे काही कारण नाही असे आश्वासन देतो.

काहींच्या मते ॲस्टेरिक्स व रोमन साम्राज्य यांच्यातील लढ्याची 'डेव्हिड आणि गोलिएथ' या बायबलकथेतील लढ्याशी तुलना होऊ शकते. डेव्हिड हा एकटा, खंगलेला, वंचित व दुबळा. याच्या विरोधातील गोलिएथ हा प्रचंड महाकाय व महापराक्रमी. तरीसुद्धा डेव्हिड स्वतःच्या बुद्धिकौशल्याने गोलिएथशी सामना करून त्याला हरवतो. किरकोळ प्रकृतीचा व हाताशी कुठलेही प्रबळ साधन नसलेला ॲस्टेरिक्स व त्याचा गोतावळा महाशक्तीशाली रोमन साम्राज्याशी लढून आपले स्वातंत्र्य अबाधित ठेवण्याचा प्रयत्न करतात. गोसिनीच्या डोक्यात चिरडलेल्यांना सहानुभूती

दाखविणे वा पायदळी तुडविणाऱ्यांबद्दल सूडाची भावना असणे असे कुठलेही विचार नव्हते अशी कबुली त्यांनी एका मुलाखतीत दिली होती.

ॲस्टेरिक्सच्या साहसकथांची डेव्हिड-गोलिएथ कथेशी तुलना करणे अप्रस्तुत ठरेल. कारण ॲस्टेरिक्सच्या साहसकथेत शहाणपणा वा अफलातून सुचलेल्या युक्त्या-प्रयुक्त्यांचा लवलेशही नसतो. तिथे आहे ती फक्त जादुई काढ्याचा घोट प्यायल्यामुळे मिळणारी प्रचंड क्षणिक शक्ती. या शक्तीसमोर कुठलाही शत्रू टिकूच शकणार नाही. एका पाठोपाठ एक घडत असलेल्या साहसांत या शक्तीबरोबरच गॉलवासींच्या डोक्यातून निघणाऱ्या अजब कल्पना व त्यातून होणारे घोळ यांचा मोठा वाटा आहे. त्यातून तयार होणारे हे अफलातून मिश्रण कुठल्याही मख्ख माणसाला हसवू शकेल. एखादी गोष्ट सहज शक्य होईल असे वाटत असतानाच गॉल मंडळीनी घातलेल्या घोळांतून जो काही विनोद निर्माण होतो, व ते घोळ ज्या पद्धतीने निस्तरत त्यांचा अखेरीस विजय होतो, त्याला तोड नाही. कदाचित या गुणविशेषामुळेच ॲस्टेरिक्स प्रौढ वाचकांचा लाडका झाला असावा. त्या काळच्या वाचकांच्या संगणकांसाठीचे पासवर्डसुद्धा ॲस्टेरिक्स, ओबेलिक्स इ. होते.

त्याचबरोबर फ्रेंच राजकारणाची व तथाकथित उच्च सांस्कृतिक मूल्यांची टर उडविणाऱ्या शब्दांच्या आतिषबाजीमुळेसुद्धा प्रौढ वाचकवर्ग आकर्षित झालेला असावा. ‘ओबेलिक्स अँड कंपनी’ (Obélix et compagnie) या गोष्टीमध्ये रोमन साम्राज्याचा अर्थतज्ज्ञ हा फ्रान्सचे राष्ट्रपती ज्याक शिराक यांच्या आर्थिक धोरणांची सही सही नक्कल करून साम्राज्याची घडी विसकटतो.

फ्रेंच पाठ्यपुस्तकांतील इतिहासाचा आरंभच मुळी 'गॉलवासी आपले पूर्वज आहेत' ('Nos ancêtres les Gaulois') या वाक्याने होतो व सर्व

मुलं अगदी लहानपणापासून हे वाक्य घोकतच मोठे होतात. या प्राचीन इतिहासातील मध्यवर्ती विषयवस्तू असलेल्या गॉल जमातीच्या हिरोचे नाव वेरसॉन्जेटोरिक्स (Vercingetorix) होते. इ.स.पू 50च्या सुमारास त्यांनी काही युक्त्या-प्रयुक्त्या लढवून ज्यूलिअस सीझरच्या रोमन सैन्याला हरवल्याची आख्यायिका गेली 2000 वर्षे ऐकवली जात आहे. सीझरच्या इतिहासकारांच्या मते रोमनविरुद्धच्या युद्धात या गॉलिक हिरोचा पराभव होऊन तो सर्व शस्त्रे सीझरच्या चरणी अर्पण करून शरण आला. सीझरच्या विजयोल्लासात हा हिरो मारला गेला. डाव्या व उजव्या अशा दोन्ही विचारवंतांचा हा लाडका हिरो आहे. दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात जेव्हा जर्मनीने फ्रान्सवर आक्रमण करून देश बळकावला तेव्हा भूमीगत होऊन जर्मनीच्या विरोधात काम करणाऱ्यांना स्फूर्ती देण्याचे काम या वेरसॉन्जेटोरिक्सच्या आख्यायिकेने केले. जरी वेरसॉन्जेटोरिक्सने सर्व शस्त्रास्त्रे अर्पण करून हार पत्करली, तरी त्याच्या महाशक्तीशाली विरोधकांशी लढा देण्याच्या धैर्याला फ्रेंच जनता दाद देत होती. या सर्व गोष्टींचा ‘ॲस्टेरिक्स दि गॉल्स’ (Astérix le Gaulois)मध्ये गोसिनी व उदेर्झो या जोडगोळीने फार छानपणे उपयोग करून घेतला आहे. या साहसी कथेत जेव्हा ॲस्टेरिक्स सर्व शस्त्रे सीझरच्या पायावर ठेवतो, तेव्हा सीझर विजयोद्गार न उच्चारता “ओय्..” असे ओरडून बोटावर पडलेल्या शस्त्रांना दूर सारतो! कदाचित याच वेरसॉन्जेटोरिक्सच्या नावातील शेवटची अक्षरेच ॲस्टेरिक्सच्या पुस्तकातील ॲस्टेरिक्स, ओबेलिक्स, गेटाफिक्स, व्हायटलस्टॅटिस्टिक्स, डॉग्मॅटिक्स इ. नावे या गोतावळ्याला ओळख देणारी आहेत.

ॲस्टेरिक्स व ओबेलिक्स (व काही वेळा पूर्ण गॉलचा गोतावळा!) यांच्या साहसीवृत्तीला फक्त गॉल प्रदेशातील लुटेशिया, कोर्सिका, रोमन साम्राज्य इत्यादींच्या सीमेचे बंधन नव्हते. बेल्जियम, स्पेन, ब्रिटन, जर्मनी या

युरेपीय देशांबरोबर अमेरिका, मध्यपूर्वेतील देश व भारत इत्यादी ठिकाणीसुद्धा त्यांचा मुक्त संचार होता. ॲस्टेरिक्सच्या लेखकद्वयांनी त्यांना वैज्ञानिक कादंबरीतल्याप्रमाणे अवकाशयात्रासुद्धा करून आणले आहे.

ॲस्टेरिक्सची पुस्तकं जगभरातील 111 लिखित व बोलीभाषेत अनुवादित झाली असून अजूनही त्यांना उत्तम प्रतिसाद मिळत आहे. फ्रेंच भाषेबरोबर एस्टोनियन, इंग्रजी, झेक, डच, जर्मन, गॅलिसिएन, डेनिश, आइसलँडिक, नॉर्वेजियन, स्विडिश, फिनिश, स्पॅनिश, कातलान, बास्क, पोर्तुगीज, इटॅलियन, ग्रीक, हंगेरियन, पोलिश, रुमेनियन, टर्किश, स्लोव्हन, वेल्श, लॅटिन इत्यादी भाषांतही स्थानिक संदर्भ देत अनुवाद करण्यात आले आहेत. ॲस्टेरिक्स मालिकेतील काही निवडक पुस्तकांचे अनुवाद एस्परांतो, आयरिश, इंडोनेशियन, फारसी, मॅन्डरिन, कोरियन, जपानी, बांग्ला, हिंदी, अरबी, हिब्रू, सिंहली, व्हिएतनामी भाषांतही उपलब्ध आहेत.

ॲस्टेरिक्सचे आशय व स्वरूप पूर्णपणे फ्रेंच असूनसुद्धा जगभरातल्या बहुतेक देशांनी त्याचे इतके स्वागत का केले असावे हा प्रश्न विचारावासा वाटतो. कदाचित याचे श्रेय इंग्रजी भाषेचा जगभरात असलेला प्रभाव व मुख्यत्वे फ्रेंचमधून इंग्रजीत अनुवाद करणारे यांना द्यावे लागेल. इंग्रजीत भावानुवाद करणारे ॲन्थिआ बेल व डेरेक हॉकरिज यांनी अप्रतिमरित्या ॲस्टेरिक्सला जगभर पोचविले आहे. त्यांनी कधीच शब्दशः भाषांतर केले नाही. फ्रेंच विनोद, फ्रेंचमधील शाब्दिक कसरती यांना इंग्रजीचा पेहराव चढविल्यामुळे इंग्रजीतील वाचक ॲस्टेरिक्स वाचत असताना आपण अनुवाद वाचत आहोत हे पूर्णपणे विसरून जातात. अशाच प्रकारचा अनुभव रशियातील अभिजात साहित्याचे इंग्रजी अनुवाद वाचताना येत असतो. गंमत म्हणजे या अनुवादकांनी मूळ नावातसुद्धा सुधारणा करून वाचकांची मनं जिंकली आहेत. काव्य व स्वरांचा गंध नसलेल्या या गॉल खेड्यातील

एकमेव गायक/कवी मूळ फ्रेंचमध्ये अश्युरन्सटूरिक्स (Assurancetourix) या नावाने वावरतो. परंतु त्याचे इंग्रजीतील नामकरण कॅकोफोनिक्स (कॅकोफोनी म्हणजे कर्कश, कर्णकटू) करण्यात आले. जादुई काढा तयार करणारा फ्रेंचमधील पानोरोमिक्स इंग्रजीत गेटाफिक्स ('गेट-अ-फिक्स' (उपाय करणारा) = गेटाफिक्स) या नावाने ओळखला जातो. ओबेलिक्सच्या सावलीसारखा फिरणारा त्याचा कुत्रा मूळ फ्रेंचमध्ये इदेफिक्स (इदे (आयडिआ) + फिक्स) म्हणून वावरतो. मात्र इंग्रजीत तो डॉग्मॅटिक्स (डोग्मा आणि डॉग ह्यांचा श्लेष) होऊन वाचकांचे मनं रिझवतो. फ्रेंच व इंग्रजांचे हाडवैर असल्यामुळे इंग्रजांची खिल्ली उडविण्याचा एकही प्रसंग फ्रेंच सोडत नाहीत. तरीसुद्धा इंग्रजीतील अनुवादात या वैरत्वाचा मागमूस कुठेही सापडत नाही. उलट शब्दांची कोलांटी उडी मारून वाचकांना हसविण्यात हे दोन्ही भावानुवादक यशस्वी झाले आहेत. काही खास फ्रेंचविशिष्ट शब्दांना व त्या शब्दाबरोबर येणाऱ्या लांबलचक वाक्यांना या अनुवादकांनी पूर्णपणे फाटा देत पुस्तकांच्या वाचनीयतेत उलट भर घातली आहे. बहुतेक अनुवादक आपापल्या भाषांतील खुबींचा व त्या त्या काळातील महत्वाच्या घटनांचा, व्यक्तींचा योग्य वापर करून विनोदनिर्मितीत यशस्वी झाले आहेत. उदा. ब्रिटनमधील साहसकथेत व्हॅल्यूॲडेडटॅक्स, सिलेक्टिव्ह-एंप्लॉयमेंटॅक्स वा डबलेक्ससारखे शब्दप्रयोग वापरून 90च्या काळातील काही प्रसंगांवर बोचरी टीका केली आहे. रोमन सैनिकांच्या हातात चक्क 'हे रोमन्स क्रेझी आहेत' हे सुचविणारे SPQR (Sono pazzi questi romani)चे कापडी फलक सुद्धा दिले आहेत. ॲस्टेरिक्स अँड दि मॅजिक कार्पेट या ॲस्टेरिक्सच्या भारतातील साहसयात्रेत त्यांची भेट हत्तींना प्रशिक्षण देणाऱ्यांशी होते. सापाची शिडी करून वर उंचावर चढणारा गारुडी त्यांना भेटतो. एवढेच नव्हे, तर आकाशात उडणाऱ्या जादूई सतरंजीवर बसून प्रवास

करून येतात.. या देशातील प्रत्येक जण गंगेत आंघोळ करतो व प्रत्येकाच्या डोक्यावर पगडी असते असे त्यांना वाटते.

मुळात ॲस्टेरिक्सच्या कथानकाला एक जागतिक आकर्षण आहे. त्यातही युरोपमधील देशांमध्ये तसूभर जास्त असेल. कारण या संपूर्ण युरोपभरातील राष्ट्रे एकेकाळी रोमन साम्राज्याच्या अधिपत्याखाली होती. सत्तेत असलेल्यांना विरोध हा नेहमीच सामान्यांच्या जिव्हाळ्याचा विषय असतो. त्यामुळे सत्तेच्या विरोधात लढणारे बंडखोर हिरो ठरतात. फ्रेंच वाचकांना वेरसॉन्जेटोरिक्स, ब्रिटिश वाचकांना रोमन साम्राज्याच्या विरोधात बंड करणारी Boudicca राणी वा वेल्श बंडखोर Caratacus, जर्मन वाचकांना हेर्मन हे ॲस्टेरिक्समध्ये दिसत असावेत. इटलीतल्या वाचकांतील मूळ विनोदबुद्धी रोमन साम्राज्या-वरील टीका-टिप्पणींना हसून दाद देते. यातील नर्मविनोद कुणाच्याही जिव्हारी लागत नाहीत, हे विशेष.

कदाचित अपवाद म्हणून अमेरिकी वाचकांकडे बघता येईल. ॲस्टेरिक्सला अमेरिकेत म्हणावा तितका प्रतिसाद कधीच मिळाला नाही. अमेरिकी वाचकांना आकर्षित करण्यासाठी लेखक गॉलवासींना अमेरिकेतही घेऊन गेले, तरी फार फायदा झाला नाही. हॉलिवूडी चित्रपट व डिस्नेवर पोसलेल्या अमेरिकी बाल वा प्रौढ वाचकांनी ॲस्टेरिक्सला जवळ केले नाही. त्यांच्या मते ॲस्टेरिक्स हा फारच साधा, सरळ व कुठल्याही तंत्रज्ञानांचा आधार न घेणारा हिरो आहे. त्यामुळे बॅटमॅन, स्पायडरमॅन, सुपरमॅनची सर त्याला नाही. त्याचबरोबर रोमन साम्राज्यवादाचे काही अंश अमेरिकी आधुनिक संस्कृतीतही सापडत असल्यामुळे ॲस्टेरिक्सचा स्वीकार करणे त्यांना जड जात असेल.

मुळात ॲस्टेरिक्सचा गोतावळा पूर्णपणे युरोपीय आहे. रोमन साम्राज्याचा वारसा युरोपीय राष्ट्रांत वेगवेगळ्या स्तरावर असूनसुद्धा त्या सर्वांचा इतिहास

व मिथकं यांच्याकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन मात्र सारखाच आहे. त्यामुळे अटलांटिकच्या पलीकडल्या अमेरिकेला तो आकर्षित करू शकला नाही.

काही तज्ज्ञांच्या मते ॲस्टेरिक्सच्या पुस्तकांनी नव्या पिढीला रोमन साम्राज्याविषयी पुनर्विचार करण्यास प्रेरणा दिली. रोमन इतिहासाला उतरती कळा लागलेली होती. परंतु या पुस्तकांनी रोमन इतिहास पुनर्जीवित केला. पुरातत्त्वशास्त्रज्ञांनी या रोमनविषयक औत्सुक्याच्या संधीचा फायदा घेत प्राचीन वस्तुसंग्रहालयांची पुनर्रचना केली. 'ॲस्टेरिक्स ॲट ब्रिटिश म्यूजियम' अशी जाहिरात करून शालेय विद्यार्थ्यांचे व इतर प्रेक्षकांचे लक्ष वेधले. संग्रहालयात रोमन इतिहासाला जिवंत करणारी विशेष दालनं उघडण्यात आली. रोमन साम्राज्यवाद म्हणजे मूळ निवासी असलेली लहानमोठी राज्ये वा परगणे जिंकून त्यांचे रोमनीकरण करणे वा त्यांच्या विरोधक बंडखोरांना संपवून टाकणे. रोमनीकरण म्हणजे लॅटिन भाषेचा वापर, अंगावर रोमनसारखे टोगांचे परिधान व सामूहिक स्नानगृहांची निर्मिती. ॲस्टेरिक्सच्या खेड्याजवळील अनेक खेड्यातील जमातींचे रोमनीकरण झाले होते. त्यांच्या बायका-मुलं रोमनांचे अनुकरण करण्यात धन्यता मानत होते. ॲस्टेरिक्स रहात असलेले खेडे मात्र रोमन साम्राज्याला विरोध करत स्वतंत्र राहू इच्छित होते. त्याचाच राग रोमन साम्राटाला होता. म्हणून तो रथ, घोडे इत्यादी लवाजम्यासकट रोमन सैनिकांची तुकडी पाठवून गॉलवासींच्या या खेड्याला संपवण्यामागे लागला होता. याचे सुंदर चित्रण ‘ॲस्टेरिक्स अँड दि बिग फाइट’मध्ये (Le Combat des chefs) केले आहे.

ॲस्टेरिक्सच्या पुस्तकात उभे केलेले रोमन साम्राज्याचे प्रारूप तितकेसे खरे नाही. मुळात रोमन साम्राज्यात इतर राज्यांवर अंकुश ठेवू शकणाऱ्या लढवय्यांची संख्या नगण्य होती. त्या काळी एकसंध अशी रोमन संस्कृती असे काही नव्हते. रोमच्या अभिजनांना संपत्ती व शांत जीवन हवे होते.

त्यासाठी मूळ निवासींनी वेळेवर कर भरावा, त्यांनी बंड पुकारू नये व शक्य होईल तितकी रोमन अभिजनांच्या कपड्यांची, वास्तूप्रकारांची, राहणीमानाची, मनोरंजनातील प्रकारांची नक्कल करावी एवढीच त्यांची अपेक्षा होती. त्यांना आयुष्य सरळ रेषेत, कुठल्याही अडीअडचणींशिवाय जगावेसे वाटत होते. परंतु ॲस्टेरिक्स कॉमिक्सनी पूर्णपणे वेगळेच चित्र उभे केले व रोमन इतिहासाला एक सुंदर कलाटणी दिली.

चित्रपटसृष्टीतील जाड्या-रड्या जोडीने चित्रपट रसिकांवर एके काळी जादू केली. त्याचप्रमाणे पुस्तकाच्या जगात ॲस्टेरिक्स - ओबेलिक्स या जोडीनेसुद्धा एक काळ गाजविला. एकदोन पिढ्यांना मिश्किलपणे हसवले. वाचकांचे आयुष्य सार्थकी लावल्याबद्दल जगभरातील वाचक गोसिनी व उदेर्झोचे कायम ऋणी राहतील.

पुस्तकवेड्यांची अजब दुनिया!

पुस्तक हाच विषय केंद्रस्थानी ठेऊन लिहिलेली पुस्तकं इंग्रजी साहित्य-विश्वात मोठ्या प्रमाणात आढळतात. तसे पाहिल्यास मराठी साहित्यात अशी पुस्तकं फारच कमी प्रमाणात असावेत. मराठी साहित्यिकांना हा विषय कदाचित गौण वाटत असावा. परंतु पुस्तकसंस्कृती रुजवण्यात अशा प्रकारच्या पुस्तकांचा वाटा फार मोठा आहे.

मुद्रणाचा शोध सहाशे वर्षांपूर्वी झाला तेव्हापासूनच पुस्तकासंबंधी मोठ्या प्रमाणात विचार व कृती केले जात असावेत. वाचकांच्या हातात पुस्तक देत असताना तो एक अमूल्य ठेवा म्हणून ठेवला जात असावा. पुस्तक केवळ निर्जीव वस्तू नव्हे तर त्यामागे दडलेले विचार व लेखनाचे उद्दिष्ट यांनाही जास्त महत्त्व आहे, याची दर्दी वाचकांना नक्कीच जाण असावी. तर अशाच प्रकारचा ग्रंथ ठेवा नितीन रिंढे यांनी 'लीळा पुस्तकांच्या' या ग्रंथरूपात वाचकापर्यंत पोचवला आहे

लेखकांनी आपल्या प्रस्तावनारूपी विषयांतर या प्रकरणात मराठी पुस्तकसंस्कृतीबद्दल काही प्रश्न उपस्थित केले आहेत. महाराष्ट्रीयांच्या असलेल्या व/वा नसलेल्या पुस्तकसंस्कृतीचा लेखाजोखा मांडत असताना पुस्तकाविषयीची पुस्तकं हे दालन मराठीत फार समृद्ध नाही अशी खंत ते व्यक्त करतात. मुळात पुस्तकसंस्कृती आकाराला येण्यासाठी पुस्तकप्रेमी (bibliophile) व पुस्तकवेडे (bibliomaniac)   अशा दोन्ही प्रकारचे लोक मोठ्या संख्येने असावे लागतात. पुस्तकप्रेमी/ग्रंथप्रेमी कुणाला म्हणावे व पुस्तकवेडे कुणाला म्हणावे याचे काही निकष ठरवता येतील. काही पुस्तकसंग्राहकांना एका विशिष्ट विषयाला/ लेखकाला/ प्रकाशकाला अनुसरून व त्यांना उपयुक्त अशा पुस्तकांचे वाचन व संग्रह करण्यावर भर असतो अशा व्यक्तींना आपण पुस्तकप्रेमी असे ढोबळपणे म्हणू शकतो. परंतु

पुस्तकवेडे ही कॅटेगरी मात्र फार वेगळी आहे. त्यांना पुस्तकातील आशय व त्यातील विचार यांच्यापेक्षा इतर बाह्य गोष्टीवरच लक्ष जास्त असते. पुस्तकांचा जुनाटपणा, पुस्तकांची पहिली आवृत्ती, लेखकाने सही केलेली पुस्तकं, लेखक/अभ्यासक यांनी पानाच्या मार्जिनमध्ये केलेल्या नोंदी व टीका-टिप्पणी, इत्यादींच्यावर त्यांच्या पुस्तकसंग्रहाचा रोख असतो. यासाठी ते जिवाचे रान करतात; वणवण फिरतात; रद्दी उपसून काढतात व आपले ईप्सित पूर्ण करून घेतात.

आजसुद्धा आपल्या महाराष्ट्रात अशा पुस्तकप्रेमी/पुस्तकवेड्याची कमतरता नाही. उदाहरणार्थ, आपल्या बेळगावचे शंकरराव चाफाडकर, बदलापूरचे श्याम जोशी, मुंबईचे सतीश काळसेकर, सांगलीचे डॉ. तारा भवाळकर इ.इ. नावं पुस्तकदर्दींच्या यादीत अग्रक्रमाने कोरले जातील. तरीसुद्धा पाश्चात्य देशातील पुस्तकवेड्यांच्या तुलनेत ही संख्या अगदीच तुरळक असणार. कदाचित डॉ बाबासाहेब आंबेडकर व महात्मा फुले यांच्या कालखंडापूर्वी बहुजनांसाठी ज्ञानाचे दरवाजे बंद होते व त्यामुळे पुस्तकप्रेमी व पुस्तकवेड्यांची संख्याही कमी असावी. वाचक वर्गात सर्व जाती स्तरांचा समावेश होण्याची प्रक्रिया अद्यापही पूर्ण झालेली नाही असे लेखकांचे मत आहे

लेखकाला अत्यंत आवडलेल्या वॉल्टर बेंजामिन या जगावेगळ्या संग्राहकाविषयी लिहिताना कुठल्याही संग्राहकात बेशिस्तपणा व विक्षिप्तपणा असल्याशिवाय तो पट्टीचा संग्राहक होऊ शकत नाही, असे उल्लेख करतात. वॉल्टर बेंजामिन (1892-1942) हा एक जर्मन लेखक. ‘सिलेक्टेड रायटिंग्ज’ (पाच खंड), पत्रव्यवहाराचे खंड, ‘आर्केड प्रोजेक्ट’ व आयुष्यभर जमवलेल्या वैशिष्ट्यपूर्ण संग्रहांचा वेध घेणारा ‘अर्काइव्हज’ अशा ग्रंथसंपदांचा हा लेखक. हा रूढार्थाने अकॅडमिक स्कॉलर नव्हता. भाषिक

विश्लेषण करणारा असला तरी तो भाषावैज्ञानिक नव्हता. धर्मशास्त्रात रस होता तरी तो धर्मशास्त्रज्ञही नव्हता. विसाव्या शतकात पूर्ण आयुष्य घालवत असला तरी एकोणिसाव्या शतकाने त्याला जंग जंग पछाडले होते. जुन्या वस्तू, जुनी पुस्तकं यांच्या वेडापायी तो मरेपर्यंत एकोणिसाव्या शतकातील युरोपियनाप्रमाणे तो जगत होता, वागत होता. एका प्रकारच्या विषण्णतेची गडद छाया त्याच्या आयुष्यात पसरलेली होती. त्यातच त्याचा दुर्दैवी अंत झाला.

वयाच्या पंधराव्या वर्षापासून पुस्तकाने पछाडलेल्या स्टुअर्ट केली यानी 'द बुक ऑफ लॉस्ट बुक्स'मध्ये प्राचीन काळापासून आतापर्यंत नाहिशा झालेल्या पुस्तकांचे वर्णन केले आहे. कागदावर उमटलेली अक्षर/शब्द (व विचार) कधीना कधीतरी पुसून जाणार याचे प्रत्यंतर स्टुअर्ट केलीला आले. कारण लिहिण्यासाठी वापरला जाणारा कागदच मुळात नाशवंत आहे. तो सहज फाडता येतो. वेगाने तो जळतो. उंदीर, वाळवी यांचं ते खाद्य आहे. एवढेच नव्हे तर कागदाच्या व त्यावरील शाईच्या अंतर्गत घडणाऱ्या रासायनिक प्रक्रियेमुळे तो काळाठिक्कर/पिवळाधम्मक पडून अक्षरं पुसली जातात. जीर्ण होऊन त्याचे तुकडे तुकडे होऊ शकतात. त्यामुळे पुस्तकांना काहीतरी निमित्त घडून नष्ट होण्याचा धाक असू शकतो. गंमत म्हणजे स्टुअर्ट केलीच्या मते पुस्तकं नाहिशा होण्याचा एक सर्रास आढळणारा प्रकार म्हणजे तो जाणीवपूर्वक नष्ट करणे. स्वतःला मान्य नसणाऱ्या विचारसरणीची पुस्तकं जाळून टाकण्याची परंपरा अलेक्झांड्रियाच्या लायब्ररीतील पुस्तके जाळून खाक करण्यापासून हिट्लरच्या काळात सार्वजनिकरित्या पुस्तकांची होळी करेपर्यंत अनेक वेळा अनेक ठिकाणी टिकून आहे. स्टुअर्ट केलीने ग्रीक काळापासून एकोणिसाव्या शतकापर्यंत नष्ट झालेल्या पुस्तकांचा मागोवा घेतला व 'द बुक ऑफ लॉस्ट बुक्स' हे छानसे पुस्तक लिहिले.

पुस्तकाचा इतिहास हासुद्धा एखाद्या पुस्तकाचा विषय असू शकतो, याबद्दल लिहिताना याविषयीचे अनेक पुस्तकांचे उल्लेख नीतीन रिंढे करतात. मार्गारेट विल्स या लेखिकेचे 'रीडिंग मॅटर्स', अँड्र्यू पेटिग्री यांचं 'दि बुक इन द रिनेसान्स', अ का प्रिओळकर यांचे 'द प्रिंटिंग प्रेस इन इंडिया', नॅशनल बुक ट्रस्ट तर्फे प्रसिद्ध झालेले 'हिस्टरी ऑफ प्रिंटिंग अंड पब्लिशिंग इन इंडिया', शरद गोगटे यांचे 'मराठी ग्रंथ प्रकाशनाची दोनशे वर्षे', अभिजित गुप्ता संपादित 'प्रिंट एरिया', 'मुव्हेबल टाईप' इत्यादी पुस्तकांचा उल्लेख ते करतात.

पण 'कॅसानोव्हा वाज अ बुकलव्हर अँड अदर नेकेड ट्रुथ्स अँड प्रव्होकेटिव्ह क्युरिअसिटीज अबाउट द रायटिंग, सेलिंग अँड रीडिंग ऑफ बुक्स' असं लांबलचक शीर्षक असलेल्या जॉन मॅक्सवेल हॅमिल्टन याच्या पुस्तकाबद्दल मात्र ते भरभरून लिहितात. हॅमिल्टन हा पत्रकार असल्यामुळे गेली दोन-तीनशे वर्षातली मिळालेली भरगच्च माहिती पुस्तकभर विखुरलेली आहे व हॅमिल्टनने ती मनोरंजकपणे सादर केली आहे. पुस्तकाच्या शीर्षकातच मिस्कीलपणा उठून दिसतो, हे मान्य करायला हवे. खरे पाहता कॅसानोव्हाची बाईलवेडा, रंगेल, छंदीफंदी अशी प्रतिमा असल्यामुळे त्याचा पुस्तकाशी काय संबंध हा प्रश्न वाचकांच्या मनात उमटणे साहजिकच आहे. परंतु हॅमिल्टन या लेखकाच्या मते मात्र कॅसानोव्हा एक हाडाचा पुस्तकवेडा होता. त्याने इतर अनेक उद्योग केले असले तरी त्याला लेखक म्हणून घ्यायला आवडायचे. त्यासाठी त्यांनी अनेक अभिजात पुस्तकांचे भाषांतर केले. आपले लेख छापून आणण्यासाठी दोन मासिकं चालवली. इतिहास, तत्त्वज्ञान अशा गंभीर विषयावर लेखन केले. कविता रचल्या. नाटकं लिहिली. नास्तिक मताचा समर्थन केलं. नंतरच्या काळात लैंगिक आशय असलेली कविता वाचून दाखवल्याचा आरोप त्याच्यावर ठेवण्यात आला.

पुस्तकांमुळे त्याला तुरुंगवास भोगावा लागला. तसाच तो पुस्तकामुळे तुरुंगातून निसटूही शकला.

पाश्चात्य साहित्यविश्वात अल्बर्टो मँग्वेल यांचा समीक्षक, कादंबरीकार आणि अनुवादक म्हणून दबदबा आहे. पण अलीकडच्या काळात पुस्तकाविषयीच्या पुस्तकांचे लेखक म्हणून त्याची एक नवी ओळख तयार झाली आहे. 'लायब्ररी अॅट नाईट' या ग्रंथालयकेंद्रित पुस्तकात ग्रंथालयाचा इतिहास गुंफला आहे. त्याच्या मते ग्रंथालयातील पुस्तकं रात्रीच्या वेळी एकमेकांशी संवाद साधतात म्हणून तो शक्यतो दिवसा पुस्तकं वाचतो. ग्रंथालयाच्या जन्माची कथा उलगडताना त्याचं नातं अलेक्झांड्रिया ग्रंथालयाशी तो जोडतो. ग्रंथालयाची स्वतःची एक आयडेंटिटी असून आजच्या आत्मकेंद्री, असहिष्णू व विषारी समाजकारणावर ग्रंथालयातून प्रसवणारी बहुसांस्कृतिकता रामबाण उपाय ठरेल, असे त्याला वाटते. पुरेशी जागा नाही या सबबीखाली जेव्हा ग्रंथालय आपले संग्रह निकालात काढतात तेव्हा ती राष्ट्रीय संपत्तीची हानी असते, याचे अनेक दाखले मँग्वेलनी 'लायब्ररी अॅट नाईट'मध्ये दिलेली आहेत.

लेखक रिंढे यानी वर्णन केलेल्या झोरान झिवकोविच या सर्बियन लेखकाच्या 'द लायब्ररी' या कथासंग्रहातल्या कथेमधील जग पुस्तकांनीच व्यापलेले आहे. एका कथेत पुस्तकांनी घराचा पूर्ण ताबा घेतल्यामुळे मालकाला घराबाहेर काढलेल्या भयस्वप्नाचे वर्णन आहे. अजून एका कथेत नायक मृत्यूनंतर नरकात जातो. परंतु त्याला उकळत्या तेलाच्या कढईत किंवा आगीत होरपळण्याच्या शिक्षा देण्याऐवजी ग्रंथालयात अनंत काळपर्यंत वाचत बसण्याची शिक्षा दिली जाते. नरकातील कारकुनाच्या नोंदीप्रमाणे हा माणूस जिवंतपणे फक्त दोन पुस्तकांना हात लावलेला असतो; त्यापैकी एका पुस्तकाची चार पाने व दुसऱ्या पुस्तकाातील एक परिच्छेद एवढेच वाचन

केल्यामुळे त्याला ही जबरदस्त शिक्षा सुनावली जाते.

पुस्तकांच्या जगातील अनभिषिक्त सम्राटाचा दर्जा वाचकांचा असतो. लेखकसुद्धा त्यांच्यासमोर गौण ठरतो. वाचक नावाची एक नवीन प्रजातीच मुद्रण व्यवसायानंतर जन्माला आली असे म्हणावयास हरकत नाही. एकेकाळची श्रोत्यांची जागा वाचकांनी घेतली. अशाच वाचकांच्याभोवती इतालो केल्विनोचा ‘इफ ऑन अ विंटर्स नाइट अ ट्राव्हलर’ व मार्सेल बुनोबुचे ‘डम्प धिस बुक व्हाइल स्टिल यू कॅन’ या कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. याचेच वर्णन लेखकानी एका प्रकरणात केले आहे. रिंढे यांच्या मते पुस्तकाशी असणार वाचकांच नातं जेवंढ आनंददायक असतं तेवढच यातनादायकही असतं. पण हे अशा आनंददायक - यातनादायक नातं कादंबरीत उलगडत जातं तेव्हा आपल्यासारखे वाचक नक्कीच सुखावतात.

पुस्तक आणि माणूस यांच्यातील नातेसंबंध हे युरोपियन संस्कृतीतील विविध पैलूतील महत्त्वाचा पैलू असे म्हणता येईल. या नात्याचे अनेक छटा कादंबरीत व्यक्त होत असतात. मिग्वेल डी सेर्व्हांटिस याचे ‘डॉन किहोते’ या साहसवेड्याची कादंबरी असो, की पास्कल मेसिअर याचे ‘नाईट ट्रेन टु लिस्बन’ असो किंवा कार्लोस झाफोनचा ‘द शॅडो ऑफ द विंड’ असो त्यांच्या आशयातील वैचित्र्यामुळे वाचक खिळून जातो. ‘द शॅडो ऑफ द विंड’मध्ये पुस्तकाच्या कबरस्तानाची कल्पना लढवली आहे. जी पुस्तकं वाचली जात नाहीत अशा विस्मृतीत जमा झालेल्या पुस्तकांना या कबरस्तानात आश्रय मिळतो. या कादंबरीतील नायक एकदा फक्त शीर्षक वाचून पुस्तक विकत घेतो व रात्रभरच्या प्रवासात व्यक्तीशोधाबद्दलचे हे पुस्तक वाचून संपवतो. पुस्तकात केवळ व्यक्तीचा शोध नसून पोर्तुगालमधील सालाझार राजवटीची जुलुमशाही आणि व्यक्तींची नैतिकता म्हणजे काय या प्रश्नाचा शोध घेतलेले असते. खरे पाहता शोध घेणं हा मुळातच लोकप्रिय

रहस्यकथांचा आकृतीबंध. परंतु या कादंबरीत हा शोध वेगळ्या पातळीवर होतो.

आपल्याला कादंबरीचा विषय कसा सुचला, आपण कादंबरी का लिहिली या विषयावरील लेखन उम्बर्टो इकोसारख्या लेखकांनी केले आहे. त्याचे याविषयीचे ‘कन्फेशनस ऑफ अ यंग नॉव्हेलिस्ट’ हे पुस्तक गाजले त्याचेच अजून एक ‘सिक्स वॉक्स इन द फिक्शनल वुड’ हे पुस्तकसुद्धा याच विषयाशी संबंधित आहे. मारियो वऱ्हास योसा या लॅटिन अमेरिकन लेखकाचे ‘राईटर्स रिअलिटी’ आणि टर्की लेखक ओरहान पामुक यांचे ‘द नाइव्ह अँड द सेंटीमेन्टल नॉव्हेलिस्ट’ ही पुस्तकंसुद्धा कादंबरीकाराच्या लेखन प्रक्रियेवर झोत टाकतात. उम्बर्टो इको यांनी संगणक व माध्यमक्रांती यामुळे मानवी जीवनात गेल्या अर्धशतकात जे मोठे परिवर्तन घडून आले त्या विषयी भरपूर लेखन केले आहे गंमत म्हणजे वयाच्या सत्तावन्नाव्या वर्षी पहिली कादंबरी लिहिलेला हा ‘यंग’ कादंबरीकार गोष्टीरूपातच समीक्षा, सदरलेखन, तत्त्वज्ञान, समाजशास्त्र इत्यादीवर लिहितो. आपला पीएच डीचा प्रबंधदेखील एखाद्या गुप्तहेर कथेसारखे लिहिल्यामुळे परीक्षकांची नाराजी त्याला पत्करावी लागली. अकादमिक वर्तुळातील विद्वान समीक्षक अशा प्रकारच्या गोष्टीवेल्हाळांना तुच्छ लेखतात. परंतु वाचक मात्र खूश असतात.

झपाटलेपणा हासुद्धा पुस्तकवेडासाठी पुरेसे कारण ठरेल. झपाटलेपणाचा असा कोणताच फॉर्मुला नसतो. कोणत्या क्षणी, कशामुळे, कोणामुळे माणसं झपाटले जातील, हे सांगता येत नाही. परंतु झपाटून जाणं हे आयुष्यभर पुरू शकतं. अशाच एका झपाटलेल्या अत्तरविक्याची गोष्ट एका पुस्तकाचा विषय आहे. झॅग ग्युरिन ह्याला मार्सेल प्रूस्त या फ्रेंच कादंबरीकाराने झपाटले होते या कादंबरीकाराच्या प्रेमात पडल्यानंतर ग्युरिनने प्रूस्तच्या मिळतील त्या प्रकाशित/अप्रकाशित पुस्तकं, त्यानी हाताळलेल्या वस्तू, त्याच्यावरील

नाटकं/चित्रपट इत्यादींची पुनर्मांडणी करत प्रूस्तला अजरामर करण्याचा वसा तो पत्करतो. लोरेन्झा फोशिनी या संशोधिकेने लिहिलेल्या ‘प्रूस्तस् ओव्हरकोट’ या पुस्तकामुळे झॅग ग्युरिनची कथा जगाला कळाली.

आर्तुरो पेरेझ – रिवेर्ते हा स्पॅनिश रहस्यकथा लेखक. त्यानी लिहिलेले ‘द्युमाज क्लब’ हे पुस्तक सर्वसाधारण वाचकांसाठी एक रहस्यकथा असू शकेल. पण एखाद्या पुस्तकवेड्या वाचकाला हे पुस्तक आणखी वेड लावेल. जुन्या दुर्मिळ पुस्तकांच्या हस्तलिखितांचा ठावठिकाणा शोधणं, हस्तलिखितांच्या वा पुस्तकांच्या प्रती खऱ्या आहेत की बनावट हे शोधणं या भोवती हे पुस्तक विणलेले आहे. दुर्मिळ पुस्तकांचे मूल्य कशावरून ठरते, त्यांची खरेदी-विक्री कशी होते, इत्यादीविषयीची चर्चा या कादंबरीत जागोजागी आहे. नकली प्रती तयार करणारे लोक, त्यासाठी कागद-शाई जुनी दिसावी यासाठी वापरलेल्या करामती, वेगवेगळया कालखंडातील छपाई व पुस्तक बांधणीच्या तंत्रांचा बारकाईने केलेला अभ्यास, त्या त्या काळच्या अक्षरांच्या टाइपमध्ये होत गेलेले बदल इत्यादीबद्दल वाचताना वाचक थक्क होतो.

‘अॅट होम विथ बुक्सः हाऊ बुकलव्हर्स लिव्ह अँड केअर फॉर देअर लायब्ररीज’ या कॉफी टेबल टाइपचे हे पुस्तक इस्टेले इलियास, कॅरोलिन सीबॉम आणि क्रिस्तोफर सिमॉन सेइक्स या तिघानी मिळून लिहिले आहे. पुस्तकाच्या शीर्षकातच एक प्रकारचा निवांतपणा आहे, विनाव्यत्यय जवळीक, एकांत आहे, पुस्तकप्रेमाची ऊब आहे. ऐसपैस मोठ्या आकाराच्या या पुस्तकात पानोपानी विखुरलेल्या छायाचित्रांमधून पुस्तकाने भरभरून वाहणारी जिने, भिंती, टेबल, कपाट, खुर्च्या, खिडक्यांची कठडे यांना बघताना वाचक वेडा होतो. मजकुरात जितकं बोलतं त्याहून कितीतरी पटींनी छायाचित्रातून पुस्तकीवेडेपणाचे दर्शन हे पुस्तक घडवतं.

छायाचित्रांमध्ये पुस्तकात बुडालेले पुस्तकवेडे, लेखक. वाचक आपल्याला दिसतात. त्यांच्या चेहऱ्यावरील पुस्तकाबद्दलचा जिव्हाळा उठून दिसतो.

खरे पाहता पुस्तक वेड्यांच्याबद्दलच्या पुस्तकात बुकशेल्फ वरचा लेख काहीसा असंबद्ध वाटेल. बहुतेक पुस्तकवेड्यांचे पैसे पुस्तक खरेदीतच खर्च होत असल्याने पुस्तकासाठी कपाट बनवून घेण्यात टाळाटाळ करण्यकडे त्यांचा कल असतो. पुस्तकं कमी असतात तेव्हा घरात त्या कुठेही पसरलेले असतात. पुस्तक कुठेही तुम्ही ठेवलात तरी बिचारे अंग चोरून घेऊन बसतात; उभी राहतात; आडवे पडतात. परंतु जेव्हा पुस्तकांची संख्या वाढत जाते तेव्हा मात्र बुकशेल्फची आठवण येते. बुकशेल्फचे विविध आकार, त्याची रचना संग्राहकाच्या/ग्रंथालयाच्या कुवतीप्रमाणे बदलत जातात. या बुकशेल्फचा अतिशय रोचक इतिहास हेन्री पेट्रोस्की याच्या 'द बुक ऑन बुकशेल्फ' (बुकशेल्फवर ठेवलेले पुस्तक या अर्थाने नव्हे!) या पुस्तकात वाचावयास मिळते.

आपण वाचत असलेल्या/वाचून संपवलेल्या पुस्तकांतलं आपल्या किती व काय काय लक्षात राहते असे एखाद्या पुस्तकप्रेमीला विचारल्यास ती व्यक्ती अडखळते. कारण वाचलेल्या पुस्तकांची संख्या प्रचंड असल्यामुळे सर्वकाही लक्षात ठेवणे अशक्य होते. परंतु यावर उपाय म्हणून अनेक पुस्तकप्रेमी पुस्तक वाचत असतानाच मार्जिनमध्ये नोंदी ठेवतात, पेन/पेन्सिलीने खुणा करतात, काही वाक्य/शब्द अधोरेखित करतात. वैयक्तिक पुस्तकातील समासातील या विद्रुपीकरणाला (मार्जिनालियाला) सर्व गुन्हे माफ! 'परफ्युम' या जगप्रसिद्ध फ्रेंच कादंबरीचा लेखक पॅट्रिक झस्किंड याने या समासातील नोंदीचा मागोवा घेत 'थ्री स्टोरीज अँड अ रिफ्लेक्शन' हे पुस्तक लिहिले आहे. वाचनसंस्कृतीविषयीच्या संशोधनात मार्जिनालिया हा एक महत्त्वाचा अभ्यासविषय बनला आहे. एच जे जॅक्सन

या संपादक-विदुषीने लिहिलेलं ‘मार्जिनालियाः रीडर्स रायटिंग इन बुक्स’ या पुस्तकाचा नीतीन रिंढे आवर्जून उल्लेख करतात.

पुस्तकाचे विक्रीयोग्य दर्शनीय भाग म्हणजे त्याचे मुखपृष्ठ. परंतु बहुतांश वाचक मुखपृष्ठावर न रेंगाळता लगेच पान उलटून मजकूर वाचू लागतात. मुखपृष्ठ कितीही कलात्मकतेने सजविले असले तरी वाचक, समीक्षक, पुस्तकाचे मूल्यमापन करणारे, इत्यादी घटकांकडून कायमच दुर्लक्षित केलेली ही बाब असते. पुस्तकाच्या अशा अतीपरिचित परंतु पूर्ण दुर्लक्षिलेल्या मुखपृष्ठांचा इतिहास ॲलन पॉवर्स या लेखकाने ‘फ्रंट कव्हर’ या पुस्तकात दिला आहे.

वाचनाविषयी उदासीन असलेल्या या समाजात पुस्तकं जमविणारे आणि ते वाचणारे साहजिकच अल्पसंख्य आहेत. परंतु पुस्तकप्रेमी व पुस्तकवेडे आपण जमवलेली सर्वच्या सर्व पुस्तकं वाचतीलच याचा नेम नाही. पुस्तक दिसले की अधाश्यासारखे विकत घेतील व सवड मिळेल तेव्हा केव्हातरी वाचून काढतील. आपण पुस्तक वाचले नाही याची खंत मात्र त्यांना अस्वस्थ करते. वाचनाविषयी अपराधगंड दूर करणारे ‘हाऊ टू टॉक अबाऊट अ बुक यू हॅवन्ट रेड’ हे पुस्तक असून त्याचा लेखक आहे पियरे बायर्ड. पुस्तकप्रेमींच्या न वाचण्यामागचा तत्त्वज्ञान सांगणारे हे पुस्तक आहे.

नितीन रिंढे यांनी या पुस्तकातील एका प्रकरणात हिंदू या दैनिकात सदर लिहिणाऱ्या प्रदीप सेबॅस्टीअन या भारतीय लेखकांच्या ‘ग्रोनिंग शेल्फ’ या पुस्तकाबद्दल लिहिले आहे. पुस्तके गोळा करणे, त्याची मांडणी, पुस्तकांचे मुखपृष्ठ. त्याची बांधणी, पहिल्या आवृत्तीचा संग्रह करणारे नादिष्ट, पुस्तकाविषयी पुस्तक लिहिणारे लेखक, पुस्तकांचे इतिहासकार, जगातील काही मोठी व उत्तम पुस्तकांची दुकाने, पुस्तकाविषयीचे चित्रपट,

पुस्तकाविषयीच्या कादंबऱ्या, पुस्तकाविषयीचे वेबसाईट, ई-बुक रीडर अशा विविध विषयावरील मुक्तचिंतन या पुस्तकात आहे.

माणूस पुस्तक का वाचतो या प्रश्नाचे उत्तर जॉन कॅरे ('द अनएक्स्पेक्टेड् प्रोफेसरः ॲन ऑक्सफर्ड लाईफ इन बुक्स' या पुस्तकाचे लेखक) यानी मार्मिकपणे दिलेले आहे. विचार करण्याचे, अनुभव घेण्याचे अनेक मार्ग वाचन खुले करते; वाचन चिकित्सेला बळ देते; तुमच्या धारणा, विचार यांच्यातील एकांगी ठामपणा डळमळीत करते; साध्या गोष्टींमधल्या असामान्यत्वाचे भान देते; वाचन तुम्हाला दुसऱ्याच्या मनात प्रवेश मिळवून देतो आणि त्या दुसऱ्यांना ती तुमच्या व्यक्तिमत्त्वाचा हिस्सा बनवते; वाचन म्हणजे तुम्हाला पडलेल्या तुमच्या अस्तित्वाच्या विचारशक्तीच्या त्रासापासून मुक्त होणारी गोष्ट.

लेखकाने इतर काही प्रकरणात एका नामांकित विद्यापीठातील प्राध्यापक दुर्मिळ पुस्तकांचा विक्रेता कसा बनला याबद्दल, पुस्तकचोराच्या मागोवा घेतलेल्या गुप्तहेराबद्दलच्या पुस्तकाबद्दल, शब्दकोश तयार करणाऱ्या सॅम्युएल जॉन्सन या आद्य शब्दकोशकाराबद्दल, क्रूरकर्मी अडॉल्फ हिट्लरच्या पुस्तकसंग्रहाबद्दल, व पुस्तकांच्या पॅशनविषयी लेख लिहिलेले असून हे लेखसुद्धा तितकेच वाचनीय आहेत.

पुस्तकासंबंधी विचार करत असताना पुस्तकं मानवी जीवनातून नाहिश्या झाल्यास काय होईल ही भीती कायमची असते. उम्बर्टो इकोच्या मते अशी भीती बाळगण्याचे कारण नाही. कारण जोपर्यंत भाषा जिवंत राहते तोपर्यंत पुस्तकाला, मग ते मुद्रित स्वरूपात असो की डिजिटल स्वरूपात असो की क्वांटम/नॅनो स्वरूपात असो, मरण नाही. जग कितीही बदलले तरी पुस्तकं कुठल्या ना कुठल्या स्वरूपात टिकून राहणारच. चाकाचा शोध प्राचीन काळी झाला म्हणून तो काही त्याज्य झाला नाही. वेगवेगळ्या ठिकाणी वेगवेगळ्या कामासाठी

वेगवेगळ्या स्वरूपात चाक वापरत असले तरी 'चाक' ही संकल्पना कायम राहिली. तसाच प्रकार पुस्तकांच्या बाबतीतही आहे, असे उम्बर्टो इकोला वाटते.

लेखकानी एके ठिकाणी म्हटल्याप्रमाणे पुस्तकवेड्यांच्या पुस्तकसंग्रहाबद्दलचा अत्युत्साह बघता पुस्तकाचे स्वरूप बदलेल, कागदावर छापलेली पुस्तकं जाऊन त्याजागी ई-पुस्तकं येतील, पण त्यातही 'वाचन करणे' ही गोष्ट कायम राहील. जोवर माणसाला नवनव्या गोष्टी जाणून घेण्याची, अनुभवण्याची तहान आहे तोवर पुस्तकांना (व पुस्तकवेड्यांनासुद्धा!) मरण नाही.

लीळा पुस्तकांच्या
नीतीन रिंढे
लोकवाङमय गृह प्रकाशन
पाः189, किः 250 रु

सत्तातुराणाम् न भयं न लज्जा..

काही वर्षापूर्वी रॉबर्ट ग्रीन या अमेरिकेतील ‘एस्क्वॉयर’ नियतकालिकाच्या संपादकाने लिहिलेले व (भरपूर मार्केटिंगचे तंत्र वापरून) गाजविलेले ‘48 लॉज ऑफ पॉवर’ हे पुस्तक म्हणजे 15व्या शतकातील निकोले मायकेव्हेलीचीच सुधारित आवृत्ती म्हटले तरी वावगे ठरणार नाही. ‘दि प्रिन्स’ या मायकेव्हेलीच्या गाजलेल्या पुस्तकात सत्ता कशी काबीज करावी, सत्ता कशी टिकवावी व विरोधकांच्यावर मात कसे करावे याबद्दलचे काही उपयुक्त सल्ला-वजा-डोज दिले होते. मुळात त्या काळच्या सरंजामशाहीत राजे-राजवाडे, त्यांचे वारसदार यांना मायकेव्हेलीचे हे पुस्तक म्हणजे जणू काही बायबलच होते. सत्तेच्या खुर्चीवर बसल्यानंतर सत्तेचा दीर्घकाळ उपयोग करून घेण्यासाठी व इतर सामान्यांच्या परिश्रमावर स्वतःचे शान-शौकीन चंगळवादी जीवन जगण्यासाठी दिलेला तो मंत्र होता. व पुढील दोन-तीनशे वर्षे या पुस्तकाची ‘राज’प्रियता तसूभरही कमी झाली नव्हती.

परंतु लोकशाहीचे वारे वाहू लागले. सर्व राजे/राजकुमार सत्ता काबीज करण्यासाठी वेगळी वाट चोखाळू लागले. या सर्वांना लोकशाहीचा भलताच उमाळा आला होता. त्यामुळे मतदारांना आकृष्ट करण्यासाठी ‘मनी’ व ‘मसल्’ पॉवरचाच आधार घेत त्या त्या देशातील महत्वाच्या व मोक्याच्या पदावर विराजमान होऊन आपण काय काय करू शकतो याची चुणुक ते दाखवू लागले. राजा म्हणजे खुद्द परमेश्वरच वा परमेश्वराचा अंशच हे डोक्यात भिनवून घेतलेली भोळी-भाबडी प्रजा अजूनही, २१व्या शतकातसुद्धा, कुर्नीसात करत असल्याची उदाहरणं आपल्या देशातील राजस्थान, मध्य प्रदेशसारख्या राज्यात सापडतील. इंग्लंडमधील राजघराणे व त्या घराण्यावर प्रेम करणारे अजूनही शिल्लक आहेत हे आपल्या बुद्धीच्या दिवाळखोरीचे जिवंत उदाहरणं आहेत. आपला लोकशाहीचा प्रवास सरंजामशाही,

घराणेशाही यातून सरकत सरकत पुढे नेत नेत येथपर्यंत पोचली आहे. व ही लोकशाही नेहमीच सत्तेच्या खुर्चीभोवती पिंगा घालत असते, हे एक उघड गुपित आहे. इतरावर वर्चस्व गाजविण्यासाठी, इतरांच्या कमकुवतीचा फायदा घेण्यासाठी अधिकारपदाला पर्याय नाही, हाच मंत्र अशा प्रकारच्या व्यवस्थापनशास्त्रात शिकविले जात असावे.

सत्तेची गुर्मी एकदा अंगात चढली की त्यातून बाहेर पडणे फारच अवघड ठरू शकते. म्हणूनच अगदी सामान्यातल्या सामान्यालासुद्धा सत्तेचा, एक तुकडा का होईना, हवा असतो. सत्तेपुढे शहाणपण चालत नसल्यामुळे शहाणी सुरती माणसं सत्तेपासून चार हात दूर राहण्यास प्रयत्न करतात. परंतु ज्यांना सत्ता हवी असते व दीर्घकाळ निरंकुशपणे भोगावेसे वाटते त्यानी '48 लॉज ऑफ पॉवर' वाचायले हवे. कारण या पुस्तकात सत्तेसाठी आपल्यात कुठले गुण अंगी बाळगावे, अधिकारप्राती व अधिकार टिकविण्यासाठी कुठल्या रणनीतीचा अवलंब करावा, आपले हितसंबंध कसे जपावेत, सत्तेच्या खेळातील फासे कसे उलटवावेत इत्यादींचा एक रेडीमेड आराखडाच दिला आहे.

पुस्तकाच्या प्रस्तावनेतच लेखक उघडपणे हे पुस्तक फसवेगिरीमार्फत कार्यसिद्धी करण्याच्या विषयातील प्रत्यक्ष मार्गदर्शक असे हँडबुक आहे. ... यातील सूत्रे प्रत्यक्ष वापरात आणल्यास आधुनिक जगामध्ये तुम्ही भरभराटी करू शकाल, आतून मात्र तुम्ही लबाडीने पुरते कह्यात ठेवणारे कावेबाज असलात तरी शिष्टसंमत चांगुलपणाचा आदर्श नमूना म्हणून वरकरणी तुमची छाप पडेल. या हँडबुकच्या मदतीने जोमाने प्रगती करणे तसेच उच्चपद गाठणे तुम्हाला शक्य होईल. असे म्हटलेले असल्यामुळे तुमच्या आधिकार लालसेच्या आड येणाऱ्यांच्या पाठीतून सुरा खुपसायचा तर हातावर मलमलीचा हातमोजा आणि चेहऱ्यावर अगदी गोड-प्रेमळ हसू आणायचा

यावर येथे भर दिला जात आहे. आयन रँड या लेखिकेने ज्या प्रकारे Greed is Good चे समर्थन करून तिचाच एक पंथ निर्माण केल्यासारखे रॉबर्ट ग्रीनच्या या पुस्तकामुळे हा लेखकही अमेरिकेतील कल्ट फिगर झाला आहे. अमेरिकेतील तुरुंगातील कैद्यांच्या लायब्ररीत या पुस्तकाला प्रचंड मागणी असते.

'48 लॉज ऑफ पॉवर' या पुस्तकातील सत्तेच्या शिडीची एकेक पायरी चढत वरपर्यंत पोचण्यासाठी आपल्या अंगात कुठले कुठले गुण हवेत, कुठले कुठले डावपेच आखले पाहिजेत व त्यांची अंमलबजावणी कसे करता येईल याचा एक सुसज्जित योजनाच आपल्यासमोर ठेवत आहे. खरे पाहता सेल्फ-हेल्पची ढिगाने पुस्तकं असताना या पुस्तकाचे वैशिष्ट्य काय हा प्रश्नही विचारला जाऊ शकतो. कारण शंभर दिवसात कोट्याधीश कसे व्हावे, यशस्वी होण्याचे मंत्र अशा प्रकारचे शीर्षक असलेली पुस्तकं वाचून अमुक अमुक श्रीमंत झाला आहे असे ऐकीवात नसताना व खुद्द लेखकच प्रकाशकाकडे मानधनासाठी खेपा घालत असताना या पुस्तकाचा लेखक, रॉबर्ट ग्रीन सत्तेच्या शिखरावर का चढला नाही असे वाटणे साहजिकच आहे.

हे 48 जीवनसूत्रं तरी कोणते हे समजून घेतल्यास सत्ता हाशील करण्याचा मार्ग सुकर होईल असे लेखकाला विश्वास वाटतो. त्याच्या मते सत्ता हाशील करण्यासाठी

1. तुमच्या वरिष्ठापेक्षा जास्त चमकू नका.
2. मित्रावर जास्त विसंबू नका. शत्रूंचा वापर करायला शिका.
3. तुमचे प्रयोजन झाकून ठेवा.
4. नेहमी आवश्यकतेपेक्षा कमी बोला.
5. कीर्तीवरच सर्व काही अवलंबून आहे. प्राणपणाने त्याची जपणूक करा.

6. कुठलीही किंमत मोजून लक्ष वेधून घ्या.
7. इतराकडून कामे करवून घ्या. त्याचे श्रेय मात्र तुमच्या खात्यात जमा होऊ दे.
8. गरज पडल्यास आमिश दाखवा. इतरानाच तुमच्याकडे येऊ द्या.
9. विवाद्य बडबडीपेक्षा कृतीने जिंका.
10. साथीच्या रोग्यासारख्या असणाऱ्या दुःखी व दुर्दैवी यांचा सहवास टाळा.
11. लोक तुमच्यावर अवलंबून असू देत.
12. निवडकपणे प्रामाणिकता व औदार्य यांचा वापर करा. तुमच्या सावजाला निःशस्त्र करा.
13. तुम्हाला मदत करण्यात इतरांचे फायदे काय आहेत यावर भर द्या. लोकांच्या दया व औदार्याला आवाहन करू नका.
14. मित्रासारखे रहा. हेरासारखे पाळत ठेवा.
15. शत्रूचा संपूर्ण बिमोड करा.
16. आदर आणि सन्मान वाढविण्यासाठी अनुपस्थितीचा (उशीरा येण्याचा) वापर करा.
17. इतरांना अंधारात ठेवा.अकल्पनीय खेळीची हवा वाढीस लावा.
18. स्वतःच्या बचावासाठी किल्ले बांधू नका. एकांत धोकादायक ठरतो.
19. कोणाबरोबर वाटाघाटी करताय ते जाणून घ्या. चुकीच्या माणसाला दुखवू नका.
20. कोणालाही वचन देवू नका

21. दुधखुळे वागून दुधखुळ्यांना आकर्षित करा. तेच तुमच्यापेक्षा जास्त हुशार आहेत, हे ठसवा.
22. शरणागतीची युक्ती वापरा. दैन्याचे बलामध्ये परिवर्तन करा.
23. तुमच्या शक्तीवर चित्त एकाग्र करा.
24. खुशामतीचे तंत्र वापरा.
25. स्वतःत बदल घडवून आणा.
26. तुमचे हात निष्कलंक असू द्यात.
27. विश्वास ठेवण्याच्या लोकांच्या गरजेचा फायदा घ्या. व्यक्तिपूजक अनुयायांचा पंथ निर्माण करा.
28. कृतीच्या रिंगणात बेधडक उतरा.
29. अंतिम परिणतीच्या क्षणापर्यंत नियोजन करा.
30. तुमचे संपादित सामर्थ्य हे विनासायास आहे, असे वाटू द्या.
31. पर्यायावर तुमचे नियंत्रण राहू द्या. तुमच्या कामाचे पत्ते इतरांनी पिसू द्या.
32. लोकांच्या स्वप्नांचा व्यापार करा.
33. प्रत्येकाचा कमकुवतपणा शोधून काढा.
34. पेहेराव व थाटमाट राजेशाही ठेवा.इतरांनी तुम्हाला ‘राजा’ गणण्यासाठी राजासारखे वागा
35. वेळ साधण्यात नैपुण्य मिळवा.
36. तुम्ही प्राप्त करू शकत नाही त्या गोष्टींची तुच्छता बाळगा. दुर्लक्ष हीच शत्रूवर मात करण्याची उत्कृष्ट रीत आहे.
37. नजरेला कैद करणारा भव्य देखावा निर्माण करा.
38. रुचेल तसा विचार करा; पण आचरण मात्र इतरांसारखेच असू दे.

39. मासे पकडण्यासाठी पाणी ढवळून काढा.
40. मोफतच्या जेवणाचा तिरस्कार करा.
41. महान व्यक्तीची भूमिका गिरविणे टाळा.
42. मेंढ्या विखुरण्यासाठी मेंढपाळाला दणका हाणा.
43. इतरांच्या हृदयाचा ठाव घ्या. त्यांच्या मनावर प्रभुत्व मिळवा.
44. प्रतिबिंब-प्रभावाचा परिणाम साधा. शत्रूला क्रोधाविष्ट करून त्याला निःशस्त्र करा.
45. बदलाच्या आवश्यकतेचा उपदेश करा. पण एकाएकी खूप सुधारणा करू नका.
46. कधीही अतिप्रवीण व पारंगत दिसू नका.
47. हेतूच्या नक्की केलेल्या निशाणापलीकडे जाऊ नका. विजयाच्या क्षणी कुठे थांबायचे ते शिका.
48. निराकारत्वाचा बहाणा करा.

('सत्ता' पुस्तकाचे अनुवादिका अनघा दिघे यांच्या सौजन्याने)

या पुस्तकातील एकेक सूत्राबद्दल वाचत गेल्यास यात काय चूक आहे, असेच वाटण्याची शक्यता आहे. परंतु थोडेसे विचार केल्यास पुस्तकातील या सूत्रांचे समर्थन करत असताना आपल्याला माहित असलेले सत्य, प्रामाणिकपणा, औदार्य, अनुकंपा, सहानुभूती, पारदर्शिकत्व, मैत्रीचे पावित्र्य, मानवीयता, चांगल्या गोष्टींचे अनुकरण, साधेपणा, साधन शुचिता, इत्यादी प्रकारच्या जीवन मूल्यांना पायदळी तुडवूनच अधिकार गाजविता येते हाच संदेश दिला जात आहे. परस्पर सहकार, समाजाशी बांधिलकी, त्याग, कारुण्य, यांचा या लेखकाच्या व्यवस्थापनशास्त्रात स्थान नाही.

बसु चटर्जी यांच्या 'छोटी सी बात' या गाजलेल्या चित्रपटात अशोक कुमार यानी अमोल पालेकरला विद्या सिन्हाला वश करण्यासाठी अशाच प्रकारचे

व्यवस्थापनाचे धडे दिलेले आपल्यापैकी काहींना आठवत असेल. ज्या आक्रमक रीतीने अमोल पालेकर त्यांची तंतोतंत अंमल बजावणी करतो, त्याला तोड नाही. व या शास्त्रापुढे टिकू न शकल्यामुळे असरानी नामोहरम होतो. खरे पाहता अमोल पालेकर व असरानी या दोघांच्यात ही स्पर्धा असते. फेअर प्ले असल्यास कदाचित विद्या सिन्हा असरानीशीच लग्न केले असते. परंतु अशोक कुमारच्या मतलबी सल्ल्यामुळे अमोल पालेकर असराणीवर मात करून विद्या सिन्हाला पटकावतो. साध्या भोळया अमोल पालेकरला स्ट्रीट स्मार्ट बनविण्यात अशोक कुमारच्या धड्यांचा फारमोठा वाटा आहे, यात शंकाच नसावी. अशाच प्रकारचे थीम असलेले कित्येक चित्रपट व सिरियल्स पडद्यावर नक्कीच पहायला मिळतील. व यात काही तरी चुकत आहे याची पुसटशी शंकासुद्धा मनाला शिवत नाही. राजकारण्यांची सत्तालालसासुद्धा कमी जास्त प्रमाणात याच सूत्रांचाच अवलंब करत असेल. कुठलाही विधी निषेध न बाळगता अत्युच्च शिखरावर ते कदाचित शिखरापर्यंत पोचतही असतील.

कदाचित व्यवस्थापन संस्कृती वाढविण्यासाठी अशाच प्रकारचे धडे घेऊन व्यवस्थापनाच्या शिक्षण संस्थेतून बाहेर पडलेले देशाची धुरा संभाळत असावेत. त्यांना स्वतःच्या स्वार्थाव्यतिरिक्त दुसरे काही दिसत नसल्यामुळे येनकेन प्रकारे ते वरपर्यंत पोचत असावेत. म्हणूनच ‘सत्तातुराणाम् न भयम् न लज्जाम्....’ असे म्हणावेसे वाटते.

अशोक राणे: दृक्-श्राव्य कलांचे थरारक अनुभव पोचविणारा अवलिया

अशोक राणे हे नाव जाणत्या मराठी चित्रपट रसिकांना नवीन नसावे. चित्रपट गुरु, विकास देसाई यांनी तर त्यांना सिनेमा 'जगणारा' माणूस म्हणून गौरविले आहे. एक साधा प्रेक्षक, विद्यार्थी, फिल्म सोसायटीचा कार्यकर्ता, चित्रपट समीक्षक, शिक्षक, आंतरराष्ट्रीय चित्रपट महोत्सवाच्या ज्युरीचे सदस्य, कधी ज्युरीचे अध्यक्ष, चित्रपट महोत्सवांचे आयोजक-संस्थापक-संचालक-सल्लागार, टीव्ही मालिकांचे लेखक, चित्रपट कथा लेखक, पटकथा लेखक, माहितीपटाचे दिग्दर्शक,.... अशा अनेक रूपात आपल्याला 'सिनेमा पाहणारा माणूस' या आत्मकथनपर पुस्तकात ते भेटतात व चित्रपट हे केवळ चार घडीचे करमणूक नसून ती एक अमोघ अशी कलाकृती आहे व ती नेमकी काय असते हे त्यांच्या खिडकीतून आपल्याला दाखवतात. अशोक राणे यांचे अवघे जग आणि जगणं सिनेमाने व्यापले आहे, असे म्हटले तरी ती अतिशयोक्ती ठरणार नाही.

सामान्यपणे पूर्वीच्या काळात चित्रपटाचे शौकीन म्हणजे 'वाया गेलेला' असेच समजले जात असे. राणे यांनीसुद्धा अशाच प्रकारचे टोमणे (आयुष्यभर!) झेलले असतील. म्हणूनच ते अगदी सहजपणे 'अंधार माझा सोबती' असे बिनदिक्कत म्हणू शकतात. याची गंमत सांगताना त्यांच्या आईला त्याच्या गर्भारपणाच्या वेळी दिवसभर घरात अंधार करून बसायचे विचित्र आणि वेगळे डोहाळे लागले होते म्हणे. कदाचित या अंधाराची सवय त्यांना आईच्या पोटात असल्यापासून लागलेली असेल. त्या प्रोजेक्टरच्या अंधारातच त्यांना at home वाटत असावं. कारण आज साठी ओलांडल्यानंतरही पूर्वीच्याच उत्याहाने ते सिनेमा पाहतात.

पौगंडावस्थेच्या त्या वयात फर्स्ट डे फर्स्ट शोचे वेड लागलेल्या राणेंनी सत्तरच्या आसपास मुंबईतील कुलाबा ते मुलुंड – दहिसर दरम्यान असलेल्या 117 थिएटर्समध्ये सिनेमे पाहिले असावेत. त्यातील गोलपिठ्याच्या नाक्यावरील ‘अलेक्झांडर’ थिएटरमधील इंग्रजी सिनेमांचे शीर्षक व टायटल्सचे खुमासदार, बेधडक, बेफाम भाषांतर केलेले असायचे व त्याला पिटातल्या प्रेक्षकांकडून भली मोठी दादही मिळत असे. ‘रायडर ऑन द रेन’चं ‘बरसात में ताकधिनाकधिन’, ‘नेवाडा स्मिथ’चं ‘सस्ता खून महंगा पानी’, ‘ब्लो हॉट ब्लो कोल्ड’चं ‘कुछ नरम कुछ गरम’ अशा भाषांतरामधून चित्रपटातील आशयापेक्षा भाषांतरच जास्त करमणूक करत होती म्हणे. राणे यांना सिनेमा पाहण्यासाठी कुठल्याही गावचे थिएटर वा वेळ वा शेजारी कुणी दारुडे याचे अजिबात बंधन नसेल. अगदी स्क्रीनपासून 2-3 फूट अंतरावर बसून लांबुडक्या दिसणाऱ्या शम्मीकपूर – वैजयंतीमाला यांच्या सिनेमाचा अनुभवही त्यांनी घेतलेली आहे. त्यांच्या हिशोबाप्रमाणे जवळपास तीनेकशे सिनेमे ते दरवर्षी पाहतात म्हणे. या आकडेवारीत डॉक्यमेंटरीज व शॉर्ट फिल्म्स नाहीत. चित्रपट पाहणं हेच त्यांच काम.. हेच त्यांचा ध्यास.. त्यांचा श्वास... जसे राज कपूर म्हणायचेः आय ड्रीम सिनेमा.. आय लिव्ह सिनेमा..आय ब्रीद सिनेमा...

गंमत म्हणजे आमच्या पिढीने (व नंतरच्या पिढीनेसुद्धा!) अगदी लहानपणापासून चांगले-वाईट, (ढिशम-ढुशम) फायटिंग असलेले, खळाखळा हसविणारे, ढसाढसा रडवणारे, भयपट-युद्धपट-साहसपट-संगीतपट-नृत्यपट-पौराणिक-ऐतिहासिक-वैज्ञानिक-रोमॅंटिक-ट्रॅजिक अशी वर्गवारी करता येणारे, जगभराचा प्रवास करून आणणारे, मनोज कुमारसारख्यांच्या उबग आणणाऱ्या देशभक्तीने ओथंबलेले, नृत्य-संगीत-गाण्यांची रेलचेल असलेले, निसर्ग सौंदर्याला उजळून टाकणारे असे कित्येक

प्रकारचे चित्रपट पाहिले असतील. त्या काळी घर बसल्या बसल्या काश्मीर, पॅरिस, स्वित्झर्लंडचे नयनरम्य दृष्य दाखविणाऱ्या चित्रपटांची चलती होती. तरुणपणचे राणेसुद्धा असले चित्रपट पाहून वाया गेले असतील, परंतु त्यांच्यासाठी सिनेमा फक्त मनोरंजन करणारी गोष्ट न राहता एखाद्या अनोळख्या प्रदेशाच्या भोवतालच्या कित्येक गोष्टी दाखविणारे आगळे वेगळे रसायन होते. कथा कादंबऱ्यातल्या जगापेक्षा अत्यंत वेगळे. राणे यांना त्या काळच्या मराठी साहित्यातून जेमतेम महाराष्ट्र दिसत होता. मराठी नाटकातल्या बॉक्स सेटमधून श्रीमंतांच्या घरातले दिवाणखाने दिसत होते. परंतु आयुष्यात कधी न पाहिलेले रम्य काश्मीर, सायोनारा म्हणणारा जपान व आख्या जगाची सफर करून आणणारी अशी ही चित्रपटसृष्टी होती व त्याच्या प्रेमात राणे पडले होते.

खूप रडवणारा सिनेमा म्हणजे तो चांगला सिनेमा अशीच त्याकाळी वाटत होते. दुःखाची आळवणी करणारी मीना कुमारी तर प्रेक्षकांच्या गळ्यातील ताईत होती. म्हणूनच 'बेटी बेटे', 'मेहरबान', 'बूट पॉलिश', 'तू सुखी रहा', 'मोलकरीण', 'श्यामची आई' असल्या चित्रपटांची त्या काळी चलती असावी. 'दोस्ती', 'ससुराल', 'जिंदगी', 'अनपढ', 'पूजा के फूल', 'दिल एक मंदिर', 'मदर इंडिया', 'खानदान', 'मैं चुप रहूंगी' असे काही रड रड रडवणारे चित्रपट पाहताना भावनाविवशतेवर ताबा ठेवणे फारच कठिण गेले असेल. रडवे चित्रपटांबरोबर हिरो-हिरोइन्सचे रोमान्सही राणेसारख्या दर्दी प्रेक्षकांना पागल करून टाकायचे. त्यामुळेच की काय एक संपूर्ण पिढी दिलीपकुमार, राज कपूर, देव आनंद इतकेच प्रदीप कुमार, राजेंद्र कुमार, भारत भूषण, विश्वजित, जॉय मुखर्जी, शम्मी कपूर इत्यादींना पडद्यावर पाहण्यासाठी खिशातील पैसे फेकून अगदी रद्दड चित्रपटांनासुद्धा सिल्वर ज्युबिलीपर्यंत पोचवत होते. राणे यांना तर राज कुमार (कन्नड चित्रपटांचा सुपरहीरो नव्हे!)

भलताच आवडायचा. त्याची ती डायलॉगबाजी, त्याच ते स्टायलिश चालणं, त्याचे ते पांढरे बूट, गळ्याभोवती भिरकाऊन दिल्यासारखा टाकलेला मफलरमुळे तो विशेष नजरेत भरायचा. अशा हिरो-हिरोइन्सचे चित्रपट पाहून थिएटरच्या बाहेर पडल्यानंतर रोमान्स व दुःखाचा उत्सव करावा असे ते दिवस होते याची कबूली राणे देतात. व्ही शांतारामच्या 'नवरंग' चित्रपटातील 'आधा है चंद्रमा रात आधी' या गाण्यातील लताचे स्वर व संध्याच्या नृत्याचा थरारा ते विसरत नाहीत.

अशोक राणेंना चित्रपट संगीताचे वेड रेडिओनी, विशेष करून दर बुधवारी आतुरतेने वाट पहायला लावणाऱ्या बिनाका गीतमाला या कार्यक्रमानी (व त्यातील सरताज गीतांनी!) लावला. अमीन सयानीची आवाज की दुनियाके दोस्तो... ही हाक त्याकाळच्या सिनेसंगीताच्या वेड्यांना परवलीची हाक वाटायची. रेडिओवरील रफीच्या गाण्यांवर, त्याच्या बुलंद, कधी हळुवार, मुलायम व शब्दांचे केलेले लाड यावर राणेंच्या काळातली आख्खी पिढी फिदा झालेली होती. त्याच काळातली आठवण म्हणून सिनेमाच्या मध्यंतराच्या वेळी गाण्याच्या पुस्तकांची होणारी विक्री व तसल्या आठ पानांच्या पुस्तकांच्या संग्राहकाविषयी राणे कौतुकाने उल्लेख करतात.

बालपणी (व तरुणपणीसुद्धा) सिनेसंगीताचे वेड हमखास लागतेच. परंतु तो काळ सरला की त्याचे तेवढे कौतुक वाटेनासे होते व आपण जीवनाच्या रहाटगाडग्यात अडकून पडल्यामुळे संगीत विसरून टाकतो. परंतु काही धुनं आयुष्याची साथ करतात व राणेसारख्या सिनेसंगीताचे वेड्या कुतूहलापोटी त्याच्या निर्मिती प्रक्रियेविषयी विचार करू लागतात व याच शहाणपणामुळे ते संगीताचा रसास्वाद घेऊ लागतात. 'सिनेमात गाणे कशासाठी हवेत?' हा एक नेहमी विचारला जाणारा प्रश्न असतो. व त्याची उत्तरं राणेसारखे अभ्यासक आपापल्या परीने देत असतात. राणेंना जेव्हा हा प्रश्न सतावत होता

तेव्हा त्यांनी चक्क ‘सिंगिंग इन सिनेमा’ ही डॉक्युमेंटरी काढून उत्तर दिले. ही त्यांची पहिली डॉक्युमेंटरी होती. चित्रपटसृष्टीतले आद्य अरेंजर-कंडक्टर असे नावाजलेले अँथनी गोन्साल्विस यांच्यावरही त्यानी एक डॉक्युमेंटरी काढली. या डॉक्युमेंटरीचे नाव होत अंथनी गोन्साल्विसः म्युझिक लीजंड. सिंगिंग इन सिनेमा या डॉक्युमेंटरीसाठी मा. दत्ताराम यांच्या आठवणीचा   प्रवास लक्ष्मीकांत – प्यारेलाल या संगीतकार जोडीतील प्यारेलालनी घडवून आणला होता.

या अफाट मुंबई शहरानं अशोक राणे यांना भरपूर काही दिलेले आहे. त्यांनीच उल्लेख केल्याप्रमाणे हे पुस्तक त्या अर्थाने आत्मचरित्र नसले तरी सिनेमा जगू पाहणाऱ्या या वल्लीची जडण-घडण कशी होत गेली हेही पाहणे तितकेच इंटरेस्टिग असू शकेल. मुंबईतील कामगार वस्तीतील त्या चाळी, सार्वजनिक नळावरील 2-3 हंडे पाणी भरण्याच्या वेळचा तो किचाट व राडा, दुधाच्या बाटल्या आणण्यासाठीची भल्या पहाटे केलेली पायपीट, आया-बायांच्या मालवणी शिव्या, वाचनाच्या बाबतीतील होत असणारी उपासमार संपविणारे शेरिंग केलेली वर्तमानपत्रे, त्यातील त्या काळच्या खून-मारामारीच्या भडक बातम्या, गिरणी कामगारांच्या जीवनाशी संबंधित असलेले संप, बोनस, पगारवाढ. आंदोलन इत्यादींच्या बातम्या इत्यादींनी राणे यांचे क्षितिज रुंदावण्यास हातभार लावले. म्हणूनच त्यांना ‘अंडरस्टँडिंग सिनेमा इज अंडरस्टँडिंग लाइफ’ असे म्हणावेसे वाटते.

त्याचप्रमाणे भारतमाता या थिएटरने ‘साधी माणसं’, ‘शेवटचा मालुसरा’, ‘पवनाकाठचा धोंडी’, ‘संथ वाहते कृष्णामाई’, ‘एक गाव बारा भानगडी’, ‘एकटी’, ‘जिव्हाळा’ या सारख्या मराठी चित्रपटांचा अर्क असे समजलेल्या मराठी सिनेमांची सवय (नव्हे चटक) त्यांना लावली. त्यातील बहुतेक रडारड चित्रपट होते. तरीसुद्धा सुलोचनाताईंचे अभिनय म्हणजे संयत

मेलोड्रामा म्हणजे काय याचे वस्तुपाठच होते असे राणेंना वाटते. जन्मजात उत्सुकतेपोटी वेगळं काही तरी येते कुठून, येते कसे असे प्रश्न विचारत ते साहित्य, नाटक व चित्रपट या कलाप्रकारातून भरपूर काही त्या काळी शिकू शकले.

त्याच सुमारास सिनेमा, सिनेमा संस्कृती व समाज समजून घेण्याचा प्रयत्न ते करू लागले. सिनेमा थिएटरच्या एक्झिट गेटवर उभे राहून आधीचा शो सुटल्यानंतर बाहेर पडणाऱ्यांना सिनेमा कसा आहे असे विचारून चित्रपटाबद्दलचा प्रतिसाद काय होता हे समजून घेऊ लागले. लोक उत्साहाने, बकवास है, सॉलिड है, क्या ढासू पिक्चर है बाप, हिरो मामू है, लेकिन हिरोइन... खल्लास असे बॉबे स्टाइलने रिॲक्शन्स द्यायचे. काही वेळा तर पिक्चर को स्टोरीच नय, यार ही कमेंट ऐकून तर ते गारदच व्हायचे. कारण हिंदी पिक्चर आणि स्टोरी नाही असे कधीच होणार नाही. हिंदी पिक्चर्समध्ये तर सर्व प्रकारचा भरगच्च मालमसाला हवा; पाठलाग, मारामारी, खानदान की इज्जत, मै मॉ बननेवाली हूं, खून, (माय लॉर्डचे तद्दन खोटे खोटे) कोर्ट, बचपन में बिछडे हुए भाई-बहन, आरे कॉलनीतील झाडाभोवती पिंगा घालत म्हटलेले द्वंद्व गीत, असे काहीही ओढून ताणून चित्रित केलेल्या चित्रपटाला स्टोरी नाही असे कसे शक्य आहे. परंतु हिंदी सिनेमाबद्दलचे हे मत मात्र राणे यांच्या पूर्ण आयुष्यात लक्षात राहिली. हे असले नमूनेदार कॉमेंट्स ऐकून झाल्यानंतर पूर्वग्रह दूर सारून ते चित्रपट पाहायचे. कलाकार, कलाकृती व रसिक हे एक त्रिकोन असून समूहातील रसिकांची मानसिकता कशी असू शकते हे एक न सुटलेले कोडे आहे, हे त्याना उमजू लागले. भरपूर खर्च करून तयार केलेला चित्रपट का आपटतो व एखादा रद्दड सिनेमा बक्कळ धंदा का करतो हे कधीच समजणार नाही. याचा विचार करणे हाच चित्रपट

रसग्रहणाचा मूळ पाया आहे. नंतरच्या त्यांच्या आयुष्यात याचा त्यांना भरपूर उपयोग झाला.

राजेश खन्नाच्या त्या सुवर्ण काळात (अजून अमिताभ बच्चनची कारकीर्द सुरु झाली नव्हती) अंकुर, अनुपमासारखे चित्रपट पाहून भारावून जाण्यावरूनच चित्रपटांकडे बघण्याची त्यांची नजर बदलत गेली असे म्हणता येईल.

फिल्म सोसायटी ही एक सांस्कृतिक चळवळ आहे, हे अनेक सभासदांच्या वा कार्यकर्त्यांच्या ध्यानी मनीसुद्धा नसते. ‘पैसा फेको व सिनेमा देखो’ असेच सभासदांना वाटते. कार्यकर्ते म्हणजे त्यांचे नोकर की काय असे त्यांना वाटत असते. कार्यकर्ते पॅशनपायी लष्कराच्या भाकऱ्या भाजत असतात. व त्याची फिकिर कुणालाही नसते. दर महिन्याला कुठली फिल्म दाखवायची, फिल्मच्या रिळा असलेल्या त्या पत्र्याच्या पेटींची वेळेवर केलेली ने आण, प्रोग्रॅम नोट्स काढणे, सायक्लोस्टाइल (त्याकाळी झेरॉक्स मशीन्स नव्हते.) करून वाटणे, खुर्च्या नीट लावून ठेवणे, बेंच पुसून ठेवणे, प्रोजेक्टरची देखभाल इत्यादीसाठी घेतलेले कष्ट या गोष्टी कुणाच्याही खिजगणतीत नसतं. एफएफएसआय-अर्काइव्ह्ज म्हणजे काय, फिल्म कुठून येते, कशी येते, हे कोण कसं ठरवतं इत्यादी गोष्टी काही अपवाद वगळता कार्यकर्त्यांनासुद्धा माहित नसतात. राणेसारखे दर्दी चित्रपट भक्त मात्र उत-मात न करता वसा घेतल्यासारखे फिल्म सोसायटीच्या चळवळीत झोकून घेत असतात.

फिल्म सोसायटीची चळवळ जोर धरू लागली. राजकपूरच्या आरके फिल्म्सचे पटकथाकार व फिल्म फेडरेशनचे अध्यक्ष वसंत साठे, चित्रपट समीक्षक व फिल्ममेकर के ए अब्बास यांच्यासारखे मातब्बर मंडळी त्यांना भेटले. मायानगरीतील अनेक किस्से व आख्यायिका ऐकावयास मिळाले.

जणू काही कुठलेही औपचारिक शिक्षण नसलेल्याला डायरेक्ट विद्यापीठातच प्रवेश मिळाल्यासारखे त्यांना त्याकाळी वाटले असेल. आंतरराष्ट्रीय कीर्तीच्या फिल्म मेकर्सच्या चित्रपटांनी व इतर अनेक फिल्म फेस्टिव्हल्सनी सिनेमा ही कलाकृती म्हणून किती उच्चप्रतीची आहे याची जाणीव त्यांना दिली. इतरांच्या डोक्यावरून जाणाऱ्या आर्ट सिनेमांना ते डोक्यावर घेवू लागले. त्यांच्यापुरते चित्रपटसृष्टीतला हा प्रवेश अलीबाबाचा गुहेतल्या प्रवेशासारखा होता. चित्रपट रसिकांची जातकुळी वेगवेगळी असली तरी त्यांच्यातील एक कॉमन गोष्ट म्हणजे सिनेमाबद्दलचे विलक्षण वेड व जबरदस्त पॅशन! काही रसिक अत्यंत जुन्या मूक चित्रपटातून बाहेर पडायला तयार नव्हते. काहींना के एल सायगलने वेड लावलेले होते. काहींना दिलीपकुमार तर काहींना ओपी नय्यर वा मदनमोहन. काही जण तर एखादा चित्रपट शंभर – दोनशे वेळा पहात होते. चित्रपटातील डायलॉग पाठ केल्यासारखे धडाधड म्हणून दाखवत होते. अशा विविध प्रकारचे चित्रपटवेड्याच्या अड्ड्यात राणे वावरू लागले. आणि राणेसुद्धा कमी वेडे नव्हते. 1981 सालच्या भारतीय सिनेमाच्या सुवर्ण महोत्सवी वर्षातील रोज चार प्रमाणे महिनाभर जागतिक कीर्तीचे 116 चित्रपट पाहण्यासाठी जीवाच्या आकांताने तासनतास रांगेत उभे राहून पुढे पळताना हातातील पुस्तक व डोळ्यावरील रेबनचे महागातील गॉगल पडून गेल्याची पर्वा न करता व महिन्याच्या पगारापेक्षा दुप्पट पैसे मोजून सिनेमा पाहण्याचा पराक्रम यांच्या नोंदी आहे.

सिनेमा असाही असतो वा सिनेमाची गोष्ट अशीही असू शकते याचा ज्ञानोदय त्यांना झाला. त्यांचे डोळे दिपवून गेले. व आयुष्यभरासाठीची शिदोरी त्यांच्या हाती लागली. सिनेमाविषयक समज, समजुतींना छेद देणारी नवी दिशा त्यांना या काळात सापडली. अधाशासारखे सिनेमा पाहत

असतानाच त्याच्याबरोबर वाचन हवं हे प्रकर्षाने जाणवू लागले. प्रोग्रॅम नोट्स वाचू लागले. फिल्म सोसायटीच्या स्मरणिका वाचू लागले. खालिद मोहम्मद यांचे टाइम्स ऑफ इंडियात येत असलेवे चित्रपट परीक्षण ते वाचू लागले. चित्रपटांच्या अभ्यासाचे पाठ्यपुस्तकं असे समजलेले क्लोजअप, इफसोन आणि इंडियन फिल्म कल्चर यातील लेखांची उजळणी ते करू लागले. इंटरनॅशनल फिल्म गाइडविषयी कळल्यानंतर रद्दीच्या दुकानात जाऊन रद्दी उपसत चित्रपटविषयक पुस्तकं विकत घेण्याचा (व त्या वाचून काढण्याचा) सपाटा त्यांनी लावला.

याच वाचनातून व भोवतालच्या जगाच्या निरीक्षणातून इतरांपेक्षा वेगळ्या दृष्टीने ते आवतीभोवती बघू लागले व गप्पा-टप्प्यात इतराना सांगू लागले. त्यांच्या निरीक्षणशक्तीला दाद देत गांगलांनी त्यांना लिहिते केले. फाफट पसारा न करता मुद्देसूदपणे लिहिण्याचे धडे त्यांनी राणेंना दिले. अशा प्रकारे मराठी सिनेपत्रकारितेत त्यांचा प्रवेश झाला. तोपर्यंत काही मोजकेच पत्रकार हिंदी वा काही वेळा इंग्रजी चित्रपटाबद्दल मराठीत लिहिणारे होते. चित्रपट परीक्षणात बहुतेक करून चित्रपटाची कथा सविस्तरपणे लिहिलेली असायची व अधून मधून ‘पसरट, ठिसूळ किंवा बांधेसूद पटकथा’, ‘संकलकाने कात्री अधिक चालवायला हवी’, ‘सुमार किंवा चांगले दिग्दर्शन’, ‘नयनरम्य छायाचित्रण’, ‘उथळ किंवा दर्जेदार अभिनय’, अशा समीक्षकी वाक्याची पेरणी असे. या परीक्षणात रसग्रहण हा प्रकार अजिबात नव्हता. चाकोरी बाहेरच्या चित्रपटासाठी त्यांच्याकडे लिहिण्यासारखे काहीही नव्हते. व त्याचप्रमाणे मराठी चित्रपटाबद्दलही. कारण त्या काळचे मराठी चित्रपट म्हणजे सर्व काही अशोक सराफ व लक्ष्मीकांत बेर्डे या जोडगोळींच्या वर बेतलेले ‘इनोदी’ चित्रपटांचा उच्छाद. परंतु राणेंच्या परीक्षणात प्रेक्षक चित्रपट कसा पाहतो यावर भर असे. कारण फिल्म सोसायटीत बघितलेल्या

चित्रपटांनी या क्षेत्रातील अनेक पदर उलगडून दाखविले होते. व त्याचा फायदा राणेंना परीक्षणं लिहिताना झाला. इंग्रजी चित्रपटच परीक्षण लिहिण्याच्या लायकीचे असतात, हिंदी चित्रपट नाही हा पूर्वग्रदूषित दृष्टिकोन विसरून ते हिंदी चित्रपटांचे परीक्षण रसरंगसाठी करू लागले.

याच काळात फ्रेंच न्यू वेव्ह (व तिला प्रेरणा देणाऱ्या सिनेमाथिक फ्रान्से) आणि त्या चळवळीचे फ्रान्स्वा त्रुफो, ज्याँ लुक गोदार, क्लॉडे शाब्रॉल, एरिक रोहमर, आंद्रे बांझा इत्यादींचे लेख असलेले ‘काहिए द्यु सिनेमा’ हे नियतकालिक त्यांच्या हातात पडले. त्या नियतकालिकेतील लेखांनी त्यांच्या लेखनशैलीला वेगळी कलाटणी दिली. सिनेमाचे बायबल असे समजलेले ‘फिल्म सेन्स’ व ‘फिल्म थेअरी’ या पुस्तकातून चित्रपट विश्वाचा अगदी जवळून परिचय त्यांना झाला.

राणे यांना दर्दी चित्रपट रसिक व सिनेपत्रकार घडविण्यात पुण्यातील फिल्म आर्काइव्हतर्फे घेण्यात येणाऱ्या फिल्म अप्रिसिएशन कोर्स व कार्यकर्त्यांच्या-साठी त्यावेळी आयोजित केलेल्या कार्यशाळेचा फार महत्वाचा वाटा आहे. आपल्याला सिनेमा कळतो असे वाटत असते, पण तसा तो कळलेला नसतो याची जाण अशा कोर्सेस व कार्यशाळेतून होऊ शकते, याची पूर्ण कल्पना राणे यांना होती. आर्काइव्हच्या सतीश बहादुर या ऋषीतुल्य शिक्षकांकडून प्रतिमा, ध्वनी, संकलन इत्यादी संकल्पनाबद्दल मिळालेले धडे ते कधीच विसरणार नाही. सत्यजित राय यांच्या पथेर पांचाली, अपराजितो व अपुर संसार या चित्रपटांच्या प्रत्येक फ्रेम न फ्रेमच्या वैशिष्ट्याबद्दल त्यांच्या तोंडूनच ऐकून धन्य झालेल्या अनेक विद्यार्थ्यांपैकी ते एक होते. त्यांनी करून दिलेल्या चित्रपट रसास्वादाच्या मूलद्रव्यांचा परिचयाची शिदोरी आयुष्यभर लक्षात राहणारी होती. श्यामला वनारसे यांनी फिल्म सोसायटीचा कार्यकर्ता हा सांस्कृतिक चळवळीचा कार्यकर्ता असतो हे

मनात बिंबविण्यासाठी अनेक उदाहरणांसकट केलेले विवेचन कार्यशाळेतील कुणीही विसरू शकत नाही.

चित्रपटाचे एडिटिंग कसे होते हे समजून घेतल्याशिवाय चित्रपटाचे शिक्षण पूर्ण होत नाही. तरीसुद्धा एडिटर म्हणजे सबकुछ हेही तितकेसे खरे नव्हे. चित्रपट हे दिग्दर्शकाचं माध्यम असून कथा, पटकथा, संवाद कुणीही लिहिले असतील तरी ती दिग्दर्शक सांगत असलेली गोष्ट, नरेटिव्ह असते. गीत-संगीत, हीरो-हीरोइन्स-व्हिलन यांचे स्टाइल्स कितीही उच्च प्रतीचे असले तरीही त्यास दिग्दर्शकांच्या पसंतीच्या शिक्याशिवाय चित्रपट पुढे सरकू शकत नाही. राणे यांना त्या काळी हे सर्व समजून सांगणारी मंडळी भेटली. त्यातील बारकावे समजून सांगितले. त्यामुळे राणे यांना एडिटिंग हे येरा गबाळाचे काम नव्हे हे लक्षात येऊ लागले. चित्रपट निर्मिती हे एक सर्जनशील समूहाच्या प्रयत्नातून होत असलेली कलाकृती असते हे भान ठेवल्यास आपण करत असलेल्या कमेंट्समुळे किती जण दुखावतील हे लक्षात ठेऊनच कमेंट्स करावे हे त्याना कळू लागले.

अनेक वेळा तरूण सिने पत्रकारांना आपण कुणी तरी वेगळे आहोत याची नशा चढते. कारण सेलिब्रिटीबरोबरची ऊठबस, खाणे-पिणे, प्रेसशो व मुहुर्ताच्या ठिकाणी मिळत असलेले आदरातिथ्य, शूटिंगच्या ठिकाणच्या भेटी इत्यादिमुळे पत्रकार स्वतःला आपण कुणी तरी ग्रेट आहोत, असे (उगीचच) वाटून घेत असतो. त्यामुळे कुठल्याही चित्रपटावर सपासप वार करत सुटणे हेच सिनेपत्रकारांचे कर्तव्य असे वाटत असते. परंतु हे किती खोटे आहे, हे लक्षात ठेवूनच राणे यांची ही सिनेपत्रकाराची वाटचाल होत होती. मुळात परीक्षणामुळे चित्रपट आपटतो किंवा धो धो चालतो यावर राणे यांचा अजिबात विश्वास नव्हता. समीक्षक म्हणजे झोड झोड झोडणारा हे पटण्यासारखे नाही. महत्वाचे म्हणजे सर्वसामान्यांच्या जगण्यातील भाव-

भावना, दैव-देव यांना समजून घेत, वैचारिकतेपासून दूर असलेल्या प्रेक्षकांनी काही कळत नाही म्हणून डोज देत राहणे हे योग्य नाही असे राणेंना वाटत असल्यामुळे त्यांची चित्रपट समीक्षा समतोल असत. त्यात कुठेही पुरोगामित्वाचा वा आपल्याला फार कळते याचा आव नसायचा. शोले का चालला, वा जय संतोषी माँ देशभर का गर्दी खेचत होता, हे समीक्षकाला माहित नसल्यास त्याची समीक्षा चित्रपटाला न्याय देणारी नसते, हे राणेंना या पत्रकारितेच्या क्षेत्रात वावरताना कळून चुकले. असेच एकदा निर्भीडपणे केलेल्या महेश कोठारींच्या 'दे दणादण' या चित्रपटावरील परीक्षणामुळे राणे यांना किती मनस्ताप सोसावा लागला ही हकीकत मुळातूनच वाचायले हवे. त्याचप्रमाणे मराठी अस्मितेचे ढोल बडविणाऱ्यांचे डोळे उघडायला लावणाऱ्या असे वाचक, अशी प्रतिक्रिया... हाही लेख वाचायला हवा.

राणे यांचा आत्मकथा वजा आलेख वाचत असताना राणे चित्रपटक्षेत्रातील एकाच ठिकाणी विसावले असून त्यावर पूर्णपणे लक्ष केंद्रित करून पुढील आयुष्य घालवत आहेत, हे कधीच जाणवत नाही. राणे म्हणजे एक हरहुन्नरी व्यक्तिमत्व. सुरुवातीला उल्लेख केल्याप्रमाणे सिनेमाच्या अनेक रूपात मुक्त संचार. त्यामुळे दिल्ली, हैदराबाद, येथील महोत्सव व गोव्यातील इफ्फीसारख्या वेगवेगळ्या फिल्मोत्सवातील चित्रपट पाहण्यासाठी आटापिटा करणे हे ओघानेच आले. अनेक महोत्सवात ते ज्यूरी म्हणूनही त्यांना बोलवण्यात येत होते. या महोत्सवात त्यांच्या आवडत्या अभिजात चित्रपटाबरोबर झानुसी, इस्तवान गाल, बर्नार्डो बर्तोलुची, रॉबर्टो बेनिग्री, इस्तवान झाबोसारखे अनेक फिल्ममेकर्सही भेटले. या फिल्मोत्सवाची गंमत सांगताना अनेकानेक कलाकृतींची व जगभरच्या लक्षणीय चित्रपटांच्या मेजवानीबरोबर अनसेन्सॉर्ड चित्रपट बघण्यासाठी अशा फेस्टिव्हल्सना आंबटशौकीन गर्दी करतात हे त्यांचे निरीक्षण बरेच

काही सांगून जाते. फिल्मोत्सव कशासाठी याचे उत्तर हे त्याच्यांच शब्दात सांगायचे तर “मुळात कुठलाही महोत्सव म्हणजे केवळ अभिजात कलाकृतींचाच त्यात समावेश असायला हवा, असं कसं असू शकेल? आणि केवळ अभिजात कलाकृतीच दाखवायचं हेच महोत्सवाचं कार्य आणि उद्दिष्ट आहे का? नाही! मग महोत्सव म्हणजे काय? सिनेमाच्या जगात काल काय घडलं, त्याने कुठल्या परंपरा निर्माण केल्या, कसल्या प्रकारच दिशादिग्दर्शन केलं, आजचा सिनेमा कसा आहे, कुठले नवे प्रवाह निर्माण होत आहेत, बदलत्या काळानुरूप बदलता आशय, बदलता घाट आणि या सर्वांना वेढून घेतलेलं बदलतं तंत्रज्ञान, उद्याचा सिनेमा असा हा सिनेमा माध्यमाचा आणि त्यानी निर्माण केलेल्या अवकाशाचा विशाल पट एका व्यासपीठावर समजावून सांगणं हे खरे तर महोत्सवाचं कार्य आणि उद्देश आहे. त्यामुळे इतकं वरवर आणि आवडलं-नावडलं एवढ्यापुरतंच बोलता येणार नाही. त्याच्या अल्याडपल्याड खूप काही आहे. आंतरराष्ट्रीय महोत्सव म्हणजे काय याचं नेमकं भान मला आलं आणि न चुकता वारीला जाणं होत राहिलं.”

गंमत म्हणजे हे पुस्तक राणे यांच्या आयुष्याच्या हकीकती वा जडण-घडण यांचेच फक्त तपशील न सांगता चित्रपट व इतर कलाक्षेत्रातील मातब्बर मंडळींच्या गुणदोषांचे किस्सेही सुनावत असल्यामुळे एवढे पाचशे पानी पुस्तकं (पुन्ह पुन्हा) वाचताना अजिबात कंटाळवाणा वाटत नाही.

अशाच प्रकारे त्यांची बहुश्रुतता बहरत गेली. मुंबई विद्यापीठाच्या गरवारे इन्स्टिट्यूट आणि झेवियर्स इन्स्टिट्यूट ऑफ मास कम्युनिकोशनमध्ये सिनेमाचे सौंदर्यशास्त्रही त्यांनी शिकविले. विद्यार्थ्यांना शिकविताना ‘आय ॲम हीअर नॉट टु टीच बट टु शेअर माय ओन एक्स्पिरियन्स’ अशी सुरुवात करून मास्तरकी करत होते. निखिल वागळेच्या अक्षर प्रकाशनतर्फे प्रकाशित

झालेल्या राणे यांच्या सिनेमाची चित्तरकथा या पुस्तकाला 1996च्या राष्ट्रीय चित्रपट पुरस्कारात बेस्ट रायटिंग ऑन सिनेमा या विभागात राष्ट्रीय पुरस्कार मिळाला. चित्रपट विषयावर व्याख्यान देण्यासाठी ठिकठिकाणाहून आमंत्रणं येऊ लागली. व्याख्यानाच्या वेळीसुद्धा अशोक राणे हे नेहमीच चित्रपटावरील आपले प्रेम कुठल्या ना कुठल्या रीतीने व्यक्त करण्याची एकही संधी दवडू देत नसल्यामुळे अनेकदा संयोजकांची पंचाइत होत असते. तरीसुद्धा त्यांना बोलावले जाते हेही महत्वाचे.

चित्रपट महोत्सवांचे ज्यूरी व इतर काही निमित्ताने राणे यांनी लंडन, ॲमस्टरडॅम, बर्लिन, व्हिएन्ना, बुडापेस्ट, मास्को, सेंट पीटर्सबर्ग, झ्युरिक, न्यूयॉर्क, शिकागो, वाशिंग्टन, सॅन फ्रान्सिस्को, टोरांटो, माँट्रियल अशा चित्रपटांच्या तीर्थक्षेत्रांना भेटी दिल्या. चित्रपटांबरोबर या शहरातील म्युझियम्स पाहिले. युरोपियन, रशियन व अमेरिकन रसिकांच्या कलासक्तपणाला मनापासून दाद दिली. पेंटिंग्स, शिल्पकृती, ऐतिहासिक इमारती पाहून राणे थक्क झाले. यातील काही शहरात त्यांना आलेल्या जिवंत अनुभवाबद्दल वाचत असताना आपणही ते स्रव क्षणं जगलो की काय असे वाटू लागते. जरी बसू भट्टाचार्य राणेंना कितना बदमाश है असे प्रेमाने म्हणत असले तरी राणे यांच्यातील उपजत चांगुलपणामुळे यातील बहुतेक शहरात त्यांची देशी-परदेशी मित्रमंडळी विखुरलेले आहेत. त्यांना केवढी तरी माणसं भेटली. सिनेमावरच नव्हे इतर अनेक गोष्टीवर बोलणारी माणसं भेटली. त्यांच्या नजरेतून, जाणिवातून भरपूर काही राणे यांना मिळाले.

सिनेपत्रकारितेच्या काळात त्यांनी सुमारे दीडशे मुलाखती घेतल्या असतील. त्यात चित्रपटसृष्टीतील दिग्गजाबरोबरच निर्माते, दिग्दर्शक, तंत्रज्ञ इत्यादींचीही ते मुलाखत घेत होते. नाटक, साहित्य, चित्र, संगीत या क्षेत्रातील मंडळींचाही यात समावेश होता. या मुलाखतीतून कलाकारांचा कलाप्रवास

उलगडत होता. त्याकाळच्या वैशिष्ट्य लक्षात येत होते. कलाकारांचे अंतरंग व निर्मितीप्रक्रियेतील खाच-खळगे कळत होते. रूढ प्रकारचे प्रश्न न विचारता कलाकारांना बोलते करत होते. कुणाच्या खासगी आयुष्याविषयी ते कधीच आपणहून प्रश्न कधीच विचारत नसतं. कुठलेही फाजिल कुतूहल त्यांच्या मुलाखतीतून व्यक्त होत नव्हते. मुळात गॉसिपविषयी त्यांना तिटकारा असल्यामुळे कलाकार आपणहून अनेक विषयावर गप्पा मारत असत. त्यामुळे मुलाखती जिवंत वाटायच्या. हे सर्व अनुभव विविध प्रकारचे असत व त्यातूनच राणे यांचे कलाविश्व समृद्ध होत गेले. त्यांच्या मते ग्रेट सिनेमाटोग्राफर व्ही.के.मूर्ती व श्याम बेनेगल यांची त्यानी घेतलेले उत्कृष्ट मुलाखती होत्या. त्यांनीच उल्लेख केल्याप्रमाणे मुळात मुलाखती हे निमित्त, परंतु ज्येष्ठ-श्रेष्ठ मंडळीना भेटणं व त्यांच्या तोंडून सिनेमा व इतर सर्व कला व त्यांच सौंदर्यशास्त्र आणि त्या त्या काळचा बदलत्या समाजाबद्दल जाणून घेणं हे महत्वाच होतं. प्रेक्षक व वाचक यांच्या आवडी-निवडीतील होत गेलेले बदल हेही तितकेच महत्वाचे आहेत, असे राणे यांना वाटते.

मागच्या पिढीतल्या सिने रसिकांचे जागतिक सिनेमाविषयीचे कुतूहल शमविण्यासाठी फिल्म सोसायटीच्या चळवळींने भरपूर मदत केली. परंतु नव्या पिढीतल्या रसिकांना जागतिक सिनेमा घरबसल्या पाहता येऊ शकल्यामुळे फिल्म सोसायटींची उपयुक्तता जाणवेनाशी झाली. 16 व 35 एमएमची फिल्म्सची रिळं व त्यासाठीचे प्रोजेक्टर या वेळखाऊ तंत्रज्ञानाऐवजी व्हिडिओ टेप्स व प्रोजेक्टर्सचा वापर करून चित्रपट पाहता येऊ लागले. त्यानंतरच्या काळात सिडी, डीव्हिडींचा जमाना आला, डिजिटल माध्यमाच्या क्रांतीमुळे हार्ड ड्राइव्ह्जवर हजारो फिल्म्स उपलब्ध होऊ लागल्या. 24 तास रतीब घालणाऱ्या टीव्हीवर अधून मधून अभिजात चित्रपट सादर होऊ लागले. चित्रपटासाठीचेच टीव्ही चॅनेल्स आल्यामुळे प्रेक्षक त्याकडे वळले. त्यामुळे नव्या पिढीतला प्रेक्षकवर्ग सिनेमा पाहायला फिल्म सोसायटीपर्यंत कशाला जाईल?

परंतु राणे यांचे चित्रपटप्रेम स्वस्थ बसणारे नव्हते. विरंगुळा म्हणून चित्रपट पाहणारा वर्ग वगळता अनेक रसिकांना या कलेतील बारकावे समजून घेण्याची इच्छा असते, हे राणेंनी हेरले व त्यासाठी नवीन पिढीला उद्युक्त करण्यासाठी चित्रपट रसग्रहणाच्या कार्यशाळेची कल्पना त्यांनी लढविली. त्यांना सिनेमा आणि साहित्य, सिनेमा आणि नाटकं, सिनेमा आणि संगीत, सिनेमा आणि चित्र-शिल्प-वास्तुकला, सिनेमा आणि लोककला, सिनेमा आणि समाज असे विषय घेऊन तरुण रसिकांना जाणते करायचा विचार होता. परंतु त्यांना आर्थिकरित्या साथ मिळाली नाही, असे विषादाने नमूद करावेसे वाटतेल.

राणेंनी आपली दिग्दर्शक होण्याची इच्छा काही चांगल्या डॉक्युमेंटरींची निर्मिती करून पूर्ण करून घेतली. त्यांच्या डॉक्युमेंटरीतील विषयाची मांडणी थेट व बंदिस्त असते, याबद्दल शंकाच नाही. सिंगिग इन सिनेमा वा बिईंग विथ अपू मध्ये ते प्रकर्षाने जाणवते. त्यांच्याच पटकथा –दिग्दर्शन असलेल्या गिरणगावावरील आणखी एक मोहंजोदारो व संवादिनी साधकः पं. तुळशीदास बोरकर डॉक्युमेंटरीजमध्ये जीव ओतून काम केले होते. त्यांच्या सर्वच्या सर्व डॉक्युमेंटरीजना सिनेरसिकांकडून चांगला प्रतिसाद मिळत असे.

लाइट, ॲक्शन, कॅमेरा व दृश्यसातत्यातून सिनेमाच्या तंत्रज्ञानानी अजून पर्यंत ज्ञात नसलेल्या एका कलेला जन्म दिले. गेली शंभरेक वर्षे अनेक फिल्ममेकर्सनी त्यांच्या सर्जनशीलतेतून रसिकांना एक वेगळाच आनंद दिला. द्विमितीतून त्रिमितीचा आभास निर्माण करण्यात ते सर्व यशस्वी झाले. राणेनीसुद्धा या कलेला एका वेगळ्या पातळीवर नेऊन ठेवण्याचा प्रयत्न केला. जगभरातील अत्यंत गाजलेल्या फिल्ममेकर्सची राणे यांनी करून दिलेला परिचय चित्रपट रसिक सहजासहजी विसरू शकणार नाही. राणे यांनी हे पुस्तक लिहून रसिकांच्या चित्रपटविषयक जाणिवेत भर घातल्याबद्दल रसिक त्यांना नक्कीच धन्यवाद देतील. उत्कृष्ट चित्रपटातील महत्वाच्या जागांचा उल्लेख करत त्यातील सब्लिमिनल एलिमेंटकडे लक्ष वेधणारे हे एक अतिशय सुंदर पुस्तक आहे.

त्यांच्या या पुस्तकाचे निर्मितीमूल्य उत्कृष्ट असून सर्व संबंधितानी भरपूर कष्ट घेतल्याचे जाणवते.

एक अविस्मरणीय आनंद देणारं पुस्तक !

सिनेमा पाहणारा माणूस

अशोक राणे

संधीकाल प्रकाशन

किंमत 550 रु, पानेः 512

सिनेसंगीताच्या अनोख्या जगामध्ये..

गाणं आवडत नसेल असा माणूस विरळाच. गाण ऐकणं आणि गुणगुणणं हे बहुतेकांना आवडतं. गाण्याची उपजत आवड असणारे पुष्कळ असतात आणि आपल्यावर संस्कार करून घेत आपल्या रसिकतेची कक्षा रुंदावणारेही पुष्कळ असतात. गाणं साऱ्या खंडामध्ये, सगळ्या संस्कृतीमध्ये आहे. मानवी जगण्याला इतकी लगत चिकटलेली, सातत्याने चिकटलेली कला दुसरी क्वचितच कुठली नसेल....

--- पान चारवरून

नवे आवाज, नवी गाणी, नवे प्रयोग, नवे सांगीतिक विचार, जोडीला नवे तंत्र, नवे मंत्र – या साऱ्यांनी गेल्या दहा पंधरा वर्षात बदलून टाकले चित्रपटसंगीताचा चेहरा. आपल्या आसपास रुंजी घालणाऱ्या या तरुण गाण्याविषयी एका सर्जन रसिकानं मारलेल्या मनमोकळ्या गप्पा...

--मलपृष्ठावरून

डॉ आशुतोष जावडेकर या चित्रपट संगीत रसिकाने लिहिलेले 'नवे सूर अन् नवे तराणे' या पुस्तकाद्वारे वाचकांना सिनेसंगीताच्या कालपटाची रोमहर्षक सफर घडवून आणली आहे. येथे आपल्याला या क्षेत्रातील अनेक जुने-नवे दिग्गज भेटतात. त्यांच्या कर्तृमकर्तृत्वाची आपल्याला ओळख होते. व या बेभरवश्याच्या क्षेत्रात नाव कमवण्यसाठी त्यांनी घेतलेल्या कष्टाची, बौद्धिक श्रमाची आपल्याला कल्पना येते. के.एल. सैगल, नूरजहाँ, आर.सी. बोराल, शमशाद बेगम, देविका राणी, अशोक कुमार, शांता आपटे, के. सी. डे, गुलाम हैदर, सुरेंद्र, सुरैय्या, पंकज मलिक, सचिन देव बर्मन, राहुल देव बर्मन, जयदेव, शंकर जयकिशन, ओ.पी.नय्यर, मदन मोहन, सलील चौधरी, सी. रामचंद्र, के. दत्ता, रवी, स्नेहल भाटकर, वसंत देसाई, कल्याणजी-आनंदजी, लक्ष्मीकांत प्यारेलाल इ.इ. जुन्या जाणत्या गायक/गायिका व

संगीतकारांची येथे आपल्याला लेखक भेट घडवतात. त्याचप्रमाणे नव्वदी नंतरच्या दशकातील सिनेसंगीत क्षेत्रात चमकलेले (व चमकत असलेले) ए. आर. रेहमान, इलायराजा, एम एस क्रीम, हॅरीस जयराज, जतिन-ललित (पं जसराजचे पुतणे), नदीम श्रवण, अनू मलिक, उत्तमसिंग, राम-लक्ष्मण (खरे नावः विजय पाटील), राजेश रोशन, संदीप चावटा, शंकर महादेवन-एहसान-ऱ्लॉय (SEL), हिमेश रेशमिया, पार्श्व संगीतकार सलीम सुलेमान, प्रीतम चक्रवर्ती, माँटी शर्मा, आदेश श्रीवास्तव, संदेश शांडिल्य, विशाल (दादलानी)-शेखर(रावजिया), शंतनू मोईत्रा, नुसरत फतेह अलीखाँ, अलका याज्ञिक, कविता कृष्णमूर्ती, साधना सरगम, सुनिधी चौहान, श्रेया घोषाल, उदित नारायण, शान, सोनू निगम, सुखविंदरसिंग, मोहित चौहान, कैलाश खेर, अलिशा चेनॉय, महालक्ष्नी अय्यर, जसविंदर नरुला, वसुंधरा दास, चित्रा, आकृती ककर, शिल्पा राव, झुबिन, नरेश अय्यर, कुणाल गांजावाला, रेमो फर्नांडिस, अदनान सामी, इला अरुण, शुभा मुद्गल, कविता सेठ, बेला शेंडे, वसंत देसाई, श्रीनिवास खळे, हृदयनाथ मंगेशकर, सुधीर फडके, दत्ता डावजेकर, श्रीधर फडके, भास्कर चंदावरकर, डॉ. सलील कुलकर्णी, कौशल इनामदार, अजय-अतुल इत्यादींच्या चढउताराबद्दल, त्यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण सर्जनशीलतेबद्दल भरभरून लेखक सांगू इच्छितात. साठ-सत्तरच्या काळातील दहा-पंधरा कलाकारांची मक्तेदारी मोडून या क्षेत्रात स्वतःचा ठसा उमटविण्याच्या प्रयत्नांना लेखक मनभरून दाद देतात व वाचकांना हे सर्व समजून घेण्यासाठी प्रेरित करतात. नावांची ही यादी वाचूनच वाचक भारावलेल्या अवस्थेतच पुस्तक वाचून संपवतो.

1913साली चित्रपट महर्षी फाळके यांनी ‘राजा हरिश्चंद्र’ या चित्रपट निर्मीतीतून भारतीय चित्रपटाची मुहूर्तमेढ रोवली. व त्यानंतरच्या मूकचित्रपटांना साथ म्हणून थिएटरमध्ये चित्रपट चालू असताना निवेदक

अधून मधून दृश्य समजावून सांगत होता. तेव्हासुद्धा चित्रपटाच्या या जगात गाण्या-बजावण्याला काही स्थान मिळेल अशी अंधुकशी कल्पनाही नव्हती. परंतु 1931साली ‘आलम आरा’ हा बोलपट झळकल्यावर मात्र गायक-संगीतकारांसाठी एक मोठ्ठ क्षेत्र सापडलं असे म्हणावयास हरकत नसावी. हे चित्रपट माध्यम गाण्याला आपलसं करणार आहे, एवढेच नव्हे तर गाणं व संगीत त्याचं मूळ शक्तिस्थान होईल याचा अंदाजही कुणी त्याकाळी करू शकले नसतील. परंतु गेल्या 70-80 वर्षात सिनेसंगीताला प्राधान्य मिळाले व म्हणता म्हणता हे गाणे - बजावणे तमाम सर्व रसिकांना आवडू लागले.

लेखकानी आजच्या काळच्या संगीताबद्दल लिहिण्यापूर्वी हिंदी चित्रपट संगीताचा धावता आढावा चांदनी रातें या पहिल्या प्रकरणात घेतला आहे. त्या काळी चित्रपट निर्मिती स्टुडिओमधून होत होती. तंत्रज्ञ व कलाकारांना स्टुडिओचे मालक पगारावर नेमणूक करत व मोठ्या प्रमाणात पैसेही कमवत. मदन थिएटर्स, बंगाल न्यू थिएटर्स, इंपीरियल स्टुडिओ, वाडिया मूव्हीटोन, शांताराम यांचा प्रभात स्टुडिओ ही नावे त्या काळी चिरपरिचित होत्या .पार्श्वसंगीताची सोय उपलब्ध होती. परंतु त्याचा वापर कसा करायचा हे माहित नव्हते. न्यू थिएटर्सचे नितिन बोस यानी पंकज मलिक यांच्याकडून पहिल्यांदा प्लेबॅक पद्धतीचे गाणे रेकॉर्ड केले व चित्रपटात वापरला. तो कमालीचा हिट् झाला. मग मात्र गायकांचे व संगीतकारांचे कार्य क्षेत्र पूर्ण बदलले. त्यांना एक प्रचंड अवकाश मिळाला. व गेली 80-90 वर्षे हा अवकाश सिनेसृष्टीत पसरला. (काही काळानंतर मुंबईचे बॉलिवुड हिंदी चित्रपटांची राजधानी झाली.)

महाराष्ट्रात प्रभातचे गोविंदराव टेंबे, मास्टर कृष्णराव, बंगालमध्ये आर सी बोराल, पंकज मलिक यांचे नाव झाले. 35-36मध्ये ‘अछूत कन्या’ या चित्रपटातली गाणी गाजली. याच सुमारास कुंदनलाल सैगल आपले नशीब

आजमावण्यासाठी कलकत्त्याला दोनशे रुपये पगारावर काम करण्यास दाखल झाला. व नंतर त्यानी एक काळ गाजविला. 30-40च्या दशकात 900 पेक्षा जास्त चित्रपटांची निर्मिती झाली. व प्रत्येक चित्रपटात सरासरी दहाच्यावर गाणी होती. यातली कित्येक गाणी फ्लॉपही झाले असतील. परंतु 'पूरण भगत' या चित्रपटातील सैगलची एकूण एक गाणी हिट् ठरल्या. गंमत म्हणजे सैगल हा स्टार गायक – अभिनेता होता. अशा स्टार-गायक-अभिनेता/ अभिनेत्रीचाही एक जमाना होता. एकेक नावं चमकायला लागली. नूरजहाँ, शमशाद बेगम, देविका राणी, अशोक कुमार, शांता आपटे, के. सी. डे, गुलाम हैदर, पंकज मलिक, सुरेंद्र, सुरैय्या, अशी किती तरी नावे त्याकाळी गाजली. गाणी फार संथ होती. तरीसुद्धा प्रेक्षक आवडीने ऐकत होते. 40-50 च्या दशकानंतरच्या काळात पंजाबी ढंगाच्या, उडत्या चालींच्या गाण्यांचा बहर आला. अनेक गाण्यामध्ये पाश्चात्य सुरावटीचे रंगही मिसळले गेले. एक वेगळं फ्यूजन संगीत क्षेत्रात पाय रोवू लागले. हा एक सर्वस्वी वेगळा प्रयोग होता. व प्रेक्षकांनी या प्रयोगांना भरभरून साद दिला. पुढील सुवर्णयुगाची ती चाहूल होती. संगीतकारांचा व गायक/गायिकेंचा एकच कल्लोळ पुढील 20-30 वर्षात ठळकपणे दिसू लागला.

या जमान्यात जगमोहन, ख़ान मस्ताना, जी. एम्. दुराणी, मास्टर निसार, सुरेंद्र, सैगल, तलत महमूद, रफी, किशोर कुमार, पारुल घोष, राजकुमारी, नूरजहान, उमादेवी (टुणटुण), गीता दत्त, ज्युथिका रॉय, मुबारक़ बेग़म, बेग़म अख़्तर, लता, आशा असे गाण्याच्या जगातील मातब्बर मोहरे कालपटावर चमकू लागले. शैलेंद्र, साहिर लुधियानवी, शकील बदायुनी, राजा मेहदी अली ख़ान, मजाज़, फैज़ अहमद फैज़, सरदार जाफ्री, इ.इ. एकापेक्षा एक असे सरस गीतकार पटकथेच्या मागणीप्रमाणे गीत लिहू लागले. गीत-संगीतांच्या खाणीतील रत्नांना पैलू पाडणारे नौशाद, ख़य्याम, शंकर-

जयकिशन, सचिन देव बर्मन, अनिल बिश्वास, एन्. दत्ता, रवी, सी. रामचंद्र, कमल दासगुप्ता, सज्जाद हुसेन, हुस्नलाल-भगतराम इत्यादी संगीत रचनाकारांनी तो काळ गाजविला.. त्यांच्या सर्जनशीलतेला दाद द्यावी असा तो काळ होता.

शंकर जयकिशन, सचिन देव बर्मन, ओ.पी.नय्यर, मदन मोहन, सलील चौधरी, के. दत्ता, स्नेहल भाटकर, जयदेव इत्यादी संगीतकार नव- नवीन प्रयोग करू लागले. तंत्रज्ञानात सुधारणा होत होती. 1950-70 च्या काळातील सिनेसंगीत खऱ्या अर्थाने लोकसंगीत झाले. गीता दत्त, लता व आशा या मंगेशकर भगिनीनी मुक्तहस्ताने स्वरांना उधळले. लता व रफी यानी गायिलेली गाणी या काळात हिट् ठरली. या गायक/गायिकाने चित्रपट रसिकांना भरभरून दिले. या काळात गायकीचा पोत आणि वजन पार बदलून गेले. याच सुमारास लक्ष्मीकांत प्यारेलाल, कल्याणजी आनंदजी या संगीतकार जोडींनी चित्रपट संगीताला वेगळे वळण लावण्याचा प्रयत्न केला. काही वेळा त्यानी उत्कृष्ट गाणे दिलेही असतील परंतु बहुतेक वेळा रद्दड गाण्याचा रतीब टाकल्यासारखे त्यांचे संगीत वाटू लागले. हिंदी सिनेसंगीतात लता-आशाची मक्तेदारी असलेल्या जमान्यात कल्याणजी आनंदजीचे एक मोठे श्रेय म्हणजे त्यांनी किती तरी नवीन आवाज समोर आणले.. मनहर उधास, कुमार सानू, अलका याज्ञिक, साधना सरगम, सुनिधी चौहान... अशी किती तरी नावे घेता येतील. राहुल देव बर्मन, बप्पी लाहिरीसारख्या संगीतकारानी संगीताचा चेहरा मोहरा पूर्णपणे बदलून टाकला. संगीत हळू हळू पालटू लागले. तलत महमूद, सैगल, रफी इत्यादींचे उदास, संथगतीचे गाणे मागे पडू लागले. किशोर कुमारची तरूण मस्ती पसरू लागली. परंतु याच सुमारास काही तरी खटकू लागले याची जाणीव होऊ लागली. सुवर्णयुगाला ओहोटी लागली.गाण्यातील धागडधिंगा जाणवू लागला. नवे

आवाज येत होते. येसूदासने काही काळ गाजविला. गझल गायकीचा चित्रपट क्षेत्रात प्रवेश होऊ लागला. डिस्को संगीतानेसुद्धा ठसा उमटविला. नवे ठेके येत होते. लेखकाच्या मते नवे आवाज चांगले असले तरी अननुभवी होते. नव्वदीचे दशक उजाडले. नदीम श्रवण, रेहमान यांनी या क्षेत्रात क्रांती घडविली. एक मात्र खरे की जुन्या-नव्याची सांगड घालून कसलाही पूर्वग्रह न ठेवता संगीत ऐकणारा श्रोतृवर्ग याच काळात तयार होऊ लागला.

एका साध्या गाण्यासाठी या प्रकरणामध्ये लेखकानी गाण्याच्या रेकॉर्डिंगसाठी बदलत्या तंत्रज्ञानाचा आढावा घेतला आहे. संगणकांचा या क्षेत्रात प्रवेश झाला. नवीन सॉफ्टवेअर आले. एक काळ असा होता की दिवसदिवस गाण्याची रिहर्सल होई. वादक रेकॉर्डिंगच्या आदल्या दिवसापासून आपापली वाद्यं घासून-पुसून सज्ज करून ठेवतं. संगीतकार बेचैन असे. गायक पलट्यावर पलटे घेऊन आवाज मोकळा करत बसलेला असे आणि अखेर खुद्द ध्वनिमुद्रणाचा दिवस उजाडत असे. परीक्षेला जाणाऱ्या मुलांसारखीच सगळयांची मनःस्थिती असे. तेव्हाचं मिक्सिंग या गोष्टीवर फारच मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असे. जुन्या काळातला ध्वनिमुद्रक आज पुन्हा अवतरला, तर एक संगणक आणि काही सॉफ्टवेअर्स याच्या साहाय्यानं गल्ली बोळात उभे राहिलेले स्टुडिओ आणि तिथली अजागळ कार्यपद्धती बघून अवाक होईल. आजचा संगीतकार कोपऱ्यामधल्या खुर्चीवर व साउंड इंजिनिअर माउसची क्लिक क्लिक करत आज्ञा सोडत असेल.

एकेका वाद्याचे स्वतंत्र ट्रॅक्समध्ये ध्वनिमुद्रण करून त्याचे मनाजोगे मिक्सिंग करण्याचे तंत्र आत्मसात केले गेले. पूर्वीच्या काळची रिहर्सल्स, गायकांच्या चेहऱ्यावरील टेन्शन गायब झाल्या. ट्रॅक्सच्या मिक्सिंगवर अखेरचा हात फिरवून गाणं चमकदार करणारी मास्टरिंग तंत्र विकसित झाले.

त्यामुळे पूर्वीच्या काळच्या रेकॉर्डिंग स्टुडिओ ओस पडू लागल्या. अगदी गल्ली बोळातील एका छोट्या खोलीत, संगणक व इतर साधनांच्या साहाय्यानं गाणे रेकॉर्ड होऊ लागले. हवे तेवढ्या वेळा मनाजोगे गाणे बाहेर पडेपर्यंत संगणकाचा वापर होऊ लागला. त्यामुळे सर्जनशीलतेला मोठा वाव मिळाला. नवे ठोके, नवे बीट्स आले. प्रयोग करण्यास भरपूर वाव मिळू लागला. यातूनच संगीताचा कला ते विक्रीजन्य वस्तू म्हणून झालेला प्रवास हा तोंडात बोट घालायला लावणारा आहे. मोठ्या प्रमाणात पैशाची उलाढाल होऊ लागली. संगीतातील वैविध्यता जाणवू आली. ऑनलाईन व्हिडीओ, रीॲलिटी शोज, गाण्याच्या स्पर्धा, रेडिओ चॅनेल्स, स्वतःचे यूट्यूब शोज इत्यादीमुळे भाऊगर्दी वाढू लागली, स्पर्धा वाढली. व त्यातूनच एखादा तारा चमकू लागला व त्याच्या गाण्याने, संगीताने ऐकणाऱ्यांना अक्षरशः वेड लावले. आताच्या काळच्या काही चमकलेल्या गायक, गायिका व संगीतकार यांच्याबद्दल लेखकानी लिहिले आहे.

अशाच चमकलेल्या ताऱ्यांपैकी ए. आर रेहमान, विशाल भारद्वाज व नुसरत अली फतेखाँ यांचा नंबर अगदी वरचा असेल. रोजा या हिंदी चित्रपटासाठी संगीत दिलेला हा तमिळनाडूच्या ए. आर. रेहमानचे संगीत इतके दमदार होते की बघता बघता त्यानी त्या काळी सिनेसंगीताचे शिखर पादाक्रांत केले. त्याचा हम्मा हम्मा हे गाणे तरुण वर्गात गाजलं. नंतर आलेल्या बॉंबे चित्रपटातील कहना ही क्या या चित्राच्या मधाळ आवाजातील गाण्याने, त्याच्या तालाने अक्षरशः सिने रसिकांच्यावर जादू केली. सुखविंदरसिंगच्या आवाजातील चल छैया छैय्या गाणं ऐकताना त्याच्यातील गहिरेपणा जाणवतो, ताल व ठेका डोक्यात भिनतो. ए आर गातोसुद्धा! रूढार्थाने त्याचा गळा गायकीचा नाही. त्याचे हिंदी शब्दोच्चार चांगले नाहीत. परंतु गाण्यातील शब्दांचा आशय तो रसिकापर्यंत पोचवतो.

हा तरुण संगीतकार त्याच्या स्वतःच्या गाण्यात अडकून न पडता नवीन गाणे शोधतो, नवीन स्वर शोधतो व नाविन्यतेच्या शोधात हरवून जातो. म्हणूनच ऑस्कर पुरस्कार मिळाला तरी तो नम्र व मितभाषीच राहिला. रवींद्रनाथ टागोरांच्या ॲकला चलो रे या गाण्याला मूळ चालीसकट जावेद अख्तरच्या हिंदी शब्दांना त्यानी स्वर दिले. त्याच्याबद्दल वाचताना रेहमान हा एक लोकविलक्षण कलाकार आहे या लेखकाच्या मताशी नक्कीच सर्व सिनेरसिक सहमत होतील.

रेहमानप्रमाणे दक्षिणेतील एम एम क्रीम व हॅरिस जयराज यांच्याविषयीसुद्धा लेखकाचा अभिप्राय चांगला आहे. एम एम क्रीम यानी संगीत दिलेल्या क्रिमिनल चित्रपटातील तुम मिले, दिल खिले हे गाणे रसिकांना नक्कीच आठवत असेल. उज्वल भविष्य असलेला हा एक होतकरू कलाकार आहे. दक्षिणेकडील चित्रपटांसाठी संगीतासाठी तंत्रसहाय देणारा हॅरिस जयराज हा नुसता अरेंजर नसून त्याच्याकडे जबरदस्त तांत्रिक हुकमत आहे. व या क्षेत्रात यशस्वी होण्यासाठी त्याची अत्यंत गरज आहे.

विशाल भारद्वाज हा मूळचा दिल्लीचा. रेकॉर्डिंग मॅनेजर म्हणून तेथील एका स्टुडिओत काम करत होता. स्वतःमधील कलेच्या धुगधुगीला आवरत तो इमाने इतबारे तेथे काम करत होता. त्याला मुंबईतील कामाची एक संधी मिळाली व या संधीचे त्यानी सोने केले. मुंबईत गुलजारची भेट झाली. जंगल बुकचे शीर्षक गीत करण्यास सांगितले गेले. त्यांनी संगीतबद्ध केलेले चड्डी पहनके फूल खिले हैं सुपरहिट ठरले. पुढे यानी संगीत दिलेले मकबूल, माचीस, सत्या, चाची ४२०, गॉडफादरमधील गाणे हिट ठरल्या. विशालचे चप्पा चप्पा चरखा चले आलं तेव्हाच त्याचे वेगळेपण दिसून आले. नंतर तो चित्रपट निर्मितीच्या क्षेत्रात पडला. इश्किया, ओंकारा चित्रपटांची निर्मिती केली. लहान मुलांसाठी 'द ब्ल्यू अंब्रेला' हा पारदर्शी

रंगाचा चित्रपट विशालने आणला. विशालसारखाच दिल्लीहून आलेला अजून एक संगीतकार म्हणजे इस्माइल दरबार. ‘हम दिल दे चुके है सनम’ या भन्सालीच्या सुपरहिट चित्रपटाला त्यानी संगीत दिले होते. भन्सालीच्या 'देवदास'चे संगीतही इस्माइल दरबारचाच होता. 10-15वर्षापूर्वीची त्यातील गाणी अजूनही ताजी वाटतात. यावरून या संगीतकाराची सर्जनशीलता जाणवते.

कव्वाली गायकीला आधुनिक स्वरूप देणारा व सुफी पंथातील गायकीला प्रसिद्धीच्या झोतात झळकविणारा नुसरत अली फतेखाँ हा पाकिस्तानी गायक होता. त्याच्या गाण्यात आर्तता, गूढ उदासीनता होती. सिनेसंगीतात कव्वाली हा प्रकार नवीन नाही. जुने चित्रपट ‘बरसात की रात’, ‘मुघले आझम’, ‘दिल ही तो है’ यातील कव्वाली रसिकांना नक्कीच आठवत असतील. कव्वाली हा आध्यात्मिक अनुभव आहे, असे सूफी पंथाचा दावा आहे. सूफी हा एक गूढ पंथ आहे असे अनेकांना वाटते. संगीताला आद्यात्मिक दर्जा दिलेला हा पंथ आहे. कव्वाली गायकीला अनेक नियमांनी व रूढी परंपरेने बंदिस्त केले होते. नियमांच विस्तारणं, पालटणं, हे अशक्यप्राय काम होतं. ते नुसरतने केलं व साचेबद्ध कव्वालीला मोकळ केलं. साचलेलं पाणी बोळा काढल्यावर जस घळाघळा वाहतं तस कव्वाली गायकीतील चैतन्य नुसरतमुळे वाहू लागले. त्यानी सरगम या संगीत प्रकाराचा कव्वालीमध्ये फार खुबीने वापर केला. ही सरगम त्याच्या गाण्याचे नंतरच्या काळात ट्रेड मार्क ठरले.

नुसरत गाऊ लागतो तेव्हा सगळ्या मैफलीत प्रसन्न वातावरण तयार होत आहे असे वाटू लागते. शेखर कपूरच्या बँडिट क्वीनमधील गाणी नुसरतने म्हटलेले आहेत. त्या गाण्यात त्यानी जीव ओतल्याचे जाणवते. नुसरतच्या सगळ्या कामामध्ये त्याचा वेगळेपणा उठून दिसतो. ए आर रेहमाननं

भारताच्या पन्नासाव्या स्वातंत्र्यादिनानिमित्त सादर केलेल्या वंदे मातरम चे गाणे नुसरतच्या आवाजात रेकॉर्ड केलेले आहे. परंतु हा अवलिया मैफल अर्धवट संपवून वयाच्या 48व्या वर्षी कायमचाच काळाच्या पडद्याआड अंतर्धान पावला. त्याचाच वारसा त्याचा मुलगा राहत अली फतेखाँ व अबिदा परवीन पुढे नेत आहेत.

स्कूल चले हम हे सर्व शिक्षा अभियानासाठी चित्रित केलेले गाणे (गायक कुणाल गांजेवाला) बहुतेकांच्या स्मरणात असेल. जाहिरातीच्या संगीतात एवढी भावगर्भता क्वचितच सापडेल. त्याला तालाचे, सुराचे, वेळेचे व व्यवहाराचे गणित जुळवून आणावे लागते. व ही किमया शंकर महादेवन, एहसान नुरानी, लॉय मेंडोसा या त्रिकुटाने करून दाखविले आहे. यातील शंकर महादेवन, जन्माने चेन्नईचा, व मुंबईत वाढला. टी आर बालामणी यांच्याकडे संगीताचे धडे घेत होता. मुंबईत श्रीनिवास खळे यांचे मार्गदर्शनाखाली तो तयार झाला होता. बघत बघता तो मोठमोठ्या संगीतकारांसाठी गाऊ लागला. हिंदी, मराठी, कन्नड, तमिळ या भाषेतही गाऊ लागला. या त्रिकूटानी 'दस', 'दिल्लगी', 'शूल', 'ब्रॅडफोर्ड' या चित्रपटांचे संगीतकार म्हणून अनेक प्रयोग केले. 'दिल चाहता है'च्या संगीताने त्याना उच्च पदावर पोचविले. कल हो ना हो व 'अरमान'साठी त्यांनी आपली शक्ती पूर्णपणे पणाला लावली. गाण्यानुसार गायक व गायिका निवडत असल्यामुळे गाण्यात वैविध्यता आणण्यात ते यशस्वी झाले. 'बंटी और बबली'लाही याच त्रिकूटानी संगीत दिले होते. गंमत अशी आहे की त्यांनी संगीतबद्ध केलेल्या चित्रपटातील सर्वच्या सर्व गाणी कधीच हिट झाले नाहीत. परंतु प्रत्येकातील एखादं दुसरं गाणं नक्कीच हिट झाले आहेत. त्याचबरोबर त्यानी संगीतबद्ध केलेल्या चित्रपटात प्रयोगशीलता नक्कीच जाणवते. लेखक यांच्याबद्दल भरभरून लिहित आहेत. ते मुळापासून वाचायला हवे.

मधलं सप्तकं या प्रकरणात लेखकानी गेल्या दोन-तीन दशकात यशस्वी ठरलेल्या काही संगीतकारांच्या वैशिष्ट्याचा आढावा घेतला आहे. संगीतकार जतिन-ललित या जोडीने संगीत दिलेले 'कभी हाँ कभी ना' व 'दिवाना' या चित्रपटातील गाण्याने व त्यातील टणाटण वाजणाऱ्या तबल्याच्या ठेक्याने लेखकाला झपाडून टाकले. नंतर आलेल्या 'जो जीता वही सिकंदर' व 'राजू बनगया जंटलमन'मधील गाणीसुद्धा तितकीच गाजली होती. तसे फार अल्पकाळात या जोडीला पुष्कळ यश मिळाले. हे यश त्या काळी इंटरनेट वगैरे काही नसतानासुद्धा मिळाले हे विशेष. चार वर्षामध्ये त्यानी आपला स्वतःचा ठसा या सिनेजगतात उमटविला. नंतर आलेल्या भन्सालीच्या 'खामोशी'मध्ये गोव्यातील लोकसंगीताचा बाज वापरून त्यांना एकजीव केला. त्याचे 'दिलवाले दुल्हनिया..'.मधील गाणे तुफान गाजले. तरुणाईतील जोश, ईर्ष्या, धाकधूक, दगदग, नशा, प्रेमाधील बोल्डनेस या सर्व गोष्टी त्यांच्या संगीतातून व्यक्त होत होत्या. मेरे ख्वाबो में जो आये या लताताईने उतरत्या वयात गायिलेले गाणेसुद्धा अप्रतिम होते. त्यांची गाणी चांगल्या अर्थाने भरकटवतात, या लेखकाच्या मताशी रसिक नक्कीच सहमत होतील. त्यांच्या सुराना धार नाही मात्र गोडवा आहे. ते वळणदार आहेत. माणसांना जोडणारे आहेत. या जोडीला जसराज, सुलक्षणा पंडित यांचा संगीताचा वारसा लाभला होता, हे त्यांच्या संगीतकृतीमधून जाणवते.

याच दरम्यान सांगीतिक वारसा न लाभलेली परंतु तुफान गाजलेली जोडी नदीम-श्रवण यांची होती. यांची गाणी सरळ, सोप्या चालीची, मृदु, तरल, बाळबोध ठेका असलेली होती. ‘आशिकी’, ‘दिल है की मानता नही’, ‘परदेस’ या चित्रपटातील गाणी याची साक्ष देतात. 1990-2000 या दशकभर नदीम-श्रवण यांनी संगीतक्षेत्र व्यापून राहिले. याच सुमारास अनू मलिकचे संगीतही गाजले. विरासत मधील पायले चुन चुन वा

बाजीगरमधील ये काली काली आँखे ही गाणी ऐकताना आपोआप ठेका धरावासा वाटतो, यातच या संगीतकाराचे यश आहे. बप्पी लाहिरीप्रमाणे अनू मलिकने ठसक्याची गाणी दिली व आबालवृद्धांना त्याच्या ठेक्यानुसार प्रत्यक्ष नाचायला लावलं. त्यांनी गाण्यासाठी एखाद्या-दुसऱ्या गायक-गायिकेमध्येच अडकून न पडता अनेक गायक/गायिकांना संधी दिली व गाणाऱ्यांना प्रसिद्धी मिळवून दिली. यांची गाणी त्याकाळी फॅशनेबल गाणी या सदरात मोडत असे. याच सुमारास फॅशनेबल नसलेले दोन संगीतकार उदयास आले – उत्तमसिंग आणि ‘हम आपके है कौन’चे संगीतकार राम-लक्ष्मण. राम-लक्ष्मणमधील राम निवर्तल्यावरसुद्धा विजय पाटील यांनी नाव न बदलता सुमारे ७५ चित्रपट संगीतबद्ध केले. त्यात दादा कोंडके यांचे काही चित्रपटसुद्धा आहेत. . दीदी तेरा देवर दिवाना अजूनही रसिकांच्या लक्षात आहे. दिल तो पागल है मुळे उत्तमसिंगचे नाव सर्वदूर पोहोचले व या संगीतकाराला लोकमान्यता मिळाली. 'दिल तो पागल है' मधील त्याची एकूण एक गाणी गाजली. घोडे जैसी चाल, हाथी जैसी दुम ने इतिहास घडविला. ले गयी ले गयी या गाण्यातील मस्ती, लाडिकपणा अजूनही आठवतो. उत्तमसिंग यांची गायक निवड नेहमीच अचूक असते. चिठ्ठी न कोई संदेस गाण्यासाठी जगजितसिंगची निवड अचूक होती. लेखकानी राजेश रोशन व संदीप चोवटा यांच्याविषयीसुद्धा लिहिले आहे. एक मात्र खरे की या जुने-नवे संगीतकारांनी सिनेसंगीताला एक वेगळ्या वाटेने नेले व पुढच्या पिढीतील संगीतकांराना वाट मोकळी करून दिली.

संगीतनिर्मितीमधील सर्वात महत्वाचे टप्पे गाणे, गाण्यातील शब्द व त्याचे नेमके उच्चारण. संगीतनिर्मिती हे नेहमीच दोन टप्प्यात होत असते. एक संगीतकाराच्या मनात व दुसरी गायक/गायिकेच्या गळ्यात. या दोन्ही बाजू कला या सदरात मोडतात. त्यात सादरकर्त्याचे अनुभव, त्याचे विचार, त्याचे

आचार, त्याचा पिंड, त्याचे बौद्धिक कौशल्य आदि सर्व गोष्टी येतात. त्याचबरोबर तंत्रामधील पारंगतता व रसास्वाद घेणाऱ्याकडील रसग्रहणाचा आवाका या गोष्टी पण येतात. गाणे / संगीत रसिकापर्यंत पोचविणाऱ्या स्पीकरच्या तंत्रज्ञानात अभूतपूर्व प्रगती झाली. स्टिरिओ, ट्रेबल्, वूफर, बास इत्यादीमुळे गुणवत्तपूर्ण निर्मितीत संगीतकार व गायकांची जबाबदारी वाढली रसग्रहणासाठी सिनेसंगीताच्या इतिहासाची पाने उलटल्यास या क्षेत्राला अनेक गायकांनी सर्जनशील गाणी फुलवले आहेत, हे लक्षात येईल. लता, आशा, रफी, तलत, हेमंतकुमार, किशोरकुमार ही नावे व त्यांची गाणी आजही विसरले जात नाहीत. या सगळ्या मंडळींनी कित्येक वर्षे राज्य केले. पण निसर्गाच्या नियमाप्रमाणे जुनं शिळं होत, नवं वाढतं. धक्का देत फाटे फोडत वाढतं, फोफावतं.

अलका याज्ञिक, कविता कृष्णमूर्ती, कुमार सानू, साधना सरगम, उदित नारायण ही मंडळी अत्यंत चिकाटीने व जिद्दीने या क्षेत्रात पाय रोवून उभारले व सिनेसंगीताला वेगळे आयाम देऊ शकले. परंतु त्या कधीही जुन्यांच्या स्पर्धेत गेले नाहीत. नवीन संगीतकारांना जे हवे ते देत आपला एक स्वतंत्र कोपरा शोधून त्यांनी नाव कमावले. आलिशा चिनॉय व शेरॉन प्रभाकरने बाजूचा रस्ता निवडून वेगळी वाट चोखाळली. या कलाकारांनी सुनिधी चौहान, श्रेया घोषाल, शान, सोनू निगम, सुखविंदर सिंग, कैलाश खेर, बेला शेंडे, कविता सेठ, आदींना वाट मोकळी करून दिली.

भारतामधील पार्श्वगायनाची चौकट ओलांडून गेलेले हरीहरन, पलाश सेन, शुभा मुद्गल, अदनान सामी यांनी वेगळा ठसा उमटविला. लता-आशा यांच्या आवाजाच्या प्रारूपाला अलका याज्ञिकने वेगळ्या वळणाने पुढे नेले. अलका याज्ञिकची गाणी वर्षानुवर्ष न कंटाळता, न थकता रसिकापर्यंत पोहोचत राहिली. माधुरी दिक्षितवर चित्रित केलेले एक, दोन, तीन या राम लखन मधील गाणे आजही तितकीच लोकप्रिय आहे. कविता कृष्णमूर्तीचे वेगळेपण 'बाँबे'मधल्या तू ही रे मध्ये दिसले. अनुराधा पौडवालचे दिल है की मानता नही हे गाणंसुद्धा

तितकेच लोकप्रिय आहे. श्रेया घोषाल व सुनिधी चौहान या दोघींचे चाहते भारतभर आहेत.

या गायिकांचे जे विश्व आहे तसेच गायकांचेसुद्धा आहे. नव्वदीच्या दशकात कुमार सानू, सोनू निगम, अभिजित आणि उदित नारायण यानी गाजविला. कुमार सानूचे 'परदेस' मधील दो दिल मिल रहे है वा उदित नारायणचे लगानमधील लोकसंगीतावर आधारलेले ओरे छोरी अभिजितचे 'मुन्नाभाई'मधील एम बोले तो ही गाणी आपण विसरू शकत नाही. लेखकाच्या मते हिमेश रेशमिया हा एक अव्वल दर्जाचा संगीतकार व गायकही आहे. भरपूर वादविवादात तो सापडल्यामुळे माध्यमांनी त्याच्या प्रतिभेकडे फार लक्ष दिले नाही, ही लेखकाची तक्रार रास्त वाटते.

या सगळ्या गायकांनी प्रचंड संख्येने गाणी गायली आहेत. त्यांना ढिगाने पुरस्कारही मिळाले आहेत. एक मात्र खरे की आताच्या काळात नुसते अप्रतिम गाऊन चालत नाही.त्याच बरोबर अनेक हिकमती लढवाव्या लागतात. काळाला ओळखावे लागते. रसिकाच्या बदलत्या आवडी-निवडीचा वेध घ्यावा लागतो. चित्रपट क्षेत्रातील राजकारणाशी टक्कर द्यावी लागते. हे सर्व अंगावर घेण्यासाठी पक्का आवाजाची बावनकशी भांडवल असल्यास सर्व काही निभावता येते. या सर्व नवोदित गायक- गायिका या सर्व प्रोसेसमधून तावून सुलाखून इथपर्यंत पोहोचले आहेत हे आपण विसरता कामा नये. संगीताचे वाढणारे रूप कधी आनंददायी असते तर कधी धडाडी भरविणारी असते. त्यामुळे आजकाल कित्येक गायक सिनेक्षेत्राबाहेर जावून नाव कमवत आहेत. हरीहरनसारखा प्रयोगशील गायक नव कोरं संगीत घेऊन प्रसिद्धी मिळवत आहे. मोहित चौहान हा स्वतःचा बँड घेवून अल्बम काढत आहे. त्याच्याकडे स्टायलिश् आवाज आहे, असे लेखकाला वाटते. शोभा मुद्गल यांनी आपल शास्त्रीय संगीत रॉकशी, पॉपशी जोडत आहे. असे अनेक प्रयोग होत आहेत व रसिकांची पावती मिळवत आहेत.

मराठी पाऊल पडते पुढे या प्रकरणात लेखकानी मराठी सिनेसंगीताचा लेखाजोखा व भविष्यात अवधूत गुप्ते, मिलिंद इंगळेसारख्या नवोदित मराठी कलाकारांची झेप काय असेल याचे वर्णन केले आहे. हे सर्व मुळापासूनच वाचायला हवे.

लेखकानीच उल्लेख केल्याप्रमाणे माणसाला पूर्वी पहिल्यांदा गाणं कधी भेटलं असेल ते असो, पण आजच्या घडीला गाण्यानं माणसाचा पिच्छा पुरवला आहे. उठता-बसता, खाता-पिता, न्यू इअर ते ख्रिसमस, कॉलेज ते दवाखाना, लग्न समारंभ, यात्रा-जत्रा. कुठेही जा, केव्हाही जा, गाणं आपल्याभोवती फेर धरून नाचत आहे. आपली इच्छा असो वा नसो, आपली पसंती असो वा नसो, सुरांचा एकच मारा चारी दिशांनी होताना दिसत आहे. आता ही जी सारी वैविध्यं आढळून येत आहेत, ती सगळी एकजात छान असतील असे नव्हे. पण एकूण संगीत पुढे जाण्याच्या दृष्टीने फारच महत्वाची आहेत. त्या विविधतेला पुरा पडणारा संगीतकार विरळाच, म्हणून मग अशी उमदी कलाकार मंडळी ग्रुप तरी करतात किंवा दोघांच्या जोड्या बनतात. त्या ग्रुपमध्ये एक किंवा अनेक अरेंजर्स असल्याने त्यांच्या चालीमध्ये, सादरीकरणामध्ये निराळेपण येतं. ग्रुपमध्ये कसलं चैतन्य असतं तसलचं चैतन्य त्यांच्या संगीतात आढळतं.

संगीत ही माणसाची गरज आहे. प्राथमिक स्वरूपाची नसली तरी. ती नैसर्गिक आहे याचा प्रत्यय पुस्तकाची पाने उलटताना होतो. हीच लेखकानी घडवून आणलेल्या सिनेसंगीत कलाप्रवासाची खरी पावती ठरेल. गाणी मोबाइलवर असतात. कदाचित तो चिरका आवाज खऱ्या आवाजाला न्याय देत नसेलही. त्यामुळे खऱ्या रसिकाचा, खऱ्या गायकाचा प्राण घुसमटेल. परंतु या भोवऱ्यातून जो धैर्यानं वाट काढेल त्याचे भाग्य उजळून जाईल हे मात्र खरे.

नवे सूर अन् नवे तराणे संगीतआजच्या काळाचं

डॉ. आशुतोष जावडेकर,

राजहंस प्रकाशन,

किंमतः 200 रु, पृ.सं 176

ज्ञानाची आस असलेले नंदा खरे

नंदा खरे गेले यावर क्षणभर विश्वास बसत नाही. कारण अगदी अलिकडे त्यानी लिहिलेले "धिस इज हाऊ दे टेल मी द वर्ल्ड एण्ड्ज" (लेखिका निकोल पर्लरॉथ, प्रकाशक ब्लूम्सबरी, २०२१) या पुस्तकाचे ‘‘एक नवच शस्त्र’ परीक्षण वाचत असताना त्यांची ज्ञानाविषयी असलेली उत्कंठा, नवीन काही वाचत असल्यास त्याबद्दल लिहिणे व ते वाचकापर्यंत पोचविणे, त्याविषयातील खाचा-खोचा समजून देणे, विनोदी अंगाने मल्लीनाथी करणे इत्यादी गोष्टी पटकन लक्षात आल्या. त्यांच्या मते काही संकल्पनांचा मुळातून पुनर्विचारही करावा लागणार आहे उदा: देश-राष्ट्र, खाजगी-जाहीर, नैतिक-अनैतिक, इ.इ. आज संगणकशास्त्र, माहिती तंत्रज्ञान वगैरे विषयांच्या अभ्यासक्रमांत नीतिशास्त्र शिकवतात म्हणे; पण काही घटनांनंतर नेमकं काय शिकवलं जातं याचीही जाहीर चर्चा व्हावी, असे त्यांना वाटते. नंदा खरेंच्या मते सैन्य बाळगणे हा देशांचा लक्षणगुण झाला आहे; हेरगिरीला ऊत आला आहे; शस्त्रं आणि त्यांच्या 'प्रणाली'चे पीक वाढत आहे; इंटरनेट जग व्यापत आहे. त्यामुळे पत्रांद्वारे दिलेल्या संदेशांना विजेचे पंख मिळत आहेत; पत्र-पाकीटं व टेलिग्राम मृत्युपंथास टेकले आहेत; दृक्‌श्राव्य आवृत्त्यांनी (स्काईप, झूम, इ.) सभा, सभागृहं वगैरेंना हद्दपार केले आहे; 'ऑनलाईन' शिक्षणच खरे शिक्षण हा समज दृढ होत आहे. समाजाचं 'आहे रे / नाही रे' अशी दुभंगलेली अवस्था झाली आहे, असे त्यांना वाटते.

नंदा खरे यांचा परिचय विवेकवादाला वाहिलेल्या आजचा सुधारक (आसु) या मासिकामुळे झाला. तानाजी खिलारे आणि मी मिळून आसुच्या तथाकथित ब्राह्मण्याविषयी एक पत्र लिहिले होते. त्यात आसुच्या लेखकांच्या व सदस्यांच्या आडनावावरून ‘आसु हे मासिक उच्चवर्णीयानी, उच्च वर्णीयांसाठी छापत असलेले मासिक’ असा निष्कर्ष काढला होता. खरे

पाहता त्या मासिकाबद्दल टीका करणारे आमचे पत्र न छापता केराची टोपली दाखविली असती तरी फार फरक पडला नसता. परंतु आसुने ते पत्र छापून भरपूर चर्चा घडवून आणली. या निमित्ताने नंदा खरे यांची ओळख झाली व आम्हा दोघानाही त्यांनी सल्लागार मंडळावर घेतले. नंतरच्या काळात जात-आरक्षण या विशेषांकासाठी अतिथी संपादक म्हणून आम्हाला संधी दिली. कुठलेही काट-छाट न करता हा अंक छापला गेला. या अंकाबद्दल उलट-सुलट प्रतिक्रिया आल्या. परंतु कार्यकारी संपादक म्हणून नंदा खरे खंबीरपणे आमच्या पाठीशी उभे राहिले. त्यांचा आणि आमचा परिचय वाढला. एखादे चांगले पुस्तक त्यांच्या वाचनात आल्यास त्याबद्दल आसुत लिहिण्यास ते सांगत असत. त्यामुळे माझ्यासारख्याला नवीन नवीन गोष्टी कळू लागल्या.

कार्यकारी संपादक म्हणून आसुतील लेख निवडताना शेती, माती, पाणी, नगर रचना, तत्त्वज्ञान, मानसशास्त्र, अर्थशास्त्र, इतिहास, उत्क्रांती, विज्ञान-तंत्रज्ञान इत्यादी विविध विषयावरील लेख छापण्याकडे त्यांचा कटाक्ष होता. त्यामुळे आसुत एका प्रकारे ज्ञानशाखांचा संगम दिसत असे. त्यांची ‘ज्ञाताच्या कुंपणावरून’, ‘2050’, ‘अंताजीची बखर’, ‘संप्रती’, ‘जीवोत्पत्ती ‘दगडावर दगड विटेवर वीट’, ‘नांगरल्यावीण भुई’, ‘कहाणी मानव प्राण्याची’, ‘बखर अंतकाळची’, इत्यादी पुस्तकं वाचताना, अनेक दिशांनी जगाचं दर्शन होतं. विषयातील विविधतेमुळे त्यांचा आवाका लक्षात येतो. ते आपल्याला अनेक गोष्टींचा उलगडा करून दाखवतात. कारण त्यांना मुळात आतून कुतूहल आहे, समजून घेण्याची आस आहे. मग ते ‘जीवोत्पत्ती आणि नंतर’ असेल किंवा ‘कहाणी मानव प्राण्याची’ सारखा अतिशय महत्त्वाचा मोलाचा ग्रंथ. त्यांच्या पुस्तकातून ते वाचकाला मुळापर्यंत घेऊन जातात. ‘अंताजीची बखर’मधून इतिहासाकडे तटस्थपणे पहाण्याची नजर देताना त्यांची विनोदबुद्धी मनापासून खुलून जाते.

ते संगणक तज्ञ नव्हते; परंतु संगणक तंत्रज्ञानातील सर्व धोक्यांची कल्पना त्यांना होती. ते इतिहासकार नव्हते; परंतु पूर्वीच्या काळातील सर्व काळया धंद्यांची कल्पना त्यांना होती. ते मानववंशशास्त्रज्ञ नव्हते; परंतु ‘कहाणी मानव प्राण्याची’ या पुस्तकातून मानव प्राणी कसा घडला याचे दर्शन ते घडवू शकले. नंदा खरे यांची पुस्तकं अत्यंत वेगळया प्रकारची आहेत व त्या पुस्तकांत कुठल्याही प्रकारचे मनोरंजन, स्वप्नरंजन वा स्मृतिरंजन हा प्रकार नसतो.

इतिहास/वर्तमानकालीन प्रसंगांचा खुबीने वापर करून आपल्या ताटात पुढे काय वाढून ठेवले आहे, याची सतत आठवण करून देत भविष्यवेध घेण्याच्या प्रयत्न ते नेहमी करत. विषमतेचे आणि हवामानबदलाचे धोके ते अधोरेखित करत होते. 'सत्य दाबून ठेवण्याचा प्रकार सर्वकाळात कमी-जास्त प्रमाणात सुरुच असतो. प्रत्येकवेळी कुणी तरी खरे बोलण्याची गरज असते. जोपर्यंत सत्य बोलत राहण्याची गरज आहे, तोपर्यंत मी लिहित राहणार आहे,' अशा भावना नंदा खरे यांनी एके ठिकाणी बोलून दाखविले. व त्याप्रमाणे आयुष्यभर वागलेसुद्धा.

अलीकडेच मी त्यांना एका इ-मेल द्वारे पत्र लिहिले होते. त्यातील मजकूर असा होताः ‘आजच मी आपले पुस्तक ‘ऐवजी’ वाचून संपविली. भरपूर मजा आली. स्मरणरंजनाचा असाही उपयोग करता येतो, हेही लक्षात आले. Born with golden/silver spoon असूनसुद्धा तुमचे पाय जमीनीवर होते/आहेत, हे पुस्तक वाचत असताना प्रकर्षाने जाणवले. अपघाताने आपल्याशी झालेल्या ओळखीचा पुरेपूर आनंद घेऊ शकलो नाही याचे फार वाईट वाटले.

माझाही जॉन स्टाइनबॅक हा आवडता लेखक. व त्याच्या गाजलेल्या Grapes of wrath व East of Eden पेक्षाही तुमच्या

प्रमाणे Winter of our discontent मला फार आवडलेले पुस्तक. इथन/मार्गी यांना मी कधीच विसरू शकत नाही. (इतर वाचकाप्रमाणे मलाही संप्रती वाचताना Winter of our discontentशी संबंध जोडता आला नाही. कदाचित मार्गीचा इनोसेन्स मला त्यात दिसला नसेल.) रेन मार्टिन यांच्या इंग्रजी ग्रामर बरोबरच तर्खडकर भाषांतरमालासुद्धा माझ्या मोडक्या तोडक्या इंग्रजी शिक्षणाला हातभार लावला होता. पावकी, औटकी, रामरक्षा, परवचा हे सर्व सांस्कृतिक सोपस्कार आमच्यावरही झाले होते. कॅथरीन मान्सफील्डचा संबंध 'अ कप ऑफ टी' या कथेपुरताच सीमीत राहिला. कास्टीचा Paradise regained हे पुस्तक आवडले होते. Alan Turing वर एक प्रदीर्घ लेखही मी लिहिला होता. असो.

पत्रास मुख्य कारण की मी आजकाल बेळगाव येथे आहे. तुमचे मुनवळ्ळीशी असलेले नाते, व त्याबद्दल आपण केलेले वर्णन आवडले. जनरल श्रीकृष्ण सरदेशपांडे हल्ली धारवाड येथे आहेत. (त्यांचा भाऊ दिलीप देशपांडे हे माझे मित्र दिलीप कामत यांचे वर्गमित्र. (दिलीप देशपांडे मुनवळ्ळीहून सवदत्तीला घोड्यावरून शाळेला यायचे म्हणे!) माझी आपल्याला अशी विनंती आहे की आपण (पत्नी विद्यागौरीसह) वेळ काढून माझ्या येथे मुक्कामासाठी दहा-पंधरा दिवसासाठी येणे. (फक्त जमीनीवर झोपायची तयारी हवी!) मग आपण मुनवळ्ळी, नवीलतीर्थ, सोगल, धारवाड अशी फेरी मारू. अळ्ळीट्टू, तंबिट्टू (तंबिट्टीन लाडू नव्हे), तोक्कू, मंडिगी, कुंदा, धारवाड पेढे, गोकाक करदंटू, गोदी हुग्गी, हुळ्ळानुच्चु यासारख्या कर्नाटकी पदार्थाची चव घेऊ. तुम्हाला आपल्या बालपणाची नक्की आठवण येईल. गप्पा होतील, (टिंगल टवाळी करता येईल.) बघा कसे जमेल ते. जनरल सरदेशपांडेनाही आपले अचानक येणे नक्कीच आवडेल. ही आग्रहाची विनंती. (कृपया वयाची सबब सांगू नये!)'

परंतु वेळ निघून गेली होती. आजारपणामुळे त्यांच्यावर उपचार चालू होते. त्यांच्या मनात असूनही ते माझी इच्छा पूर्ण करू शकले नाहीत, याची मला फार हळहळ वाटते.

जेव्हा ते पुण्यात येत असत तेव्हा ते आवर्जून भेटत होते. सुधीर बेडेकर आमचे मित्र होते. चर्चेसाठी विषयांची कमी नव्हती. सुधीर बेडेकरांच्या मृत्युनंतर त्यानी एक मृत्युलेख लिहिला होता. ते वाचल्यानंतर मी 'फारच छान मृत्युलेख...

(अशाच प्रकारचा माझाही मृत्युलेख लिहित असाल तर आजच माझी मरायची तयारी आहे...)' असे कळविले होते. त्याला 'जियो मेरे लाल! आता ना मला चालता येत आहे, ना सोबत सुधीर आहे. कॉफीची टपरी, हेच शाश्वत सत्य! अधूनमधून खिडकीतून (windows !) हात काढून हॅलो म्हणत राहू!' असे उत्तर त्यांनी पाठविले होते. त्यांचे हे शब्द सतत आठवणीत राहतील.

आल्फ्रेड हिचकॉक यांचे 'थर्टी नाइन स्टेप्स'

Thirty Nine Steps/Dir: Alfred Hitchcock/ Britain /1935/100 minutes/B&W

प्रेक्षकांना आकर्षित करण्यासाठी व त्यांची मनं रिझविण्यासाठी चित्रपट व्यवसायाच्या अगदी प्रारंभीच्या काळापासून प्रयत्न केले जात होते. जेव्हा चित्रपट मुके होते तेव्हासुद्धा देहबोली, मूकाभिनय (व माकडचेष्टा!) करत प्रेक्षकांना एका वेगळ्या जगात हे मूकचित्रपट घेऊन जात होते. मूकचित्रपटातील आशय समजून देण्यासाठी चित्रपटाच्या अधे-मधे वाक्यं लिहिलेले पाट्यासुद्धा झळकत होत्या. व हे वाक्य लिहिणेसुद्धा येरा गबाळाचे काम नव्हते.

जेव्हा चित्रपट बोलू लागले तेव्हा तर प्रेक्षकांचे मनोरंजन करण्यासाठी आकाश मोकळे झाल्यासारखे या क्षेत्रातील व्यावसायिकांना वाटू लागले. हास्य चित्रपटाबरोबरच अद्भुतरम्य चित्रपटांची सद्दी आली. या अद्भुततेला

कोंब फुटल्यासारखे प्रेक्षकांना खिळवून टाकणाऱ्या भयपटांनीसुद्धा चित्रपटसृष्टीला फार मोठे योगदान दिले. ज्या प्रकारे चार्ली चॅप्लिनसारख्या प्रतिभावंताचे नाव हास्यचित्रपटांच्या संदर्भात घेतले जात होते त्याचप्रकारे ‘थर्टी नाइन स्टेप्स’ या अप्रतिम चित्रपटाचे दिग्दर्शक ऑल्फ्रेड हिचकॉकचे नाव भयपटांच्या संदर्भात घेतले जाते. केवळ भयपटच नव्हे तर, पलायनवादी चित्रपटांची मुहूर्तमेढ हिचकॉकनीच रोवली असेही म्हटले जाते. चित्रपटाची भाषा काय करामत करून दाखवू शकते याचे पूर्ण ज्ञान असलेल्या या दोन्ही फिल्म मेकर्सनी एक काळ गाजविला होता हे आपण विसरू शकत नाही. अती सामान्य वाटणाऱ्या प्रसंगांतूनच अद्भुततेचा आभास देणाऱ्या त्यांच्या कलाकौशल्याचा जितके कौतुक करता येईल तेही कमी वाटेल. एवढेच नव्हे तर काही विशेष प्रसंगांची निर्मिती करून प्रेक्षकांची मती गुंग करण्यात हे दिग्दर्शक आपल्यातील सर्जनशीलतेची चुणुक त्याकाळी दाखवत होते.

1897मध्ये इंग्लंडमध्ये जन्मलेला हिचकॉक काही काळ जर्मनीतील एका स्टुडिओमध्ये चित्रपटविषयक प्रशिक्षण घेऊन मायदेशी परतला. 1926मध्ये त्यानी त्याचा पहिला-वहिला चित्रपट ‘ब्लॅकमेल’ या चित्रपटाचे दिग्दर्शन केले. मूकचित्रपट म्हणून या चित्रपटाची शूटिंग चालू करत असताना चित्रपटाला शब्दांची जोड देण्याचे तंत्र नुकतेच उपलब्ध झाल्यामुळे हिचकॉकचा हा चित्रपट इंग्लंडचा पहिला बोलपट म्हणून गणला जातो. 1924 ते 1938 या काळात त्यांनी सहा चित्रपटांची निर्मिती केली. या सहा चित्रपटात 1935 साली दिग्दर्शित केलेला ‘थर्टी नाइन स्टेप्स’ हा चित्रपट आहे. 1939मध्ये त्यांनी इंग्लंडहून अमेरिकेला स्थलांतर केल्यानंतर पुढील सर्व चित्रपट अमेरिकेतच निर्माण झालेले आहेत. अमेरिकेतील त्याचे चित्रपट अवाढव्य खर्च करून तयार केलेले आहेत. परंतु ‘थर्टी नाइन स्टेप्स’ मात्र

कमी खर्चात असूनसुद्धा हिचकॉकच्या इतर गाजलेल्या सर्व चित्रपटातील वैशिष्ट्यं असलेली ही कलाकृती आहे.

थर्टी नाइन स्टेप्स हा चित्रपट 1915साली प्रकाशित झालेल्या जॉन बुचन या लेखकाच्या साहसी कथेवर बेतलेला आहे. यात त्याकाळचे आघाडीचे नट रॉबर्ट डोनट व नटी मॅडेलिन कॅरोल यानी काम केले आहे. डोनट कॅनडाहून लंडनला काही दिवसासाठी येतो. एका थिएटरमध्ये ऑर्केस्ट्राबरोबर काही मजेशीर खेळ दाखविले जात असतात. तेथे तो खेळ बघण्यासाठी जातो. स्टेजवर एक जण प्रेक्षकांनी कुठलेही प्रश्न विचारले तरी ताबडतोब उत्तर देणारे मेमरीचा खेळ तो बघत असतो. हे चालू असताना पिस्तूल झाडल्याचा आवाज आल्यामुळे प्रेक्षक सैरावैरा इकडे-तिकडे पळू लागतात. डोनटच्या शेजारी असलेली एक महिला त्याला एका रात्रीसाठी त्याच्याकडे मुक्काम करण्याची विनंती करते. कारण विचारल्यावर ती एक गुप्तहेर असून इंग्लंडमधील गुप्त कागदपत्रे चोरणाऱ्या दुसऱ्या एका गुप्तहेर टोळीचे गुप्तहेर तिच्या जीवावर उठलेले आहेत, असे ती सांगते. तो तिला घरातील एका खोलीत आश्रय देतो. गप्पांच्या ओघात या स्पाय टोळीचा मुख्यस्थ स्कॉटलंडमध्ये आहे असे ती सांगते. परंतु मध्यरात्रीच्या सुमारास ती घाबरत, घाबरत थर्टी नाइन स्टेप्स.... करंगळी तुटलेला... असे म्हणत जीव सोडते. कारण तिच्या पाठीत कुणीतरी चाकूने भोसकलेले असते. डोनट घाबरून पोलीस व तिचा खून केलेले गुप्तहेर यांच्यापासून लांब पळून जाण्यासाठी एका खेड्यात लपून राहण्यासाठी जातो. रेल्वेतून प्रवास करत असताना मारेकरी डब्यात चढतात. त्यांना चुकविण्यासाठी एका कुपीत शिरतो व तेथे एकटीच प्रवास करत असलेल्या मॅडेलिनमुळे तो वाचतो. व तो त्या गुप्तहेरांच्या तावडीतून सुटून एका मोठ्या घरापाशी जातो. तेथे पार्टी चालू असते. हाही एक गेस्ट समजून त्याला खायला प्यायला दिले जाते. त्या

पार्टीचा यजमान त्याच्याबद्दलची माहिती काढून घेतो. एका निसटत्या क्षणी हा यजमान त्याला आपले हात दाखवत असताना त्याची करंगळी तुटलेली आहे, हे त्याच्या लक्षात येते. हाच गुप्तहेरांचा मुख्यस्थ असावा असे संशय आल्यामुळे तो तिथून पळ काढतो. त्याच गावातील एका शेतकऱ्याला रात्रीपुरते राहण्यासाठी जागा मागतो. हा शेतकरी फार संशयखोर असतो. त्याची बायको डोनटबरोबर पळून जाईल म्हणून तो पाळत ठेवतो. रात्री बायको काही निमित्ताने त्याच्याशी बोलत असताना तो पोलीस स्टेशनला फोन करतो. बायको त्याला तेथून निसटून जाण्यासाठी मदत करते. नवऱ्याचा जाडजूड कोट देऊन त्याला मागच्या दरवाज्याने पाठवते. तरी शेवटी मारेकरी त्याला गाठतात व त्याच्यावर गोळी झाडतात. परंतु ती गोळी खिशातील त्या शेतकऱ्याने ठेवलेल्या बायबलमधील प्रार्थनेच्या पुस्तकाला लागलेली असते. त्यामुळे तो वाचतो. पोलीस त्याच्यावरील खुनाच्या आरोपामुळे त्याला जेलमध्ये कोंडून ठेवतात. हा तेथून एका हातात बेडी घातलेल्या अवस्थेत निसटतो. त्याची गाठ रेल्वेच्या डब्यातील त्या तरुणीशी पडते. तो तिला आपण निरपराधी आहोत हे पटविण्याचा प्रयत्न करतो. तिला व त्याला पोलीस पकडून नेतात. वाटेत हिमवर्षावामुळे त्यांच्या गाडीला अपघात होतो. डोनट त्या तरुणीला घेऊन पळून जातो. पिस्तूलचा धाक दाखवून एका हॉटेलमध्ये नवरा-बायको म्हणून दोघे तेथे राहतात. परंतु तेथेही मारेकरी पोचल्यामुळे तेथून दोघेही पळून जातात. तिला त्याच्यावर विश्वास बसतो. व त्या महिलेच्या खुनाचा आळ आपल्यावर येऊ नये म्हणून ते दोघेही शोध घेण्याचे ठरवतात.... अशा प्रकारे पुढे चित्रपट सरकत सरकत सुखांतापर्यंत पोचतो.

हिचकॉक ह्याच्या चित्रपटांचा केंद्रबिंदू खून किंवा हेरगिरी असा होता. त्यांत लबाडी, कपट, फसवणूक यांबरोबरच गैरसमजुतीतून उद्भवणारे प्रसंग

आणि गुंतागुंतीच्या कटकारस्थानांनी गोवलेले कथानक असे. रहस्य तीव्रतर करून अखेरपर्यंत प्रेक्षकाला त्यात गुंतवून ठेवण्याचे अप्रतिम तंत्र त्याला साधले होते. यासाठी तो छायाचित्रणात नवीन उपक्रम व तंत्रांचा वापर आणि परिणामकारक ध्वनिमुद्रण (विशेषतः आवाजाचा पट्टा कमी-अधिक) करीत असे. कधीकधी त्याला ओढून ताणून आणलेल्या विनोदाची झालर आणि प्रासंगिक भेसूर गुंतागुंतीच्या दृश्यांची जोड असे. धक्कातंत्र वापरून प्रेक्षकांची उत्कंठा वाढवत असे. याच चित्रपटात अर्धे-अधिक चित्रपट संपत असताना मुख्य नटच गोळी लागून मरतो. अशा प्रकारच्या धक्कातंत्रामुळे प्रेक्षक खुर्चीला खिळतो व पुढे काय होणार याची वाट बघू लागतो.

हिचकॉक ह्याच्या चित्रपटांतील कथानकात प्रामुख्याने तीन विषय-प्रकार आढळतात. एक, साधारणपणे सर्व चित्रपटांत आढळणारा विषय म्हणजे एखाद्या निष्पाप व्यक्तीला गैरसमजुतीच्या घोटाळ्यात अडकवून त्याची ससेहोलपट करून अखेर तो सच्चा माणूस म्हणून सादर करणे. दोन, अपराधी स्त्री मुख्य नायकाला जाळ्यात अडकवून एकतर त्याचा नाश करते (वा त्याला संपविते) किंवा तिला तो गुन्हेगारी जगतातून बाहेर काढून वाचवितो आणि तीन, मानसिक संतुलन बिघडलेल्या व्यक्तींवर आधारित बेतलेले कथानक.

हिचकॉक याने दि लेडी व्हॅनिशेस (1938), रेबेका (1940), स्पेलबाउंड (1945), दि मॅन हू न्यू टू मच (1956) व्हेर्टिगो (1958), नॉर्थ बाय नॉर्थवेस्ट (1959), सायको (1960), दि बर्ड्स (1963), मॅर्नी (1964) फ्रेंझी (1972) इत्यादी पन्नासहून अधिक रहस्यमय चित्रपटांचे दिग्दर्शन केले व सुमारे 200 दूरदर्शनवरील मालिकांची निर्मिती केली. ऑक्टोबर 1955 मध्ये 'आल्फ्रेड हिचकॉक प्रेझेंट्स’ ही त्याची मालिका अमेरिकेत दूरदर्शनवर अतिशय गाजली. त्याने त्याच वर्षी वीस दूरदर्शन मालिका तयार केल्या. त्यांतून स्वतः भूमिका केल्या.

कॅलिफोर्नियातील बेल एअर येथे त्याचे 1980 साली निधन झाले.

चार्ली चॅप्लिन दिग्दर्शित ‘मॉडर्न टाइम्स’

Britain/Silent/B&W/35 mm/70 min/Dir: Charlie Chaplin

चित्रपट व्यवसायाच्या सुरुवातीच्या काळातील मायावी चित्रपटसृष्टीत वयाच्या 24व्या वर्षी प्रवेश केलेल्या चार्ली चॅप्लिन यानी स्वतःच्या देहबोलीच्या विशिष्ट शैलीतून मूक चित्रपटांची हास्य-विनोदाला केद्रस्थानी ठेवणाऱ्या एका नवीन संप्रदायाची प्रथा सुरु केली. 1913 पासून 1970 पर्यंतचा चित्रपटसृष्टीतील त्याचा वावर अविस्मरणीय होता. 1914 साली त्याचा पहिला चित्रपट पडद्यावर आला – ‘Making a Living’ नावाचा, तर 1967 साली त्याचा शेवटचा चित्रपट आला – ‘A Countess from Hong Kong’. त्याने एकूण 82 चित्रपट बनवले. त्यातले 77 मूकपट होते, तर 5 बोलपट होते.

हा मूकपटांमध्ये अभिनय करणारा इंग्लिश फिल्ममेकर अभिनेता, दिग्दर्शक व संगीतकारही होता. विनोदी ढंगाच्या मूकाभिनयासाठी त्याची विशेष ख्याती होती. अभिनयासोबत तो मूकपटांचे लेखन, दिग्दर्शन सांभाळत

असे, तसेच संगीतही रचत असे. पहिल्या महायुद्धाच्या अगोदरच्या काळात तो जगभरातल्या सर्वांत प्रसिद्ध सिनेताऱ्यांपैकी एक होता.

चित्रपटांचा तो सुरुवातीचा काळ होता. त्या काळी युरोप वा अमेरिकेमध्ये लोकांचे करमणुकीचे साधन म्हणजे गल्ली-बोळातील थेटरमधील नाच-गाणी, हास्य-विनोद, कुचाळक्या-चेष्टा अशा धमाल करणाऱ्या गोष्टीं. म्युझिक हॉलमध्ये अनेक अप्रसिद्ध, गरीब कलावंत आपली कला, गाणी, नाटक, एकपात्री प्रयोग सादर करत आणि उपजीविका चालवत. त्यामुळे मूक चित्रपटातसुद्धा लोकांचे क्षणिक मनोरंजन करणाऱ्या हास्य प्रसंगाची लयलूट होती. पाठलाग करणाऱ्या, पळता पळता घसरून भुईसपाट होणाऱ्या, तोंडावर चिखल, आयस्क्रीम वा केक फेकून मजा बघणाऱ्या, पृष्ठभागावर लाथ मारणाऱ्या, चित्र-विचित्र हावभाव करणाऱ्या प्रसंगांची रेलचेल होती.

चॅर्ली चॅप्लिनसुद्धा अशाच प्रकारचे भूमिका करत असताना त्याला त्याच्या आयुष्यातलं सर्वांत प्रभावी पात्र सापडलं, तेच ते वेंधळ्या चार्लीचं... ज्यात तो पडतो, धडपडतो, त्याच्यावर काही ना काही आदळतं किंवा तो कोणावर तरी आदळतो. हसवणारं पण आतून सहृदय, परोपकारी. विचित्र वाटणारे कपडे घातलेलं. छोटी बोलर टोपी आणि मोठाले बूट, काठी आणि फेंगडी चाल. ढगळ विजार आणि तंग कोट, फाटका विटलेला शर्ट आणि बेंगरूळ वाटणारा टाय आणि मुख्य म्हणजे आखूड मिशा. हे विचित्र रसायन लोकांना फारच भावलं. हिटलर आणि चार्ली चॅप्लिन यांच्यात एक समानता आहे. दोघांच्या पण मिशा सारखे होते. पण हिटलरला पूर्ण जग घाबरत असे. आणि चार्ली चॅप्लिन, लोकांमध्ये असलेली भीती संपवून त्यांना भरभरून हसवत होता.

चार्ली चॅप्लिनचे सुरुवातीचे चित्रपट अशा गल्लाभरू मसाल्याने भरलेली असली तरी याच देहबोलीचा वापर करून त्यानी प्रेक्षकांना विचार करण्यास

प्रवृत्त करणाऱ्या चित्रपटांची निर्मिती केली. हास्याच्या मागे दडलेल्या करुणेचे, मानवीयतेचे दर्शन त्यानी घडविले. हसवता हसवता समाजातील दोषांवर बोट ठेवत प्रेक्षकांना अंतर्मुख करण्यास तो प्रेरित करत होता. 1925 साली प्रदर्शित झालेल्या Gold Rush हा चित्रपट पाहून हा उत्कृष्ट कलाकृतीचा निर्माता आहे अशी प्रशंसा विमर्शक करू लागले. त्याच्यातील सामाजिक प्रश्नांचे प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष जाणीव त्याच्या चित्रपटात दिसू लागल्या. करोडोपती, बेवारशी, आंधळी मुलगी, श्रीमंताघरच्या महिला, रस्त्यावरील भुके कंगाल भटके, हडकुळी कुत्री यांच्यावरील प्रसंगासोबतच कामगार, कारखान्यांचे मालक, सैनिक, सैन्याधिकारी व राजकारणी यांच्याभोवतीचे प्रसंग त्याच्या चित्रपटात ठळकपणे दिसू लागले. हा बदल कदाचित त्याच्या वैयक्तिक जाणिवेतूनही आली असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. अशा प्रसंगातील व्यंग्य व कणव यांचे मिश्रण बघत असताना तो समस्यांचे सुलभीकरण करत आहे की काय असाही संशय येऊ शकतो. ‘मॉडर्न टाइम्स’ हा चित्रपट त्याच्या बदलत असलेल्या जाणिवांचे एक जिवंत उदाहरण ठरू शकेल.

‘मॉडर्न टाइम्स’ हे चित्रपट शीर्षकच सुचविल्याप्रमाणे ही एक ‘आधुनिक’ काळाची कथा. विसाव्या शतकाच्या प्रारंभीच्या दशकात (त्या काळच्या) आधुनिक तंत्रज्ञानाचा नुकताच प्रवेश झाला होता. तथाकथित स्वयंचलित मशीन्स, मशीन्सवर नजर ठेवणारे कॅमेरा, कामाची काटेकोर विभागणी, वेळेला दिलेले महत्व, कामगारावर नजर ठेवणारे मॅनेजरच्या ऑफीसमधील स्क्रीन, ऑफिसमधूनच माइकवरून ऑर्डर सोडणारा मॅनेजर इत्यादींनीयुक्त अशा आधुनिक कारखान्यात चार्ली एक यःकश्चित कामगार. सरकत्या बेल्टवर वेगाने येणाऱ्या प्लेटवरील बोल्ट हातातील स्पॅनरने निर्दिष्ट वेळेत टाइट करण्याचे त्याचे काम. टाइट करण्यास थोडासा उशीर झाला तरी प्लेट

तसेच पुढे सरकण्याची भीती. त्या अजश्र यंत्रात अडकण्याची भीती. त्यामुळे चार्लीला या कामाची इतकी सवय झालेली असते की बोल्ट समोर नसले तरी रिकाम्या हातांनी फिरवल्याचा हातवारे तो करत असे. त्याची एखादी चूकसुद्धा भयंकर गोधळाला कारणीभूत ठरत असे.

त्या कारखान्यातील कामगारांचा लंचटाइमचा वेळ कमी करून उत्पादन वाढविण्यासाठीच्या एका यंत्राची प्रात्यक्षिक करायचे होते. त्या प्रात्यक्षिकासाठी चार्लीची निवड होते. हात न लावता तोंडासमोर येणाऱी बशी, तोंडात घास भरविणारे कृत्रिम हात, दर घासाला तोंड पुसणारे यांत्रिक टॉवेल अशा या यंत्रासमोर चार्ली बसल्यानंतर काय काय होते व काय काय होऊ शकते याची कल्पनाच आपण करू शकत नाही. तडफडणाऱ्या चार्लीला बघून मॅनेजरला या यंत्राची आशा सोडावी लागते.

सवयीने बोल्ट फिरवल्याची हातवारे करत असताना एक महिला कर्मचारी त्याच्या समोर येते. तिच्या स्तनाला हा बोल्ट समजून फिरवण्याचा प्रयत्न करतो. ती बिचारी घाबरून पळू लागते. या गोंधळामुळे चार्लीची रवाना वेड्यांच्या हॉस्पिटलला केली जाते.

हॉस्पिटलमधून बाहेर आल्यानंतर कशीबशी एक नोकरी त्याला मिळते. परंतु कामगारांच्या संपामुळे ती नोकरीही जाते. रस्त्यावरून जाताना ट्रकच्या पाठिमागे लावलेला झेंडा खाली पडलेला त्याला दिसतो. झेंडा परत देण्यासाठी तो गाडीचा पाठलाग करत असतो. तितक्यात संपावर असलेले कामगार त्याच्या पाठीमागून येतात. पोलीस त्याला कामगारांचा पुढारी समजून तुरुंगात पाठवतात.

चार्लीच्या कथेला समांतर अशी अजून एका निराश्रित मुलीची कथा येथे येते. फार भूक लागली म्हणून ती ब्रेड चोरते व पळून जाते. दुकानदाराच्या लक्षात आल्यावर पोलीस तिला पकडण्यासाठी तिच्या मागे पळतात.

जेलमधून सुटलेला चार्ली तिच्यावर गुदरलेला प्रसंग ओळखून स्वतःवर चोरीचा आळ घेतो. परंतु जमलेले लोक तिलाच पकडण्यासाठी हट्ट धरतात. त्याला फार वाईट वाटते. चार्ली कुठल्यातरी एका हॉटेलमध्ये भरपूर खाऊन पैसे नाहीत म्हणून सांगितल्यावर पहारेकरी त्याला पोलीसांच्या हवाली करतात. पोलीस त्याला गाडीत कोंबतात. तितक्यात ती अनाथ मुलगीसुद्धा गाडीत येते. वाटेत ती मागे उभे असलेल्या पोलीसाला ढकलून चार्लीसकट खाली पडते. सर्व जण बेशुद्ध होतात. काही वेळाने चार्ली शुद्धीवर येतो. त्या मुलीला उठवून पळून जायला सांगतो. ती पळते. परंतु चार्लीला सोबत घेऊन एका मोडक्या-तोडक्या झोपडीत राहू लागते.

चार्लीला एका मोठ्या मॉलमध्ये रात्रपाळीची नोकरी लागते. त्या मॉलवर चोरी करण्यासाठी काही जण येतात. ते फक्त खाण्या-पिण्याचे पदार्थ चोरतात. ते सर्व संपावर असलेले कामगार असतात व उपासमारीमुळे चोरी करतात. चार्लीला ते ओळखतात व सर्व जण मिळून सर्व पदार्थ खाऊन संपवतात. दुसऱ्या दिवशी मालकाला कळल्यानंतर चार्लीला पुन्हा तुरुंगात जावे लागते.

त्या मुलीला एका हॉटेलमध्ये नर्तकीचे काम मिळते. तुरुंगातून सुटलेला चार्ली तिच्या वशिल्याने तेथे गायक होतो. काही गंमतीदार प्रसंगामुळे तेथे त्या मुलीला पकडण्यासाठी आलेल्या पोलीसांच्या तावडीतून सुटून पुन्हा दोघेही रस्त्यावर येतात.....

हा मूक चित्रपट असूनसुद्धा दृश्याच्या अधून मधून आलेल्या लिखित बोर्डवरून कथा सहजपणे कळते. 1936 साली अमेरिका आर्थिक महामंदीच्या विळख्यातून बाहेर पडत असताना चार्लीचा हा चित्रपट आला. भांडवलशाही, प्रचंड आणि बिनडोक उत्पादन, गळेकापू स्पर्धा, त्यामुळे माणसाच्या व्यक्तिगत गुणांचा होणारा ऱ्हास, बेकारी, बकाली, गुन्हेगारी अशा अनेक पैलूंवर तो मोलाचं भाष्य करतो, अर्थात मूकपट बनवूनच. खरं

तर या वेळेपर्यंत बोलपट आलेले होते आणि चांगलेच रुळलेही होते, पण चार्लीला चित्रपटातले संवाद आवडले नाहीत. त्याने चित्रपटात संवाद घ्यायचं नाकारलं. मात्र या चित्रपटात पार्श्वसंगीत भरपूर वापरलं.

तो स्वत:देखील पटकथा लिहीत नसे. कॅमेरातून दृश्य बघूनच चित्रीकरण त्याला हवं तसं झालं आहे की नाही, हे कळत असे आणि पुढे कथा कशी घेऊन जायची हेही समजत असे. त्यामुळे तो नेहमी प्रेक्षकांना कसं दिसतंय आणि आपण काय दाखवू इच्छितो, हे पाहत असे आणि पुढे काय करायचं हे ठरवत असे. त्यामुळे कधी कधी एका साध्या साध्या दृश्याचे 50-60 रिटेक होत असत. दिवसभराच्या शूटिंगनंतर तो स्वत:ला एका खोलीत कोंडून घेत असे आणि आपण दिवसभर शूट केलेल्या फिल्म्सवर काम करत असे. त्या खोलीत फक्त प्रोजेक्टर, दिवा, टेबल आणि खुर्ची एवढंच असायचं. तिथंच तो पुढे काय करायचं हे ठरवत असे. दिवसभराच्या कामाचा शिणवटा, भूक, झोप कशाचीही तमा तो बाळगत नसे. दिवसभर मेहनत केल्यावर संध्याकाळ आरामात, मजा करत खात-पीत घालवणं त्याला आवडत नसे. तो तितका सोशलही नव्हता.

त्याचे ‘The Kid’ (1921), ‘City Lights’ (1931), ‘Modern Times’ (1936), ‘The Great Dictator’ (1940), ‘Limelight’ (1952) हे चित्रपट ‘मास्टरपीस’ मानले जातात. आजदेखील चार्लीचे चित्रपट कुठल्या ना कुठल्या वाहिनीवर दाखवले जात असतातच. त्याची लोकमानसावरची मोहिनी यत्किंचितही कमी झालेली नाही.

इंग्लंडमधील सुरुवातीच्या वास्तव्यानंतर त्याला अमेरिकेतील हॉलिवुडचे आकर्षण वाटू लागले. तो हॉलिवुडमध्ये स्वतःच्या मालकीच्या स्टुडिओमध्ये चित्रपटांची निर्मिती करून बक्कळ पैसा कमवू लागला. नंतरच्या काळात तो अमेरिकन नागरिक झाला. दुसऱ्या जागतिक युद्धानंतर याच्या डावीकडे

झुकलेल्या विचारामुळे तो कम्युनिस्ट असावा म्हणून त्याच्यावर पाळत ठेवली गेली. त्याच्या चित्रपटावर अमेरिकेत दाखविण्यास बंदी घालण्यात आली. या सगळ्या गोष्टींना वैतागून नंतर तो मरेपर्यंत स्वित्झर्लंडमध्ये स्थायिक झाला. नंतरच्या काळात त्याला ऑस्करसकट भरपूर पारितोषकं मिळाली. अमेरिकन जनतेसकट संपूर्ण विश्वच त्याच्या प्रेमात पडले. खऱ्या अर्थाने तो एक विश्वमानव होता.

वयाच्या 88 व्या वर्षी, 25 डिसेंबर 1977 रोजी चार्ली वारला.

इंग्मार बर्गमन दिग्दर्शित 'वाइल्ड स्ट्रॉबेरीज'

1950 – 60च्या दशकात काही नवोदित चित्रपट दिग्दर्शकानी श्रेष्ठ चित्रपटांची निर्मिती केली. अशा चित्रपट दिग्दर्शकामध्ये स्वीडिश फिल्ममेकर, इंग्मार बर्गमनचे नाव सर्वात वरती असेल. त्याची दिग्दर्शन शैली अगदीच वेगळ्या प्रकारची, वैशिष्ट्यपूर्ण होती. चित्रपट बघत असतानाच्या पहिल्या चार पाच मिनिटातच हे चित्रपट इंग्मार बर्गमनचे (1918 –2007) आहे हे ताबडतोब लक्षात येत होते. त्या काळच्या पिढीला धार्मिकतेकडे झुकणाऱ्या तत्वज्ञानाला अशीही वेगळी बाजू असू शकते हे हळू हळू लक्षात येऊ लागले.

वास्तवाशी सुतराम संबंध नसलेले काल्पनिक जग, सांप्रदायिकतेला जखडून घेतलेल्या पुराण - मिथक कथा, स्वप्नंसुद्धा खोटी वाटावीत अशी फँटसी, आचरटपणाकडे झुकलेली कॉमेडी, ओढून ताणून आणलेली नाट्यमयता इत्यादींचा लवलेशही नसलेल्या, वास्तवाशी अगदी जवळिकी असलेल्या चित्रपटांची निर्मिती करून यशस्वी होणे अगदीच अशक्यातली गोष्ट होती. परंतु 'कॅबिनेट ऑफ डॉ. क्यालिगारी'चे रॉबर्ट वीने, 'वाइल्ड

स्ट्राबेरी'चे इंग्मार बर्गमन आदी एक्सप्रेशनिस्ट्सनी (परिणामकारी) चित्रपटांची निर्मिती करून या माध्यमाला एका वेगळया उंचीवर नेऊन ठेवले.

दुसऱ्या जागतिक महायुद्धानंतर उदयास आलेले हे एक्सप्रेशनिस्ट्स दिग्दर्शक युद्धप्रकारांचे गौरवीकरण न करता युद्धामुळे होत असलेली सामाजिक घुसळण व मानवी मनाची होत असलेली कुचंबणा यावर लक्ष केंद्रित केलेल होते. पहिल्या युद्धाच्या सुमारास जर्मनीमध्ये उदयास आलेली ही एक्सप्रेशनिस्ट्स चळवळ कलेच्या सर्व प्रांतात पसरली व चित्रपटक्षेत्रात त्याला एक वेगळे स्थान मिळाले. वास्तवदर्शी चित्रपटापेक्षा हे चित्रपट वेगळे होते. प्रेक्षकांच्या मनाचे धाव घेणारे ते चित्रपट होते. चौदाव्या शतकातील धार्मिक प्रतीकांचा वापर करून मॉरल प्लेजचे सादरीकरण करणाऱ्या चित्रपटांची निर्मिती केली गेली. मृत्युचे भय माणसांचा पिच्छा करत असते, त्यातून सुटका नाही, या आशयावर त्यांचा भर होता. अशाच चित्रपटप्रकारामध्ये 1957 साली बर्गमन यांचे 'वाइल्ड स्ट्राबेरीज' प्रदर्शित झाला.

थोडक्यात चित्रपटाची कथा अशी आहेः

प्रोफेसर इसाक बोर्गच्या 78व्या जन्मदिनी त्यांना लुंड येथील विश्व-विद्यालयातर्फे ऑनररी डॉक्टरेट पदविप्रदान करून गौरविण्यात येणार होते. इसाक यांनी वैद्यकीय क्षेत्रासाठी केलेल्या त्यांच्या अभूतपूर्व योगदानासाठी हा समारंभ आयोजित केला जात होता. त्यासाठीची सर्व तयारी पूर्ण झालेली होती. स्टॉकहोम ते लुंडला पोचण्यासाठी विमानाचे तिकिटही त्यांनी काढले होते. त्याच्यासोबत गेली कित्येक वर्षे त्यांची सेवा करणारी आगडा त्यांना सोबत करणार होती. परंतु आदल्या रात्री इसाक बोर्गने विमानाने न जाता कारने जाण्याचे अचानक ठरविल्यामुळे आगडाशी थोडीशी वादावादी झाली. आगडाला एकटीच विमानाने जावे लागत आहे म्हणून ती नाराज झाली.

दुसऱ्या दिवशी बोर्ग मात्र हट्टाला पेटल्यासारखे त्याची सून, मारियाबरोबर कार मधून निघतो. प्रवासाच्या वेळी आपल्या सुनेला त्यांच्याबद्दल आपुलकी नाही हे त्यांच्या लक्षात येते. तिचे नवऱ्याशी भांडण झालेले असते. तिला मूल हवे असते. परंतु तिचा नवरा, इव्हाल्डला मूल नको असते. या जगात अजून एका तोंडाची भर का घालावी म्हणून तो तिच्याशी भांडतो. इसाकसुद्धा इव्हाल्डइतकाच स्वार्थी, हट्टी आहे असे इसाकला मारिया स्पष्ट शब्दात सुनावते.

काही वेळाने जगाची भटकंती करण्यासाठी निघालेले सारा, अंड्रे व व्हिक्टर हे तरुण त्याना लुंडपर्यंत सोडण्याची विनंती करतात. इसाक त्यांना कारमध्ये घेतात. त्यांच्याशी गप्पा मारताना या तरुण मंडळींचा, विशेषकरून साराचा, अल्लडपणा व मुक्त जगणे याचे त्यांना आश्चर्य वाटते. वाटेत त्यांच्या कारला अपघात होतो. दुसऱ्या कारमधील जोडपे त्यांची चूक झाली म्हणून क्षमा मागतात. या भांडकुदळ जोडप्याला आपल्या कारमधून इसाक घेऊन जातात. त्यांच्या भाडणाला कंटाळून मारिया त्यांना कारमधून अर्ध्या वाटेवर उतरवते. वाटेत ते सर्व इसाकच्या समर हाउसमध्ये काही वेळासाठी थांबतात. इसाकचे बालपण तेथे गेलेले होते. बालपणीच्या गोष्टी त्याला आठवतात. नंतर कारमधून जात असताना इसाक बोर्ग यांना लहानपणच्या कडू आठवणीचे स्वप्न पडते. गंमत म्हणजे नुकतेच भेटलेले भांडकुदळ जोडीतील नवरा, आल्मनच त्यांच्यावर आरोप करत शिक्षा देण्याचे प्रयत्न करत असतो. आपल्या इतक्या वर्षांच्या जीवनाबद्दलची स्पष्ट कल्पना इसाकला येऊ लागते.

पुढे एका पेट्रोल पंपापाशी ते पेट्रोल भरून घेण्यासाठी थांबतात. अनिरीक्षितपणे पंपावर काम करणारा त्यांच्याबद्दल गौरवोद्गार काढतो. पत्नीशी ओळख करून देतो. पेट्रोलचे पैसेसुद्धा घेत नाही. इसाक भारावून

जातो. तेथूनच जवळ असलेल्या आपल्या आईला भेटण्यासाठी सर्व जण घरापाशी उतरतात. आईचे वय नव्वदी पार केलेले असते. एकटीच ती तेथे राहत असते. तिला नऊ मुलं असतात. परंतु आता फक्त इसाकच जिवंत असतो. इसाकला-सुद्धा आपल्या एकटेपणाची तिटकारा वाटू लागते. संपूर्ण प्रवासातील अनुभव व त्यांना पडत असलेले स्वप्न यातून बोर्ग यांना आपले असली खरे रूप कळू लागते. मारिया एखाद्या त्रयस्थासारखे वागते.

लुंड शहरी पोचल्यानंतर अत्यंत गंभीरपणे साजरा होत असलेल्या समारंभात (अगदी त्रयस्थपणे) भाग घेऊन इसाक आपल्या मुलाच्या घरी येतात. केरटेकर, आगडा आलेली असते. स्वतःच्या मुलात व इसाक यांच्यात भरपूर फरक आहे हे त्यांना कळते. त्यांना भेटलेले ते तरुण त्रिकूट एक पुष्पगुच्छ देत त्यांचे निरोप घेते. इसाकला आपले जीवन सार्थकी लागल्यासारखे वाटू लागते. समाधानाने बोर्ग झोपण्यासाठी निघून जातात. .... व चित्रपट येथे संपतो.

तसे पाहता वाइल्ड स्ट्रॉबेरीची चित्रपटकथा सलगपणे सांगता येत नाही. वास्तवात घडलेल्या घटना, पूर्वीच्या आठवणी, चांगले व वाईट स्वप्नदृश्ये, इसाकच्या मनात आलेल्या गोष्टी इत्यादींची सरमिसळ येथे झालेली आहे. म्हातारपणामुळे काही गोष्टी आठवतात, काही नाही अशी अवस्था येथे होत असते. त्या देशाने त्याचा फार मोठ्या प्रमाणात गौरव केला आहे. जीवन सार्थकी लागल्याचे ते लक्षण असेल. परंतु सार्वजनिकरित्या एवढा सत्कार होत असताना आपल्या जवळच्यांना त्याच्याबद्दलची अतृप्ती इसाकच्या मनाला फार लागलेली आहे. रस्त्यावरचा एक अपरिचित त्यांच्याबद्दल गौरवोद्गार काढत असताना घरातलेच त्याचे दुस्वास करत आहेत, हे त्याच्या स्वाभिमानाला धक्का पोचविणारी ठरत आहे. मृतवत् जगत असलेल्या म्हाताऱ्या आईचा भूतकाळ, तंटे-बखेड्यात अडकलेले मुलगा-सून यांचा वर्तमानकाळ आणि सारा-व्हिक्टर-अँड्रा यांच्यापुढील उज्वल भविष्यकाळ यांच्यामध्ये कुठे तरी इसाक बोर्गचे जीवन

अडकलेले आहे. आपण फार शहाणे आहोत या त्याच्या समजुतीलाच मोठा धक्का बसला असून अजूनही फार शिकायचे आहे, याची जाणीव नव्याने होत आहे. यशस्वी जीवनाचे मूल्यमापन कसे करायचे हा प्रश्न त्यांना सतावत आहे. भविष्याकडे झेप घेणाऱ्या वर्तमानाला भूतकाळाने वेढलेले आहे. त्यातून सुटका कशी करून घ्यायची, हेच कळेनासे झाले आहे. या चित्रपटाचा आस्वाद घेत असताना अशा प्रकारचे अनेक प्रश्न विचारावेसे वाटतात. यातच बर्गमनची प्रतिभा प्रेक्षकांच्या लक्षात येते.

बर्गमनने साठपेक्षा जास्त चित्रपट व टीव्हीसाठी डॉक्युमेंटरीजचे दिग्दर्शन केले. ते स्वतः पटकथा लेखन करत होते. दि सेव्हंथ सील, पर्सोना, क्राइज अँड व्हिस्पर्स, दि ऑटम्न सोनाटा, फॅन्नी अँड अलेक्झांडर हे त्याचे गाजलेले चित्रपट. त्याच्या चित्रपट निर्मितीचा ठराविक संच होता. त्यांचे बहुतेक चित्रपट स्विडनमध्येच चित्रित केले होते. 170 पेक्षा जास्त नाटकांचे दिग्दर्शन त्यानी केले.
वयाच्या 89व्या वर्षी झोपेतच त्यांचे निधन झाले.

जीन रेनॉयर दिग्दर्शित ‘रूल्स ऑफ दि गेम’

France//1939/ Dir: Jean Renoir / B&W/ 110 min

‘रूल्स ऑफ दि गेम’ या चित्रपटाचा दिग्दर्शक जीन रेनॉयर (1894-1979) हा त्या काळातील प्रसिद्ध चित्रकार ऑगस्ट रेनॉयर यांचा मुलगा. त्यामुळे अगदी लहानपणापासूनच त्याला चित्रकलेची आवड होती. पहिल्या महायुद्धात तो फ्रेंच सैन्यात भरती झाला. युद्ध संपल्यानंतर त्याच्या वडिलाकडे मॉडेल म्हणून काम करत असलेल्या कॅथरिन हेस्लिंग या नटीबरोबर त्यानी लग्न केले. त्या नटीच्या एका चित्रपटासाठी पटकथा लिहित असताना आपणही चित्रपट का तयार करू नये असे त्याला वाटू लागले. एमिली झोला या लेखिकेच्या नाना या कादंबरीवरून त्यानी एक चित्रपट दिग्दर्शित केले (1926).

त्यानी चाळीस पेक्षा जास्त चित्रपटांची निर्मिती केली. या चित्रपटापैकी ग्रँड इल्युजन (1932) व दि रुल्स ऑफ दि गेम (1939) हे दोन चित्रपट अत्युत्कृष्ट चित्रपट असे समजले जातात,

ग्रँड इल्युजन या चित्रपटाची कथा पहिल्या महायुद्धाच्या काळातील एका युद्धछावणीत घडलेल्या प्रसंगावर आधारित होती. जर्मनांच्या या युद्ध छावणीत फ्रेंच व ब्रिटिश सैनिकाना युद्धकैदी म्हणून डांबून ठेवलेले होते. त्यावेळी जर्मन सैन्याधिकारी व युद्धकैदी यांच्यातील मनोव्यापाराच्या प्रसंगांचे चित्र उभारण्याचा प्रयत्न रेनॉयरने या चित्रपटात केला होता. 1937च्या सुमारास प्रदर्शित झालेल्या या चित्रपटातील कथा येऊ घातलेल्या महायुद्धाची नांदी होती. संपूर्ण युरोप युद्धाच्या छायेत वावरण्याची शक्यता यात वर्तविली होती. कुठल्याही प्रकारचे युद्ध मानवीयतेला काळिमा फासणारी आहे व विनाशाला कारणीभूत ठरू शकते, हाच संदेश देण्याचा प्रयत्न रेनॉयर या चित्रपटाद्वारे देत होता.

रूल्स ऑफ दि गेम हा चित्रपट उच्चभ्रू समाजाच्या अधःपतनाचे चित्रण करते. त्यांच्या छानछोकीच्या कल्पनांचे दर्शन घडविते. आंद्रे ज्यूरी हा एक साहसी वैमानिक. एकाच टप्प्यात अट्लांटिक माहासागर पार करून जागतिक विक्रम स्थापित करून पॅरिसच्या जवळच्या सागरतीरावर तो नुकताच विमानातून उतरतो. या साहसवीराचे स्वागत करण्यासाठी प्रचंड जनसमुदाय तेथे जमलेला असतो. ज्यूरी विमानातून उतरल्यानंतर त्याचा जिगरी दोस्त ऑक्टेव्ह गर्दीतून वाट काढत ज्यूरीला मिठी मारतो. जवळच उभी असलेली रेडिओ निवेदिका या प्रसंगाचे थेट प्रसारण करत असते. “तुम्हाला या विक्रमाबद्दल काय वाटते?” या तिच्या प्रश्नाला उत्तर देताना “मी फार निराश झालो आहे. कारण माझी प्रेयसी इथे आली नाही!” असे ज्यूरी म्हटल्यानंतर त्याच्या विनोद बुद्धीचे कौतुक केले जाते. जमलेले हसून दाद देतात.

ज्यूरी व ऑक्टेव्ह तेथून ज्यूरीची प्रेयसी, क्रिस्टिनेच्या घरी कारने येतात. क्रिस्टिने ही एक ऑस्ट्रियन तरुणी. ती फ्रान्स येथील रॉबर्ट लाशेने या आगर्भ श्रीमंत तरुणाशी लग्न केलेले असते. ऑक्टेव्हसुद्धा एके काळी क्रिस्टिनेवर प्रेम करत असतो. परंतु मित्रासाठी क्रिस्टिनेचे त्याग करण्याची त्याची तयारी असते. अशा प्रकारे प्रेमोन्मादाच्या वातावरणात चित्रपट पुढे सरकतो.

ज्यूरी व ऑक्टेव्ह जेव्हा रॉबर्ट लाशेनेच्या घरी येतात तेव्हा तेथे एका जंगी पार्टीची तयारी होत असते. पॅरीसमधील सर्व उच्चभ्रू तेथे येणार होते. हळू हळू अतिथी जमत असतात. रॉबर्ट लाशेनेची प्रेयसी, जिनेव्ह्व्हसुद्धा तेथे आलेली असते. एकजात सगळे प्रेमज्वर/कामज्वराने पीडित झाल्यासारखे खाऊन पिऊन मौजमजेत गुंग झालेले असतात. केवळ उच्चभ्रूच नव्हे तर तेथे जमलेले नोकर-चाकरसुद्धा यात सामील झालेले असतात.

पार्टी जोरात चालू आहे. चित्र-विचित्र मनोरंजनाच्या प्रकारांची रेलचेल आहे. चेहऱ्यावर मुखवटे असल्यामुळे कोण कुणाच्या संगतीत प्रेमाचे चाळे करत आहेत याचा पत्ता लागत नाही. ज्यूरी क्रिस्टिनेच्या सांनिध्यात तर ऑक्टेव्ह त्या घरातील लिसेट या तरुण मोलकरणीबरोबर प्रेमाचे चाळे करत आहे. या मौजमजेच्या प्रसंगी शिकार करण्याची व्यवस्था केली आहे. जमलेले हातात बंदूक घेऊन शिकार करतात. असंख्य ससे व पक्ष्यांची कत्तल केली जाते. आकाशात उडणाऱ्या पक्ष्यांना गोळया लागल्यामुळे पक्षी रक्ताच्या थारोळयात धपाधप निपचित पडतात. अशा दृश्यांची भयानकता प्रेक्षकांच्या अंगावर शहारे आणते.

शिकारीचा हा खेळ संपतो. पुन्हा एकदा सर्व पाहुणे मौजमजा करतात. प्रेमोन्मादामुळे त्यांचे खरे स्वरूप कळू लागते. द्वेष, असूया दिसू लागतात. ऑक्टेव्ह बरोबर मौजमजा करत असलेल्या लिसेटचा नवरा ऑक्टेव्हला मारून टाकतो. ज्यूरीचे प्रेमप्रकरण शिगेला पोचल्यामुळे ज्यूरीचाही खून

होतो. ज्यूरी व ऑक्टेव्हचे प्रेत घरात आणल्यानंतर वातावरण तापू लागते. परंतु हे दोन्ही खून नसून अपघात आहेत अशीच समजूत सर्व जण करून घेतात.

नैतिकतेला पूर्णपणे तिलांजली दिलेल्या या समाजाला प्रेम हा विनोदाचा विषय होतो व खून-मारामारीसुद्धा. . सश्याची कत्तलही विनोदाचाच भाग असतो.

डि सिक्का दिग्दर्शित 'बायसिकल् थीव्हज'

Italy/1949/B&W/90' Dir: Vittoriao De Sicca

विसाव्या शतकातील महायुद्धाच्या काळात (व नंतरही) चित्रपटसृष्टी पूर्णपणे सामान्य प्रेक्षकांच्या निखळ मनोरंजनासाठीच राबत होती असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. त्यामुळेच त्याकाळचे चित्रपट भव्य, दिव्य, ट्रिक् सीन्सचे झगमगाट असलेले, प्रेक्षकांना आश्चर्यचकित करणारे, काही वेळा सुखद धक्का देणारे, काही वेळा खदखदून हसविणारे, डोळे भरून रडविणारे, अंगावर काटा आणणारे, असे भरगच्च मालमसाल्यानी भरलेले असायचे. त्याकाळचे चित्रपट ग्रीक-रोमन ऐतिहासिक कथा, पुराणकथा, बायबल-सारख्या धर्मग्रंथातील मिथके, गाजलेल्या कथा कादंबऱ्यावरील पटकथा असलेले, चॉकलेट हीरो व तथाकथित सौंदर्यसम्राज्ञीच्या रोमॅंटिक प्रसंगानी मनोरंजन करणारे, युद्धाचे, राष्ट्रभक्तीचे उदात्तीकरण करणारे, प्रेक्षकांच्या भावनांना उद्दीप्त करणारे असे होते. मात्र प्रेक्षक आपली दुःखं

विसरण्यासाठी थिएटरमध्ये खिशातील पैसे खर्च करून येतात यावर एकूण एक सर्व चित्रपट निर्मात्यांचे एकमत होते. भव्य सेट्स, दृष्यवैभवानी नटलेले, लक्ष वेधून घेणारे, मन विचलित न करू देणारे कथानक इत्यादीमुळे प्रेक्षकांना (व त्याकाळच्या समीक्षकांनासुद्धा!) चित्रपट हा एक गल्लाभरू, झटपट पैसा कमविणारा व्यवसाय असे वाटत असल्यास नवल नाही. जरी चित्रपटात संगीत, नाट्य, नृत्य इत्यादी कला प्रकार असले तरी चित्रपट हा एक आगळा वेगळा (तंत्रज्ञानावर अवलंबून असलेला) कलाप्रकार आहे असे मानण्यास कुणीही धजावत नव्हते. (व आजही नाही.) अमेरिका, इटली, फ्रान्स इत्यादी देशामध्ये रतीब टाकल्यासारखे गल्लाभरू चित्रपटांची निर्मिती होत होती. चित्रपट हा एक कलाप्रकार असू शकतो याची पुसटशी जाणही त्याकाळात नव्हती. (काही तुरळक अपवाद वगळता 1960-70 पर्यंत भारतीय चित्रपटसृष्टीलासुद्धा ही जाण नव्हती.)

इटलीतील मुसलोनीच्या कालखंडात त्या देशात बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात चित्रपट निघत होते. फॅसिस्ट वातावरणात कलेचा दर्जा असलेले चित्रपट तयार होणे अशक्यातलीच गोष्ट होती. तरीसुद्धा 1945च्या सुमारास चित्रपटसृष्टीला अपरिचित असलेल्या (व नंतरच्या काळात प्रसिद्धीच्या शिखरावर चढलेल्या) रॉबर्टो रोसलिनी या इटॅलियन दिग्दर्शकाचे दि ओपन सिटी हे चित्रपट साऱ्या जगाचे लक्ष वेधून घेतले. युद्धाच्या भीषणतेचे अत्यंत प्रभावीपणे चित्रण या चित्रपटात केले होते. कुठल्याही प्रसंगाचे उदात्तीकरण न केलेला हा चित्रपट वास्तवाशी जवळचे नाती सांगणारा चित्रपट होता. मानवता, जगण्याची आस या चित्रपटाचे मुख्य अंश होते. पुढील कालखंडात आलेल्या नववास्तव (Neorealistic) चित्रपटांची मुहूर्तमेढ या चित्रपटाने केली.

रोसलिनीबरोबरच उदयास आलेला व शूशाइन, बायसिकल् थीव्हज्, मिरॅकल् इन् मिलान अशा अत्यंत नावाजलेल्या कलापूर्ण चित्रपटांची निर्मिती करणारा व्हिट्टोरियो डि सिक्का हे नाव आपण कधीच विसरू शकत नाही. चित्रपट दिग्दर्शनाबरोबरच पटकथाकार व नट म्हणूनसुद्धा त्याची ख्याती होती. शूशाइनमध्ये बूट पॉलिश करून जगणाऱ्या रस्त्यावर वाढलेल्या व नंतरच्या आयुष्यात गुन्हेगारीकडे वळणाऱ्या मुलावरील चित्रपट होता. घरदार नसलेल्या व थंडीवाऱ्यात कसेबसे जीवन जगणाऱ्यावर क्रूर अधिकारी सत्ता कसे गाजवितात याचे चित्रण मिरॅकल् इन् मिलान या चित्रपटात होता. चित्रपटाचा शेवट मात्र त्या गावात चमत्कार घडून सत्तेत असलेल्यांची कशी जिरली या प्रसंगाने होते. व्हिट्टोरियो डि सिक्काचा अत्यंत गाजलेला कलापूर्ण व वास्तववादी म्हणून वाखाणलेला चित्रपट म्हणजे बायसिकल् थीव्हज्.

या चित्रपटाची कथा अशी आहेः

नुकतेच दुसरे महायुद्ध युद्ध संपले आहे. देशाचा नाश होऊन जिणे दारुण होत आहे. सामान्यांना रोजगार नाही. जिवंत राहण्यासाठी कुठलाही उद्योग, मोल मजूरी चालेल अशी परिस्थिती आहे. पोटा-पाण्याला उद्योग हवा म्हणून थट्टे कट्टे पुरुष वणवण फिरत आहेत. या असंख्यात लोकांपैकी अण्टोनियोसुद्धा आहे. रोम जवळच्या एका बकाल उपनगरात अण्टोनियो, त्याची पत्नी मारियो, 8-9 वर्षाचा त्याचा मुलगा, ब्रुनो व एक लहान बाळ रहात असतात. अण्टोनियो बेकार असतो. त्याला नोकरीची नितातं गरज असते. कुठेही उद्योगावकाश नाही. त्या शहरातील कौन्सिल (म्युनिसिपालिटी) जुजबी रोजगार देत असते. त्यासाठीसुद्धा बेकारांची एम्प्लॉयमेंट एक्सचेजसमोर झुंबड. रोजगार देत असतानासुद्धा काही अटींची पूर्तता करावी अशी अपेक्षा असते. बांधकाम मजूर असल्यास, त्याची तयारी

असली तरी, दुसऱ्या प्रकारचा रोजगार दिला जात नाही. तेथील प्रशासन नवीन कामं काढत नाही. कामगार युनियन प्रयत्नशील असूनसुद्धा उपयोग नाही.

कामाच्या शोधात असलेला अण्टोनियो त्या दिवशी एम्प्लॉयमेंट एक्सचेजच्या ऑफिसजवळ बसलेला असतो. त्याचा मित्र पळत पळत येऊन *तुला बोलवत आहेत* अशी बातमी देतो. कौन्सिल (म्युनिसिपालिटी) तर्फे अण्टोनियोला भिंतीवर पोस्टर्स चिकटविण्याचे काम दिलेले असते. या कामासाठी स्वतःची सायकल असणे ही अट असते. परंतु मुलं-बाळ व बायको उपाशी पडतील म्हणून काही दिवसापूर्वी त्यानी स्वतःची सायकल गहाण ठेवलेली असते. तरीसुद्धा ते काम तो स्वीकारतो. घरी त्याची पत्नी मारिया पाणी भरत असती. पतीच्या चेहऱ्याकडे बघून तिने विचारपूस केल्यावर आपल्याला नोकरी लागलेली परंतु सायकल नसल्यामुळे तो   करू शकत नाही अशी कबूली देतो. बायको लग्नाच्या वेळी भेट म्हणून मिळालेले व इतर काही कपडे गहाण टाकून गहाण ठेवलेली सायकल परत आणून अण्टोनियोच्या हातात देते. खांद्यावर सायकल घेऊनच तो कौन्सिलच्या ऑफिसला जातो. दुसऱ्या दिवसापासून कामावर हजर राहण्यासाठी सकाळी साडेसातला येऊन शिडी, पोस्टर्स, खळ इत्यादी वस्तु घेऊन जाण्यास सांगितले जाते. मारिया पतीचे ऑफिस बघण्यासाठी आलेली असते.तेथून परत घेऊन जात असताना मारियाला भविष्य वर्तविणाऱ्या एका बाईला भेटायचे असते. कारण तिने तुझ्या नवऱ्याला लवकरच रोजगार मिळेल असे भविष्य सांगितलेले असते. अण्टोनियो हे किती भंपक आहे हे सांगत असतो. रात्री त्याचा मुलगा, ब्रुनो सायकल साफ करतो. त्याला नोकरी लागल्यामुळे घरभर उत्साहाचे वातावरण असते.

दुसऱ्या दिवशी तो पेट्रोल पंपावर जुजबी काम करत असलेल्या ब्रुनोबरोबर पोस्टर चिकटविण्याच्या कामाला सायकलीवरून जातो. वाटेत ब्रुनोला पंपावर सोडून तो तेथील भितीला सायकल टेकवून शिडीवर चढून पोस्टर चिकटवित असतो. तितक्यात एक भुरटा चोर त्याची सायकल पळवितो. तो पळून जाताना पाठलाग करूनही तो सापडत नाही. त्या चोराची गँग त्याची दिशाभूल करते. गर्दीचा फायदा घेऊन चोर निसटतो. गर्दीतील लोकसुद्धा चोराला पकडण्यासाठी त्याच्या मदतीला येत नाहीत.. अण्टोनियो पोलीस स्टेशनला तक्रार नोंदविण्यास जातो. पोलीस सायकल परत मिळवून देण्यास असमर्थता प्रकट करतात व तूच ते शोधून काढण्याचा सल्ला देतात. अण्टोनियो निराश होऊन मित्राकडे मदतीसाठी जातो ब्रुनो, अण्टोनियो व त्याचे अनेक मित्र बाजारात सायकलीच्या शोधात फिरतात. सायकलीचे सुटे भाग करून विकण्याची शक्यता असते. सकाळी सकाळी चोरीचा माल तेथील बाजारात मिळेल असे कुणीतरी सांगितल्यामुळे ते तिथे जातात. त्यामुळे ब्रुनो सायकलीचे बेल व पंप याचा शोध घेतो. बाकीचे इतर सायकलीच्या पार्टच्या शोधात असतात. परंतु हाती काही लागत नाही. पाऊस येत असतो. सगळे ओलेचिंब होतात. तरी सायकलीसाठी प्रयत्न करत असतात. त्यांना तेथे सायकलीचे रीम साफ करणारा एक जण दिसतो. रजिस्ट्रड नंबर दाखविण्यास आढेवेढे गेतो. शेवटी पोलीसाकडून चौकशी होते. परंतु त्याचा रजिस्ट्रड नंबर वेगळा असल्यामुळे ते निराश होतात.

पुन्हा एकदा बाप व मुलगा सायकलीच्या शोधात निघतात. ब्रुनो व अण्टोनियोला तेथे एक म्हातारा चोराशी बोलत असलेला दिसतो. चोर सायकलीवरून पळून जातो. अण्टोनियो व ब्रुनो त्या म्हाताऱ्याच्या शोधाला लागतात. म्हातारा ‘मला काहीच माहित नाही.’ असे सांगत नाहिसा होतो. हे दोघेही त्याचा शोध घेत असताना चर्चतर्फे चालविलेल्या एका मदत केंद्रात

म्हातारा जाताना दिसतो. ते पाठलाग करत त्या केंद्रात जातात. जंग जंग पछाडले तरी म्हातारा दाद देत नाही. चर्चमध्ये प्रेयर चालविणारे स्वयंसेवक म्हाताऱ्यासकट या बाप-मुलाला हाकलून देतात. म्हातारा एक पत्ता देऊन निसटतो. तो पत्ता एका वेश्यागृहाचा असतो. अण्टोनियो घरात घुसून चोराला शोधत असतो. तेथील बायका आरडा ओरडा करू लागतात. तो माणूस सापडतो व त्याचा पाठलाग करत तो रहात असलेल्या गल्लीत जातो. तेथे तर चोराच्या घरचे तो किती साळसूद आहे अशीच भाषा करतात. अण्टोनियो त्याची मानगुट पकडून हमरी तुमरीवर येतो. परंतु नेमके त्याच वेळी चोराला फिट्स येतात. सगळे जण त्याच्या भोवती जमतात व अण्टोनियोशी भांडू लागतात. ब्रुनो तेथून हळूच निसटून एका पोलीसाला घेऊन येतो. घराची झडती घेतल्यानंतर तेथे काहीही सापडत नाही. पोलीस यानीच सायकल चोरली हे कशावरून व काही साक्षी पुरावे आहेत का अशी उलट तपासणी घेतो. शेवटी वैतगून बाप-लेक तिथून निघतात.

वाटेत ब्रुनो काही तरी बोलल्यामुळे अण्टोनियो चिडून त्याच्या थोबाडीत मारतो. ब्रुनो चिडतो. अण्टोनियोला मारल्याबद्दल फार वाईट वाटते. ब्रुनोला एका ब्रिजजवळ थांबायला सांगून तो पुन्हा कुठे तरी आपली सायकल मिळेल का याचा शोध घेण्यासाठी पुढे जातो. तेथे लोकांचा आरडा ओरडा ऐकून नदीकाठी जातो. एक मुलगा नदीत पडलेला असतो. आपलाच मुलगा नदीत पडला असे वाटून अण्टोनियोचा जीव घाबरा घुबरा होतो. ब्रुनोला पाहिल्यावर जीव भांड्यात पडतो. मृत्यु काय असते याची कल्पना तो करू शकतो.

दोघांनाही प्रचंड भूक लागलेली असते. हॉटेलमध्ये खात असताना आपल्याला किती पगार हवा याचा हिशोब दोघेही करतात. अण्टोनियो मनाशी काही तरी ठरवून बाहेर पडतो. काही तरी चमत्कार घडून आपली

सायकल नक्कीच सापडेल असे त्याला वाटू लागते. वाटेत दोघेही भविष्य सांगणाऱ्या त्या बाईकडे जातात. ती काहीबाही सांगून त्यांना कटवते.

बाब-लेक एका फुटबॉल स्टेडियमपाशी पोचतात. फुटबॉल स्टेडियमवर मॅच चाललेली असते. ढिगाने तेथे सायकली लावलेले असतात. अण्टोनियोच्या मनात घालमेल चालू होते. तेथेच एका बिल्डिंगपाशी एक सायकल त्याला दिसते. काय करावे हे सुचेनासे होते. शेवटी मनाची ठिय्या करून सायकल चोरतो व टांग मारून पुढे जातो. तितक्यात सायकलीचा मालक आरडा ओरडा करत त्याचा पाठलाग करतो. वाटेत भरपूर लोक त्याचा पाठलाग करून पकडतात व मारतात. ब्रु रडतच बापाचा हात पकडण्याचा प्रयत्न करतो. बापाचा रडवेला चेहरा पाहवेना. तितक्यात एक मध्यस्थ येऊन पोलीसाच्या ताब्यात त्याला न देता तसेच सोडून देतो. ब्रुनो व अण्टोनियो पुढे जाऊ लागतात व गर्दीत मिसळून जातात. .... व चित्रपट संपतो.

परिस्थितीच्या रेट्यामुळे सामान्य माणसाचे काय होऊ शकते याचे एक सुंदर, नैज चित्रण आपल्याला या चित्रपटात बघायला मिळते. चित्रपटाच्या मुख्य पात्रासाठी त्याकाळच्या एखाद्या प्रसिद्ध नटाला घ्यायचा विचार डी सिक्काच्या मनात आला होता. शेवटी तो आपल्या ओळखीच्या अभिनयाचा गंध नसलेल्या एका कामगाराला हा रोल देऊन मनासारखे काम करून घेतो. ब्रुनोच्या कॅरेक्टरसाठी रस्त्यावरील मुलाला घेऊन त्यांच्याकडून काम करून घेतो. यातील बहुतेक कॅरेक्टर्स निजी जीवनातील असून दिग्दर्शनाच्या कौशल्यातून त्यानी त्या सर्वांकडून सहज अभिनय करून घेतला. सर्व शूटिंग्स प्रत्यक्ष शहरभरातील रस्त्यावर, बाजारात, पुलाखाली व भर पावसात केलेले असल्यामुळे तेथील सर्व प्रसंग खरेखुरे वाटतात. वास्तवाशी इतकी जवळीक तोपर्यंत कुणी चित्रित केली नव्हती. चित्रपटाच्या

प्रसंगात प्रेक्षकांचाच सहभाग असल्यामुळे चित्रपट जास्त परिणामकारक व प्रभावी झाला आहे. चित्रपटाचा अनुभवच प्रेक्षकांचा अनुभव असे वाटू लागतो.

तसे पाहिल्यास चित्रपटाची कथा अगदी साधी व सरळ. परंतु हा साधेपणा केवळ भोळेपणातून वा अज्ञानातून आलेला आहे असे समजण्याचे कारण नाही. ही कथा फक्त अण्टोनियोची नसून ती त्याच्या कुटुंबाची आहे; त्याच्या वर्गाची आहे; व युद्धामुळे वाताहत झालेल्या समाजाचीसुद्धा आहे. अण्टोनियोवर कोसळलेल्या प्रत्येक प्रसंगातून त्याचा भोळा स्वभाव, जगाचे छक्केपंजे माहित नसणे, भावनाविवशता, अगतिकता, हतबलता, प्रेम, राग इत्यादी सर्व गोष्टी अधोरेखित होतात. चित्रपटातून व्यक्त होणारी सामाजिक जाणीव, सामान्यांच्या रोजच्या जगण्यासाठी होत असलेली ससेहोलपट व त्याबद्दलची कळकळ हे उठून दिसतात. चित्रपटाची ही कलात्मक अभिव्यक्ती त्याची कथा व बंदिस्तपणातून आलेली आहे हे लक्षात येते. सर्वात महत्वाचे म्हणजे कष्टमय जीवनातील सर्व बारकावे छोट्या ब्रुनोच्या दृष्टीतून बघण्यास लावल्यामुळे मानवीयता, संवेदना, सहानुभूती म्हणजे नेमके काय असतात याबद्दल प्रेक्षक विचार करू लागतो व हेच या चित्रपटाचे यश आहे. कदाचित अशा प्रकारच्या नववास्तववादी चित्रपटांनी चित्रपट व्यवसायाला कलाटणी दिली असे म्हणावेसे वाटते.

या चित्रपटाने अनेक होतकरू फिल्ममेकर्संना प्रभावित केले. त्यापैकी सत्यजित रॉयसुद्धा आहेत. त्यांनी पथेरपांचाली या त्यांच्या गाजलेल्या चित्रपटाची पटकथा लिहिलेली होती. त्यांनासुद्धा हा चित्रपट जास्तीत जास्त वास्तविक होण्यासाठी स्टुडियोमध्ये चित्रित न करता प्रत्यक्ष लोकेशनवर जाऊन करावेसे वाटत होते. परंतु त्यांचे सर्व मित्र व हितचिंतक त्यांना वेड्यात काढतात. 1950मध्ये जाहिरात कंपनीच्या कामासाठी म्हणून सत्यजित रॉय व

त्यांची पत्नी 16 दिवसाचा बोटीचा प्रवास करून लंडनला जातात. जाताना त्यांनी लंडनमध्ये बघण्यासाठी शंभरेक चित्रपटांची यादी केलेली असते. त्यात डी सिक्का यांचे बायसिकल् थीव्ह्जसुद्धा होती. या चित्रपटांनी वास्तववादी चित्रपटाची निर्मिती करण्याच्या त्यांच्या स्वप्नाला पुष्टी देते. व भारतात परतल्यानंतर वास्तवस्पर्शी चित्रपट काढण्याची ते तयारी करतात. नंतरचा त्याचा प्रवास सर्वश्रुत आहे.

1974साली वयाच्या 71व्या वर्षी पॅरिस येथे कर्करोगामुळे डी सिक्काचा मृत्यु होतो.

गोदार्द दिग्दर्शित ‘ब्रेथलेस’

France/1959/B&W/89 Min/Dir: Jean Luc Godard

दुसऱ्या जागतिक महायुद्धात होरपळलेली कित्येक युरोपियन राष्ट्रे व अमेरिका यांची युद्धानंतर जीवनाकडे बघण्याची दृष्टी फार बदलून गेली. तेथील समाजातील सामान्यांना चाकोरीबद्ध आयुष्याचा कंटाळा आला. परंपरागत जीवनाला ते विटले होते. प्रत्येक क्षेत्रात काही तरी नवीन हवे असे त्यांना वाटत होते. चित्रपट सृष्टीसुद्धा त्याला अपवाद ठरू शकत नव्हती. चित्रपट कसा बनवावा यापेक्षाही अधिक महत्त्व तो तिकीटबारीवर कसा ‘वाजवावा’ याला येऊ लागले होते आणि हॉलीवूडमधील स्टुडिओ संस्कृती किंवा अगदी आपल्याकडेही सिनेमा कंपन्यांतून या कलेचे साचे तयार होऊ लागले होते. कथा, त्या कथेवर बेतलेली पटकथा, पात्रांच्या हालचाली

आणि भावमुद्रा, प्रकाशयोजना, दृश्य आणि ध्वनिसंकलन, त्या संकलनाच्या माध्यमातून निर्माण होणारा सिनेमाचा वेग आणि लय हे सारे घटक एकत्र आणून प्रेक्षकांसमोर सिनेमा नावाचे रसायन सादर केले जात होते. भव्य, दिव्य, अतिखर्चिक, साचेबद्ध कथा, दिलखेचक संभाषणं, (व आपल्याकडे ठच्चून भरलेली नाच-गाणी), गोड-गोड चेहऱ्याचे हीरो-हीरॉइन, इत्यादींचे आकर्षण त्याकाळी होते.

ही चाकोरी युद्धोत्तर काळातील काही सिनेदिग्दर्शक तोडू पाहत होते. रूढीमुक्त युगातील रूढीमुक्त लोकांबाबतचे सिनेमे बनवण्यासाठी ज्या तयार आणि कच्च्या पद्धती आहेत, त्या यथायोग्यपणे वापरणाऱ्यांची गरज भासत होती. आधुनिक जगण्याच्या वावटळीत सापडलेल्या समकालीन युरोपियन तरुणांच्या - पत्रकार, सैनिक, वेश्या, कामगार स्त्रिया, बुद्धिजीवी - आयुष्यांची फेरमांडणी करणारे चित्रपट हवे होते. चित्रपटात नाविन्य, गती आणि लय हवी होती, कथनाच्या कल्पना नव्या हव्या होत्या.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर विशेषत: युरोपातील देश पूर्वपदावर येत असताना, चित्रपटांमध्ये त्या जनमानसाचे प्रतिबिंब पडणे अगदीच स्वाभाविक होते. पण आशय सादर करताना, त्याचे 'पॅकेजिंग' आणि विक्रीचे बंधन कशासाठी घ्यायचे, असे प्रश्न विचारू लागलेल्या नवतावादी आणि नवताप्रेमी दिग्दर्शकांच्या एका फळीमध्ये ज्याँ-लुक गोदार (Jean Luc Godard) होते.

ज्याँ-लुक गोदार या फ्रेंच दिग्दर्शकाचे मोठेपण सध्याच्या पिढीला फारसे माहीत असण्याचे काही कारण नाही. कारण 'ओटीटी' प्रसारामुळे, गोदार यांनी सहा दशकांपूर्वी मांडले तसे प्रवाहापेक्षा वेगळे आणि कमी-अधिक तऱ्हेवाईक, धक्कादायक सिनेमे बघण्यास ही पिढी पुरेशी सरावलेली आहे. हे सरावणे कल्पनेतही नव्हते त्या काळात, म्हणजे सिनेमाविश्वात ज्याला फ्रेंच 'नवप्रवाह' किंवा 'न्यू वेव्ह' असे मानले गेले, त्या चित्रक्रांतीच्या ऐन भरात

ज्याँ-लुक गोदार यांनी एकाहून एक वेगळे, पूर्णपणे भिन्न धाटणी आणि हाताळणीचे सिनेमे सादर केले. 1960चे ते दशक मुळातच प्रयोगशीलतेचे होते आणि कोणत्याही क्षेत्राप्रमाणे चित्रपटांच्या क्षेत्रातही प्रयोगशीलतेचे झालेले आद्यस्वागत गोदार यांच्याही वाटणीला आले. गोदारचे 'ब्रेथलेस' हे चित्रपट फ्रेंच न्यू वेव्ह चित्रपटांची नांदी ठरली

गोदार यांच्या 'ब्रेथलेसची कथा तसे पाहिल्यास अगदी सामान्य कथा असे वाटेल. इटलीच्या मार्सेल्स या शहरात मिशेल पायोकार्ड हा कार चोरून ऐषारामी जीवन जगत असतो. चोरांना ज्याप्रकारची हाव असते तसा हाव याच्यात बिलकुल नव्हता. एकदा चोरलेल्या कारमध्ये बसून तो प्रवास करत असताना वाटेत त्याला पोलीस आडवतो. हा त्या पोलीसाचा खून करून त्याची प्रेयसी पॅट्रिशिया राहत असलेल्या पॅरिसच्या हॉटेलमध्ये जातो. तेथे ती त्याला भेटते. ही अमेरिकन तरुणी पॅरिस शहरात पेपर विकून कसेबसे पोट भरून घेत असते. तिला फ्रेंच भाषेतील बारकावे समजत नसतात. सोर्बान विद्यापीठात तिला शिकायचे असते. ती एक कादंबरी लिहित असते. तिच्याबरोबर काही काळ तो मजेत घालवतो. गप्पा मारतात. तिला त्याचे आकर्षणही असते व तिटकाराही असतो. परत एकदा रूमवर येऊन पॅट्रिशियाबरोबर वेळ घालवतो. ती गर्भिणी आहे असे त्याला ती सांगते. पोलीस त्याचा तपास करत तिच्यापर्यंत पोचतात. ती पोलीसांना त्याचा थांगपत्ता लागू देत नाही.

मिशेलवर पोलीसांची नजर असते. त्याला पकडण्यासाठी पोलीस सापळा रचतात. परंतु मिशेल तेथून निसटतो व अजून एक कार चोरून ती विकतो. त्याच्या मित्राकडून पैसे वसूल करून पॅरिस सोडून जाण्याच्या विचारात तो असतो. पॅट्रिशियाबराबर पॅरिसपासून लांब कोठेतरी रोमला पळून जाण्याचा बेत तो आखतो. तो तिला भेटून आपला बेत सांगतो. परंतु पॅट्रिशिया पॅरिस

सोडून जाण्यास नकार देते. त्यापूर्वी पोलीस तिला मिशेलविषयी जंग जंग पछाडतात व पुन्हा येतो असे सांगून जातात. पोलीसांचा ससेमिरा चुकवण्यासाठी ती हॉटेल सोडून मित्राच्या स्टुडिओमध्ये राहायला जाते व मिशेललाही तेथेच बोलावते. परंतु दुसऱ्याच दिवशी ती पोलीसांना तो कुठे आहे ते फोन करून सांगून टाकते.

पोलीसांच्या हातात तो सापडू नये म्हणून त्याचे मित्र त्याला मदत करण्यास तयार असतात. परंतु हा ती मदत नाकारतो. पोलीसांची गोळी लागून तो मरणावस्थेत असताना पॅट्रिशिया तेथे येते. तिला 'विश्वासघातकी' म्हणून तो जीव सोडतो. पॅट्रिशिया पोलीसांना 'विश्वासघातकी म्हणजे काय?' असे विचारते.

गोदार यानी ही कथा विलक्षणरित्या रंगवलेली आहे. हा चित्रपट प्रेमाचे स्वरूप व त्याची भाषा याबद्दलचे दिग्दर्शकाच्या मतांची मांडणी करते. साठाव्या दशकातील लैंगिकतेला अवास्तव महत्व देण्याच्या पार्श्वभूमीकडे नजर टाकल्यास गोदारचे सांस्कृतिकतेविषयी व भांडवलशाहीविषयीची मतं या चित्रपटातील पटकथेत जागोजागी सापडतात. ज्या वेगाने आधुनिक जग बदलत आहे, मूल्यांची पुनर्मांडणी होत आहे त्याला फक्त भांडवलशाही जबाबदार नसून आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारलेली जीवनशैलीसुद्धा आहे, हे त्याचे मत चित्रपटातून व्यक्त होते. त्या काळापर्यंत अपरिचित असलेले जंप कट्समधून कथा वेगाने सरकत जाते. एखाद्या अमूर्त कलाकृतीसारखे चित्रपटातील चौकटी दिसू लागतात. व ही शैली नंतरच्या काळातील अनेक दिग्दर्शकानी ठिकठिकाणी वापरल्याचे जाणवते.

गोदार यांच्या बहुतेक सिनेमांमध्ये त्यांनी काहीएक भूमिका घेतल्याचेही आढळून येते. त्या काळातील दिग्दर्शक प्रभावळीप्रमाणे त्यांच्यावरही मार्क्सवादाचा प्रभाव होता. शेतकरी, विद्यार्थी या मुद्द्यावर त्यांनी मतप्रदर्शन

केलेले आहे. पण त्यांचा पिंड दिग्दर्शकाचा होता. 1960 ते 1967 या काळातील त्यांचे सिनेमे विशेष गाजले. ते सरधोपटपणे वर्णिले जातात त्याप्रमाणे बोजड वगैरे अजिबात नव्हते. उलट गोदार यांच्या व्यक्तिमत्त्वाप्रमाणेच त्यांची बहुतेक पात्रेही विलक्षण शैलीदार रंगवली गेली आहेत. A Woman Is a Woman (1961), Vivre Sa Vie (1962), Alphaville (1965), Weekend (1967), Sympathy for the Devil (1968), First Name: Carmen (1983), Hail Mary (1985) , Goodbye to Language (2014) ही त्यांची इतर गाजलेले चित्रपट आहेत.

3 डिसेंबर 1930रोजी पॅरिसमध्ये एका श्रीमंत फ्रेंच-स्विस कुटुंबात जन्मलेल्या गोदार यांनी 'अपारंपरिक चित्रपटांचा जनक' म्हणून आपले वेगळेपण जपले. अनेक वर्षे युरोपसह सर्व जगभर महत्वाचे, तसेच वादग्रस्त दिग्दर्शक म्हणून त्यांना ओळख निर्माण केली. 2010साली ऑस्कर अकादमीने गोदार यांना त्यांच्या चित्रपट कारकीर्दीचा सन्मान म्हणून जीवनगौरव पुरस्कार जाहीर केला. मात्र तो पुरस्कार त्यांनी नाकारला.

त्यांचे अलीकडेच, १३ सप्टेंबर २०२२ रोजी निधन झाले.

अकिरो कुरोसावा दिग्दर्शित 'राशोमान'

Japan/1950/B&W/88 Min/Dir: Akira Kurosawa

एखादी कलाकृती मानवी जीवनाविषयी, नीती-अनीती, रूढी-परंपरांविषयी भाष्य करते, त्याला कालातीत मोल असते. तेव्हा ती कलाकृती अजरामर होते. 'राशोमान' हा चित्रपट, त्यातील कथानक-आशय आणि विषय मांडण्याची शैली इतकी चिरंजीवी आहे, सदा सतेज आहे की त्यामुळेच हा चित्रपट अजूनही ताजा वाटतो.

1951च्या 'व्हेनिस फिल्म फेस्टिव्हल'मध्ये या चित्रपटास 'गोल्डन लायन अॅवॉर्ड' मिळालं. चोविसाव्या 'अकॅडमी अॅवॉर्ड्स'मध्ये परकीय भाषेतील सर्वोत्कृष्ट चित्रपटाचा पुरस्कार मिळाला. याशिवाय सर्वोत्कृष्ट दिग्दर्शक, पटकथा, अभिनय असे अनेक पुरस्कार, विविध स्पर्धांमधून, या चित्रपटास

मिळाल्यानंतर जगभरातील सर्व रसिकांना जपानी चित्रपटाविषयी आस्था वाटू लागली. त्यानंतरच्या काळातसुद्धा जपानी चित्रपटांबद्दलचे कुतूहल व आकर्षण वाढतच गेले. त्यापूर्वीही जपानमध्ये चित्रपटांची निर्मिती होत होती. अमेरिका व युरोपमध्ये तुरळकपणे जपानी चित्रपटांचे प्रदर्शनही होत असत व या चित्रपटांना रसिकांचा दादही मिळत असे. परंतु ही आसक्ती तेवढ्यापुरतीच होती. व त्यामुळे जपानच्या चित्रपटांना मार्केट नाही म्हणून कुणीही तेवढे गंभीरपणे प्रयत्नही केले नाहीत.

चित्रपटांचा उदयानंतरच्या चार-पाच वर्षातच चित्रपट निर्मितीत जपान जास्त रुची दाखवू लागला. ज्या काळात अमेरिकेतसुद्धा चित्रपटांसाठीच म्हणून एकही थिएटर नव्हते त्या 1903च्या सुमारास जपानमध्ये चित्रपट प्रदर्शनासाठी एक भव्य थिएटरही बांधण्यात आले. पिटातल्या अमेरिकेतील प्रेक्षकांसाठी स्वस्तातील स्वस्त मनोरंजन म्हणून गोडावूनसारख्या ठिकाणी चित्रपटांचे प्रदर्शन होत असत. तरीसुद्धा जपानमध्ये चित्रपट हे एक अभिव्यक्तीचे साधन म्हणून नावारूपास येण्यासाठी 1921 साल उजाडावे लागले. जपानचे सर्वश्रेष्ठ चित्रपट निर्मापक म्हणून यासुजिरो ओजू याला प्रसिद्धी मिळू लागली.

जपानच्या यासुजिरो ओजु (1903-1963) केन्जी मिजोगुची (1898-1956) व अकिरा कुरोसावा (1910-1998) या तिघांची गणना जगातील उत्कृष्ट निर्मापकांमध्ये केली जाते. कुरोसावा यानी सुमारे पंचवीस चित्रपटांची निर्मिती केली. त्यातील सर्वात उत्कृष्ट चार-पाच चित्रपटांपैकी राशोमान हा एक आहे. काहींच्या मते राशोमानच सर्वात उत्कृष्ट चित्रपट आहे.

चित्रपटाची गोष्ट अशी आहेः

बाराशे वर्षापूर्वीचा काळ. जपानमधील क्योटो हे एक शहर. यादवी युद्ध व दुष्काळामुळे तेथील लोक निष्कृष्ट जिणे जगत आहेत. शहर ओस पडण्याच्या

मार्गावर आहे. या पार्श्वभूमीवर क्योटो शहराच्या वेशीतील पडक्या राशोमान गेटपासून चित्रपटाची सुरुवात होती. ‘राशोमान’ चित्रपट सुरू होतो तोच धो-धो कोसळणाऱ्या पावसात. राशोमान गेटच्या आतल्या बाजूस पावसात निवाऱ्यासाठी लाकूडतोड्या व भिक्षू उभे आहेत. त्याच वेळी अजून एक वाटसरू तेथे येतो. लाकूडतोड्या अस्वस्थपणे काही दिवसापूर्वी घडलेल्या खुनाबद्दल बोलत असतो. नवीन आलेला माणूस लाकूडतोड्याला सविस्तरपणे गोष्ट सांगण्याचा आग्रह धरतो. राशोमानसारख्या सुनसान, पडक्या वेशीत लाकुडतोड्या जंगलात पाहिलेल्या एका खुनाची गोष्ट सांगतो आहे.

लाकुडतोड्या जंगलात लाकूड तोडण्यासाठी जात असताना वाटेत एका स्त्रीचे कपडे झाडावर लटकलेले दिसतात. तसेच पुढे गेल्यानंतर एक घोडा चरताना दिसतो. आणखी पुढे गेल्यावर त्याला एक प्रेत दिसते. व हे सर्व तो त्या शहराच्या पोलीस चौकीत येवून सांगतो.

एका पहारेकऱ्याला नदीकाठी डाकू सापडतो. त्याला पकडून सामुराईचा (जपानचे शूर वीर सरदाराचा) खून केल्याबद्दल खटला भरतात. व न्यायालयात साक्षी पुरावे दिले जातात. न्यायालयासमोर डाकू आपण सामुराईचा खून केल्याचे कबूल करतो. परंतु त्यानी शपथेवर सांगितलेले सत्य अशी असतेः ‘एके दिवशी जंगलातून एक सामुराई बायकोला घोड्यावर बसवून जंगलातून नेत असताना जंगलात माझी नजर तिच्यावर पडते. सामुराई व त्याची बायको जंगलातून जात असताना मी पाहिले; गरम वारा सुटल्यामुळे मला कसेबसे वाटले; मी सामुराईपाशी जावून _*जमीनीत गाडून ठेवलेल्या तलवारी दाखवतो* म्हणत त्याला थोडेसे लांब घेऊन गेलो; तो चांगला शूर होता. आम्हा दोघांच्या मध्ये तलवारीने चुरशीची लढाई झाली. शेवटी मी त्याला पकडून त्याला तेथेच एका झाडाला दोरीने बांधून मी

त्याच्या समोरच त्याच्या बायकोवर बलात्कार केला. पहिल्या पहिल्यादा ती विरोध करत होती; परंतु नंतर ती राजी झाली. _*माझ्यासारख्या बलात्कारित स्त्रीला दोन्ही पुरुष जिवंत असलेले बघविणार नाही.*_ असे तिने म्हटले. मला तिच्याबद्दल तिरस्कार वाटू लागला. *तिला मारून टाकू का?* म्हणून मी सामुराईला विचारले. तेथेच त्याच्या बायकोच्या खंजीरीने मी सामुराईचा खून केला.' हा होता डाकूचा कबूली जवाब.

परंतु सामुराईच्या पत्नीची साक्ष वेगळी होती. 'डाकूने बलात्कार केल्यानंतर तो डाकू 'मी नावाजलेला डाकू तजोमरू' म्हणून बढाई मारू लागला व तो निघून गेला. मी सामुराईपाशी गेले व त्याला मिठी मारली. परंतु त्याच्या चेहऱ्यावरील माझ्याबद्दलचा तिरस्कार बघून मला कसेसेच वाटले. माझी खंजीर तेथे पडली होती. व खंजिराने नवऱ्याला बांधून ठेवलेले दोर सोडण्यासाठी पुढे पुढे गेले व मी मूर्छित झाले. व मी जागे झाल्यानंतर पळून गेले व नदीत जीव देण्याचा प्रयत्न केला. परंतु मी काही मेले नाही. नंतर एका देवळात लपून बसले..'

नंतरची साक्ष मृत सामुराईची असते.   अंगात आलेल्या बाईच्या द्वारे मृत सामुराई स्वतःच्या मृत्युची गोष्ट सांगतो. 'बलात्कारानंतर डाकू तिला समाधान करत होता. परंतु माझ्या पत्नीने *नवऱ्याला मारून टाक* म्हणून डाकूला आग्रह करू लागली. डाकूला अशा स्त्रीबद्दल घृणा उत्पन्न झाली. माझी बायको पळत सुटली. डाकू तिचा पाठलाग करत गेला. मग मी खंजीरने आत्महत्या केली. मृत्युसमयी कुणीतरी ती खंजीर माझ्या पोटातून बाहेर काढत आहे असा मला भास झाला.' ही होती सामुराईची गोष्ट.

खटला संपल्यानंतर लाकूडतोड्या तेथून परत आलेला असतो. वाटसरू त्याला गोष्ट सांगण्यास भाग पाडतो. तो पण जंगलात घडलेल्या प्रसंगाचे वर्णन करतो. 'मी खटल्यात सांक्ष दिली नाही. कारण मला त्या भानगडीत

पडायचे नव्हते' अशी सुरुवात करून तो गोष्ट सांगू लागतो. 'साक्षीदारांने सांगितल्याप्रमाणे हा प्रसंग घडला नव्हता. डाकू त्या सामुराईच्या पत्नीला त्याच्याशी लग्न करण्याची मागणी घालतो. परंतु ती सामुराईला बंधमुक्त करते व सामुराईला डाकूबरोबर लढण्यास सांगते. सामुराईला 'असल्या' बायकोच्यासाठी स्वतःचा जीव धोक्यात घालण्याची इच्छा नव्हती. परंतु त्याची पत्नी '*जे खरे पुरुष असतात ते स्त्रीवरील प्रेमासाठी लढतात*'' म्हणून त्या दोघांनाही आव्हान देते. ते दोघे आपापली हत्यारं बाहेर काढून वार करू लागतात. पत्नीला हे सहन न झाल्यामुळे ती तोंड झाकून घेते. दोघांच्यामध्ये चुरशीची लढाई होते. डाकूच्या सुदैवामुळे तो जिंकतो व सामुराई मरतो. तोपर्यंत बायको पळून गेलेली असते. डाकू निराश होऊन सामुराईची तलवार घेऊन लंगडत लंगडत निघून जातो.'

गोष्ट सांगून झाल्यावर तितक्यात त्यांना जवळच एक नुकतेच जन्मलेलं, वाटसरूला लाकूडतोड्यानीच सामुराईच्या पोटातील रत्नजडित खंजीर उपसून काढल्याचा संशय येतो. माणुस किती स्वार्थी आहे, तसे ते बोलून दाखवतो. तितक्यात त्या तिघाना कपड्यात गुंडाळलेलं एक लहान मूल रडताना दिसते. त्या अनाथ मुलावरील गुंडाळलेले कपडे व त्याच्या अंगावरील दागिने वाटसरू चोरतो. लाकूडतोड्या त्याला तसे करण्यास मनाई करतो. परंतु ते चोरण्यात काही पाप नाही असे समर्थन करत वाटसरू कपडे काढून घेतो. '*स्वतःच डाकू असणारा दुसऱ्याला डाकू म्हणू शकणार नाही*' असे वाटसरू त्याला सुनावतो. '*सगळेच स्वार्थी आहेत.*' असे म्हणत वाटसरू राशोमान गेटमधून बाहेर पडतो.

परंतु या सर्व घटना भिक्षूच्या मानवीयतेबद्दलच्या कल्पनांना धक्का पोचवितात. परंतु लाकुडतोड्या त्या बाळाला कडेवर घेण्याचा प्रयत्न करतो. भिक्षूला संशय येतो. परंतु लाकूडतोड्या '*माझ्या सहा लहान मुलांबरोबर या*

अनाथ बाळालाही सांभाळतो'. असे म्हटल्यावर भिक्षूचा त्याच्या प्रामाणिकपणावर विश्वास बसतो. लाकूडतोड्या बाळाला घेऊन जातो. तोपर्यंत पाऊस थांबलेला असतो व सूर्यप्रकाश आत येऊ लागतो.

लाकूडतोड्या, व सामुराईची बायको यांच्या नजरेतून ही घटना कशी बदलत जाते व शेवटी डाकूने सांगितलेले सत्य याचे सुंदर चित्रण दिग्दर्शकानी केले आहे. हीच घटना चित्रपटात चार वेळा दाखवलेली असली तरी नेमके काय घडले असावे याबद्दलची प्रेक्षकांची उत्सुकता शिगेला पोचते. ज्या वेळेस साक्षीसाठी बोलावलं जातं त्या वेळी प्रत्येकाच्या सांगण्यात गोष्टीतील काही साधर्म्य आढळतं, तर काही बाबतींत तफावत. दिग्दर्शक चित्रपटात एकच घटना चार जणांच्या दृष्टिकोनांतून दाखवण्याचा प्रयत्न करतो. खरं तर दृष्टिकोनही म्हणता येणार नाही, कारण नवऱ्याच्या खुन्याबद्दलची माहिती प्रत्येकाकडून वेगवेगळी मिळत राहते.

कुरोसावाने या प्रकरणाची सुनावणी प्रेक्षकांच्या न्यायालयात ठेवली. घटनेत सहभागी, साक्षी चार पात्रे एकेक करून येतात आणि एक पवित्रा घेऊन घटनात्मक 'सत्य' सांगतात. घटितासंदर्भात नेमके कुठले पात्र सत्य मांडते, त्यातील किती सत्य उघड करते व किती दडवून ठेवते, कोण शतप्रतिशत सत्य सांगते, या बाबी कुरोसावा सत्यशोधनासाठी वापरतो आणि 'अंतिम सत्य' नेमके कुठले, ते शोधण्याचे काम प्रेक्षकांवर सोपवतो.

तीच पात्रं, तेच लोकेशन दिग्दर्शक आपल्याला चार वेळेस दाखवत असताना आपल्याला चित्रपटात कुठेही कंटाळा येत नाही किंवा गोष्टीत तोचतोपणाही जाणवत नाही. कारण स्थळाची मर्यादा असल्यामुळे कॅमेरा पोझिशन्सनापण मर्यादा येतात. पण प्रत्येकाची गोष्ट ऐकताना आपण तेवढेच तल्लीन होऊन जातो आणि तेवढेच गुंतत जातो. ह्या तिघांची गोष्ट सांगत असताना दिग्दर्शक आपल्याला स्त्री-पुरुष-संबंध, त्यांच्यातील विषमता,

त्यांच्या नात्यात असलेली मालकी भावना, स्त्रीकडे असलेली शक्ती अशा विषयांना हात घालत राहतो. तर शेवटच्या प्रसंगात, सापडलेल्या अर्भकाला ‘माझ्या सहा मुलांसारखा जपेन’ असं सांगणाऱ्या लाकुडतोड्याला बघून भिक्षूच्या मनात ‘अजून ह्या जगामध्ये माणुसकी आहे’, असा आशावाद दिग्दर्शक दर्शवतो.

1950 ते 1960च्या दशकात दरवर्षी एक या प्रमाणे कुरोसावानी चित्रपट निर्मिती केली. त्यांनी दिग्दर्शित केलेल्या चित्रपटापैकी इकिरू, सेव्हन सामुराई, थ्रोन ऑफ ब्लड, रेड बीअर्ड. रन या चित्रपटांना भरपूर प्रसिद्धी मिळाली.

क्लौझो दिग्दर्शित 'वेजिस् ऑफ फीअर'

France-Italy Joint/ 1935/ B&W/ 127 Min/Dir: H.G. Clouzot

1930च्या सुमारास जेव्हा चित्रपट 'बोलू' लागले तेव्हा युरोपमधील अनेक सिनेमा कंपन्यांना गाशा गुंडाळावा लागला. कारण ध्वनीतंत्रज्ञानाची पूर्ण मक्तेदारी अमेरिकन कंपन्यांच्याकडे होती. कंपन्या सांगतील त्या किंमतीत ध्वनीयंत्रणा विकत घेणे भाग पडत होते. कारण, काही अपवाद वगळता, मूकचित्रपटांकडे प्रेक्षकाने पाठ फिरविली होती. त्यामुळे, आवडो न आवडो, अनेक युरोपियन फिल्म मेकर्सना इतर देशाशी भागिदारी करून भांडवल उभे करावे लागत होते. भांडवल वसूलीसाठी बहुभाषेत ध्वनीमुद्रण करावे लागत होते. अशाच प्रकारच्या भागिदारीत निर्मित झालेला 'वेजिस् ऑफ फीअर' हा चित्रपट त्या काळी (व नंतरही) इतिहास घडविला. तसे पाहता 'वेजिस ऑफ फीअर' या चित्रपटाचा फिल्म मेकर, हेन्री जॉर्जेस क्लोझो (1907-1977) त्याकाळच्या इतर फिल्म मेकर्सच्या तुलनेने फार उत्कृष्ट होता असे नव्हे. परंतु चित्रपटाची भाषा व सादरीकरण यात तो फारच

निष्णात होता. प्रेक्षकांची नस त्यानी पूर्णपणे ओळखली होती. त्यामुळे त्या युद्धकाळात प्रेक्षकांचे हमखास मनोरंजन करू शकेल अशा उत्कृष्ट भयपटांची निर्मिती केली. प्रेक्षकांना पूर्ण वेळ खुर्चीला खिळवून टाकणाऱ्या कौशल्याच्या जोरावर व त्या काळच्या राजकीय परिस्थितीवर कुठलेही भाष्य न करता पुढे काय होणार याचे उत्कंठापूर्वक वाट बघायला लावणारा हा चित्रपट मैलाचा दगड समजला जातो.

तसे पाहिल्यास चित्रपटाची कथा फार गूढ वा अंगावर शहारे येणाऱ्या (हिचकॉक टाइप) प्रसंगानी भरगच्च भरलेले असे काही नाही. दक्षिण व उत्तर अमेरिकेच्या मध्यावर कुठेतरी असलेल्या एका घाणेरड्या लास पेड्रॉस या गावात घडलेली गोष्ट. चारी बाजूला लांबवर पसरलेल्या वाळवंटातील हे एक गाव. फक्त छोट्या विमानातूनच बाह्यजगाशी संपर्क. मुळात या गावात राहणारी माणसं कसे तरी करून लवकरात लवकर हे गाव सोडून जाण्याच्या बेतात असतात. परंतु बेकारीमुळे विमानाचे भाडे देण्याइतपतसुद्धा कुणाजवळही पैसे नसतात. बहुतेक जण तेथून 300 मैलावर असलेल्या पेट्रोलियम विहिरीमध्ये नोकरी लागून पैसे कमावता येईल या आशेने आलेले असतात. त्यामुळे त्या छोट्या गावातील एकमेव हॉटेल हा वेगवेगळ्या देशातून आलेले गुन्हेगार, लुच्चे, लफंगे, भामटे, बेकार व वेळ जाण्यासाठी मजा करणारे छैलछबीले आदींचा अड्डा असतो. गावात एक धड रस्ता नाही, स्वच्छता नाही, रस्त्यावर गाढव – डुकरांचा सतत वावर. एका हॉटेलच्या समोर बसून टिंगल टवाळी करण्यात हे सर्व बेकार वेळ घालवत असतात. असे हे गाव खास पेट्रोलियम कंपनीसाठी वसलेले गाव असते.

या गावातील फ्रान्सहून आलेले मारिय़ो व जो, जर्मनीहून आलेला बिंबा व इटलीहून आलेला लुइगी यांच्या भोवती विणलेली ही कथा आहे. तरण्याबांड प्लेबॉय मारियोवर तेथील हॉटेलमध्ये काम करणारी लिंडा

एकतर्फी फिदा झालेली असते. परंतु मारियो तिला रिस्पॉन्स देत नसतो. मारियोच्या खोलीत त्याच्या बरोबर राहणारा लुइगी मौजमजेची आवड असलेली अत्यंत कामसू व्यक्ती. मारियो व जो पॅरिसहून आलेले असल्यामुळे त्यांची दोस्ती. वयोमानाने थकलेल्या जोच्या पुफ्फुसात सिमेंटची धूळ गेल्यामुळे तो कॅन्सरग्रस्त पेशंट. डॉक्टरानी फक्त आठ-नऊ महिन्याचे आयुष्य आहे असे सांगितलेले असते. त्यामुळे तेथून बाहेर पडण्यासाठी अगदी घायकुतीला आलेला हा लुइगी. जो हा एकेकाळचा गँगस्टर. जोच्या तिरसठ स्वभावामुळे तेथील अड्ड्यावरील बेकार त्याच्याकडे खुनशी नजरेने बघत असतात. बिंबा हा गंभीर प्रकृतीचा, जास्त न बोलणारा. जर्मनीतील नाझींच्या छळामुळे त्याच्या वडिलांचा मृत्यु झालेला असतो. व हा स्वतः तीन वर्षे मिठाच्या खाणीतील शिक्षा भोगून येथे आलेला असतो.

एके दिवशी अचानकपणे अमेरिकन कंपनीच्या तेलाच्या एका विहिरीला आग लागते. आग विझत नसल्यामुळे आग इतर विहिरीवर पसरू नये यासाठी आग लागलेल्या विहिरीत स्फोट घडवून विहिर बुजवून टाकण्याचा निर्णय तेथील व्यवस्थापन घेते. स्फोट घडविण्यासाठी नायट्रोग्लिसरिनची जरूरी भासते. परंतु नायट्रोग्लिसरिनचा साठा त्या गावात असतो. जेरीकॅनमध्ये भरलेल्या या विस्फोटकांला खाच खळगे, दरी खोऱ्यातून मोठ्या ट्रकमधून नेण्यासाठी चार ड्रायव्हर्सची गरज असते. थोडेसे दुर्लक्ष झाले तरी नायट्रोग्लिसरिन वाटेतच ट्रकसकट जळून खाक होण्याची शक्यता माहित असूनसुद्धा जिवावर उदार होऊन ड्रायव्हिंग करावे लागणार होते.

कंपनीचा फोरमन, बिल ओ ब्राइन गावातील इच्छुक लोकामधून चार जणांची निवड करतो. ही एक अत्यंत धोकादायक मोहिम आहे हे माहित असूनसुद्धा दोन हजार डॉलर्ससाठी (व तेथून कायमचे बाहेर पडण्यासाठी)

सर्व इच्छुक उत्सुक असतात. दोन हजार डालर्स म्हणजे त्यांच्यासाठी मोठी लॉटरीच. याच पैशातून कायमची मुक्ती असे स्वप्न बाळगून ते तयार होतात.

मारियो, बिंबा, लुइगी व स्मेर्लोफ या चौघांची निवड होऊन दुसऱ्या दिवशी येण्याचे ऑर्डर बिल देतो. जोची निवड न झाल्यामुळे तो बिलपाशी तक्रार करतो. बिलचे व जोचे पूर्वीच्या काळया व्यवहारातील मैत्रीमुळे बिल स्मेर्लोफ न आल्यास जो मोहिमेवर जाईल असे आश्वासन देतो. ठरल्या प्रमाणे दुसऱ्या दिवशी स्मेलॉर्फ वगळता तिघेही येतात. स्मेर्लोफ न आल्यामुळे जोला निवडले जाते. स्मेर्लोफ नाहिसे होण्यात जोचा हात असावा असे इतरांना वाटते.

जो आणि मारियो एका ट्रकमध्ये व लुइगी व बिंबा दुसऱ्या ट्रकमध्ये व धोका पत्करू नये म्हणून एका मागून एक असे अर्ध्या तासाच्या अंतराने जायचे असे ठरते. अगदी पहिल्या काही क्षणातच खराब रस्त्यामुळे व भल्या मोठ्या ट्रकमधील धोकादायक स्फोटकांचे जेरीकॅन घेऊन जाणे अत्यंत धोकादायक असूनसुद्धा ट्रक हळू हळू जाऊ लागतात. एके ठिकाणी रस्त्याची रिपेरी चालल्यामुळे ट्रक वळवून पुढे जाण्यासाठी लाकडी फळया टाकलेल्या तात्पुरत्या रस्त्यावरून ट्रक घेऊन जावे लागते. अशा कठिण प्रसंगी माणसाची कसोटी लागते. जो कितीही बढाया मारत असला तरी भलताच भ्याड असतो. ऐन मोक्याच्या वेळी इतरांना तो मदत करू शकत नाही. वाटेत लुइगी व बिंबाचा ट्रक विस्फोट होऊन जळून खाक होतो व बिंबा, लुइगींचा त्यात अंत होतो. कसेबसे मारियो व जोंचा ट्रक तेलाच्या विहिरीजवळ पोचत असताना रस्त्यावर पडलेल्या तेलाच्या चिखलात ट्रक रुततो. विहिरीच्या अगदी जवळ पोचलेले असल्यामुळे तेथील सर्व जण त्यांचे अभिनंदन करू लागतात.   जो खाली उतरून वाटेवरील झाडांची फांद्या बाजूला काढत चाकाखाली टाकून ट्रक पुढे नेण्यास सांगत असताना

तो तेलाच्या डबक्यात पाय घसरून पडतो व मारियोला ट्रक नियंत्रित न करता आल्यामुळे जोच्या अंगावरून ट्रक जातो. मारियोला फार वाईट वाटते. तो फार थकलेला असल्यामुळे मूर्छित होऊन पडतो. त्यातून जागा झाल्यानंतर मित्राचेही पैसे घेऊन परतीच्या वाटेवर त्याच ट्रकने येऊ लागतो. आता कुठलीही भीती नसल्यामुळे खुषीत ड्रायव्हिंग करत येत असतो. याच्या परतीची बातमी गावात कळते. हॉटेलमध्ये सर्व जण डान्स करून आनंद व्यक्त करत असतात. दोनेक तासात मारियो येणार म्हणून लिंडासुद्धा डान्स करत असते. मृत्युला अनेक वेळा फसवल्याच्या आनंदात मारियो ड्रायव्हिंग करत असताना एका निसटत्या क्षणी ट्रकवरील ताबा सुटल्यामुळे ट्रक खोल दरीत पडतो व त्यातच मारियाचा अंत होतो.

त्याकाळी एका गाजलेल्या कादंबरीवरून क्लोझो यानी हे कथानक घेतलेले असले तरी त्यात भरपूर बदल त्यानी केले होते. दृश्यमाध्यमाला योग्य वाटेल तसे त्यात त्यानी बदल केले होते. यातच दिग्दर्शकाची प्रतिभा जाणवते. हा चित्रपट बघत असताना एका भाषाकृतीवर ते बेतलेले आहे हेसुद्धा लक्षात येत नाही.

चित्रपटाचा सुरुवातीचा भाग बघत असताना आपण एखादी डॉक्युमेंटरी तर बघत नाही ना असा भास होतो. त्या गावाची भयाणता, गरीबी, बेवारशी-बेकारांची फौज, तेथील काळाबाजार, अमेरिकन कंपन्याचे शोषणाच्या तऱ्हा, प्रेम, मैत्री, वैरत्व, प्रेमप्रकरणातून लैंगिक शोषण... असे सर्व प्रकार पडद्यावर दिसतात. परंतु नंतरचा भाग मात्र प्रेक्षकांना अक्षरशः खुर्चीला खिळवून टाकणारा. प्रत्येक फ्रेम न् फ्रेममधून उत्कंठा शिगेला पोचविणारा. वास्तवात घडलेली गोष्ट की काय असे चित्रपट बघताना वाटू लागते. भयंकर रोमांचकारी असे वाटत असतानाच एखाद्या दुःखांत काव्यासारखे चित्रपट पुढे पुढे सरकत जाते. काही तरी संदेश देत आहे किवा कुठल्यातरी उपदेशाचे

डोज पाजत आहे असले कुठलेही अभिनिवेश न बाळगता कथानकाचे पदर उलगडत गेले आहेत. भयानक व भणंग परिस्थितीतून बाहेर पडण्यासाठी माणूस कसला धोका पत्करू शकतो याचे सुरेख चित्रण आपल्याला या चित्रपटात बघायले मिळते. माणूसच माणसाचा बळी घेत स्वार्थ साधण्यासाठी कुठल्या थराला तो जाऊ शकतो व या हिंस्र समाजाला त्याचे काहीही वाटू नये याचे आपल्याला आश्चर्य वाटू लागते. माणसातील दुर्दम्य आशा व त्यासाठी तो पत्करत असलेले साहस व धोका याचा दृश्यानुभव घेत असताना चित्रपटाच्या दिग्दर्शकाच्या प्रतिभेचे कौतुक करावेसे वाटते. दिग्दर्शक आपल्यासमोर जीवनाचा एक तुकडा ठेवत आहे की काय असा भास होतो. चित्रपटांच्या अभ्यासकांसाठी हा एक मॉडेल चित्रपट म्हणून अजूनही जगभर दाखवत असतील.

क्लौझो यानी या चित्रपटानंतर डायबॉलिक्स (Les Diaboliques) नावाचा अजून एक भयपट दिग्दर्शित केला. त्याच्या द मिस्टरी ऑफ पिकॅसो या डॉक्युमेंटरीला फ्रेंच गव्हर्नमेंटचे पारितोषक मिळाले.

1977 साली हृदयाघाताने तो मरण पावला.

नॉर्मन मॅक्लरिन दिग्दर्शित लघु चित्रपट 'नेबर्स' व 'पा दे द्यू'

ढोबळपणे चित्रपटांची दोन प्रकारात विभागणी करणे शक्य आहेः एका प्रकारात (प्रखर) वास्तवदर्शी चित्रपट व दुसऱ्या प्रकारात अभिनयाला केंद्रस्थानी ठेऊन घटनाक्रमांचे चित्रीकरण केलेले (व काही वेळा वास्तवाचा आभास निर्माण करणारे) काल्पनिक चित्रपट. परंतु अजून एक चित्रपटांचा प्रकार म्हणजे चलनवलनाचा आभास दाखविणारे Animation चित्रपट. प्रसंगातील चलनवलनांचे काही बारीकसारीक तुकडे पाडून एका विशिष्ट वेगाने डोळ्यापुढून सरकविल्यास प्रसंगाच्यां जिवंतपणाचा आभास निर्माण करणारी साधनं चित्रप़टांचा उदय होण्यापूर्वीसुद्धा होती. चित्रकथांची पट्टी चित्रपटांचा उदयापूर्वीसुद्धा लोकप्रिय होत्या. चित्रपटाचे तंत्रज्ञान अवगत झाल्यानंत कॅमेराचा वापर लिखित चित्रातून चलनवलन दाखविलेल्या चित्रमालिका-बद्दलचे कुतूहल काही कमी झाली नाही व अजूनही कार्टून चित्रपटांच्या स्वरूपात ती जिवंत आहे.

एखाद्या गोष्टीतील घडलेल्या प्रसंगाचे बारीक बारीक तपशीलाचे चित्र काढून कॅमेराने चित्रीकरण करून प्रोजेक्टरच्या सहायाने पडद्यावर दाखविलेले animated कार्टून चित्रपट आबालवृद्धांचे मनोरंजन अजूनही करतात. लिखित चित्राप्रमाणे शिल्प, बाहुल्या, काड्या, सावल्या, बिंब-प्रतिबिंब इत्यादींचा वापर करूनसुद्धा चित्रपटांची निर्मिती केली जाते. काही कलावंत कॅमेराचा वापर न करता कच्च्या फिल्मवर चित्र व साउंड ट्रॅक वापरून चित्रपटांची निर्मिती करत होते. चित्र-विचित्र तंत्र वापरून साधे दिसणाऱ्या चित्रांना विलक्षणरित्या चित्रीकरण करून रसिकांचे लक्ष वेधत होते. अशा प्रकारे चलित चित्रपटांच्या खजिन्यात कार्टून (व्यंग) चित्रपट, बाहुल्यांचे

चित्रपट, प्रकाश - सावलींचे चित्रपट, बिंब-प्रतिबिंब चित्रपट, बिन कॅमेराचे चित्रपट, चमत्कृतीयुक्तशैलीचे चित्रपट, इत्यादींची भर पडत गेली.

चित्रपटांच्या लांबीनुसारसुद्धा पूर्ण लांबीचे व लघु चित्रपट अशीही विभागणी केली जाते. थिएटर्स, वितरक व इतर निर्मितीबाह्य गोष्टीच्या मागणीनुसार 2-4 रीळ असलेले व/वा कमी वेळेत संपणाऱ्या चित्रपटांना लघु चित्रपट म्हणून ओळखले जाते. चित्रपटांची सुरुवातच मुळात लघु चित्रपटाने झाली. 1910 पर्यंतचे बहुतेक चित्रपट दहा मिनिटाच्या कालावधीपेक्षा जास्त वेळ घेत नव्हते. कारण चित्रपट या माध्यमाचा आवाका तोपर्यंत समजलेला नव्हता. नंतर मात्र हा उद्योग भरभराटीला आला; तंत्रज्ञान सुधारू लागले व चित्रपट निर्मात्यांना जनसामान्यांना मायावी जगात नेण्याची चित्रपटांची खरी ताकत कळाली. आठ-दहा रिळापेक्षा जास्त लांबीचे चित्रपट चांगला धंदा करू लागले. तरीसुद्धा लघु चित्रपटाचे स्थान अढळ राहिले. लघु चित्रपटांनी सर्जनशील कलाकांराना त्यांच्यातील कलानिर्मितीसाठी वेगळे दरवाजे उघडून दिले.

सुरुवातीच्या काळात कार्टून चित्रपट तर लघु चित्रपट म्हणूनच प्रदर्शित होत असत. कार्टून चित्रपटांच्या निर्मितीतील जगप्रसिद्ध सर्वात मोठे नाव म्हणून वाल्ट डिस्ने यांचे घेता येईल. मूक चित्रपटांच्या निर्मितीच्या शेवटच्या कालखंडात चित्रपट क्षेत्रात उतरलेले वाल्ट डिस्ने यांनी कार्टून चित्रपटांच्या निर्मितीत फार मोठा पल्ला गाठला. आबालवृद्धांचे मनोरंजन करणारे चित्रपट म्हणून अजूनही कार्टून चित्रपटांची निर्मिती होत आहे.

या लघु चित्रपट क्षेत्रातील अजून एक मोठे नाव म्हणून नॉर्मन मॅक्लरिनचे (1914-1987) घेता येईल. प्रायोगिक व चमत्कृतीयुक्त लघु चित्रपट निर्मितीत नावाजलेल्या या स्कॉटिश दिग्दर्शकाने पहिल्यांदा लंडनमधून व नंतर कॅनडामधून चित्रपटांची निर्मिती केली. तो प्रयोग म्हणून कॅमेराचा वापर

न करता फिल्मवर डायरेक्ट चित्रमालिका काढून चित्रपट तयार करत होता. ध्वनीमुद्रणासाठीसुद्धा फिल्मच्या कडेला असलेल्या ध्वनीपट्टीवर रेघोट्या मारून ध्वनी उमटवित होता. त्यामुळे त्याचे चित्रपट अगदीच वेगळ्या प्रकारचे वाटत होते. काही चित्रपटामध्ये संगीताचा एखादा तुकडा घेवून त्यानुसार रेषाची हालचाल चित्रित करत होता.

त्यानी दिग्दर्शित केलेल्या ‘नेबर्स’ या लघु चित्रपटाचे कथानक असे आहेः

नेबर्स

Canada/1952/8 min/Dir:Norman McLaren

एका विस्तीर्ण मैदानात दोन घरे. तेथे शेजारी शेजारी दोघे राहतात. आरामखुर्चीवर बसून पेपर वाचत असतात; चिरूट ओढत असतात; चत एकमेकाकडे बघून हसत असतात. तितक्यात तेथेच जवळपास एक फूल उमलते. दोघानाही ते फूल आवडते. ते दोघेही त्यावर मालकी हक्कासाठी भांडू लागतात; कुंपण घालू इच्छितात; हमरीतुमरीवर येतात; धक्काबुक्की करतात; रक्तबंबाळ होतात व शेवटी मरून जातात. मग तेथेच त्यांचे दफन होते व त्यांच्या थडग्यावर दोल फुलं उमलतात.

.....शेजाऱ्यावर प्रेम करा हा संदेश जगातील प्रमुख अशा सोळा भाषेत पडद्यावर झळकतो. व चित्रपट संपतो.

कथानकाची शैली नीतीकथा सांगितल्यासारखी आहे. यातील दोघेही एकमेकाच्या प्रतिबिंबासारखे दिसतात. हालचाली हुबेहूब करत असतात. व्यंगचित्राप्रमाणे दृश्यांचे चित्रीकरण केलेले असल्यामुळे चित्रपटाच्या संदेशाला वेगळा परिमाण लाभला आहे. मानवतेचे मूल्य रुजविणारा शेजाऱ्यावर प्रेम करा हा संदेश. सर्व भाषेमध्ये सर्व समाजामध्ये गेली हजारो वर्षे सांगितले जात आहे. परंतु हे मूल्य अजूनही प्रत्यक्ष कृतीत उतरले नाही. जात, धर्म, वर्ण, वर्ग वा सीमा इत्यादीसारखे काही तरी निमित्त पुढे करून व्यक्ती-व्यक्तीत, समाजा-समाजात, राष्ट्रा-राष्ट्रात तेढ निर्माण केली जात आहे. दिग्दर्शकाचा हा लघु चित्रपटसुद्धा मानवी विद्वेषाच्या अंतिम परिणामाची झळक दाखविणारा छोटासा प्रयत्न आहे.

पा दे द्यू ***(Pas de duex)***

Canada/1958/13 min/Dir:Norman McLaren

याच दिग्दर्शकाचे 'पा दे द्यू' हाही एक गंमतीशीरपणे चित्रित केलेला लघु चित्रपट आहे. कॅनडातील बॅले नृत्यप्रकारात प्रसिद्धीच्या शिखरावरील मर्सियर् व विन्सेंट वारेन यांच्या द्वंद्व नृत्याची पार्श्वभूमी या चित्रपटाला लाभली आहे. संपूर्ण चित्रपटाला गडद काळया रंगाची पार्श्वभूमी आहे. त्यावर अगदी काळजीपूर्वकपणे नियंत्रितत केलेल्या प्रकाश व्यवस्थेत शरीररेखा चमकत जातात. संपूर्ण चित्रपटात मानवीशरीराच्या सौंदर्याचे आस्वाद घेणाऱ्या डोळ्यातून शरीररेषेचे विणकाम आपल्यासमोर उभे केले जाते.

सुरवातीला एकटा पुरुष नृत्य करत स्वमग्न अवस्थेत आपले नृत्यवैभवाचे प्रदर्शन करतो. हाताच्या, पायाच्या व शरीराच्या हालचालींचा वेग वाढत वाढत

एकाचे दहा दहा प्रतिमा दिसू लागतात. बघता बघता बासुरीचे स्वर उमटत असताना दुसऱ्या कोपऱ्यात अजून एक प्रतिमा दिसू लागते. ती स्त्रीप्रतिमा पुरुष प्रतिमेबरोबर नृत्याच्या हालचाली करू लागते. तिच्या चलनेच्याही अनेक प्रतिमा दिसू लागतात. त्या दोघांनी उचललेल्या हाताच्या, पायाच्या, शरीराच्या क्षणाक्षणाला बदलणाऱ्या मोहक हालचाली व त्याला अनुसरून दिलेले पार्श्वसंगीत इत्यादीमुळे चित्रपट प्रेक्षकांना एका वेगळ्या अनुभवविश्वात नेवून ठेवतो. प्रतिमा मुद्रेचे हे तंत्र सूक्ष्मगणिताच्या आधारे स्टुडियोतच चित्रित केलेले असले तरी या तंत्रावर प्रेक्षकाचे लक्ष जाणार नाही याची किमया दिग्दर्शकाला साधली असून एका वेगळ्या पुरुष-प्रकृती या आदिम अनुभवातून प्रेक्षकांना तो घेऊन जातो.

ग्लॅस्गो स्कूल ऑफ आर्ट येथे शिक्षण घेतलेला मॅक्लरिन मुख्यतः नॅशनल फिल्म बोर्ड ऑफ कॅनडासाठी चित्रपटांची निर्मिती करत होता. त्यानी सुमारे 60 लघु चित्रपटांची निर्मिती केली. त्यात ‘फँटसी’ (8 मिनिटे) ‘ऱ्हिदमिक’ (9 मिनिटे), व ‘ए चेअरी टेल’ (10 मिनिटे) अत्यंत गाजलेले चित्रपट आहेत. डॉक्युमेंटरी टाइप चित्रपटात लंडन पोस्ट ऑफिससाठी त्यानी चार चित्रपटांची निर्मिती केली. फिल्मवर हातानी कोरलेले, दृश्य-संगीत, ग्राफिकल ध्वनी, अमूर्त,

पिक्सिलेशन असे विविध तंत्र वापरून त्यानी चित्रपटांची निर्मिती केली. मुख्यतः या चित्रपटामधून मानवीयतेला पूरक असे संदेश देण्याचा प्रयत्न त्यानी केला. युनेस्कोच्या वतीने तो भारतातही Animationचे तंत्र शिकविण्यासाठी काही काळ आला होता. त्याच्यावर McLaren's Negatives हा चित्रपटही काढण्यात आला.

वयाच्या 73व्या वर्षी वृद्धाप्यामुळे त्याचा मृत्यु झाला.

चार्ल्स लिंडेन दिग्दर्शित ‘बिग् सिटी ब्ल्यूज’

Netherlands/1962/B&W/24 min/Dir: Charles A. Huguenot van der Linden

लघु चित्रपट म्हणजे नेमके काय असा प्रश्न विचारल्यास चित्रपटाची लांबी वा चित्रपटाची कालावधी वा थोडक्यात सांगितलेली सिनेकथा असे सामान्यपणे सांगितले जात असते. चित्रपट निर्मिती व वितरण यांचे डिजिटायजेशन होण्यापूर्वी 10-12 रीळ असलेल्या चित्रपटांना ढोबळपणे लघु चित्रपट असे म्हटले जात होते; व आता सुमारे 40 मिनिटापेक्षा कमी कालावधी असलेल्या चित्रपटांना लघु चित्रपट म्हटले जाते. परंतु लघु चित्रपट व पूर्ण लांबीचा चित्रपट यांची तुलना अनुक्रमे कथा व कादंबरी असे करता येईल. वाचकांची उत्कंठा वाढविणाऱ्या मोजक्याच प्रसंगाभोवती कथा विणली जाते; तर, कादंबरीचा पट भरपूर मोठा असतो. अगदीच क्षुल्लक वाटणाऱ्या क्षणांनासुद्धा मनाच्या मायक्रोस्कोपखाली बघण्यास चांगले लघु

चित्रपट भाग पाडतात. कदाचित कालरेषेवरील काही अत्युच्च क्षण पकडण्याचा हा प्रकार असावा. त्या क्षणापूर्वीच्या वा त्यानंतरच्या क्षणाबद्दल काहीही कल्पना नसतानासुद्धा त्या क्षणात प्रेक्षकांना गुंगून ठेवण्याची किमया चांगले लघु चित्रपट करू शकतात.

लघुकथेप्रमाणे लघुचित्रपटामध्ये सर्जनशीलतेला भरपूर वाव असतो. फक्त त्या माध्यमावर/कलाप्रकारावर प्रभुत्व असायला हवे. वेगवेगळ्या स्वरूपात, वेगवेगळ्या स्थितीत, वेगवेगळ्या स्वप्नवत प्रसंगदृश्यात त्या व्यक्त करता असतात. बहुतेक श्रेष्ठ लघुचित्रपटात थोडक्यात सांगितलेली कथा, उत्कृष्ट अभिनय, कल्पनेला वाव व डोळे दिपवून टाकणारे दृश्य हे गुणविशेष आढळतात. यांची क्रमवारी करणे तितकेसे सोपे नाही. कदाचित प्रेक्षकांची चित्रपट बघतानाची मनस्थितीच याचे निर्णय घेऊ शकेल.

बिग सिटी ब्ल्यूज हा असाच एक 1962 साली प्रदर्शित झालेला 24 मिनिटाचा उत्कृष्ट लघु चित्रपट आहे. चार्ल्स लिंडेन (1909-1987) या डच चित्रपट दिग्दर्शकाची ही चित्रकृती आहे. चित्रपटाच्या सुरुवातीला शहराबाहेरील एका अर्धवट बांधलेल्या बहुमजली इमारतीच्या दरवाज्यापाशी एक अम्ब्युलन्स उभी असून काही कर्मचारी वरच्या मजल्यावरून स्ट्रेचर घेऊन येत आहेत. एका गौरवंशीय तरुणाला आणि बेड्या घातलेला व हातात ट्रम्पेट घेतलेला एक कृष्णवर्णीय तरुणाला अजून एका गाडीत बसविले आहेत. गाड्यांच्या भोवती जमलेल्या गर्दीत एक आठ-दहा वर्षाचा मुलगा या सर्व गोष्टी पहात उभा आहे. येथूनच फ्लॅशबॅकमधून या पूर्वी घडलेली हकीकत सांगितली जात आहे.

हा मुलगा त्या निर्जन इमारतीपाशी एक ससा घेऊन येतो. त्याच्या पाठीमागे एक 14-15 वर्षाची मुलगी त्याच्या हातातील सशाला हिसकावून घेण्याचा प्रयत्न करते. तो ससा यांच्या हातातून निसटून इमारतीच्या

पायऱ्यावरून इकडून तिकडे पळू लागते. हा मुलगा व मुलगी त्याचा पाठलाग करत एका मजल्यावरून दुसऱ्या मजल्यावर जातात. तितक्यात ससा दिसेनासा होतो. मुलगा या पळापळीत थकून जातो. मुलगी मात्र सशाला शोधत इकडून तिकडे, एका कोपऱ्यापासून दुसऱ्या कोपऱ्यापर्यंत पळत पळत जात असते. तेथेच एका मजल्याच्या भितीला पाठ टेकून एक गौरवर्णीय व दुसरा निग्रो तरुण बसलेले असतात. जमीनीवर एक-दोन दारूच्या रिकाम्या बाटल्या इतस्ततः पडलेले असतात. तरुणांचे डोळे तारवटलेले. गौरवर्णीय तरुण धडपडत उठतो व मुलीचा पाठलाग करू लागतो. मुलगी त्याच्या हातातून निसटण्यासाठी इतस्तत इकडून तिकडे, तिकडून इकडे पळू लागते. पळत असताना इमारतीच्या आतील बाजूस उभ्या केलेल्या लाकडी फळयांच्यावर पडून तिचा जीव जातो. तरुणीची किंचाळणे ऐकून लहान मुलगा तिला शोधत शोधत येतो. निग्रो तरुण हातातील ट्रम्पेटवर एक शोकगीत वाजवत जिन्याच्या कठड्यावर बसलेला असतो. गौर वर्णीय तरुण पळून जाण्याच्या पावित्र्यात असतो. ससा एकदा दिसून नंतर दिसेनासा होतो. एका बाजूला मुलगा, दुसऱ्या बाजूला मेलेली मुलगी व अजून एका बाजूला ट्रम्पेटवर शोकगीत वाजविणारा तरुण. येथे फ्लॅशबॅक संपतो.

पुन्हा एकदा आपल्याला अम्ब्युलन्स उभी असलेली दिसते. अजून एका गाडीत ते दोन्ही तरुण, त्यांच्या भोवतालची गर्दी असे दृश्य दिसते. गाड्या तेथून जावू लागतात.....परत एक मुलगा ससा घेऊन आलेला असतो. त्याच्या हातातील सश्याला हिसकावून घेण्यासाठी एक मुलगी येते. ससा त्या भग्न इमारतीत पळून जातो... व येथे चित्रपट संपतो.

हा चित्रपट प्रेक्षकांना अगदीच वेगळ्या प्रकारचा अनुभव देतो. पूर्ण चित्रपटभर एकही संवाद नाही; एकही शब्द उच्चारला जात नाही. एक निग्रो वादक, सश्याला हातात घेतलेला एक मुलगा, पांढरे फ्रॉक घातलेली मुलगी

व निर्जन, अर्धवट बांधलेली भग्न इमारत. एखाद्या स्वप्नातील चार घटक असल्यासारखे ते वाटतात. व जेव्हा त्या एकमेकात मिसळतात तेव्हा एक भयानक अशी घटना घडते. शेवटचे दृश्य बघत असताना प्रेक्षक डोळे चोळत खडबडून जागा होतो व परत सुरुवातीचे शॉट्स बघतो. आपण कुठून सुरुवात केली, हेच त्याला कळेनासे होते. दिग्दर्शक आपल्याला कोड्यात टाकतो. जाझ या पाश्चिमात्य संगीत प्रकारातील ब्ल्यूज या गाण्याचा खुबीने वापर केल्यामुळे चित्रपट अविस्मरणीय ठरतो. ब्ल्यूज ही धून आफ्रिकेतील निग्रोंच्या वेदना, दुःख, त्यांच्यावरील वेदना यांचे प्रतीक असते. चित्रपटात वर्णद्वेषावर, गुन्हेगारीच्या वारंवारतेवर, मुलांच्यातील निरागसतेवर, तरुणांच्या औदासीन्यतेवर दिग्दर्शक काहीतरी सांगण्याचा प्रयत्न करत आहे असे वाटू लागते. वास्तव व स्वप्न ही दरी पुसण्याचा प्रयत्न करण्यात दिग्दर्शक यशस्वी झाला आहे. हे जाणवते.

हा चित्रपट एका पातळीवर शहरांचा बकालपणा, हरवलेली संवेदनशीलता व दुसऱ्या पातळीवर माणसातील कामेच्छा व त्यासाठी काहीही करण्याची तयारी दाखविण्याचा प्रयत्न करते. सुसंस्कृततेचा टेंभा मिरवणाऱ्या वातातवरणात एका कोवळया मुलीवर अत्याचार करणारी क्रूरता, व प्रत्येक गुन्ह्याच्या मागे काळया वंशाचीच माणसं असतात हा समज व हे चक्र असेच सतत होत राहणार इत्यादी गोष्टीवर दिग्दर्शक भर देत आहे, हे लक्षात येते

चार्ल्स लिंडेन यानी आपल्या चित्रपट करीअरची सुरुवात बर्लिन येथील पॅरामाउंट वृत्तचित्रासाठीच्या कामातून केली. नंतरच्या काळात पॅरिस येथून अमेरिकन चित्रपटांची फ्रेंच आवृत्तीचे काम त्यानी केले. 1936च्या सुमारास त्यानी एक पूर्ण लांबीचे 'यंग हार्टस्' या चित्रपटाची निर्मिती केली. तो बॉक्स ऑफिसवर आपटला. परंतु चित्रपट समीक्षकाच्या पसंतीस उतरल्यामुळे

त्याचे नाव प्रसिद्धीच्या झोतात आले. जवळ जवळ पन्नास वर्षे तो वेगवेगळ्या प्रकारच्या चित्रपटांची निर्मिती करत होता. त्यानी दिग्दर्शित केलेल्या ‘डच इन सेव्हन लेसन्स’ या चित्रपटामध्ये आड्री हेपबर्न या अभिनेत्रीने काम केले. ‘धिस टायनी वर्ल्ड’ या त्याच्या डॉक्युमेंटरी चित्रपटाला 1973 सालचे ऑस्कर पारितोषक मिळाले.

रॅाबर्ट एन्रिको दिग्दर्शित ‘ॲन अकरन्स ॲट औल क्रीक ब्रिज’

France/1962/B&W/24 min/ Dir: Robert Enrico

कथा-कादंबरीतील कल्पनारम्यतेला दृक्-श्राव्याची जोड दिल्यामुळे चित्रपट माध्यमाला फार मोठ्या प्रमाणात प्रतिसाद मिळाला हे आपण नाकारू शकत नाही. गेली शंभर वर्षे हे माध्यम तगून आहे. तंत्रज्ञान अगदीच प्राथमिक स्वरूपात असतानासुद्धा काही सर्जनशील सिनेनिर्मात्यानी धक्कातंत्र वापरून प्रेक्षकांना चकित केले आहे, एवढेच नव्हे तर वास्तवापासून दूर पळणाऱ्या प्रेक्षकांना वास्तवाची जाणीव करून देण्यातही ते यशस्वी झालेले आहेत.

रॉबर्ट एन्रिको हा त्यापैकी एक नावाजलेला दिग्दर्शक. फ्रान्स येथील पटकथाकार व चित्रनिर्माता, रॉबर्ट एन्रिको (1931-2001) यानी अँब्रोज बीयर्स या अमेरिकन लेखकाच्या अमेरिकन यादवी युद्धाची पार्श्वभूमी असलेल्या ॲन अकरन्स ॲट औल क्रीक ब्रिज (An Occurrence at Owl Creek Bridge) नावाच्या कथेवरून या लघु चित्रपटाची निर्मिती केली. हा चित्रपट आजही चित्रपट क्षेत्रातील मैलाचा दगड असा मानला जातो.

अमेरिकेतील यादवी युद्धाचा तो काळ होता. दक्षिणेत कॉन्फेडरसी व उत्तरेत युनियन असे दोन तट एकमेकावर तुटून पडले होते. अलाबामा राज्यात धमासान लढाई चालू होती. युनियनचे सैनिक जिवाची पर्वा न करता लढत होते. ठिकठिकाणी सैनिक तळ ठोकून होते. तेथील एका खाडीच्या रक्षणाची जबाबदारी असलेले सैनिक तात्पुरत्या उभारलेल्या रेल्वेच्या लाकडी पुलाचे रक्षण करत होते. ‘पुलाजवळ येऊन टेहळणी करणाऱ्यांना मृत्युदंड दिले जाईल.’ असे बोर्ड लावलेले होते. तेथील एक नागरिक, फारुखार सैनिकांच्या तावडीत सापडतो. सैनिक त्याचे हात बांधून पुलावरून नेत असतात. पुलाच्या मध्यभागी फाशीचे दोर लटकावण्यासाठी एक तुळई व पायाखालच्या बाजूला एक फळी सरकवलेली असते. एक सैनिक पुलाबाहेरच्या फळीच्या टोकावर फाशीची शिक्षा सुनावलेल्या कैद्याचे पाय बांधून उभा करतो. दुसरा सैनिक फळीच्या पुलाच्या आतील बाजूवर पाय रोऊन उभा राहतो. पाय काढले की फळी घसरेल व लटकवलेल्या दोरीमुळे कैद्याचा गळा आवळला गेल्यामुळे तो मरून पाण्यात पडेल अशी व्यवस्था केलेली होती. सर्व काही सैनिकीच्या शिस्तीने एकही अवाक्षर न उच्चारता केले जात होते. कैद्याच्या गळयातील स्कार्फ काढून त्याच्या गळयात दोर आवळले. फारुखार क्षणभर डोळे मिटतो. घरातले डोळ्यासमोर दिसतात.

त्याच्या खिशातील घड्याळ काढून घेतले जाते. सैनिकाचा प्रमुख ऑर्डर देतो. तितक्यात ....

फरुखार डोळे मिटतो. फाशीची दोरी तुटते व तो पाण्यात पडतो. हाता-पायातील दोरी सोडवून घेतो. गळ्यातील दोरी सोडवून घेतो. पाण्यात गटांगळ्या खात पुढे पुढे जातो. पाण्यात साप वळवळत असतात. तोफेच्या/बंदूकीच्या गोळ्यांचा आवाज येत असतो. तो कसाबसा जीव मुठीत धरून पाण्याच्या आतूनच पोहत पोहत पुढे जातो. भरपूर झाडे झुडपे दिसत असतात. पक्षी चिवचिव करत असतात. कोळी जाळे विणत असतो. तेवढ्या स्थितीतसुद्धा तो फुलाचा वास घेतो. गोळ्यांचा आवाज काही थांबत नाही. पुढे पुढे तो जात असतो. हाताला जखम झालेली असते. पुलापासून लांब कुठे तरी खाडीच्या दुसऱ्या किनाऱ्यावर दमून, थकून येतो व निपचित पडून राहतो. मृत्युच्या दाढेतून सुटल्याचा आनंद त्याच्या चेहऱ्यावर दिसतो. झाडा-झुडपातून तो घराच्या गेटपाशी येतो. समोर बायको दिसते. बायको कवेत घेण्यासाठी पुढे येते. फरुखारही हसत-रडत पुढे जात असतो.

आणि...तितक्यात फळी निसटल्याचा आवाज येतो व फाशीच्या दोरीवर लटकलेले त्याचे प्रेत दिसते. दोर तुटल्यापासून ते बायकोला कवेत घेईपर्यंतचे सर्व काही त्याच्या मृत्युच्या क्षणावेळचे व मृत्युपासून सुटका करून घेण्याचे मनाचे खेळ असतात. येथे चित्रपट संपतो.

न्यायाचे नाव घेत एक माणूस दुसऱ्या माणसाला मारून टाकणाऱ्या भयानक क्रूरतेविषयी फार मार्मिकपणे दिग्दर्शक या चित्रपटाद्वारे टिप्पणी करत आहे. एका माणसाला मारून टाकणे म्हणजे 5-6 फुटाच्या शरीराचा नाश नसून त्याचे स्वातंत्र्य, त्याच्या आशा-आकांक्षा, जिवंतपणी त्यानी विणलेली स्वप्ने, निसर्गाविषयी इतर जीव-जंतुविषयी असलेले त्याचे प्रेम, जगण्यातील उत्कटता, त्यातील व्याकुळता, इतरावरील भावनिक गुंतवणूक इत्यादी सर्व

गोष्टींचा नाश होतो हे उमजूनच घेतले जात नाही. त्याचे मरण म्हणजे त्याच्या ‘जगा’लाच नष्ट करणे. माणसाला हा अधिकार कुणी दिला हा प्रश्न उपस्थित करणारी ही एक उत्कृष्ट कलाकृती आहे.

बर्ट हानस्ट्राचे ‘ग्लास’ आणि ‘झू’

बर्ट हानस्ट्रा या दिग्दर्शकाचे हे दोन्ही चित्रपट वृत्तचित्र (Documentary) या सदरात मोडतात. वृत्तचित्र हे चित्रपटाचे एक महत्त्वाचे रूप आहे. अशा प्रकारचे चित्रपट अगदी विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपासून तयार केले जात होते. सर्वसाधारणपणे डॉक्युमेंटरीत सलगपणे कथा सांगितलेली नसते. असे चित्रपट एखाद्या सत्य घटनेचे चित्रण करणारे, किंवा व्यक्तीचे जीवनदर्शन घडविणारे, किंवा प्रचार करणारे असतात. परदेशांत या चित्रपटांकडे एक वेगळी विद्या म्हणून पाहिले जाते, त्यांचा अभ्यास होतो व अनेक चित्रपट लोकप्रियदेखील बनतात. मात्र भारतात त्यांना फारशी लोकप्रियता मिळालेली नाही. याचे कारण म्हणजे इतर चित्रपटांसारखे ते टॉकीजमध्ये दाखविले जाण्याची सोय नसते. आपल्याकडे बहुतेक डॉक्युमेंटरीज सरकारतर्फेच काढल्या जातात. ‘फिल्म्स डिव्हिजन ऑफ इंडिया’ने या संदर्भात महत्त्वाचे कार्य केले आहे.

एके काळी डॉक्युमेंटरीजचे दिग्दर्शन फार किचकट, वेळखाऊ (व कंटाळवाणे) असे समजले जात होते. वृत्ताच्या घटनास्थळी पोचण्यास भरपूर वेळ लागत होता. इतर सामानांची व्यवस्था करणे, फिल्म युनिटचे वेळेवर पोचणे व इतर काही अडचण ऐनवेळी उद्भविल्यास त्यावर उपाय शोधणे यातच निर्मात्याचा वेळ, श्रम व पैसा खर्ची घालावा लागत होता. त्यामुळे उत्कृष्ट डॉक्युमेंटरी बनविणे ही दिग्दर्शकाची कसोटी समजले जात होते. अलिकडे डिजिटल व्हिडिओ, हिडन् कॅमेरा, सेल फोन इत्यादी तंत्रज्ञानांची उपलब्धी व रॉ फिल्म्सपासून सुटका मिळाल्यामुळे डॉक्युमेंटरीच्या निर्मितीत दुसरी क्रांती झाली आहे, असे म्हणता येईल. ही साधने दिग्दर्शकांच्या शरीराचे भाग झाले आहेत. त्यामुळे दिग्दर्शकांना आपली सर्जनशीलता दाखविणे सहज शक्य होत आहे.

डॉक्युमेंटरी या सर्वसाधारणपणे माहितीपर असल्या, तरी श्रेष्ठ दिग्दर्शकाच्या हाती त्यांना कलात्मक रूप प्राप्त होते. केवळ माहिती किंवा नोंद यांच्या पलीकडे जाऊन जीवनातील काही सत्यांचा कलात्मक वेध त्या घेऊ शकतात. प्रसंगी त्या अतिशय प्रेक्षणीय व काव्यात्मदेखील बनू शकतात. बर्ट हानस्ट्राचे हे दोन्ही वृत्तचित्रपट याची साक्ष देतात. ‘ग्लास’ या वृत्तचित्रपटातून नेदरलँड्समधील काच उद्योगाचे चित्रण त्यानी उभे केले आहे.

ग्लास

नेदरलँड्स/1958/रंगीत/10 मि/दिग्दर्शकः बर्ट हानस्ट्रा

नेदरलँड हा देश पुरातन काळापासून काचेच्या वस्तूंच्या निर्मितीसाठी नावाजलेला देश. एके काळी येथील कामगार सर्व वस्तू हातानेच बनवत होते. त्यांच्या हस्तकौशल्याचे नमूने जगभरातील राजवाड्यामध्ये, श्रीमंतांच्या

आलिशान बंगल्यामध्ये व आता वस्तुसग्रहालयामध्ये बघण्यास मिळतात. औद्योगिक क्रांतीनतर काही प्रक्रियांसाठी मशीन्सचा उपयोग ते करू लागले. ग्लासब्लोअर्सचे काम परंपरागत पद्धतीने होत असले तरी काचेच्या वस्तूंना आकार देत असताना कुशल कामगार आपल्या कौशल्याची चुणुक दाखवत त्यात विविधता आणू शकतो. काचेच्या वस्तू तयार करताना कल्पनेला भरपूर वाव मिळत होता. मशीन्सच्या वापरामुळे कामाला गती मिळाली व मोठ्या प्रमाणात अशा वस्तूंचा पुरवठा करणे त्यांना शक्य झाले.

सेमी-लिक्विड अवस्थेत असलेल्या काचद्रवाला तोंडाने जोरजोराने फुंकून व/वा काठीला लाटण्यासारखे फिरवत आकार द्यावा लागतो. त्यात थोडीशी चूक झाली तरी जीवावर बेतण्याची शक्यता असते. परंतु हे कुशल कामगार एकाग्रचित्तपणे काम करत असतात. तोंडाने फुंकत असतानाच सिगारेटचा आस्वाद घेत असतात; गप्पा मारत असतात; नृत्यशैलीत त्यांचे काम चाललेले असते. मशीन्स आल्यावरसुद्धा त्यांच्या कौशल्यात फरक पडत नाही. चार्ली चाप्लिनच्या ‘मॉडर्न टाइम्स’मध्ये दाखविल्याप्रमाणे थोडेसे दुर्लक्ष केले तरी प्रचंड प्रमाणात नुकसान होण्याची शक्यता असते. काच-निर्मितीच्या या दहा मिनिटाच्या चित्रपटात एकही संवाद नसला तरी फोटोग्राफी, पार्श्वसंगीत, चित्रचौकट्या व माँटेजमधून दिग्दर्शक प्रेक्षकांना आकर्षित करू शकतो. दहा मिनिटात आटोपणाऱ्या या डॉक्युमेंटरीमधून दिग्दर्शकाचे चित्रपट कलाप्रकारावरील पकड सहज लक्षात येते.

झू

नेदरलँड्स/1962/रंगीत/10 मि/दिग्दर्शकः बर्ट हानस्ट्रा

प्राणी संग्रहालयवरील ही डॉक्युमेंटरी बर्ट हानस्ट्रा यानी फारच वेगळ्या पद्धतीने दिग्दर्शित केली आहे. वेळोवेळी छायाचित्रित केलेल्या रीळचे तुकडे

पुन्हा संकलन व संपादित करून बर्ट हानस्ट्रा यानी एक उत्कृष्ट डॉक्युमेंटरी चित्रित केली आहे. यातील प्रतिमाच इतक्या बोलके आहेत की त्यावर वेगळे काही सांगण्याची गरज भासत नाही. संगीत दिग्दर्शकाच्या संगीतामुळे झूमधील पिंजऱ्यातील प्राणी व पिंजऱ्याबाहेरची (प्राण्यासारखे वागणारी) माणसं यांच्यात एक समान धागा असल्याचे जाणवते. कोण कुणाला पाहत आहे हाच प्रश्न वेळोवेळी विचारावासा वाटतो. न दिसण्या ठिकाणी कॅमेरा ठेवल्यामुळे प्राण्याचे (व त्याहून अधिक प्रेक्षकांचे) नैज चित्रण – त्याच्या विचित्र हालचाली, माकडचेष्टा, चेहऱ्यावरील हावभाव, प्रेमाचे चाळे, - चित्रित करणे शक्य झाले असेल. खरे पाहता संपूर्ण डॉक्युमेंटरी माणसांच्या डोळ्यातून न बघता प्राण्यांच्या डोळ्यातून माणसं कशी दिसू शकतात, हेच

दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे, असे वाटू लागते. चांगले संकलन व एडिटिंग कसे असू शकते, याचा हा एक उत्कृष्ट नमूना आहे.

यानंतरच्या इतर काही डॉक्युमेंटरीतसुद्धा हेच तंत्र त्यानी वापरले. 'एप अँड सुपरएप' या डॉक्युमेंटरीतसुद्धा त्यानी हे तंत्र वापरून प्रेक्षकांना थक्क करून सोडले आहे. या डॉक्युमेंटरीसाठी प्रसिद्ध प्राणीतज्ञ जेन गुडआल व फ्रान्स डी वाल यांचा सल्ला त्यानी घेतला होता.

नेदरलँडमधील एका लहानशा खेडेगावात बर्ट हानस्ट्रा (1916-1997) या लघु चित्रपट दिग्दर्शकाचा जन्म झाला. वडील एका शाळेत शिकवित होते. विसाव्या दशकातील मंदीमुळे गरीबीतच याचे बालपण गेले. प्रत्येक क्षण आणि दिवस सार्थकी लावण्याची जिद्द बाळगूनच हा लहानाचा मोठा झाला. निवृत्तीनंतर वडील चित्रं काढण्याच्या आपल्या छंदामध्ये वेळ घालवू लागले. शिक्षकी पेशा आवडत नसल्यामुळे तोही वडिलाप्रमाणे पेंटिंग्स काढण्यात मन गुंतवू लागला. त्याचबरोबर फोटोग्राफीत काही प्रयोग करू लागला. त्याच गावातील एका थिएटरच्या प्रोजेक्टर रूममध्ये बसून तो चित्रपट पहात असे. मोडक्या-तुटक्या वस्तू घेऊन त्यानी एक कामचलावू प्रोजेक्टर तयार करून थोडे फार पैसेही तो कमवू लागला. त्याची चित्रपटाची आवड पाहून त्याला 'दि नेदर्लँड्स अकॅडेमी ऑफ आर्ट्स अँड सायन्सेस' या संस्थेत अभ्यास करण्यासाठी प्रवेश मिळाला. प्रत्यक्ष अनुभवापेक्षा अभ्यासात मन गुंतविणे त्याला जड होऊ लागले. हानस्ट्रा स्टेज फोटोग्राफीत रुची दाखवू लागला.

1947च्या सुमारास तो माहितीपर चलचित्रांची निर्मिती करू लागला. त्याच्या 'मिरर ऑफ हॉलंड' या माहितीपटाला 1951 साली केन्स फिल्म फेस्टिव्हलमधील ग्रॅंड प्रि पारितोषक मिळाले. 1958 साली 'ग्लास' या त्याच्या माहितीपटाला अकॅडेमी पारितोषक मिळाले. 1962मध्ये त्याच्या

‘झू’ या चित्रपटालासुद्धा BAFTA चे नामांकन मिळाले. त्याने तीसपेक्षा जास्त चित्रपटांची निर्मिती केली. वयाच्या 81व्या वर्षी आजारामुळे त्याचे निधन झाले.

भास्करबुवा बखले: भरभरून देणारे संगीतज्ञ

शैला दातार यांनी लिहिलेल्या भास्करबुवा बखले यांच्यावरील ‘देवगंधर्व’ हे ‘राजहंस’ने प्रकाशित केलेले चरित्र वाचताना संगीत व नाट्यक्षेत्रातील त्यांच्या महान कार्याबरोबरच एका प्रसन्न व्यक्तिमत्त्वाचा वाचकांना प्रत्यय येतो. ह्या दोन्ही क्षेत्रांतील बेभरवशांच्या जीवनपद्धतीची माहिती असूनसुद्धा आपल्यातील माणुसकीला धक्का न लावता एक निकोप जीवन जगलेल्या भास्करबुवांचे यथार्थ चित्रण लेखिकेने फार सुंदरपणे उभे केले आहे.

गायनाच्या क्षेत्रात त्या काळीही मातब्बर मंडळी भरपूर होती. पण केवळ काही निवडक रसिकांपुढे गाऊन मोठी बिदागी घेत स्वतःच्या जीवनात रमण्यामध्ये धन्यता न मानता, जनसामान्यांमध्ये या अभिजात कलेची गोडी निर्माण व्हावी, ह्यासाठी नाटकाच्या माध्यमातून शास्त्रीय संगीताचा प्रसार करण्यासाठी बुवांनी जन्मभर घेतलेल्या परिश्रमाची कल्पना ‘देवगंधर्व’ पुस्तक वाचताना आपल्याला येते.

लेखिकेने लिहिल्याप्रमाणे भास्करबुवा हे साधे, सरळ, निष्कपट, दिलदार, मोकळ्या मनाचे, कुटुंबवत्सल गृहस्थ होते. घरातील स्वत:ची जबाबदारी ओळखणारे होते. गाण्याच्या नादात पत्नी आणि मुली यांच्याकडे लक्षच दिले नाही किंवा चिडचिड केली, असं कधीच घडलं नाही. वेगवेगळे व्यक्तिमत्त्व असलेल्या कित्येक गुरूंचे यांच्यावर संस्कार होते. पण स्वत:च्या व्यक्तिमत्त्वाची घडण त्यांनी फार छानपणे केली होती. हिंदुस्थानी गायकी पूर्णपणे आत्मसात केल्यानंतरसुद्धा आयुष्यभर विद्यार्थी म्हणून राहणे त्यांनी पसंत केले. नत्थ्यनखाँसाहेबांकडून संगीतविद्या मिळवण्यासाठी गुरुच्या घरची पडेल ती कामे करण्यासाठी त्यांनी मागे-पुढे पाहिले नाही. विद्या संपादन करणे ह्या एका ध्यासापायी त्या काळातील कर्मठ समाजाचीसुद्धा

त्यांनी पर्वा केली नाही. खाँसाहेबांच्या अकाली मृत्यूनंतर त्यांच्या कुटुंबांच्या पालनपोषणाची जबाबदारी स्वत:वर घेतली. धारवाडसारख्या ठिकाणी त्यांचे घर सजवून दिले.

गायन, वादन ही उदरनिर्वाहाची कला म्हणून त्या काळी शक्य नव्हते. कलेच्या भणंग आयुष्य जगणारे कित्येक कलावंत आपल्या आयुष्याची होळी करत . पण बुवांनी आपल्या आयुष्याला शिस्त लावून घेतल्यामुळे तो भणंगपणा त्यांच्या आयुष्याला कधीच शिवला नाही. त्याचबरोबर अशा परिस्थितीत आपोआप येणारा पैशासाठीचा हपापलेपणासुद्धा त्यांच्या आयुष्यात कधी आला नाही. बाजारी वृत्तीने न वागता रसिकांची मने जिंकण्यासाठी भारताच्या एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंत मैफली गाजवणारे भास्करबुवा मानधनासाठी कधीच अडवणूक करत नव्हते. मिळालेली रक्कम ते मोजूनही घेत नसत. गायन वा वादनाच्या मैफलीच्या संयोजकांची त्रेधा- तिरपट करणाऱ्या आजकालच्या ‘गुणी’ कलाकारांनी बुवांचे एवढे गुण उचलले, तरीही भारतीय संगीत अधिक समृद्ध होईल.

इतर कलावंतांसाठीही बुवांच्या घरचे दरवाजे सदैव उघडे ठेवलेले असत. स्वतः एवढे मोठे कलावंत असूनसुद्धा मैफलीत कोणत्याही गवयाचं गाणे ऐकायला श्रोते म्हणून बसले, तर बुवा दिलखुलासपणे दाद देऊन प्रोत्साहन देत. साथीदारांशी आपुलकीने वागत असत. त्यांना सांभाळून उत्तेजन देत असत. अहंमदजान थिरकवांच्या साथीवर खूष होऊन त्यांना मुंबईला बोलावून घेतले व त्यांचा संसार उभा करण्यासाठी भरपूर मदत केली. त्यांच्या मनमिळावू स्वभावामुळे त्यांना सर्व क्षेत्रांतील जाणकार मंडळी अत्यंत अगत्याने वागवत असत. समजदार श्रोत्यांचे वैभव बुवांच्या वाट्याला भरपूर आले.

कित्येक गायकांचे गायन ऐकताना त्यांच्या चेहऱ्याकडे, हावभावाकडे पाहवत नाही. त्यांचे हातवारे माकडचेष्टा वाटतात. त्यामुळे रसभंग होऊन मैफलीचा पूर्ण आनंद कधीच मिळत नाही. बुवा मात्र पूर्ण मैफल प्रसन्न करून टाकत. केशवराव भोळयांच्या शब्दांत सांगायचे झाल्यास 'बुवांच्या हसऱ्या चेहऱ्याने, भारदस्त वागणुकीमुळे माझ्या मनावर फारच चांगला परिणाम झाला आणि मैफल संपेपर्यंत तो कायम राहिला. स्वरांची केवढीही मोठी खेच असो, कितीही आवर्तनांची फिरत असो, बुवांची ही हसरी मुद्रा वेडीवाकडी झाली नाही, डोळयांवरील रुमालाचा काठ कधी ढळला नाही किंवा खांद्यावरील पांढरे स्वच्छ, जरीकाठी उपरणे खाली उतरले नाही...'
श्रोत्यांच्या दृष्टीने या भारदस्तपणाला, या डौलाला, या सुहास्यवदनाला फार महत्व आहे. सुंदर गायनाला सुंदर आणि प्रसन्न व्यक्तिदर्शनाची जोड गायकाने दिली, तर प्रथमदर्शनीच मैफल आपलीशी करता येते. गायक श्रोत्यांमध्ये हा आपलेपणा निर्माण करणे, ही गायन परिणामकारक करण्याची पहिली पायरी आहे आणि बुवासारखे कलावंत ही पायरी कधीच विसरत नाहीत. त्यामुळे प्रत्येक श्रोत्याला वाटते की गवई खास आपल्याकरताच गातो आहे. हे कधी शिकवून येत नाही, हे ज्याचे त्यालाच जमते!

संगीत शिक्षणाला शिस्त लावून जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहोचणे या उद्देशाने त्यांनी 'भारत गायन समाज' ही संस्था उभी केली. शिक्षक म्हणून तेथे काम केले. विद्यार्थ्यांसाठी थोर गायकांच्या मैफलींचे आयोजन केले. अडचणीच्या वेळी पदरचे पैसे खर्च करून संस्था जिवंत ठेवली. स्वत:च्या विद्यार्थिदशेतील कटू अनुभव पुढच्या पिढीने भोगू नये म्हणून ही संस्था उभी केली. केवळ गुरूच्या लहरीवर विसंबून न राहता सोप्या रीतीने संगीताची जाण करून घेणे ह्यावर त्यांनी भर दिला. संगीताला फक्त मनोरंजनाचे साधन न मानता, एक 'विद्याशाखा' असे स्वरूप देण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. ह्याच

तळमळीने तळमळीने एक मोठी शिष्यपरंपरा त्यांनी उभी केली. प्रत्येक शिष्य बुवांचे ऋण आयुष्यभर मानत होता.

शैला दातार ह्यांचे बुवांचे चरित्र वाचताना न कळत आपण आजच्या कलेच्या बाजारीकरणाचा विचार करू लागतो. कमीत कमी परिश्रम करून थोड्याच कालावधीत जास्तीत जास्त पैसे कमविणारे हे कलावंत धड कलावंत पण नसतात व माणूस पण नसतात. आपल्याच कोषामध्ये राहून, स्वतःलाच मध्यबिंदू समजून आयुष्य व्यतीत करणाऱ्या अशा कलावंताबद्दल कीव वाटू लागते. बुवासारखे आयुष्याला विद्येसाठी अर्पण करणारे कलावंत आपल्यातील अंगभूत माणुसकीमुळे कित्येक लोकांच्या कोरड्या व कष्टमय आयुष्यात ओलाव्याचे काही क्षण तरी निर्माण करतात. अशा एका थोर व्यक्तीचे चरित्र स्वत:च्या अभ्यासपूर्ण लेखनातून आपल्यासमोर ठेवल्यामुळे शैला दातार अभिनंदनास पात्र आहेत.

देवगंधर्व

शैला दातार

राजहंस प्रकाशन

मूः 180 रु, पृ.सं 158

चित्रपटस्य (पट)कथा रम्य:

'पडद्यावरचे विश्वभान' या पुस्तकाचे लेखक, संजय भास्कर जोशी, यांच्या मते श्रेष्ठ चित्रपटाचे अगदी सर्वात मूलभूत लक्षण म्हणजे चित्रपटाच्या पटकथेतला अनावश्यक फालतूपणा, सवंग आणि बाष्कळ विनोद, अनाठायी घुसटलेली गाणी (व नाचसुद्धा) आणि बेगडी भावुकता या घटकांचा पूर्णपणे अभाव असणे. एकदा हा निकष लावला की आपण इतकी वर्षे पाहत आलेल्या शेकडो चित्रपटांपैकी 90-95 टक्के चित्रपटांची हकालपट्टी करावी लागेल. कारण या लेखकानी वा चोखंदळ रसिक/समीक्षक यांनी निवडलेल्या चित्रपटांच्या यादीतील अगदी तुरळक चित्रपट आपल्या पाहण्यात आले असतील. पुस्तक वाचून संपल्यानंतर आवडलेला किंवा लोकप्रिय चित्रपट व उत्कृष्ट चित्रपट यातील फरक नक्कीच जाणवू लागतो. मग काही तुरळक चित्रपट वगळता चित्रपट पाहण्यासाठी आपण केलेला आटापिटा, घेतलेले श्रम, वाया घालविलेला पैसा याबद्दल हळहळ वाटू लागते. कारण तद्दन सुमार चित्रपटांच्या गर्दीतून चांगले चित्रपट समजून घेण्यासाठी आपल्यातील 'नीरक्षीरविवेकबुद्धी' तितकीशी तल्लख नसते. म्हणूनच या लेखकासारखे समीक्षक नेमके हेच हेरून आपल्याला एका वेगळ्या विश्वाची सफर करून आणतात.

सुमारे पंचवीस गाजलेल्या चित्रपटांच्या पटकथांचा परिचय, त्यातील नेमका आशय व चित्रणामागील परिश्रम याबद्दलची लेखकाची मांडणी वाचताना आपण थक्क होऊन जातो. इंग्रजी, चायनीज, इराणी, तिबेटी, मेक्सिकन्, जपानीज, अशा अनेक भाषेतील हे चित्रपट आहेत. मुळात लेखकाचा भर आशय व कथानक यातील वैशिष्ट्य यावर असल्यामुळे चित्रपटातील तांत्रिक बाबी गौण ठरतात. लेखकाने चित्रपट समीक्षकांची नेहमीच्या पठडीतील परिभाषा न वापरता, वाचकांशी संवाद साधतात;

कथानक व आशयाभोवती लेखांचा डोलारा उभे करतात. त्यामुळे एकेक लेख वाचून झाल्यानंतर या चित्रपटांचा आस्वाद घ्यावेसे वाटू लागते. एकदा पाहिलेले असल्यास पुन्हा पुन्हा पाहाविशी वाटते. लेखकाने सुचविलेल्या जागा खुणावू लागतात व चित्रपटांचे श्रेष्ठत्व लक्षात राहते.

गुलाम रमझानी या इराणी दिग्दर्शकाचा इराणी भाषेतील **हयात** या सुरेख चित्रपटाचे कथानक मनाला चटका लावणारी आहे. 2005 साली प्रदर्शित झालेल्या या चित्रपटाची कथा हयात या बारा वर्षाची मुलगी व नाबत या तिच्या सात-आठ महिन्याच्या बहिणीभोवती गुंफलेली आहे. नाबत ही भलतीच गोड. गोबरे गाल, सुरेख हसरे डोळे. परंतु एकदम खट्याळ. त्या दिवशी हयातला एका स्पर्धा परीक्षेला जायची घाई. तिचे वडील अंथरुणातून न उठल्यामुळे आई त्यांना दवाखान्याला घेऊन जाते. जाताना हयातला घरकाम व बाळाची काळजी घेण्यास बजावून जाते. यातच भाऊ, अकबर नाष्टा मागतो. कसेतरी करून त्याला ती शाळेत पाठवते. तोही रडवेला चेहऱ्याने जातो. घराखालच्या गोठ्यात गाय हंबरडा फोडत असते. पाणी संपल्यामुळे विहिरीतून पाणी काढावे लागते. एक का दोन. शंभर कामे. वरताण म्हणजे आज तरी, तासभरासाठी का होईना, तिला शाळेला जायला हवे, परीक्षा द्यायला हवे. शाळेतली हुषार मुलगी म्हणून तिच्या शिक्षकांच्या कौतुकास पात्र रहायला हवे. तिच्या मनातली घालमेल, तिने केलेला आटापिटा प्रत्यक्ष पडद्यावरच पाहायला हवे.

हॉलिवुड व/वा भारतीय चित्रपटांची भ्रष्ट नक्कल करण्यात धन्यता मानणारी इराणी चित्रपटसृष्टी 1979च्या क्रांतीनंतर अब्बास किरियोस्तामी, मोहसीन मखबलमाफ, मजिद मजिदी, असगर फिरहादीसारख्या प्रतिभावंत लेखक, दिग्दर्शकांचे चित्रपट सुजाण रसिकांचे लक्ष वेधून घेतले. राजकीय व

धार्मिक सेन्सॉरशिप असूनसुद्धा त्यातून वाट काढत या दिग्दर्शकांनी चित्रपटसृष्टीला समृद्ध केले आहे.

काही चित्रपट मनाला श्रीमंत करत करत डोळ्याचेही अक्षरशः पारणे फेडतात. एखादी सुंदर कविता म्हटल्यासारखे चित्रपटातील दृश्ये, आशय व कथानक उघडत जातात. तास-दीडतासाच्या कालावधीत दृक्-श्राव्य आनंद देणारे असले चित्रपट पाहताना प्रत्येक चौकट-न-चौकट आपल्या डोळ्यात सामावत जातो व एका वेगळ्या अनुभवातून तरंगत राहतो. अशाच उत्कृष्ट चित्रपटापैकी **‘पोस्टमेन इन द माउंटन्स**’ हा चीनी चित्रपट असून लेखक याबद्दल भरभरून लिहितात.

हळुवार सांगितलेली चित्रपटाची ही कथा अत्यंत सरळ,साधी व गुंतागुंत नसलेली आहे. त्यात अस्सल प्रादेशिकता आहे. माणसाची, प्राण्याची आणि निसर्गाची व या सर्वांची एकमेकाशी असलेल्या कोवळ्या संबंधाची आहे. आणि या संबंधातून निर्माण झालेल्या मूल्यांची ही कथा आहे.

डोंगराळ भागात काम करणारा एक पोस्टमन गुडघेदुखीने त्रस्त आहे. त्यामुळे तो लवकरच निवृत्त होणार आहे. तेथील पद्धतीप्रमाणे त्याचा वीस वर्षाचा मुलगा त्याची जागा घेणार आहे. दोन-तीन दिवस सत्तर-ऐंशी मैलाचा डोगराळ भागातील अनेक गावात खडतर फेरी मारून घरोघरी पत्रं पोचवायची जबाबदारी पोस्टमनची असते. बाप जेव्हा जात होता, तेव्हा त्याचा इमानी कुत्रा सोबत करत असे. आताची बापाची शेवटची फेरी व मुलाची पहिली फेरी. या दोघांच्या तीन दिवसाच्या फेरीत बाप-लेक एकमेकांना जवळून बघतात, एकमेकांना ओळखू लागतात. आणि यानंतर मुलगा एकटाच बटवड्याला जाणे, या चिंतेत त्याचे आई - वडील काळजीने बेचैन होणे, त्यांच्या इमानी कुत्र्याशी असलेले नाते-संबंध इत्यादी गोष्टी दाखवणारा हा एक उत्कृष्ट चित्रपट आहे. एक साधी गोष्ट. परंतु उत्कृष्ट मांडणी.

दिग्दर्शकाने व बाप-लेकांची काम करणाऱ्यांने त्यात जीव ओतला आहे, हे प्रकर्षाने जाणवते. पोस्टमन डोगराळ भागात दूर दूर राहणाऱ्या लोकांची केवळ पत्रच पोचवत नाहीत तर तो तेथील घरघरातील, आत्यंतिक जिव्हाळ्याचा घरचा माणूस म्हणून ओळखला जातो. बाप-लेकातील दोन पिढ्यांचे संघर्षसुद्धा दिग्दर्शकाने काही दृश्यातून अधोरेखित केले आहे. हे सर्व दाखवताना दिग्दर्शक कुठल्याही प्रकारे चित्रपट भावुक वा रडकथा होणार नाही याची पूर्णपणे काळजी घेतल्याचे जाणवते. चित्रपटाच्या शेवटी मुलगा एकटाच पत्रांची पिशवी घेवून बाहेर पडतो व त्याला कुत्रा साथ देतो. म्हणूनच लेखकाला चित्रपटाला हिरवीगार कविता असे म्हणावेसे वाटले असेल.

शॉशँक रिडेम्प्शन हा हॉलिवुड इंग्रजी चित्रपट. भरपूर लोकप्रिय असूनसुद्धा लेखकाने उत्कृष्ट चित्रपटाच्या यादीत समाविष्ट केल्यामुळे आश्चर्याचा धक्का बसू शकेल. कारण बहुतेक वेळा गल्लाभरू, लोकप्रिय चित्रपट उत्कृष्ट ठरत नसतात. कदाचित हा चित्रपट नियमाला अपवाद ठरणारा असू शकेल.

चित्रपटाचे कथानक आशा व स्वातंत्र्य या वैश्विक मूल्यभोवती विणलेली आहे. कुठल्याही परिस्थितीत तगून राहण्यासाठी आपल्यातील इच्छाशक्तीला पर्याय नसतो. परंतु माणूस हा 'माणूस' म्हणून घेण्यासाठी जबरदस्त इच्छा-शक्तीबरोबर स्वातंत्र्याची गरज असते. शॉशँक रिडेम्प्शन या चित्रपटातून दिग्दर्शक याच मूल्यांना अधोरेखित केल्याचे जाणवते. टिम रॉबिन्स व फ्रीमन मॉर्गन यांच्या उत्कृष्ट अभिनयातून त्या व्यक्त होतात.

शॉशँक हे एका बेटावरील काल्पनिक तुरुंग आहे. चारी बाजूने समुद्रानी वेढलेली तटबंदी, अत्यंत कडक सुरक्षाव्यवस्था व क्रूरपणाचा कळस गाठलेला तेथील सर्वेसर्वा जेलर यांच्यामुळे एकदा जेलमध्ये आलेला जन्मठेपेची शिक्षा सुनावलेला कैदी स्वतःची कधीच सुटका करून घेऊ शकत

नाही, अशी त्या तुरुंगाची ख्याती होती. खोट्या आरोपामुळे जन्मठेपेची शिक्षा भोगण्यास आलेल्या टिम रॉबिन्सची तेथील दादा म्हणवून घेणाऱ्या मॉर्गन फ्रीमनशी गाठ पडते. मॉर्गन फ्रीमन तेथील कैद्यांना बाहेरच्या वस्तू आणून पुरवतो. मात्र स्वतःची सुटका करून घेण्याच्या फंदात तो कधीच पडत नाही. कारण त्याला आयुष्याचा वीट आलेला असतो.

चित्रपटाच्या पहिल्या भागात तुरुंगातील कैद्यांच मरणप्राय जगणं दाखवल आहे. दुसऱ्या भागात टिम रॉबिन्सने त्याच्यातील चांगुलपणा, दुर्दम्य इच्छाशक्ती व बुद्धिमत्ता यांच्या जोरावर तुरुंगातील वातावरणात सकारात्मक बदल घडवलेले दाखविले आहे. तिसऱ्या भागात टिम रॉबिन्स (व मॉर्गन फ्रीमन) यांचे रोमांचकारी पलायन दाखविल्यामुळे चित्रपटाचा शेवट सुखांत होतो. या सगळ्या प्रवासात टिम रॉबिन्स व नॉर्मन फ्रीमन यांच्या मैत्रीचे सुरेख चित्रण बघावयास मिळते.

चित्रपटाचा गाभा आशा आणि स्वातंत्र्य या मूलभूत मानवी मूल्याभोवती गुंफलेली आहे. मॉर्गन फ्रीमनच्या मते आशा ही सर्वात धोकादायक आणि वाईट गोष्ट असते. परंतु टिम रॉबिन्स मात्र मॉर्गन फ्रीमनला आशाच माणसाच माणूसपण जीवंत ठेऊ शकते, हे पटवून देत असतो. शेवटी दोघे स्वतंत्र होऊन तुरुंगातून कायमची सुटका करून घेतल्यानंतर दूरपर्यंत पसरलेल्या अथांग समुद्र किनाऱ्यावर भेटतात तेव्हा प्रेक्षकसुद्धा नकळत भारावून जातात.

सॅम मेडिस या दिग्दर्शकाचा, अनेक ऑस्कर पारितोषके जिंकणारा **अमेरिकन ब्यूटी** हा विसाव्या शतकाच्या परिप्रेक्ष्यातील भौतिकतेच्या आहारी गेलेल्या समाजावर आणि मिडल लाइफ क्रायसिसच्या पार्श्वभूमीवर बेतलेला अत्यंत गुंतागुंतीचा तरी सौंदर्याचा शोध घेणारा एक जबरदस्त चित्रपट आहे.

लेस्टर बर्नहॅम या मध्यमवर्गीय पुरुषाच्या कुटुंबात आत्मीयता, प्रेम, जिव्हाळा इत्यादींचा अंश शोधूनही सापडणार नाही. तो नोकरीला वैतागलेला आणि संसारात वैफल्यग्रस्त जीवन जगत आहे. बायको आणि मुलीच्या दृष्टीने तो एक चाळिशीतला कुटुंबप्रमुख आहे. बायकोला सुखसमृद्धी, चैन व चंगळवादी जीवन जगण्याचा सोस व मुलगी वैविध्यतापूर्ण लैंगिक जीवनाच्या गप्पा ऐकण्यात मश्गुल. आयुष्य निरनिराळ्या प्रकारे अर्थपूर्ण करण्याचे प्रयत्न करत असताना त्यातील साधे सौंदर्य कसे हरवत जाते याची ही शोकांत कहाणी. चित्रपटातील लैंगिक संदर्भाने भरलेली भाषा, लैंगिकतेचे विवादास्पद दृष्ये, समलैंगिकता, ड्रग्ज, मानसिक आजार इत्यादी अनेक गोष्टी असूनसुद्धा चित्रपट प्रेक्षणीय ठरते. बारीकसारीक प्रसंगातून दिग्दर्शकाने प्रत्येक पात्र जिवंत केले आहे. ही पात्रं जगण्यातले, नात्यातले सौंदर्य शोधण्यासाठी आटोकाट प्रयत्न करत असतानाही ते एकेकटे राहतात. जगण्याची गुंतागुंत मांडणारा हा चित्रपट आपल्या जगण्यातील जाण नक्कीच वाढवू शकेल.

पोर्फा (दि कप) हा एक तिबेटियन भाषेतील एक सुंदर चित्रपट आहे. पोर्फा म्हणजे कप, फुटबॉलचा वर्ल्ड कप. जरी शीर्षकाचा संबंध वर्ल्ड कपशी असला तरी चित्रपटाच्या दिग्दर्शकाने तिबेटी मठातील भिक्षूंच्या देखरेखीखाली जीवन जगणाऱ्या मुलांच्या मनातील वर्ल्ड कपचे आकर्षण यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. धार्मिक, आध्यात्मिक व परंपरा इत्यादींचे शिक्षण घेणाऱ्या व कडक शिस्तीच्या अंमलाखाली वाढत असलेल्या मुलांच्यामध्ये वर्ल्ड कपच्या अंतिम सामन्याबद्दलचे प्रचंड कुतूहल. मठाधिपतींची करडी नजर, नैतिकता आणि वर्तणुकीबद्दलचे कठोर नियम आणि त्यांच्या तंतोतंत पालनाचा टोकाचा आग्रह, असूनसुद्धा बारा ते अठरा वर्षातील या मुलांना स्वैर हुदडावेसे वाटते, काही तरी जाणून घ्यावेसे वाटते,

नियमांची चौकट मोडाविशी वाटते, प्रार्थनेच्या वेळी डुलकी घ्यावीशी वाटते व फुटबॉलसुद्धा खेळावेसे वाटते. मठात भरती होत असतानाची विधी व इतर अनेक गोष्टी विलक्षण वाटत असले तरी या कोवळया वयातील मुलांना अशा अनैसर्गिक बंधनात अगदी लहानपणापासूनच जखडून ठेवणेही क्रूरपणाचे वाटू लागते.

याच मुलांच्या कंपूतील ऑर्जिन नावाचा बारा वर्षाचा मुलगा फुटबॉलपटु रोनाल्डोचा जबरदस्त फॅन असतो. मग ऑर्जिनचा कंपू रात्री शहरातील टीव्हीवर गुपचुप फुटबॉलचे सामने पाहतो. जेवणाच्या टेबलावर कोण जिंकणार याच्या पैजा लावल्या जातात. शेवटी ही फुटबॉलशौकीन गँग पकडली जाते. पोरांची घालमेल मात्र फायनल मॅच बघायला मिळणार की नाही यावर केंद्रित असते. दिग्दर्शक या सगळयांची सुरेख मांडणी करत असताना विनोदी प्रसंग फुलविले आहेत. मूळात यात दाखविलेला संघर्ष रूढी आणि धर्मग्रस्त जुनी जीवनशैली आणि मुक्त, खुली (स्वैर) जीवनशैली यांच्यात आहे.

गावात टीव्हीवर सामने बघायला जाण्याची चोरी रंगेहाथ पकडल्यावर आर्जिन व त्याचे सर्व मित्र भलतेच अस्वस्थ होतात. शेवटी निरुपाय होऊन मठाधीपतीची परवानगी मागण्यासाठी ऑर्जिन जातो. मठातच टीव्ही आणून अंतिम सामना बघण्यास परवानगी मिळते. परंतु भाड्याने टीव्ही आणण्यासाठी पैसे कुठून आणणार. प्रत्येक जण काहीना कही तरी करून वर्गणी भरतात. ऑर्जिन आपल्या आईची भेट म्हणून दिलेले घड्याळ गहाण टाकून वर्गणी भरतो. परंतु त्याचे मन खावू लागते.

एक मात्र खरे की या दि कपसाठी केलेल्या आटापिटामुळे दोन गोष्टी घडल्याः मुलांच्यामध्ये एकोपा वाढला, अभ्यास, कष्ट वगैरे आव्हानं

स्वीकारण्याची क्षमता वाढली. दुसरे रूढीप्रिय कट्टर मठाच्या खिडक्या, दरवाजे खिळखिळे होऊ शकतात, हेही कळून चुकले.

या प्रकारे एका अतीशय साध्या कहाणीतून अनेक मूलभूत प्रश्नावर विचारात टाकणारा हा चित्रपट चुकवू नये या यादीतला असेल, असे लेखकाला वाटते.

राजेश खन्नाचा गाजलेला चित्रपट बावर्ची बघून आल्यानंतर घरघरातील भांडणं मिटवावेसे वाटू लागते. राजेश खन्नाचा (की अमिताभ बच्चनचा) आनंद चित्रपट पाहून आल्यानंतर (पुढील दोन-तीन दिवस तरी) आपणही जगाला आनंद देत फिरावेसे वाटत असते. तशाच प्रकारचा मूड **डेड् पोएट्स सोसायटी** या चित्रपटातील गंमतीशीर प्रसंग पाहिल्यानंतर आपणही शिक्षक होऊन विद्यार्थ्यांचे जीवन बदलून टाकावे असे वाटल्यास नवल नाही. आपल्यापैकी बहुतेकांच्या विद्यार्थी दशेत मनस्वी आवडलेला एखादा शिक्षक वा आवडलेली एखादी शिक्षिका नक्कीच भेटले असतील. तशा व्यक्तींची आठवण जागविणारा शिक्षक, रॉबिन विलियम्सने या चित्रपटात रंगविला आहे.

एका ज्युनियर कॉलेजमध्ये घडलेली ही पटकथा. परंपरा, आदर आणि गुणवत्ता हेच या कॉलेजचे आधारस्तंभ. या कॉलेजच्या प्रमुखाला या गोष्टींचा प्रचंड अभिमान. यात तसूभरही इकडे-तिकडे झाले तरी आकांडतांडव करणारा. तात्पुरता शिक्षक म्हणून रुजू झालेला शिक्षक कॉलेजची सर्व समीकरणं बिघडवतो, तेथील कडक शिस्तीला धक्का लावतो. कॉलेजचे प्रमुख, शिक्षक व पालक यांच्या जबरदस्त दडपणाखाली वावरणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या मनातील कोवळेपणा, उर्मी, माणूसकी आणि कला इत्यादींना हा शिक्षक मोकळी वाट करून देतो. सुंदर जीवन जगण्यासाठी प्रेरित करतो.

तो काय काय करतो, कसे प्रेरित करतो, विद्यार्थ्यांचा आवडता शिक्षक कसे होतो, हे सर्व प्रत्यक्ष पडद्यावर बघायला हवे.

या विद्यार्थ्यांपैकी एक संवेदनशील, कवीमनाचा विद्यार्थी या शिक्षकाचा पूर्वेतिहास शोधत असताना हा शिक्षक डेड् पोएट्स सोसायटी या गुप्त संघटनेचा सभासद आहे हे लक्षात येते. या सोसायटीचे सभासद शहरापासून लांब अशा एके ठिकाणी नियमितपणे भेटत असतात, कविता वाचन करतात, स्वतःच्या कविता म्हणन दाखवित असतात. शिक्षकाच्या मते ही संघटना, नवीन काहीही घडत नसल्यामुळे मरायला टेकलेली आहे. या प्रकारची सोसायटी असू शकते याचीच विद्यार्थ्यांना गंमतीशीर वाटते. नंतर हेच सर्व विद्यार्थी मिळून या सोसायटीचे पुनरुज्जीवन करतात.

प्रत्येक विद्यार्थ्यांबरोबर, शिक्षक (व पालकांनीसुद्धा) आवर्जून पाहण्यासारखा हा एक सुरेख चित्रपट आहे.

जॉर्ज ऑर्वेल लेखकाचे 'नायंटीन एटीफोर' वा एच जी वेल्सचे 'दि टाइम मशीन' वा हक्स्ले याचे 'दि ब्रेव्ह न्यू वर्ल्ड' या कादंबऱ्या वाचकांना काल्पनिक समाजात भविष्यात काय घडू शकेल याचा अंदाज वर्तविलेले असल्यामुळे वाचकांना एका वेगळया जगात नेवून सोडतात. समाजातील विसंगतीवर बोट ठेवत अतिरेकाचे उपरोधपूर्ण काळेकुट्ट चित्रण केलेल्या अशा प्रकारच्या लेखन प्रकारातील आशयाला डिस्टोपिया (युटोपियाच्या विरोधी अर्थाने) असे म्हटले जाते. या प्रकारच्या आशयावरील भयपट पाहत असताना मन सुन्न होऊन जाते. 'सारे कसे छान छान' अशा गुलछबू चित्रपटांची सवय झालेल्यांना असले चित्रपट धक्कादायक ठरतात. याच मालिकेतील **फॅरनहीट 451** हा चित्रपट असून आपल्या समाजातील दोषावरच अतिशय कठोरपणे टीका-टिप्पणी येथे केली आहे.

मूळ लेखक रे ब्रॅडबरी यानी लिहिलेल्या याच नावाच्या कादंबरीवरून या चित्रपटाची पटकथा बेतलेली आहे. 451 अंश फॅरनहीट तापमानात कुठलेही पुस्तक पेट घेऊन जळून राख होते. या चित्रपटातील काल्पनिक समाजात पुस्तक वाचणे, जवळ बाळगणे गुन्हा ठरत असून कुठलेही पुस्तक दिसले की जळून टाकण्यासाठी यंत्रणा सज्ज ठेवलेली असते. या जाळणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना फायरमन असे म्हटले जात असते. खरे पाहता रूढ अर्थाने फायरमनचे काम आग विझविण्याचे असते. परंतु येथे सर्व उफराटा व्यवहार. कुणाचीही पर्वा न करता हे फायरमन घर-घरातील पुस्तकं शोधून जाळून टाकतात.

माँटेग हा या यंत्रणेतील कार्यकुशल कर्मचारी. थोड्याच दिवसात त्याला पदोन्नती मिळणार म्हणून तो खूश असतो. अशाच एका पुस्तक जाळण्याच्या मोहिमेवर असताना एक लहान मुलगा ढिगामधील एक पुस्तक उचलून चाळू लागतो. वडिलांनी डोळे वटारल्यामुळे तो मुलगा परत ढिगात जाळण्यासाठी पुस्तक फेकून देतो. माँटेगला पुस्तकात असते तरी काय याचे आश्चर्य वाटते. वाटेत एकदा त्याला एक तरुणी भेटते. “तू जे पुस्तक जाळून टाकतोस ते वाचून पाहाव अस तुला वाटत नाही का?” असा प्रश्न ती विचारते. तो ठाम नकार देतो. परंतु मनाच्या कोपऱ्यात कुठे तरी अपराधीपणाची जाणीव होते. मग एकदा तो चोरून एक पुस्तक घरी नेतो. एकीकडे पुस्तकं जाळणे व दुसरीकडे डेव्हिड कॉपरफील्डसारखे पुस्तक वाचणे असे दुहेरी आयुष्य तो जगू लागतो.

एका मोहिमेत तर एका वृद्ध महिलेच्या पुस्तकांचा प्रचंड संग्रह बाहेर काढून जाळत असताना ती स्वतःच पुस्तकाच्या ढिगाबरोबर जाळून घेते. अभिव्यक्ती आणि मुक्तविचार यांना कठोर विरोध करणाऱ्या या भावी समाजाचे हे दृष्यस्वरूप मती गुंग करणारा आहे.

चित्रपटाच्या शेवटी मात्र माँटेगच्या मागेच इतर फायरमन अटक करण्यासाठी त्याचा पाठलाग करतात. त्याची बायकोच नवऱ्याच्या विरोधात त्या फायरमनना मदत करते. तो जंगलात पळून जातो. तेथे गुप्तपणे राहणारी माणसं भेटतात. त्यातील प्रत्येक जण स्वतःला आवडलेले पुस्तक मुखोद्गत करत असतो. कारण जगातील पुस्तकं नष्ट जाल्यास पुढच्या पिढीसाठीची ही देणगी जपून ठेवलेली असते. त्यामुळे तेथील प्रत्येकाची ओळख लेखकांच्या नावाने केली जाते. कुणी जेन ऑस्टिन, कुणी शेक्सपीअर तर कुणी चार्ल्स डिकेन्स इ,इ. नदी काठी मरायला टेकलेला म्हतारा एका लहान मुलाला रॉबर्ट लुइस स्टिव्हन्सनची कादंबरी पाठ करून घेत होता.

फ्रॅन्स्वा त्रूफा या फ्रेंच दिग्दर्शकाने रे ब्रॅडबरीच्या कादंबरीतील गाभा पकडून विलक्षणरित्या चित्रित केला आहे. आजही जगात अनेक पुस्तके आणि त्यातून व्यक्त होणारे विचार दडपले जातात. हा चित्रपट अशांसाठी चपराक आहे.

डेझिल वॉशिंग्टन या गुणी अभिनेत्याने दिग्दर्शित केलेला **दि ग्रेट डिबेटर्स** हा शोषक आणि शोषित यांच्यातील संघर्षावर बेतलेला एक उत्कृष्ट चित्रपट आहे. कॉलेजमधील सांघिक वक्तृत्व स्पर्धेच्या निमित्ताने वांशिक भेदाभेदातील अंतर्विरोध, संघातील स्पर्धेत भाग घेणाऱ्यांचे एकमेकाशी असलेले नाते, मतभेद, शौडशावस्थेतील ताणे-बाणे, जबरदस्त समूहभावना इत्यादींचे सुरेख चित्रण या चित्रपटात बघावयास मिळते.

चित्रपटाच्या अंतिम भागात स्पर्धेतल्या वादविवादाच्या शेवटच्या फेरीचे चित्रण फार सुरेखपणे टिपलेले आहे. अगदी शेवटच्या क्षणी, विषय बदलणे, या समूहाबरोबर शिक्षक नसणे, फोनवरून मार्गदर्शन उपलब्ध नसणे, ऐन वेळेला सर्वात लहान असलेल्या विद्यार्थ्याला संधी देणे असे अनेक गुंतागंतीतून अडथळयाची शर्यत पार करत गांधीजींचे अहिंसा, असहकार

इत्यादींचे विचार मांडून स्पर्धेत एक संघ यशस्वी होते. एक सुंदर कलाकृती बघितल्याचा आनंद मिळतो.

ग्राउंडहॉग डे या चित्रपटाची कथा अगदीच अफलातली आहे. पेनिसेल्व्हेनिया प्रांतात दर दोन फेब्रुवरीला ग्राउंडहॉगला – एका विशिष्ट प्रकारच्या उंदिराला - पिंजऱ्याबाहेर काढून त्याच्या हालचालीवरून तीन फेब्रुवारीपासूनचा पुढील वर्षभराच्या हवापाण्याचा अंदाज करायचा, असी एक परंपरा पाळली जाते. तेथे तो एक उत्सवच असतो. नाच, गाणी, शेकोटी, खाणे-पिणे यात रात्र कशी जाते हेच कळत नसते.

परंतु तीन फेब्रुवरी हा दिवसच उगवला नाही तर या चक्रम वाटणाऱ्या शक्यतेच्या भोवती पटकथा गुंफलेली आहे. सुरुवातीला या गंमतीदार कल्पनेच्या आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या गंमतीजंमतीत प्रेक्षक रममाण होतो. आणि दिग्दर्शक हळूहळू वास्तवाच्या आणि काळाच्या अर्थपूर्णतेकडे चित्रपट घेवून जातो. जर तीन फेब्रुवरी हा दिवस उजाडणारच नसेल तर दोन फेब्रुवरीला काहीही केले तरी चालेल – मौजमजांचा अतिरेक, वेगाने व बेदरकारपणे कार चालवणे, कारचा अपघात होऊन कार चक्काचूर करणे – अशी एक मानसिकता तयार होऊ लागते. कारण दुसऱ्या दिवशीचा मागमूसही नसणार त्याची एकदा खात्री झाली की माणूस काहीही करू शकतो. चोरी पकडले जाण्याची भीती नसती तर बहुतेक जण खुले आम चोरी करण्यास मागेपुढे पाहिले नसते.

चित्रपटाचे सारे कथानक व त्यातल्या त्यात त्याचे शेवट अगोदरच सांगून रसभंग करणे इष्ट ठरणार नाही.

आय ॲम डेव्हिड या चित्रपटाची कथा बारा वर्षाच्या एका कोवळया मुलाची आहे. युद्धकाळातील छळछावणीमध्ये हा मुलगा मोठा झालेला असतो. त्याला तेथेच त्याच्या वयाचा एक मुलगा भेटतो. तोसुद्धा काही

दिवसानी तो मरतो. एवढीच त्याला कँपची आठवण. तेथील एक गार्ड त्याला पळून जाण्यास मदत करतो. ब्रेडचा तुकडा, साबणाची वडी, चाकू, दिशादर्शक कंपास व त्यानी दिलेली एक चिठ्ठी एवढे घेवून तो पळून जातो. त्याला उत्तरेकडील डेन्मार्कची राजधानी गाठावयास सांगतो. कंपासच्या साहाय्याने तो उत्तर दिशा ओळखत राना-वनातून, नदी-नाल्याच्या काठावरून, चालत-पळत, काही वेळा कारमध्ये लिफ्ट मागून व काही वेळा रेल्वेमधून तो प्रवास करतो. पोलीस मागे लागतील या भीतीने तो स्वतःची ओळख लपवून ठेवत असतो. वाटेत काही चांगली काही वाईट लोक भेटतात. शेवटी तो डेन्मार्कला पोचतो. हा चित्रपट म्हणजे त्या अद्भुत प्रवासाची कहाणी. अखेर त्या गार्डने दिलेल्या पत्रामुळे सापडलेल्या त्या बाईला आय ॲम डेव्हिड असे सांगितल्यावर आईचे (व प्रेक्षकांचे) अश्रू आवरेनासे होतात. डेव्हिडला आपल्या आईचा शोध कसा लागला हे पडद्यावरच बघायला हवे.

अँथनी हॉपकिन्स या गुणी नटाच्या प्रभावी अभिनयाची प्रचीती देणारा **इन्स्टिंक्ट** हा एक उत्कृष्ट चित्रपट आहे. या चित्रपटाच्या केंद्रस्थानी पृथ्वीवर माणसाने आपल्या आक्रमक व आग्रही आणि पझेसिव्ह स्वभावामुळे मांडलेला उत्पात व सृष्टी आणि सृष्टीतील प्राणी जगतावर प्रभुत्व मिळविण्याची सततची हाव आहेत. या विकृतीविरुद्ध लढणारा एक विक्षिप्त व चक्रम डोक्याच्या संशोधकाची भूमिका अँथनी हॉपकिन्स यानी वठवलेली आहे.

हा संशोधक/अभ्यासक मानववंशशास्त्राच्या अभ्यासासाठी आफ्रिकेच्या जंगलातील गोरिलाच्या भले मोठे कुटुंबाबरोबर रहायला जातो. हळू हळू ते कुटुंब याचा स्वीकारही करते. परंतु या कुटुंबावर बेछूट गोळिबार केले जाते. हा अभ्यासक गोळीबार करणाऱ्या अधिकाऱ्यावर गोरिलाच्या कुटुंब

रक्षणासाठी खुनी हल्ला चढवितो. खुनी म्हणून त्याची एका खासगी तुरुंगात रवानगी केली जाते. तेथे त्याला एप मॅन म्हणूनच ओळखू लागतात. खुनी म्हणून त्याच्यापासून चार हात दूर राहतात. तो मौनव्रत स्वाकारल्यासारखे कुणाशीही बोलत नसतो. या मनोविकृत भयानक कैद्याचे मनोविश्लेषण करून अहवाल सादर करण्यासाठी एका मनोतज्ञाची नियुक्ती केली जाते. या मनोतज्ञाशी त्याचे जुळू लागते. तो त्याच्याशी हळू हळू बोलू लागतो. आदिम मानवी प्राण्याच्या प्रेरणाचा, इन्स्टिंक्ट्सचा शोध घेणाऱ्या चित्रपटाचा शेवट कसा होतो – हा कैदी कोर्टासमोर येतो का, तो निर्दोष सुटतो का – हे सर्व समजून घेण्यासाठी प्रत्यक्ष चित्रपट पहायला हवे.

लेखकाच्या मते **लाइफ इज ब्यूटिफुल** हा चित्रपट आपल्या जगण्याच्या किंवा जगण्याकडे बघण्याच्या दृष्टिकोनालाच बदलून टाकणारा आहे. पराकोटीच्या दुःखाकडे, संकटाकडेआणि वीपरीत परिस्थितीकडे सकारात्मकरित्या कसे पाहता येईल असा एक वस्तुपाठच हा चित्रपट प्रेक्षकासमोर ठेवतो. हा एक अद्भुत सुंदर चित्रपट आहे, एक अत्युत्कृष्ट चित्रपट आहे असे चित्रपट पाहून संपल्यानंतर आपोआप लक्षात येईल.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या कालातील ही कथा आहे. सुरुवातीला अगदी खेळकर वाटणारी कथा नंतरच्या भागात डोळ्यात पाणी आणते. डोरा व ग्विडो या तरुण जोडप्याची ही कथा. डोरा या शिक्षिकेच्या पहिल्या भेटीतच ग्विडो तिच्या प्रेमात पडतो. तिच्या मनाविरुद्ध एका श्रीमंताशी लग्न ठरलेले असते. हा तिला चक्क पळवून नेवून लग्न करतो. तिच्या घरातले तिच्याशी अबोला धरतात. ग्विडो हा ज्यू तरुण व शिक्षिका असलेल्या डोरा यांच्यातील प्रेमाची सांगता जोशुआ नावाच्या गोड छोकऱ्याच्या जन्मात होते. ग्विडो, डोरा व जोशुआ यांचे अतीमधुर व स्वप्नवत वाटणारे त्यांचे जग असते. ग्विडो हा अगदी खेळकर, जीवनाकडे सकारात्मक दृष्टीने बघणारा असतो.

दिग्दर्शकाने भावपट वाटणारी सफल प्रेमकथा चित्रपटाच्या पूर्वार्धात उभी केली आहे.

या त्यांच्या संसारावर दुसऱ्या महायुद्धाची काळी छाया पसरते. ग्विडो ज्यू असल्यामुळे जर्मन सैनिक त्या सर्वांची छळछावणीत रवाना करतात. डोरा महिलांच्या वार्डमध्ये तर ग्विडो व जोशुआ दुसऱ्या वार्डमध्ये अशी कुटुंबाची ताटातूट होते. ग्विडो मात्र जोशुआला या छळाची झळ लागू न देता हा सर्व प्रकार एका प्रकारचा खेळ आहे असेच त्याला भासवतो. तिथे रोज घडणाऱ्या सगळ्या बऱ्या वाईट गोष्टी ग्वेडो काल्पनिक खेळाशी जोडत राहतो. जोशुआला हे सगळे गमतीदार खेळाचे भाग आहेत याची सतत खात्री पटावी यासाठी नवनव्या युक्त्या लढवत असतो, नवनवे नाटक रंगवतो.

युद्धापूर्वी ग्विडोची एका जर्मन डॉक्टराशी शब्दकोडी सोडवण्याच्य समान छंदामुळे दोस्ती झालेली असते. तो डॉक्टर त्याला छळछावणीत भेटतो. एका पार्टीच्या प्रसंगात ग्विडोला वेटर म्हणून काम करायला लावतो. जोशुआला त्या सामील करून घेतो. आपल्या बायको-मुलावरील विलक्षण प्रेम व ते व्यक्तकरणासाठी त्यानी लढविलेल्या युक्त्या-प्रयुक्त्या प्रत्यक्ष पडद्यावरच बघायला हवेत. परंतु छळाचे सावट काही दूर होत नाही. परंतु स्वतःचे बळी देवून तो जोशुआ व डोराचे मिलन घडवून आणतो.

लेखकानी म्हटल्याप्रमाणे केवळ भरपूर हसविणारा व अधूनमधून रडविणरा इतकेच या चित्रपटाचे मोल नाही. जगण्याकडे पाहण्याची एक सकारात्मक दृष्टी देणारा हाचित्रपट आहे. दुष्ट माणसं फार फार तर शरीरावर सत्ता चालवतील. पण आत्म्याचे स्वातंत्र्य आपल्यावरच अवलंबून असते. ते आपण कोणत्याही परिस्थिती अबाधित ठेवू शकतो, हेच चित्रपट सांगू इच्छित आहे.

लाइव्हस ऑफ अदर्स हा जर्मन चित्रपटाचा आशय अभिव्यक्ती

स्वातंत्र्याचा आहे. सरकारी सुरक्षा यंत्रणा आधुनिक व प्रगत तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने जनसामान्यांच्या रोजच्या जगण्यात केलेली लुडबुड व सावातंत्र्याची गळचेपी व या गळचेपीच्या विरोधात कलावंतानी केलेला संघर्ष यांचे फार सुरेख चित्रण येथे बघण्यास मिळतो. एकीकडे चित्तथरारक रहस्यकथा असलेला हा चित्रपट रहस्यपट न राहता एक समृद्ध आशयघन असलेला चित्रपट म्हणून उलगडत जातो.

अमेरिकन सिनेटमधील भ्रष्टाचाराची लक्तरे वेशीवर टांगणाऱ्या **मि. स्मिथ गोज टु वॉशिंग्टन** या चित्रपटाच्या प्रदर्शनाला अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा डंका पिटणारी अमेरिकन वृत्तपत्रे आणि अमेरिकन काँग्रेसकडून प्रखर विरोध झाला होता, हे सांगूनही कुणाचाही विश्वास बसणार नाही. फॅसिस्ट प्रवृत्तीच्या काही युरोपियन राष्ट्रांनीसुद्धा या चित्रपटावर बंदीची कुऱ्हाड उगारली होती. कारण या चित्रपटात स्वातंत्र्य व लोकशाही मूल्यांना केंद्रस्थानी दाखवण्यात आले होते. प्रस्थापित राजकारण्यांना आपली भ्रष्टाचारी व्यवस्था तशीच चालू ठेवण्यासाठी सोईचा सिनेटर म्हणून दुरच्या खेडेगावातील एका साध्या भोळ्या भाबड्या सिनेटरला वॉशिंग्टन येथे आणले जाते. कुटिल राजकीय स्पर्धकांतून तो कसा निभावून जातो याची मनोरंजक कहाणी दिग्दर्शक फ्रँक काप्रा यानी चित्रपटात सांगितली आहे.

दि पियानिस्ट या चित्रपटाचे दिग्दर्शन रोमन पोलान्स्की या ऑस्कर विजेत्या दिग्दर्शकाने केले आहे. एका पोलिश संगीतकाराच्या जीवनावर आधारलेल्या पटकथेवरून बेतलेला हा चित्रपट पहायलाच हवा या कॅटेगरीतला आहे. दुसऱ्या महायुद्ध काळातील सहा वर्षे हा कलावंत निव्वळ नशीबाने साथ दिली म्हणून तर कधी अनपेक्षितपणे माणुसकीने तर कधी आपल्या पियानो वादनाच्या कलेमुळे कसा जिवंत राहतो, त्याची ही अद्भुत कहाणी आहे. परिस्थितीच माणसातील चांगुलपण आणि वाईटपण ठरवते,

याचे दर्शन पोलान्स्की प्रेक्षकांना घडवतो. पटकथेत अनेक वळणं असले तरी त्या नाट्यमय प्रसंगात संगीत वा क्लोजअप्सच्या भानगडीत न पडता दिग्दर्शक *आहे ते असे आहे* असे पारदर्शकरित्या क्रूर तटस्थपणे आपल्या समोर ठेवतो.

आपल्या येथील चित्रपटातील प्रेम म्हणजे धो धो पडणाऱ्या पावसात ओले-चिंब झालेल्या नायक-नायिका, नाच-गाणी, असेच काही तरी बघायला मिळते. थोडक्या प्रेम सोडून सर्व काही त्यात असते. परंतु दि रोड होम या चायनीज चित्रपटात प्रेमकथा असूनसुद्धा नाच-गाणी तर नाहीतच पण नायक-नायिका, खलनायक-नायिकासुद्धा नाहीत. रस्मे-रिवाज, बेरेहम समाज, खानदान की इज्जत, गरीब-श्रीमंत इत्यादी गल्लाभरू मसालासुद्धा त्यात नाही. कंटाळा घालवण्यासाठी बाष्कळ विनोद नाहीत. मेरी माँ, बहन म्हणत धाय मोकलून म्हटलेले रडगाणे नाहीत. वारंवार मन भरून याव, गालावर आनंदाश्रू ओघळावीत अशी एक अप्रतिम प्रेमकथा **रोड होम** मध्ये चित्रित केले आहे.

चित्रपटाची सुरुवात शहरात काम करणाऱ्या एका तरुणाच्या निवेदनातून होते. त्याचे वडील मृत झालेले असल्यामुळे अंत्यसंस्कारासाठी आपल्या खेड्याकडे जाताना केलेल्या निवेदनातून फ्लॅशबॅक पद्धतीने कथा उलगडत जाते. त्याच्या आईची ही विलक्षण प्रेमकथा आहे. चीनमधील ग्रामजीवनाचे परंपराचे आणि मानवी भावभावनांचे तपशील भरत ही कहाणी सांगितली जाते. उमद्या मनाच्या एका निष्ठावान शिक्षकाच्या प्रेमात तरुण वयातील त्याची आई पडते. हा नवा तरुण शिक्षक गावकऱ्यांच्या मदतीने शाळा बांधायला लागतो. गावातील महिलाएकेका माणसाचे जेवण आणून टेपलावर मांडत असतात. या तरुणीला शिक्षकाना आपलेच ताट उचलावे असे वाटत असते. त्याचे दर्शन व्हावे म्हणून लांबच्या विहिरीवर पाणी

भरायला जाते. त्याचा आवाज ऐकू यावा म्हणून शाळेच्या बाहेर ती रेंगाळते.

यात नाच नाहीत, गाणी नाहीत, प्रणय प्रसंग नाहीत. एकमेकांच्या बोटांचा ओझरता स्पर्शही नाही. विलक्षण, सुंदर निसर्ग चित्रण. त्याच्या जोडीला संगीत व हे प्रेमी युगुल, अशी एक सुंदर भट्टी येथे जमलेली आहे.

या लेकीच्या प्रेमातील सच्चेपणा ओळखल्यानंतर तिची म्हातारी आई लग्नाला होकार देते. शिक्षकालाही हे प्रेम उमजते. एक हेअरपिन देऊन ती तो व्यक्त करतो. राजकीय चौकशीमुळे अचानकपणे त्याला गाव सोडून जावे लागते. ही वेडीपिशी होऊन जिवाच्या आकांताने त्याचा शोध घेण्यासाठी डोंगरदऱ्यात पोचते, वाटेत मूर्छा येऊन पडते. जेव्हा तिला तिचा प्रियकर तिच्यासाठी परत आलेला कळते तेव्हा हा विरह व वाट पहाणे संपते.

आज त्याचा मृत्यु झाला आहे. व त्या तरुणाची आई त्याचे अंत्यसंस्कार गावातच पारंपरिक पद्धतीने व्हायला हवे असे हट्ट करते. परंतु एवढे लांब पायी पायी त्याचे प्रेत शहरातून गावाकडे नेणे सोपे नसते. तरीसुद्धा शेजारच्या गावातील माणसं भाड्याने घेऊन आईची इच्छा पुरी करायचे असे तो ठरवतो. हा शिक्षकही लोकप्रिय असल्यामुळे सर्व जण उत्स्फूर्तपणे शेकडो गाड्या करून शहरातून त्या बर्फाळ प्रदेशातील खेड्यात पोचतात. आईसुद्धा अश्रू गाळत बर्फातला मैलोनमैलाचा प्रवास करते.

नव्याजुन्यातला हा फरक बघताना आपण अंतर्मुख होतो. संपूर्ण चित्रपटात दाखवलेला खोटा आणि भडक रंगाचा वर्तमानकाळ आणि प्रेम व माणुसकीने भरलेला भूतकाळ यातील फरक अर्थपूर्ण ठरतो.

शटर आयलंड हा एक भन्नाट सायको थ्रिल्लर आहे. कदाचित दिग्दर्शक मार्टिन स्कॉर्सेसी यानी हिचकॉकला वाहीलेली ही आदरांजली असावी. हिचकॉकच्या चित्रपटाप्रमाणे येथेही रहस्य, भीती, व उत्कंठा यांचा लपाछपीचा खेळ आहे. राक्षस म्हणून जगत राहणं चांगल का चांगला माणूस

म्हणून मरून जाणं बरं या संभ्रमात शेवटपर्यंत ठेवणारा हा चित्रपट बघायलाच हवा अशी शिफारस लेखक करत आहे.

शटर आयलंड या बेटावरल्या मनोरुग्ण केंद्रातून तीन मुलांचा खून करणारी स्त्री अतिशय रहस्यमयरित्या बेपत्ता झालेली आहे. त्याचा तपास करायला फेडरलचे दोन अधिकारी या आयलंडवर येतात. परंतु त्यांना तुरुंगाचा मुख्य अधिकारी, तेथील अधिकारी वर्ग, हॉस्पिटलमधील डॉक्टर्स, नर्सेस सहकार्य देत नाहीत. धोकादायक रुग्णांना ठेवलेल्या सी वार्डमध्ये प्रवेशही देत नाहीत. या केंद्रातच काही तरी भयानक कारस्थान चालू आहे असा संशय मुख्य तपासाधिकाऱ्याला येतो. त्या अधिकाऱ्यालाच एका प्रकारचे औषध देत त्याच्यात भ्रम निर्माण केले जात असते. त्याला नको त्या आठवणी दिसू लागतात, मृत बायको त्याच्याशी बोलत आहे असे त्याला वाटू लागते. तपास करताना बेपत्ता झालेल्या महिलाच्या खोलीत एक रहस्यमय चिठ्ठी सापडते. त्यात लॉ ऑफ फोर फॉर सिक्स्टी सेव्हन असे लिहिलेले असते. केंद्रात फक्त सहासष्ठ रुग्ण असताना हा सदुसष्टावा कैदी कोण हा प्रश्न त्याला पडतो. तो वैतागलेला असताना ती बेपत्ता झालेली महिला सापडली असे मुख्य अधिकारी सांगतो. परंतु खऱ्या स्त्रीऐवजी दुसरीच कुणाला तरी तेथे उभे केलेली असते. मुलाखत घेत असताना ही स्त्री मधुर संभाषण करत असतानाच हिंस्त्र होते. तपासाधिकारी बुचकळ्यात पडतो. शोध घेत घेत तो समुद्रालगतच्या गुहे पर्यंत पोचतो. त्याला तेथे खरी स्त्री भेटते. तिच्याकडून बेटावरील मानसिक रुग्णांवर भयानक प्रयोग केले जात आहेत, त्याची इत्थंभूत माहिती मिळते. त्या अधिकाऱ्यालाच मानसिक रुग्ण ठरविण्याचे प्रयत्न केले जातात. मग गुन्हेगार कोण? डॉक्टर कोण? त्या बेटावर नक्की काय चाललेले असते? कुणाच्या परवानगीने? या सगळ्याचा रहस्यभेद मात्र विलक्षण कलाटणी देणारा आहे. चित्रपटाचा वेग आणि उत्कंठा कायम

ठेवणारा हा चित्रपट उत्कृष्ट ठरतो तो याच कारणामुळे.

अब्बास किरियोस्तामी या इराणी चित्रपट दिग्दर्शकाचा **टेन** हा संपूर्ण चित्रपट फक्त एका कारमध्ये घडतो. ड्रायव्हिंग करणारी सुंदर, स्मार्ट आणि बुद्धिमान तरुणी आणि तिच्याबरोबर शेजारी बसणारे विविध जण यांच्या संभाषणामधून पटकथा उलगडत जाते. ही स्त्री व दुसरे कुणीतरी यांच्यात संवाद होतात ते दहा भाग म्हणजे चित्रपटाचे शीर्षक टेन.

पहिल्या भागातील संवाद तिच्या 10-12 वर्षाच्या मुलाबरोबरचा असतो. हा पोरगा आईवर चिडचिड करतो, वैतागतो, वैतागत आईवर ओरडत असतो. कारण आपली आई वडिलाशी घटस्फोट घेतली आहे. रागारागने तो उतरतो. नंतरच्या भागात तिची बहिण, एक म्हातारी स्त्री, एक वेश्या, एक मैत्रिण, एक अनोळखी स्त्री तिच्या कारमध्ये येतात, ती त्यांना लिफ्ट देते. ती त्यांच्याबरोबर संवाद साधते. त्या गप्पामधून तिची कहाणी प्रेक्षकांना समजू लागते. त्याचबरोबर स्त्री जातीच्या व्यथासुद्धा उघडे होऊ लागतात.

चित्रपट संपतो तेव्हा आपण काय पहात होतो त्यावर विश्वास बसत नाही. जगभर पुरुषाची अरेरावी आणि मग्रूरी सारखेच असते, हे आपल्याला कळू लागते. एखादी स्त्री आपले व्यक्तिमत्व, आपला स्वाभिमान समजून घेते, हेही आपल्याला कळते. त्या समजुतीच स्त्रियांनाही आत्मभान देऊ शकतात, हे पाहून आपण नक्कीच प्रभावित होतो.

सिएरा माड्रे या मेक्सिकोतील पर्वतराजीत दडलेल्या सोन्याच्या साठ्याचा शोध व त्यापोटी होत असलेला माणुसकीचा ऱ्हास 1948च्या **ट्रेझर ऑफ सिएरा माड्रे** या चित्रपटाचा गाभा आहे. ज्याला सोनं मिळतय तो माणूस कधीच श्रीमंतीत मरत नाही. कारण सोनं माणसाला भ्रष्ट करते. मुळात सोनं सापडेपर्यंत मैत्री, नातीगोती सगळे ठीक असतात; पण एकदा सोनं सापडलं की सर्व समीकरणं बिघडत जातात.

मेक्सिकोतील एका गावातील दोन बेकार तरुण कसे तरी दिवस ढकलत असतात. त्यांची गाठ एका अवलिया म्हाताऱ्याशी पडते. तो म्हातारा सोन्याच्या खाणीचा शोध घेण्याच्या मोहिमांविषयीचे चित्तथरारक अनुभव सांगत असतो. आयुष्याला कंटाळलेल्या या बेकार तरुणांना ही कल्पना आकर्षक वाटते. त्या म्हाताऱ्याला घेऊन ते खाणीच्या शोधात जातात व त्यांना सोने मिळतेही. परंतु सोन्यासंबंधीचे म्हाताऱ्याचे माणसं भ्रष्ट होण्याचे बोल खरे ठरत होत जातात. आपल्या वाट्याचे सोने सतत लपवून ठेवायचे, दुसऱ्याचे लपवलेलेल सोने हस्तगत करायचे, असे प्रकार त्यातील एक तरुण करू लागतो. हा मोह वाढत जात त्याचे द्वेषात रूपांतर व पार सहकाऱ्याचा जीव घेण्यच्या प्रयत्नापर्यंत मजल जाते. हळू हळू त्यचे मानसिक संतुलन बिघडत जाते. दुसरा तरुण मात्र याच्या उलट प्रवास करणारा असून मित्राचा सामना करतो. सोन्यासाठी दरोडेखोर व तेथील मूळ रेड इंडियन्स जमाती यांचाही सामना या तरुणांना करावा लागतो. परतुं दुसऱ्या तरुणाच्या संवेदनशील वागणुकीमुळे ते दोघे व म्हातारा तेथून सहीसलामत सुटतात. परंतु ज्या सोन्यासाठी हे सर्व घडते ते तर शेवटी त्या तिघांच्याही हाती लागत नाही. तेथून निगताना म्हातारा हा डोंगर जसा होता तसाच ठेवण्याची जबाबदारी आपला आहे असे सांगतो. यात निसर्गासमोर एका प्रकारची हतबलता व्यक्त होते. जे जे अनिष्ट ते मानवी स्वभावातूनच होते, हे दाखविण्यात दिग्दर्शक व येथील पात्रे यशस्वी झालेले जाणवते.

चॅर्ली चॅप्लिनच्या चित्रपटांची आठवण करून देणारा **उम्बर्टो डी** हा चित्रपट खरे पाहता नववास्तववादी लाटेतला एक महत्वाचा चित्रपट आहे. चॅप्लिनप्रमाणे पोट धरून भरभरून हसणे व काही वेळा अंतर्मुख होण्यास लावणे हा प्रकार उम्बर्टो डी या चित्रपटात नसला तरी तोच गडद अनुभव हा चित्रपट देतो. एकीकडे मन विषण्ण करणारे प्रसंग व त्याच वेळी खोल

कुठेतरी आशेचे किरण असा ऊनपावसाचा खेळ पडद्यावर आपण बघू शकतो.

उम्बर्टो डी नावाच्या वयोवृद्ध पेन्शनर आणि त्याच्या लाडक्या कुत्र्याची (व तेथेच घरकाम करणाऱ्या एका तरुणीची) मनाला चटका देणारी ही कहाणी आहे. त्या पेन्शनरची परिस्थिती फार बिकट आहे. त्याच्या घराची मालकीण भाडे थकल्यामुळे त्याला घराबाहेर घालणार आहे. पेन्शन वाढवा म्हणून शहरातील सर्व पेन्शनर मोर्चा काढतात. हासुद्धा जिवाभावाच्या कुत्र्याबरोबर त्या मोर्च्यात सामील होतो. पोलीस धरपकड करतात. फसलेल्या मोर्चामधून घरी परत आल्यानंतर बघतो तर त्याची खोली तासाच्या भाड्याने कुणा टेंपररी जोडप्याला वापरायला मालकिणीने दिले आहे, असे त्याला कळते. म्हातारा संतापतो. पण करणार तरी काय? बाडबिस्तारा व कुत्र्यासकट बाहेर पडतो. तेथेच घरकाम करणारी तरुणी त्याची काळजी घेते. परंतु तिच्याही काही समस्या कमी नाहीत. दोन सैनिक मित्राबरोबर तिचे संबंध आहेत. ती तीन महिन्याची गरोदर आहे. म्हाताऱ्याचा घसा दुखत आहे. म्हणून घाबरून त्या रात्रीच्या वेळी सरकारी दवाखान्यात घेऊन जाते. बरे झालेले तेथील अनेक रोगी फुकट रहायले मिळते म्हणून दवाखान्यातच रहात असतात. हा म्हतारा मात्र त्या मोहात न पडता तेथून बाहेर पडतो. म्हातारा वैतागलेला असतो. कुत्र्याला रस्त्यावर सोडून स्वतः आत्महत्या करायचा मनाशी ठरवतो. पण कुत्र्याचे हाल पाहून तो बेत रद्द करतो. कुत्र्याला पोटाशी घट्ट धरून रेल्वेखाली उडी मारण्याचा प्रयत्न करतो. परंतु रेल्वेच्या धडधडाटाने उडी मारून कुत्रा पळून जातो. कुत्र्याचा मालकावरील विश्वास उडतो. नंतर काय होते, यासाठी प्रत्यक्ष चित्रपट पाहायला हवे.

जगण्याचा पेच अनाकलनीय व अन्याकारक वाटत असला तरी

जगण्यावरचे प्रेम हाच जगण्याचा एकमेव मार्ग आहे, हेच जणू हा चित्रपट मनावर ठसविण्याचा प्रयत्न करत आहे की काय असे शेवटी वाटू लागते.

लेखकाच्या मते अतिशय प्रभावी आणि शेवटपर्यंत मनाची पकड घेणारा **वूल्फ ऑफ वॉल स्ट्रीट** हाही एक उत्कृष्ट चित्रपट आहे. अमेरिकेतील सट्टा बाजारातील ही कहाणी जणू काही पैसा कमविण्यात (व त्याची उधळपट्टी करण्यात) विधीनिषेध बाळगण्याची गरज नाही; अफाट पैसे मिळवून मनावरील ताण सहन करण्यासाठी मद्य, ड्रग्ज आणि सेक्सच्या आहारी पडण्यात काही गैर नाही, असे सांगत आहे की काय असे वाटू लागते. भौतिकतेचा अतिरेक आणि छंदीफंदी जीवनशैलीचे चित्रण असले तरी शेवटी बरेचसे गुन्हेगार तुरुंगाची हवा खातात व मुक्तपणे आयुष्य जगणारा शेवटी सोबर होऊन मार्केटिंग विषय शिकवणारा शिक्षक होतो.

गंमत म्हणजे चित्रपटाचा दिग्दर्शक, मार्टिन स्कोर्सेसी हे सर्व तटस्थपणे मांडतो. आजच्या टोकाच्या भौतिकतेने पछाडलेल्या अमेरिकेची मानसिकता पडद्यावर साकारताना दिग्दर्शक कुठल्याही प्रकारे स्वतःचे मत व्यक्त करत नाही. चित्रपटातली ही कमालीची तटस्थता फार बोलकी आहे, हे प्रेक्षकांच्या लक्षात राहते.

कुटुंबाप्रतीचे कर्तव्य आणि प्रेम या चिरंतन मूल्याभोवती फिरणारा **व्हाट्स ईटिंग गिल्बर्ट ग्रेप** हा एक भावमधुर चित्रपट आहे. टीअरशेडिंग, आदर्शवादी, बाळबोध वळणाचासुद्धा नाही. सुरुवातीला कारुण्याची झालर असली तरी उगीच फापटपसारा नाही. एक छान, सुंदर चित्रपट बघितल्याचा आनंद मिळतो.

वीस-बावीस वर्षांचा तरुण जेमतेम हजारेक घरं असलेल्या गावात रहात असतो. बाप नाही, आई स्थूलपणाने आजारी, दोन बहिणी आणि एक अठरा वर्षाचा मतिमंद भाऊ हे त्याचे कुटुंब. मोडकळीस आलेल्या घराला

सांभाळणारा हा तरुण कुटुंबापलिकडे दुसरा कुठलाही विचार करू शकत नाही. त्याच्या आयुष्यातील थोडासा रोमँटिक बदल म्हणजे एका श्रीमंत पण नवऱ्याकडून दुर्लक्षित असलेल्या बाईबरोबरचे चोरटे लैंगिक व्यवहार. आयुष्यात आनंद, उमेद वाटण्यासारखे काहीही नाही.

रंगहीन, स्वादहीन अशा त्याच्या आयुष्यात मंदवाऱ्याच्या झुळकाप्रमाणे एक तरुणी येते व त्याचे जगच बदलू पाहते. मतिमंद भाऊ म्हणजे ओंगळ, हास्यास्पद चाळे करत हास्यनिर्मिती करणारा वोड नसून कुटुंबातील सर्वांचा व त्या तरणीचाही लक्ष वेधून घेणारा असतो. विसंगतीने भरलेल्या या कुटुंबाचे नंतर काय होते हे पडद्यावरच बघायला हवे.

अमानुष, अघोरी व अश्लाघ्य अशा प्रथाविषयींची मांडणी करणारा **मूलाडे** हा एक अप्रतिम चित्रपट आहे. पश्चिम आफ्रिकेतील एका खेड्यातील हे चित्रण आहे. निरक्षरता, अडाणीपणा आणि अंधश्रद्धेचे प्राबल्य असलेल्या या छोट्याशा खेड्यात पुरुष परिषदेची सत्ता चालत असते. या परिषदेची पंचायत सर्व निर्णय घेत असते. त्यांच्या अमानुष परंपरेत स्त्रियांचे शुद्धीकरण हा महत्वाचा अजेंडा असतो. या पारंपरिक प्रथेप्रमाणे, प्रत्येक मुलीचे अगदी लहानपणी, पाचव्या-सहाव्या वर्षी, तिच्या योनीचा काही भाग तीक्ष्ण चाकूने कापून टाकून नंतर शिवायचे ही ती पद्धत होती. या शुद्धीकरणात कित्येक मुलींचा जीवही जात असले तरी त्याची पर्वा केली जात नसे. उरलेल्यांना आयुष्यभर वेदना सहन करावे लागत होते. स्त्रियांनी कुठलेही लैंगिक सुखाचा आनंद घेता कामा नये हा त्या मागचा उद्देश. पुरुषाच्या आनंदात स्त्रीला कितीही वेदना आणि त्रास झाला तरी चालेल, ही मानसिकता. अशा शुद्ध मुलींचा विवाहच समाजसंमत असेल. त्यामुळे प्रत्येक आईला नाइलाजाने आपल्या मुलीच्या योनीची चिरफाड करण्यासाठी संमती दिल्याविना दुसरा पर्यायच नसतो. परंतु एक तेजस्वी स्त्री याविरुद्ध बंड करते. तिच्या मुलीचे ती

शुद्धीकरण होऊ देत नाही. नंतर ती मुलगी मोठी होऊन शिकून परत येते. एका शिक्षित तरुणाच्या प्रेमात ती पडलेली असते. त्यांना लग्न करायचे असते. परंतु त्यांच्या लग्नाला हे शुद्धीकरण अडसर ठरते. ही तरुणी ते सर्व कसे निभावून नेते, हे प्रत्यक्ष पडद्यावर पहायला हवे.

जिथे पर्यायच नसतो, तिथे बंड उभे राहते, क्रांती होते, लोक पेटून उठतात. या पार्श्वभूमीवरचा मुलाडे हा आफ्रिकन चित्रपट आहे. दिग्दर्शकाने कुठेही भडकपणा न आणता चित्रित केले आहे. अंगावर येणारे वास्तवच प्रेक्षकांना जास्त अस्वस्थ करते, यातच या चित्रपटाचे श्रेष्ठत्व आहे. या प्रकारच्या कहाण्यांना देश-काळाचे बंधन नसते. पती मेल्यावर ढोलताश्याच्या कर्कश आवाजात जिवंत पत्नीला जळत्या चितेवर ढकलले जाणे, किंवा विद्रूप करून उरलेले आयुष्य जगायला लावणे, एखादीला चेटकीण म्हणत दगडांनी ठेचून मारणे इत्यादी गोष्टी इतिहासाने बघितले आहेत. म्हणूनच हा चित्रपट फक्त आफ्रिकेतला न राहता सर्व देशातील स्त्रियाविरुद्धच्या प्रथाबद्दल विचार करण्यास भाग पाडतो. चित्रपटात कुठेही बटबटितपणा नाही. बारीकसारीक तपशिलातून चित्रपट उलगडत जातो. चित्रपटाचा एकसंध व सलग परिणाम होत असल्यामुळे चित्रपट संपला तरी आपल्या मनात तो चालूच राहतो. स्त्रियांच्या व्यथा मांडणारा मुलाडे अनेक दिवस पिच्छा न सोडणारा चित्रपट आहे.

इन अ बेटर वर्ल्ड हा डॅनिश चित्रपट नैतिकता, सूडभावना, क्षमा, प्रेम, हिंसा इत्यादी मानवी स्वभावांचा अत्यंत उत्कटतेने शोध घेणारा चित्रपट आहे. एका डेनिश खेड्या मानवीमूल्यांची कदर करणारा एक डॉक्टर तेथील एका कँपवरील आफ्रिकन स्थलांतरित रुग्णावर उपचार करत असतो. गावातील स्थानिक गुंडांचाही त्रास त्याला सहन करवा लागतो. बिग् मॅन म्हणवून घेणारा गुंड मानसिक विकृतीने पछाडलेला असतो. गावातील

गर्भवती स्त्रियांकडे बघून मुलगा होणार की मुलगी अशी पैज लावत तो फिरत असतो. आपली पैज तपासण्यासाठी प्रसूतीची वाट न पाहता चाकून पोट फाडून गर्भ तपासणे हा त्याचा छंद. यात कित्येक मुली दगावतात. हा डॉक्टर कित्येकांना आपल्या कौशल्याने वाचवतो.

त्याचे स्वतःचेही कौटुंबिक समस्या आहेत. या डॉक्टरचा थोरला मुलगा भलताच भित्रा असल्याने शाळेत त्याला चिडवतात, चेष्टा करतात, हैराण करत असतात, टर उडवतात. त्याची रॅगिंग करत असतात. त्याच्या वर्गात एक नवीन मुलगा येतो. मातृवियोगाने मुलगा एकलकोंडा असतो. आईला न वाचविल्याबद्दल त्याचा वडिलावर राग असतो. अशा आक्रमक व हिंसक असलेल्या मुलाचे संरक्षण या भित्र्या मुलाला मिळते.

या दोन्ही मुलांबरोबर डॉक्टर जेव्हा एका पार्कमध्ये बसलेला असतो, तेव्हा एक गुंड येऊन डॉक्टरला मारतो. डॉक्टर मात्र शांतपणे मार सहन करतो. ही दोन्ही मुलं त्यावरून त्याला छेडतात, डिवचतात. परंतु डॉक्टर हिसेचा फोलपणा व हिसेची निरर्थकता आणि अहिसेच्या शौर्याविषयी पटवून देण्याचा प्रयत्न करतो. पुन्हा एकदा त्या गुंडाच्या तावडीत स्वतःहून जातो व धैर्याने गुंडगिरीचा सामना करतो. बिग् मॅनने जखमी केलेल्या मुलीवर उपचार करतो. पायाला मरणप्राय इन्फेक्शन झाले म्हणून वेदनेने विव्हळणाऱ्या बिग् मॅनवरदेखील उपचार करतो. ज्या तडफदारपणे बिग् मॅनला बंदूकधारी साथीदारांना कॅंपबाहेर हाकलून द्यायला लावतो तेव्हा आपल्यासारख्या प्रेक्षकांना गांधीजींच्या तत्वज्ञानाची आठवण येते. जेव्हा एकदा कॅंपमधल्या दगावलेल्या मुलीबाबत विकृतपणा करतो तेव्हा हाच डॉक्टर त्या बिग् म२नला फरफटत नेत संतप्त जमावाच्या हवाली करतो.

अर्थात त्या नवीन मुलाला डॉक्टरचे हे तत्वज्ञान पटत नाही. दोन्ही मुलांनी स्फोटकाच्या मदतीने गुंडांची मोटर उध्वस्त करण्याची योजना आखतात.

त्यात ती मुलं दगावण्याचाही धोका असतो. त्या गुंडाचे, त्या मोटारीचे काय होते, ती मुलं जगतात का, कुठल्या सकारात्मक वळणावर चित्रपटाचा शेवट कसा होतो, हे सर्व प्रत्यक्ष पडद्यावरच बघायला हवे, असे लेखकाला वाटते. वैचारिक चित्रपट असूनही शेवटपर्यंत उत्कंठावर्धक ठेवण्यात दिग्दर्शक यशस्वी झाल्याचा आनंद आपल्याला मिळतो. अतिशय अस्वस्थ करणारा हा चित्रपट नैतिकता, क्षमा, अहिंसा या चिरंतन मूल्यांबरोबरच पालकांचे मुलांबरोबर, मुलांच्या नात्यावर, मुला-मुलामधील मैत्रीवर दिग्दर्शक काही सांगू इच्छितो. या नात्यामध्ये मुलांचे मानसिक जडणघडण किती मोलाचे असतेयाचेही आपल्याला दर्शन होते.

अलेहांद्रो गोंजालेज या मेक्सिकन दिग्दर्शकाचा **बर्डमन** हा चित्रपट रचना, आशय व परिणाम या दृष्टीने फार आगळावेगळा चित्रपट आहे. स्पायडरमन, बॅटमन टाइपचा बर्डमन हा एकेकाळचा व्यावसायिक नट. उतारवयात सर्व बाजूने कोंडलेला असतो. पत्नीबरोबरचे संबंध दुरावलेले, ड्रग्जच्या आहारी गेलेली मुलगी, शिवाय नट म्हणून कुणाच्याही खिजगणतीत नसलेला हा बर्डमन शेवटचा उपाय म्हणून एक नाटक लिहितो, दिग्दर्शन करतो व त्यातील एक महत्वाचा पात्र म्हणून रंगमंचावर येण्याचा तो विचार करतो. नाटकाच्या तालमीच्या वेळी एक नट अपघातात जायबंदी होतो म्हणून दुसऱ्या त्या तोडीचा नट शोधण्याची जबाबदारी बर्डमनने त्याचा सल्लागार, मॅनेजर व अभिनेत्या मित्रावर सोपवतो. हा मित्र एका गाजलेल्या परंतु चक्रम असलेल्या एका अभिनेत्याला याच्या समोर उभा करतो. काही निवडक प्रेक्षक व समीक्षकासमोर रंगीत तालीम करत असताना हा अभिनेता भरपूर गोंधळ घालतो. व ग्मत म्हणजे त्याचेच जास्त कौतुक होते. हा अभिनेता पुन्ह पुन्हा बर्डमनचा सुपरहिट सिनेमा बनवू असे म्हणत असतो. एक नामांकित नाट्यसमीक्षक पूर्ण नाटक न पाहता ते पाडू अशी धमकी देते. तिच्या मते

हॉलिवुडचे नट बंडल अबिनेते असतात. बर्डमन फार अस्वस्थ होतो.

शेवटी प्रत्यक्ष नाटकाच्या प्रयोगातील आत्महत्येच्या दृश्यात बर्डमन खोट्या बंदूकऐवजी खरी बंदूक वापरून स्टेजवर स्वतःवर गोळी मारून घेतो. परंतु हॉस्पिटलमध्ये अॅड्मिट केल्यावर गोळी नाकाला चाटून गेल्याचे कळते व बर्डमन वाचतो. नाट्यसमीक्षक नाटकाची वारेमाप स्तुती केलेले लेख पेपरमध्ये लिहिते. खुष झालेला या बर्डमन मधून बाहेर पडतो व समाधानी मनाने आकाशाकडे बघत राहतो.

अशा या अनिर्णायक संभ्रमात टाकणाऱ्या चित्रपटात अनेक आयाम आहेत. आकाशाकडे बघणे म्हणजे मृत्युनंतरचे स्वप्नदृश्य वा अभिनेत्याची मुक्ती वा इतर काही तरी असे अनेक पदर आहेत. कलेच्या अस्सलपणाचे व बाजारूपणाचे आशय दाखविणारा हा चित्रपट समजायला अवघड वाटत असला तरी अन्वयार्थ शोधणे हादेखिल अव्हान असू शकते, या लेखकाच्या मताला आपणही सहमती दर्शवितो.

य़ा पंचवीस उत्कृष्ट चित्रपटातील आशयाविषयीच्या टिप्पणी बरोबर लेखकाने दोन परिशिष्ट जोडले आहेत. एका परिशिष्टात तथाकथित दुर्बोध चित्रपट वा एकूण कलाप्रकार समजून का घ्यावे या बद्दलची लेखकाची मतं आहेत. प्रथमदर्शनी अनाकलनीय (व काही वेळा कंटाळवाणे) वाटणारी कलाकृतीची चिकाटीने मागोवा घेतल्यास, पुन्ह पुन्हा आस्वादल्यास आणि जाणकाराने तिच्याबद्दल जे लिहिले आहे ते वाचल्यास ती हळू हळू उलगडायला लागते व तो अनुभव अवर्णनीय असतो. काही कविता, पेंटिंग्स, वा चित्रपट पहिल्या पहिल्यांदा कळत नाहीत म्हणून आपण त्याच्या वाट्याला जात नाही व हलके फुलके कलाकृतीवर समाधानी असतो. परंतु आपण कुठल्या अनुभवाला पारखे झालो होतो हे या कलाकृतीच्या आत थोड्या परिश्रमाने डोकावल्यानंतर कळू लागते. अजून एका परिशिष्टामध्ये

चित्रपटाचे अन्वयार्थ आणि दिग्दर्शकाचा दृष्टिकोन याबद्दल लिहिलेले आहे. काही मूलभूत भावना, मूल्ये, आणि विचार इतके वैश्विक असतात की स्वतंत्र प्रज्ञेचे कलावंत आपल्या प्रतिभेने ते साकार केल्यानंतरच आपल्याला अतीव आनंद देतात, असे लेखकाला वाटते. काही उत्कृष्ट चित्रपटातील बारकाव्यांचा उल्लेख करून लेखक आपले म्हणणे पटवण्याचा प्रयत्न करतो.

वैश्विक स्तरावर सर्वश्रेष्ठ ठरलेल्या चित्रपटांची ओळख करून देताना लेखक काही लक्षणांचा उल्लेख करतो. चांगल्या चित्रपटात प्रेक्षकानुनय पूर्णपणे टाळले जाते, परंतु ते प्रेक्षकाभिमुख असतात. प्रेक्षकाच्या सर्जनशीलतेला आव्हानात्मक असतात. श्रेष्ठ चित्रपट वास्तवाचे तटस्थ चित्रण करतात. चित्रपट जगाची विभागणी केवळ सुष्ट वा दुष्ट अशा काळ्या पांढऱ्या रंगात न रंगवता सुष्टाच्या मनातील दुष्टपणा वा दुष्टाच्या मनातील चांगुलपणाही दाखवतात. व येथे समबल मानवीमुल्यांचा संघर्ष असतो. श्रेष्ठ चित्रपट प्रेक्षकावर निष्कर्ष लादत नाहीत तर प्रेक्षकाला विचार प्रवृत्त करतात. हे चित्रपट मानवी आत्मभानाची कहाणी सांगत असतात. उत्कृष्ट चित्रपटात जे दिसते व ऐकू येते त्यापेक्षा अधिक काहीतरी प्रेक्षकाच्या मनात निर्माण करत असतात. हे चांगले चित्रपट स्थलातीत व कालातीत असतात.

लेखकानी आखून घेतलेले हे मापदंड त्यानी वर्णन केलेल्या चित्रपटाबद्दल तंतोतंत जुळतात, हे संपूर्ण पुस्तक वाचताना जाणवते. चित्रपटांना कलाकृतीच्या उंचीवर नेणारे हे एक संग्राह्य पुस्तक आहे.

पडद्यावरचे विश्वभान

संजय भास्कर जोशी

मौज प्रकाशन गृह

किमत 350 रु, पृ. सं 176

विज्ञाननिष्ठ अरविंद गुप्ता

"तुमच्या मुलाने खेळणी मोडली नाही तर तो खेळलाच नाही" असे कुणी म्हटले तर कदाचित तुम्ही त्याला वेडे तरी ठरवाल किंवा एक विक्षिप्त वैज्ञानिक वा विचारवंत तरी ठरवाल. अरविंद गुप्ता हे असेच एक व्यक्तिमत्व! विज्ञान खेळणी बनवण्यासाठी आणि गावोगाव भटकण्यासाठी गले लठ्ठ पगाराच्या नोकरीला लाथ मारणाऱ्याला आपण नक्कीच वेडा ठरवू. परंतु विज्ञान प्रसाराचे काम उभारायचे असल्यास त्यासाठी हा वेडेपणाच कामी आला असे अरविंद गुप्तांचे मूल्यमापन केल्यास म्हणता येईल.

संधी असूनही तथाकथित 'यशस्वी' आयुष्याकडे पाठ फिरवून स्वतःची वाट धुंडाळणाऱ्यांच्याबद्दल आपण ऐकतो, वाचतो. ती वाट काच-खळग्यानी भरलेली आहे हे माहित असूनसुद्धा ती व्यक्ती त्या वाटेने जाते व या प्रवासात मानसिक तोल ढळू न देता समाधानाने व शांत चित्ताने अडचणींचा सामना करत असते. अशा प्रकारची व्यक्तिमत्व आठवत असताना आपल्या डोळ्यासमोर महात्मा गांधीजी उभे राहतात. तसेच अशा प्रकारच्या कित्येक व्यक्तिमत्वाबद्दल, त्यांच्यातील अक्षय ऊर्जाश्रोताबद्दल आपल्याला अभिमान वाटत असतो. त्यांच्याबद्दल भरभरून बोलावेसे वाटत असते, ऐकावेसे वाटत असते. अशाच काही मोजक्या व्यक्तिमत्वापैकी अरविंद गुप्ता हे नाव असून त्यांना 'वैज्ञानिक खेळण्यांचा जादूगार' म्हणून आख्खा महाराष्ट्र ओळखत आहे. महाराष्ट्रातील शाळा-शाळामध्ये हे नाव चांगलेच परिचित आहे. कानपूर आयआयटीतील इंजिनियरिंग पदवी असूनसुद्धा अरविंद गुप्ता मुलांसाठी कचऱ्यातून स्वस्त वैज्ञानिक खेळण्याची रचना करण्यात जास्त रमतात. अगदी छोट्या छोट्या प्रयोगातून विज्ञानाचे तत्व सांगत मुलांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजवण्याच्या प्रयत्नात ते असतात.

प्रस्थापित व्यवस्थेतील अडी अडचणीवर मात करत अरविंद गुप्ता यांनी मुलांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टीकोन रुजवण्याचे कार्य केले आहे. केवळ पोथीनिष्ठपणे वैज्ञानिक दृष्टीकोनाचे गोडवे न गाता डॉ. दाभोलकराप्रमाणे प्रत्यक्ष फील्डमध्ये उतरून त्यांनी काम केले आहे. त्यांच्या मते व्यवस्थेचा पाठलाग करत हुतात्मा होण्याची गरज नाही. आज गरज आहे ती स्वतः चांगले काम करण्याची. जेवढे लोक हे काम स्वतःचे म्हणून पुढे नेतील तेवढे चांगले. आज गरज आहे ती ज्ञान आणि विज्ञानाच्या संकल्पना अनकव्हर करण्याची. पुढच्या पिढीत ती रुजवण्याची.

प्रश्नःआपण आयआयटी सारख्या संस्थेमधून शिक्षण घेऊनही इतराप्रमाणे अमेरिकेत जाऊन गले लठ्ठ पगार, इतर सोई सुविधा व ग्रीन कार्डधारक होत अमेरिकेत स्थाईक होण्याचा विचार न करता भारतातच राहून 'काही तरी करण्याचा' विचार कसा काय केलात? त्यामागील प्रेरणा कोणती?

- सत्तरच्या दशकात मी आयआयटी कानपूर येथे शिकत होतो. तो काळ विलक्षण धुमश्चक्रीचा होता. संपूर्ण जग भांडवलशाहीच्या विळख्यात अडकलेले होते. जगभरातील युद्धविरोधी चळवळ, स्त्रियांची हक्कासाठी चळवळ, विद्यार्थ्यांचे बंड, कामगार चळवळ, वर्णद्वेषाविरुद्ध संघर्ष इत्यादीमुळे कॉलेजच्या कॅम्पसचे वातावरण ढवळून निघाले नसेल तर नवल म्हणावे लागेल. मलासुद्धा या संघर्षांचे झळ नक्कीच पोचले होते. परंतु *लोकाबरोबर रहा, त्यांच्यावर प्रेम करा* या माझी आईच्या, रामदुलारीच्या बालपणीच्या शिकवणीचा अगदी लहानपणापासूनच परिणाम झालेला असल्यामुळे मी त्याकाळीसुद्धा अगदी वेगळा विचार केला. माझ्या काही समविचारी मित्रांच्या मदतीने कानपुरच्या परिसरात सहयोग या गटाची स्थापना केली. या गटातर्फे कानपुरच्या परिसरात गरीब कामगारांच्या मुलांसाठी एक शाळा सुरु केली. व शाळेत दर्जेदार शिक्षण देण्याचे प्रयत्न

केले. 8-10 मुलांची शाळा बघता बघता 300 मुलांची शाळा झाली. शाळेतील मुलांसाठी शालेय वस्तूंच्या खरेदीची सोय करताना या गटाला चित्र विचित्र अनुभवांचा सामना करावा लागला, चांगले वाईट अनुभव आले. या अनुभवांना खचून न जाता मी आणि माझे मित्र काम करतच राहिलो. पाच वर्षाच्या कॉलेज शिक्षणाच्या या कालखंडाने मला भरपूर दिले. मला सामाजिक व राजकीय दृष्टिकोन दिला, माणूस म्हणून कसं जगायल हवं हा मार्गही दाखवला.

भारतातच राहून कार्य करायचे असे ठरविल्यानंतर आयआयटीचे बी. टेक. पदवी प्राप्त करून मी पुण्यातील टेल्को कंपनीत नोकरीला लागलो. टेल्को कंपनीत मी पाच वर्षे नोकरी केली. टेल्कोसारख्या नामांकित कंपनीतील चांगल्या पगाराच्या नोकरीमुळे माझे आयुष्य लौकिकदृष्ट्या खूपच सुरळित चालले होते. भौतिकदृष्ट्या माझे सुखी आयुष्य होतं. परंतु या भौतिक सुखात मी रमू शकलो नाही. माझं मन अस्वस्थ होतं. भोवतालचे अनेक प्रश्नं मला बेचैन करत होते. मुलांची उपासमार, आणि कुपोषण हे प्रचंड प्रमाणात होत असल्यास त्यांच्या मेंदूची वाढ होणार नाही, गरीबीमुळे येणारी अंधश्रद्धा, निरक्षरता आणि आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक मागासलेपण हे भीषण स्वरूपात मुलांच्या समोर उभे राहतात, या जाणिवा मला स्वस्थ बसू देईनात. अंधारात मी चाचपडत होतो. काही दिशा मिळत नव्हती. परंतु काही तरी करावे यासाठी मन उत्सुक होते. त्याच कालावधीत शाळेतील मुलांसाठी काम करत असलेल्या होशंगाबाद येथील किशोर भारती या संस्थेबद्दलची माहिती माझ्या वाचनात आली व एके दिवशी तेथे प्रत्यक्षपणे जाऊन तेथील कामाचे स्वरूप जाणून घेण्याचा मी निर्णय घेतला.

नोकरी करत असताना काही दिवसासाठी बिनपगारी रजा घेऊन होशंगाबाद येथील किशोर भारती या स्वयंसेवी संस्थेला मी भेट दिली. ही

संस्था त्या परिसरातील शाळेत काही शिक्षणविषयक प्रयोग करत होती. त्याच काळी छत्तीसगड येथील मजदूर आंदोलनाचे व विज्ञानाचे अभ्यासक डॉ. अनिल सद्गोपाल, यांच्याशी संवाद साधण्याची, त्यांचे काम बघण्याची संधी मला मिळाली. या किशार भारतीने मला एका शाळेत विज्ञान व गणित शिकवण्याची संधी दिली. मानधन, प्रवास खर्च इत्यादींचा कुठलाही विचार माझ्या डोक्यात आला नाही. मी पटकन होकार दिला. सोई सुविधांचा अभाव असलेले ते एक खेडे होते. परंतु मुलांनी शिकले पाहिजे ही जिद्द माझ्या मनात होती. मी तेथे शिकवू लागलो. विज्ञान कसे शिकवू नये अशी स्थिती त्या शाळेत व भोवतालच्या बहुतेक शाळेत होती.

प्रयोग म्हणून विज्ञानाची खेळणी बनवण्याचे काम करत विज्ञानाची गोडी निर्माण करण्याच्या प्रयत्नात किशोर भारती होती. मी स्वतः इंजिनियर असल्यामुळे खेळण्यांची रचना कशी असावी याबद्दलचे माझे काही आडाखे होते.   त्या दिवसापासून किशोर भारती या संस्थेशी मी जोडलो गेलो. टाकावू वस्तूतून स्वस्तातील वैज्ञानिक खेळणी कशी बनवावीत हा विचार माझ्या डोक्यात घुमत होता. त्या खेड्यातील आठवड्याच्या बाजारात एकदा फिरत फिरत जात असताना 1-2 फूट सायकलीची व्हाल्व ट्यूब व काडीपेटींची खरेदी मी केली. त्यातून त्रिकोन, चौकोन, प्रिज्म, पिरॅमिडसारखे भूमितिय रचना करता येतात याचा जणू मला ‘साक्षात्कार’ झाला. *युरेका युरेका* म्हणून पळण्याचे तेवढे राहून गेले. विज्ञानाचा वास्तविक जीवनाशी संबंध जोडता येतो याची जाण मला आली. बघता बघता साधी काडीपोटी, त्यातील काड्या व शर्टला लावण्याचे बटन्स या मधून मॅकेनोचा जन्म झाला. इतरही काही खेळणीसंबंधी मी प्रयोग करू लागलो.

प्रश्नः किशोर भारतीतून तुम्ही त्रिवेंद्रमला कसे काय पोचलात?

- मी शिकत असतानाच लॉरी बेकर या सिव्हिल इंजिनियरने मला भुरळ घातली. त्यांनी भारतात केलेल्या कामांचे मला आकर्षण होते. इंग्लंडमध्ये जन्मलेले परंतु भारतीय नागरिकत्व पत्करलेले लॉरी बेकर गांधीजीच्या संपर्कात आले होते. गांधीजींच्या विचाराने प्रभावित होऊन ते भारतात राहिले. स्थानिक वस्तू वापरून स्वस्त दरात घरं बांधली गेली पाहिजेत असे त्यांना वाटत होते. मुळातले सिव्हिल इंजिनियर असलेले लॉरी बेकर ग्रेट वास्तु विशारद होते. ते कर्नाटक व केरळ येथे इमारती बांधण्यासंबंधी सल्ला देत असत. काही ठिकाणी तर एखाद्या गवंड्यासारखे काम केले व त्यासाठी गवंड्याइतकीच मजूरी घेतली. एका तऱ्हेने लॉरी बेकर यांनी गरीबांच्या आयुष्याला स्पर्ष केला होता. अशा पर्यावरणवादी, मानवतावादी व साध्या माणसाचा प्रभाव माझ्यावर पडला होता. रजेतील काही काळ त्रिवेंद्रम येथील लॉरी बेकर यांच्या बरोबर घालवावे, त्यांना भेटावे असे मला तीव्रतेने वाटत होते. मग मी तडक त्रिवेंद्रमला पोचलो. लॉरी बेकरची भेट झाली. त्याच वेळी त्रिवेंद्रमच्या वास्तव्यात केरळ शास्त्र व साहित्य परिषदेच्या कृष्णकुमार यांच्याशी काही निमित्ताने माझी भेट झाली. किशोर भारतीमध्ये खेळणीसंबंधीचे मी काम केल्याचे त्यांना समजले. माझ्यासाठी त्यांनी काही साहित्य मागवून दिल्यानंतर मी बघता बघता त्या वस्तूतून भूमितिय आकार करून दाखवले. त्या रचना बघून कृष्णकुमार यांना आश्चर्याचा धक्का बसला. त्यांनी त्रिवेंद्रममध्ये माझ्यासाठी आणखी काही कार्यक्रमांचे आयोजन केले.

तुमच्या टेल्कोतील नोकरीचे काय झाले?

- सर्व घडामोडीतून जात असताना मला सकाळी 10 ते दुपारचे 5 पर्यंतची नोकरी कराविशी वाटेना. वैयक्तिक खर्च कमी करून थोड्या पैशात जीवन जगता येते याचा प्रत्यय त्रिवेंद्रमच्या मुक्कामी मला आला होता. त्यामुळे टेल्कोची नोकरी सोडण्याचा निर्णय मी घेतला. 1981च्या सुमारास

गुरुतुल्य असलेल्या माझ्या आईचे अल्पशा आजारपणामुळे निधन झाले. इतर कुटुंबियाच्या आग्रहाखातर मी लग्न करण्याचा निर्णय घेतला. परंतु माझ्यासारख्या भणंग माणसाला मुलगी देणार कोण? त्यामुळे माझ्या कुटुंबियानी वृत्तपत्रात जाहिरात देण्याचे ठरवले. "मुलगा – आयआयटी कानपूरचा इंजिनियर, पाच वर्षे टेल्कोत काम केले असून सध्या ट्रेड युनियनची काम करतो. घटस्फोटित, विधवा, मुल असलेली, नसलेली मुलगी चालेल. जात आणि वय याची अट नाही. हुंडा नको" अशी ती जाहिरात होती. ही विक्षिप्त जाहिरात वाचून सुनीता पंधे ही तरुणी मला भेटण्यासाठी दली राजरा येथे आली. माझ्या कामगाराबद्दलची तळमळ बघून भारावून गेली. माझे कष्टमय जीवन जवळून पाहिले. व तिने लग्न करण्याचा निर्णय घेतला. आर्यपद्धतीने आम्हा दोघांचे लग्न झाले. पुण्यातली नोकरी सोडून सुनीता माझ्यासोबत त्या खेड्यातील एका शाळेत शिकवू लागली.

प्रश्नः पुण्याला परत कधी आलात?

- 1984मध्ये मी व सुनीता पुण्याला परतलो. याच दरम्यान आम्हाला एक मुलगी झाली. माझ्या आईची आठवण म्हणून आम्ही मुलीचे नाव दुलारी म्हणून ठेवले. दुलारी लहान असताना मी तिच्याबरोबर अनेक विषयावर बोलत होतो. पुस्तकं वाचून दाखवत होतो. हिंदी भाषेतील हरी मोहन झा यांचे *खट्टर काका* या पुस्तकातील काही पानं वाचल्याशिवाय दुलारी झोपत नसे. मी तिच्यासाठी खूप खेळणी आणत असे, पुस्तकं आणत असे. मुळात माझ्या मोकळ्या स्वभावामुळे मुलांशी माझी फार पटकन नाळ जुळते.

प्रश्नः आयुकातील विज्ञान केंद्राशी तुम्ही कसे काय जोडला गेलात?

- 2003साली डॉ. जयंत नारळीकर यांनी आयुकातील विज्ञानविषयक केंद्रात काम करण्याच्या बाबतीत मला पाचारण केले. सरकारी संस्थामध्ये काम करणे जिकिरीचे असले तरी व नियमांना बांधून घेण्याची तयारी नसली

तरी मी आयुकाच्या मुक्तांगण विज्ञान शोधिकेचे काम स्वीकारले. नाही जमल्यास तेथून बाहेर पडू असे ठरवूनच मी होकार दिला होता. पुलंच्या 40 लाखाच्या देणगीतून साकार झालेल्या पुलस्त्य या इमारतीत या शोधिकेचे काम मी सुरु केले. डॉ. नारळीकरांच्या वैज्ञानिक संकल्पनांना प्रत्यक्षात उतरविण्याचे काम मी करू लागलो. काही काळानंतर या केंद्राचे नाव, महाराष्ट्रभर नव्हे तर देशाच्या पलीकडेसुद्धा प्रसिद्धीच्या झोतात आले. या केंद्रात श्रीमंतांच्या शाळांमधीलच नव्हे तर गरीब-झोपडपट्टीतील मुलांनासुद्धा मुक्त प्रवेश होता. ही मुलं या केंद्रात यावीत खेळणी हाताळावीत, खेळणी बनवावीत, त्यामागील विज्ञान समजावून घ्यावीत यासाठी मी विशेष प्रयत्न करत होतो. 400 चौ.फुटाच्या अरुंद जागेतील एका खोलीत तीन मोठ-मोठ्या टेबलावर इतस्ततः पसरलेली पुस्तकं, संगणक, अर्धवट वा तयार झालेल्या खेळण्यांची रास, कॅमेरा, झेरॉक्स मशीन, स्कॅनर्स हे माझ्या खोलीतील नेहमीचे दृष्य होते. केंद्राला भेट देणाऱ्या मुलांना (व इतरांनासुद्धा!) आपण एका वेगळ्या जगात प्रवेश करत आहोत की काय असे वाटे. याच जागेत रात्रंदिवस बसून मी स्वतः बनविलेल्या खेळण्याचे व्हिडिओ रेकॉर्डिंग केले. खेळणी कशी बनवावीत याची माहिती अस्खलित हिंदी व इंग्रजी भाषेत मी सांगत होतो. माझा मित्र परिवारही देश विदेशात पसरलेला होता. त्यामुळे माझे मित्र या खेळण्याची माहिती वेगवेगळ्या भाषेत रेकॉर्डिंग करून देत होते. कन्नड, मराठी, तेलुगु, तमिळ, मलयाळम, बंगाली, भोजपुरी, पंजाबी इत्यादी भारतीय भाषाबरोबरच स्पॅनिश, जर्मन, फ्रेंच, जपानीज इत्याही भाषेतूनही या खेळण्यांच्या व्हिडिओंची निर्मिती करण्यात आली. या खेळण्यांची माहिती सीडीतून उपलब्ध करून देण्यात आली. त्याबद्दलची पुस्तकं मी लिहिली यूट्यूबवरून हे व्हिडिओ प्रसारित करण्यात आले. या सर्व उपक्रमांना प्रचंड प्रमाणात प्रतिसाद मिळत गेला. ना नफा ना तोटा यातून खेळणीसाठी

लागणाऱ्या सामानांची, सीडी व पुस्तकांच्या विक्रीची व्यवस्था करण्यात मी पुढाकार घेतला. या दहा-बारा वर्षाच्या कालखंडात 20 भाषेमधील 8600 व्हिडिओ फिल्म्स यूट्यूबवर उपलब्ध केलेले असून सहा कोटीच्यावर प्रेक्षकानी त्याचा आनंद घेतला आहे. माझ्या या वैज्ञानिक शिक्षणाच्या उपक्रमाला आयुकाने सर्व सोई-सुविधा पुरवल्या. टाटा ट्रस्टने काही प्रमाणात निधी उपलब्ध करून दिली.

प्रश्नः या वैज्ञानिक खेळणींच्या माध्यमातून विज्ञान प्रसाराचे काम कसे काय करू शकला?

मुळात या खेळणींचा मोठ्या प्रमाणात प्रसार होण्यासाठी माझ्या या खेळणीबद्दलच्या पुस्तिकांचा फार मोठा वाटा आहे. मी लिहिलेले *खेल खेल में* या पुस्तकाच्या 100000पेक्षाही जास्त प्रती विकल्या गेल्या असतील. या पुस्तिकेचे 13 भाषेत अनुवाद झालेले आहेत. विज्ञानातील गोडी वाढवण्यासाठी मी लिहिलेली पुस्तकं सहाय्यकारी ठरले. पुस्तकांच्या लेखनाबरोबरच वैज्ञानिक खेळणीवर मी भरपूर प्रमाणात कार्यशाळा घेतल्या. शिबिरांचे आयोजन केले. मुलांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजवण्यासाठी, विज्ञानाबद्दल गोडी वाढवण्यासाठी मी सतत प्रयत्न करत होतो. विज्ञान विषयाचं प्रेम कुणाला किती आहे आणि कुणाच्या मनात काय निर्माण होईल याचा अंदाज कधीच येत नसतो. त्यामुळे मुलांमध्ये आवड निर्माण करणे, त्यांना उत्तेजन देत राहणे हाच त्यावर उपाय असतो. हा दृष्टिकोन पुढे ठेऊन मी आपल्या कार्यक्रमात, कार्यशाळेत वा शिबिरात जास्तीत जास्त मुलं सहभागी व्हावेत यावर विशेष लक्ष देत होतो. भारतातील सुमारे 3000 शाळांमधून मी व माझ्या सहकाऱ्यांनी मिळून कार्यशाळा घेतल्या असतील. या प्रकारच्या कार्यक्रमातून अनेक शिक्षकांना व विद्यार्थ्यांना मुलांसाठी, विज्ञान प्रसार करण्याची प्रेरणा मिळाली. सुमारे 25 देशामध्ये शिक्षक व विद्यार्थी या

उपक्रमांचा प्रसार करत आहेत. ही शिबिरं व कार्यशाळा म्हणजे विद्यार्थी व शिक्षकांना एक महोत्सव वाटत असे. अत्यंत गोडीने, उत्साहाने सर्व जण सहभागी होत असतं. येथील शिक्षण पाठ्यपुस्तकीय शिक्षण न राहता एक आनंद सोहळ्याचा भाग वाटू लागतो. खेळणी अद्भुत वाटू लागतात. शिक्षकही आश्चर्य चकित होतात. खेळण्यांचे प्रात्यक्षिक बघितलेले शिक्षक त्यानंतर खडू व फळा एवढीच शिकवण्याची साधनं न समजता, वापरून फेकून दिलेल्या प्लॅस्टिकच्या बाटल्या, रद्दी पेपर, लोहचुंबक, स्ट्रा, रिकामी पाकीटं, छोटे मोठे डबे, बाटल्यांचे बूच, रबर बँड, थर्मोकोल, तुटलेले चप्पल, इत्यादींचा वापर करून वैज्ञानिक प्रयोग करू लागतात. व त्यामागील सिद्धांत मुलांना समजाऊन देतात.

खेल खेल में या पुस्तकाला मिळालेल्या उदंड प्रतिसादामुळे प्रेरित होऊन मी विज्ञान सोपे करून सांगणारी अनेक पुस्तकं लिहिली. ही पुस्तकं सजवण्यासाठी अनेक कलाकारांची मी मदत घेतली. संगणकावरील कोरलड्रॉ वा फोटोशॉपवरील सॉफ्टवेअर वापरून अनेक उलट सुलट प्रयोग केले. पुस्तकांचे अनुवाद करण्यासाठी मित्रांना मी उत्तेजन दिले. पुस्तकं अनुवादित व्हावेत, कॉपी राइटच्या जंजाळात पुस्तक अडकू नयेत अशी माझी इच्छा आहे. आहेत. मी स्वतः 350 हून जास्त पुस्तकाचे अनुवाद केलेले आहेत. नॅशनल बुक ट्रस्ट, एकलव्य प्रकाशन, केरळ शास्त्र साहित्य परिषद, NCERT, BGVS इत्यादी अनेक संस्थानी गुप्ता याच्या या उपक्रमांना विद्यार्थ्यांपर्यंत पोचवण्यात पुढाकार घेतला. याबद्दल मी त्याचा अत्यंत ऋणी आहे.

प्रश्नः तुमच्या पुस्तकवेड्यापणाबद्दल भरपूर ऐकलेले आहे. त्याविषयी काही...

- मला अगदी लहानपणापासून पुस्तक वाचण्याचे, पुस्तकं विकत घेण्याचे वेड होते. या वेडेपणामुळे माझा मित्रपरिवारही जगभर पसरलेला आहे. मला स्वतःला आवडलेल्या पुस्तकाविषयी कुठल्या तरी मित्राला सांगितल्याशिवाय मला चैन पडत नाही. चांगल्या पुस्तकाच्या काही प्रती घेऊन ते मित्रामध्ये मी वाटतही होतो. झेरॉक्स मशीन्स आल्यानंतर माझे आकाश ठेंगणे झाले असेल. कारण पुस्तकाच्या प्रती वाटणे सोपे झाले होते.

प्रश्नः मी कुठेतरी वाचल्याचे स्मरते की या नंतरच्या पिढीला शिकण्यासाठी अरविंद गुप्ता यांचे संस्थळ व खान अकॅडेमीची गणितावरील संस्थळ पुरेसे ठरतील. तुमच्या या साइटमध्ये नेमके काय काय आहे?

- मुलांचा विज्ञान विषयक दृष्टिकोन निकोप व्हावा, मुलांनी याविषयात उत्सुकता दाखवावी, स्वतंत्रपणे काही करावे व आतिशय माफक अशा साहित्यातून प्रयोगांची निर्मिती करावी म्हणून मी www.arvindguptatoys.com या वेबसाइटची निर्मिती केली. व माझी सर्व पुस्तकं या वेबसाइटवर फ्री डाऊनलोडसाठी उपलब्ध करून देली. या वेबसाइटवरच टॉयज फ्रॉम ट्रॅश या सदराखाली मी बनवलेल्या सर्व खेळणीबद्दलचे व्हिडिओ फिल्म्ससुद्धा अपलोड केलेले आहेत. त्याच बरोबर A Million Books for a Billion People या ब्रीदवाक्याला स्मरून डी. डी. कोसंबी, लॉरी बेकर, अनिल अग्रवाल, वसंत पळशीकर, आर ए जागीरदार, असिमोव्ह, मार्टिन गार्डनर इत्यादी लेखकांची पुस्तकं स्कॅन करून पीडीएफच्या स्वरूपात उपलब्ध करून दिलेली आहेत. गणित, रसायन शास्त्र, भौतिकी, खगोलशास्त्र इत्यादी अनेक विषयावरील पुस्तकंसुद्धा या वेबसाइटवर आहेत. इंग्रजी, हिंदी मराठी व इतर अनेक भाषेतील पुस्तकंसुद्धा येथे आहेत. ही पुस्तकं घरबसल्या वाचता येतात. पीडीएफ स्वरूपातील सुमारे 7700 पुस्तकांचा हा 'आभासी ग्रंथालया'चा ठेवा या साइटमध्ये

साकार झालेला आहे. TED या भाषणमालिकेतील मी केलेल्या प्रयोगाची ध्वनिमुद्रिकाही या साइटवर आहे.

प्रश्नः आयुकातील विज्ञान केंद्रातून आपण कधी निवृत्त झाला व आता आपला कार्यक्रम कोणता?

- 2013च्या सुमारास काही शारीरिक तक्रारीमुळे दवाखान्यात गेलेले असताना मला कॅन्सर झाल्याचे डॉक्टरानी निदान केले. हा कॅन्सर प्राथमिक अवस्थेत असल्यामुळे रेडिओथेरपीच्या काही सिटिंग्समधून उपचार करता येईल असे तज्ञांचे मत होते. याच काळात वेल्लोर हॉस्पिटलमध्ये माझी मुलगी, दुलारी वैद्यकीय शिक्षण पूर्ण करून एमडी करत होती. त्याच हॉस्पिटलमध्ये माझ्यावर रेडिओथेरपीचे उपचार करण्यात आले. सुमारे 40 सिटिंग्समध्ये कॅन्सर आटोक्यात आणण्यात डॉक्टर्स यशस्वी झाले. एका मायनर ऑपरेशनसाठी मला त्या हॉस्पिटलमध्ये 2 महिन्यासाठी वास्तव्य करावे लागले. या उपचाराच्या वेळीसुद्धा मी वेळ वाया न घालवता असिमोव्हच्या 11 पुस्तकांचे अनुवाद केले व वेळ सार्थकी लावली.

रेडिओथेरपी व इतर उपचारामुळे मी या आजारातून पूर्णपणे बरा झालो. व मी आयुकाच्या कामातून मुक्त होण्याचा निर्णय घेतला. निवृत्तीचा निर्णय घेत असतानाच मी पुढील कार्याची दिशा ठरवून टाकली. जग बदलू शकणाऱ्या 25 पुस्तकांची यादी त्यानी केली व त्यांचे हिंदीत भावानुवाद करण्याचे उद्दिष्ट समोर ठेवले. या पुस्तकांचे शब्दशः अनुवाद न करता पुस्तक वाचून त्यातील आशय समजून घेऊन 30-40 पानातून हिंदी लेखन करून वाचकांसमोर ठेवण्याचा माझा इरादा होता. त्यानुसार मी कामाला लागलो. भावानुवाद करताना कॉपी राइटचा प्रश्न नसल्यामुळे ही पुस्तकं आता वेबसाइटवर उपलब्ध आहेत. अगदी लहानपणापासून पुस्तकांचे वेड असल्यामुळे जगभरातील चांगली चांगली पुस्तकं शोधून त्यांचे स्कॅनिंग करून पीडीएफ

स्वरूपात उपलब्ध करून देण्याचे कामही मी करत असतो. ही पुस्तकं www.archive.org या साइटवर ते अपलोड करतो. जागतिक साहित्यात चित्रमय बालसाहित्याला एक वेगळे स्थान आहे. अशा साहित्यांचा शोध घेत त्यातील मूळ इंग्रजी भाषाऐवजी हिंदी भाषेचा साज चढवून ही पुस्तकं हिंदी भाषिक मुलांसाठी उपलब्ध करून देण्याच्या कामातही मी व्यस्त आहे.

प्रश्नः तुमच्या विचारावर कुणा कुणाचा प्रभाव आहे?

- माझ्या जडण घडणीत अनेक मोठमोठ्या लोकांचा वाटा आहे. शंकर गुहा नियोगींच्या संघर्षात्मक कामात मी सहभागी होतो. आई रामदुलारी, शाळेतील मिसेस फ्रे ही शिक्षिका, डॉ. अनिल सद्गोपाल, प्रो. यशपाल, प्रो. कृष्णकुमार, जयंत नारळीकर, लीलाताई पाटील, डीडी कोसंबी, डॉ. नरेंद्र दाभोलकर, चिंचाळकर गुरूजी, यदुनाथ थत्ते इत्यादींच्या बरोबरील संवाद मला प्रेरणादायी ठरल्या. प्रो. यशपाल जेव्हा जेव्हा आयुकाच्या मुक्कामी येत असत तेव्हा तेव्हा मी एखाद्या सावलीसारखे त्यांच्याबरोबर राहत होतो. यशपाल यांच्या दिल्ली येथील कार्यक्रमात मी व डॉ. दाभोलकर एकाच खोलीत वास्तव्यात होतो, आमच्या अनेक विषयावर गप्पा झाल्या, ही आठवण मी कधीच विसरू शकणार नाही.

●●●